

خاطرات استاد محمد علی فرزانه

«گذشت زمان»

صدیقه عدالتی

ویراستار: س. حاتملوی

هیچ کس حق دخل و تصرف، افزودن و کم کردن مطلب و یا چیزی را در این کتاب ندارد مگر با اجازه کتبی اینجانب. در غیر این صورت حق پیگرد قانونی محفوظ است.

صدیقه عدالتی

طبع من یاز بحسام
 یور دودا او کز طبع این من مکه ده ایمن طبع نندران
 منیم کینه جویغ بنزه رسا دینه لر که وین مصلحتار بیلار واکا دا
 یات سرلار جویغ داکا آغیر و دور لر ترا ویا اچینه
 نیت ندره یور خنده ایزر گیلدر
 آغا در کیم صانه لر منی مصلحت در حله مصلد
 دست ایت در درجه دین ده نیت (آغا) ایت (آغا) منیم
 مصلحت ایت (آغا) اولدوقم بر برج ندره ایت ایت
 آغا اولان برجه مصلحت غلبه ایت اولان برجه
 رفیق مکه اولان برجه مصلحت ندره مصلحت اولان
 برجه مصلحت مادی و ستر و ایت ندره مصلحت
 برجه مصلحت
 بنزه مصلحت لر مکه ده ایت ندره ایت ایت
 آغا ایت ایت ایت ایت ایت ایت ایت
 ایت ایت ایت ایت ایت ایت ایت

من نویسنده طبقه ام هستم

شاید زندگی بیست میلیون نفر از جمعیت سی میلیونی¹ مردم وطنم شبیه زندگی من بوده و هست و کم نیستند کسانی که حتی در شرایط سخت تری هم زندگی میکنند.

حوادثی را که در طی این خاطرات توضیح خواهم داد، باعث شدند که من در مقابل خلقم خودم را مسئول و متعهد حس بکنم. همه ی اینها دست بدست هم داده و مرا به یک سوسیالیست (اجتماعی) بدل کردند. من برای این سوسیالیست شده ام که دینم را نسبت به مادرم، به عمو غالب، به رفقی بی و به تمامی کسانی که در طول زندگیم به من یاری رسانده اند، ادا کنم. من تمامی سلولهای وجودم و بطور کلی هستی مادی و معنوی خودم را به خلقم مدیونم.

محمد علی فرزانه

طبقه مین یازجیسیام

یوردومدا اوتوز میلیون اینسانین بلکه ده اییرمی میلیوندان چوخو منیم کینه چوخ بنزر حادثه لری یاشاییلار و داهایا یاشاییرلار و هله چوخ داهایا آغیر و دؤزولمز شرایط ایچینده یاشایانلار دا آزدگیلیر.

آنلاتاجاغیم حادثه لر منی خلقیمه بورجلو و مسئول ائتمیشدیر و بو جهندن ده سوسیالیست (اجتماعی) اولموشام. منیم سوسیالیست اولدوغوم بیر بورج اؤدمه ایجباریدیر. آناما اولان بورجومو، غالب عمی جانا اولان بورجومو، رفقی بیگه اولان بورجومو، بوتون یاردیملارینی گؤردوکلریمه اولان بورجومو. مادی و معنوی وارلیغیمی بوتون سلوللاریملا خلقیمه بورجلویام.

محمد علی فرزانه

فهرست

7	فرزانه به جاودانگان پیوست
8	فرزانه سونسوزلارا قاتیلدی
9	بوردان بیر آتلی کئچدی
11	سخنی چند با خوانندگان
24	سیر تدوین خاطرات
27	از ویراستار
30	پایان راه

کودکی و نوجوانی:

41	هویت
50	به امید خدا
54	زیستگاه
57	دده آجان
63	دو وصله ناجور در جاده ششگلان
70	فرش، فرش... و واپسین فرش
79	بیماری شبکوری
92	شرکت همگانی مردم در نهضت مشروطه تبریز
97	خاطره هایی از مدرسه
112	مهاجران آذربایجان شوروی در آذربایجان ایران
119	باز هم آقای سعادت
124	سوم شهریور 1320، شکست سکوت

من و مبارزهٔ سیاسی:

- 143 آغاز جنبشهای زحمتکشان در آذربایجان
151 نقل قولی از علی آقا واحد
160 اتمام درس و آغاز اشتغال
166 علی امیر خیزی
198 یادمانده هائی از قلم فرسائی در مطبوعات
199 حزب توده و فرقهٔ دموکرات آذربایجان
چشن بیست و پنجمین سالگرد -
203 تأسیس کتابخانهٔ دولتی تربیت تبریز
208 تأسیس مدرسهٔ موسیقی
210 جمعیت شعراء و نویسندگان
218 غوغای نفت ادامه دارد
221 مرگ هست، بازگشت نیست!

زبان مادری و من:

- 226 کتابهای درسی به زبان مادری
231 اتحادیهٔ فرهنگیان و معلمان تبریز
240 تأسیس دانشگاه تبریز
255 یادمانده هائی از دوران حکومت ملی
268 بعد از سقوط حکومت ملی

فعالیت مخفی و زندان:

- 281 غیر قانونی اعلان شدن حزب توده
286 تشکیل همام در آذربایجان
309 دستگیری، زندانهای تبریز و اردبیل
340 زندان تبریز و آزادی
348 کودتای 28 مرداد
359 کودتا را به ضد کودتا بدل خواهیم کرد!!
366 اختفا و شروع دوران سرگردانی
388 بازداشت سال 1333 شمسی و اعزام به تبریز

زندگی بعد از کودتا:

- 404 من، ب. ق. سهند و جامعه حیدر بابا
411 زندان قزل قلعه
431 باز هم در باره ب. ق. سهند
433 کتاب مبانی دستور زبان آذربایجانی
441 صمد بهرنگی و بهروز دهقانی
446 بهمن 1357
451 به خوانندگان
متن نطق استاد محمد علی فرزانه در -
454 جلسه کنگره مؤسسان جنبش فدرال دمکرات آذربایجان
اوستاد محمد علی فرزانه نین آذربایجان-
فئدئرال دئموکرات حرکاتی نین قوروجولار-
457 قورولتایینداکی نوطقی نین متنی

فرزانه به جاودانگان پیوست

بلند می شویم و راه می افسیم!

استاد بزرگمان، آن پیر سرخ چهره‌ی سراسر متانت و ادب مان، آن فرزند دو انقلاب بزرگ آذربایجانمان، آن اسطوره‌ی ایستادگی به پای زبان مادری و ادب سرچشمه گرفته از مادران دردمندمان، آن رسول خردمند خوش‌سخن کمر به خدمت ادب بومی بسته‌مان، آن باز گشاینده قفل زبان ترکی آذربایجانی‌مان، آن ادامه دهنده‌ی راه ستار و شیخ محمد و تقی رفعت و سید جعفرمان، آن فرزانه‌ی فرزانه‌تر از هر فرزانه‌مان، آن از دامن فقر مادی برخاسته، تاج زبان مادری بر سر گذاشته‌مان، به جاودانگی و جاودانگان پیوست.

این ماتم بر قلب یک ملت فرود آمده است. سراسر آذربایجان، بقیه‌ی آذربایجانی‌ها در هر کجای دنیا به ماتم نشسته‌اند. قلم به خون خود زد و نوشت. در برابر زور و ستم خودکامگان خم به ابرو نیاورد اما دست به سینه در برابر زبان بی‌چه و مادر کوچه و بازار ایستاد. مردی با تواضعی غبطه‌انگیز، دانشمندی با سخاوتی پایان ناپذیر. استاد بهرنگی، ساعدی و من و ده‌ها فرزند به ماتم زبان مادری نشسته. برادری بزرگ که آذربایجان به سایه‌ی نامش فخر می‌کند.

استاد فرزانه، مادر و پدر یک زبان هر دو.

در برابر نامش سر فرود می‌آوریم. قلب هایمان را در کنار قلب بزرگ او به خاک می‌سپاریم. از او نیرو می‌گیریم. بار رسالتش را به دوش می‌نشانیم و راه می‌افسیم. ملتی از فرزانه ها می‌سازیم. صورت گلگونش را می‌بوسیم. با او وداع نمی‌کنیم. پشت سرش راه می‌افسیم. با الفبای آزادگی او بر لب. خاستگاهش فقر بود. هنگام مرگ ثروتی به نام یک ملت داشت. صورت گلگونش را دوباره می‌بوسیم. بلند می‌شویم و راه می‌افسیم.

رضا براهنی، تورونتو، 19 ژانویه 2006

فرزانه سونسوزلارا قاتیلدی

آیاغا قالخیب یولادوشوروک!

بؤیوک اوستادیمیز، باشندان باشا متانت و ادب اولان او قیزیل اوزلو قوجا، آذربایجانیمیزین ایکی اینقلابی نین بالاسی، آنا دیلینین آیاغیندا دایانماغین و دردلی آنالاریمیزین ادبندن قاینایان او اوسطوره، یئرلی ادبه بئل باغلامیش گؤزل دانیشان آغیللی او نبی، آذربایجانیمیزین تورکجه دیلی نین قیفیلی نی آچان، او ستار، شیخ محمد، تقی رفعت و سید جعفریمیزین یولونو توتان، او فرزانه لردن فرزانه راق اولان فرزانه میز، او یوخسوللوغون باغیریندان بیتنه، آنا دیلیمیزین تاجینی باشیمیزا قویان، سونسوزلوغا و سونسوزلارا قاتیلدی.

بو ماتم بیر میلتن قلبینه چؤکموش. آذربایجانین هر یئرینده، دونیانین هر طرفینده اولان آذربایجانلیلار یاسلی قالمیش. قلمی نی اؤز قانیینا ووروب یازدی. زوربالارین زور ظولمونه قارشى اگیلمه یین اما کوچه بازار اوشاق و آنا دیلی قارشیسیندا اللری سینه سی اوسته دوران.

غبطه اوپاندیران متواضع بیر کیشی، سونسوز سخاوتی اولان بیر عالیم، بهرنگی، ساعدی و منیم و اونلار آنا دیلیمیزه ماتم قالمیش اوشاقلارین اوستادی. بؤیوک قارداش کی آذربایجان، آدینین کولگه سینه فخر اندیر.

اوستاد فرزانه بیر دیلین هم آنا و هم آناسی، هر ایکسی.

آدینین قارشیسیندا باش اییریک. اونون بؤیوک قلبی یانیندا قلب لریمیزی توپراغا وئیریریک. اوندان گوج آلیریق. رسالتینی چیگنیمیزه آلیب یولا دوشوروک. فرزانه لردن بیر ملت دوزلدیریک. چیچک اوزونو اؤپوروک. اونونلا وداع لاشمیریق، دالیسیجا یولا دوشوروک. دوداغیمیزدا اونون آزاده لیک الیفباسی ایله. یوخسوللوق اونون بئشیگی ایدی. اؤلومونده میلّت آدیندا بیر ثروتی وار ایدی. چیچک اوزونو یئنی دن اؤپوروک، آیاغا قالخیب یولا دوشوروک.

رضا براهنی، 2006 - ژانویه - 19، تورنتو

**بوردان بىر آتلى كىچى
آتىن اوپناتدى كىچى
گون كىمى ايشىق ساچدى
آى كىمى باتدى كىچى**

او قالىن اوغوز ائللرى نىن بىلىك بويوندىن قوپان بىر ار، گوموش
ساچلى، قىزىل ياناقلى، گىن گۇيوسلو خوجامىز، سانكى
گۇتانرىدان بويروق آلمىش بىر ساوچى،
ائلىمىزىن "بودا" سى ...
قاپسىنى كىمسە نىن اۋزونه باغلامادى، بىلىگىنى كىمسە دن
اسىرگە مەدى، ادب-اركانى پوزمادى، ترسىنە قلم اوپناتمادى،
علم ايله اخلاقى بىرلشدىرن، "وارلىق" ىمىزىن تمل داشى.

***

او ددە قورقودوموزو بىزە قازاندىران، سەندە سازىنىن سۇزون
سۇپلەدن، شەرىارىن باشىنا تاج قويان، اۋزونو باياتى-باياتى
يازان سازسىز ددەم اوووى....
او گىنلرىمىزە اورك_ دىرك اولان، گىنچ اوركلى ددەم اوووى....
ايتگىن ائللرى نىن اوزانى ددەم اوووى....

**بو داغدا اوزان آغلار
اود يانار قازان آغلار
غوربت ائلدە اۋلىن
قېرىنى قازان آغلار**

او وطنىن كىمسە يە ساتمادى، دار آياقدا آياق دىرەدى،
ائلى نىن غىرتىنى چكدى، دىلى نىن قنىدىنە قالدى،
اورگى نىن ياغىن ارىدىب، يولوموزا ايشىق توتدو، ائل اوچون
آغلايىب، گۇزوندىن اولدو، دوشمنە دىرسك گۇستردى، ياد
گۇزونه تىكان اولدو، بئله عاشىق بىر داش-دمىر اسلان ددەم
اووى
او هارداسا اۋزويلە وطن گزدىرن، اوزاقدان، ياخىندان هايىمىزا
هاى وئرن ددەم اوووى...

**ھاراي ائل ليلر، ھاراي
شانه تئل ليلر، ھاراي
زميمي سو آپاردى
الى بئل ليلر، ھاراي**

او موقدس آرزولاريني بير عؤمور ياشاديب، بيزلره تاپشيريپ،
گندير اوو. اورگينده دپل ياراسى گندير اوو. كؤكسونده ائل
ياراسى گندير اوو.
اوغوللار بسلهدى، قيزلار كؤچوردو، بوى بويلادى، سؤى
سؤيلهدى، ائليميز، آرخاميز، ائلجه بيلنيميز.

***

عؤمرونون ياريسيني سورگونده، ياريسيني غوربتده،
ياريسيني دوستاقتا سوردون. ايندى ايسه سنى وطن
تورپاغينا تاپشيريپ، يات ! تورپاغين ايبستى و مهرباندير.
تورپاغين سنى گيزلهر كافيير اليندن، تورپاغين سنى ياشادار.

**بو داغين قارى منم
گون وورسا اريمرم
بوز ايل تورپاقتا ياتسام
عاشيقم چورومرم**

***

قبرى نور ايله دولسون، يولو گنديملى اولسون، گنج
ايگيتلريميز يولونو دوام ائتسين، حق تعالى آغ بيرچكلى
آنالاريميز، آغ ساققاللى آنالاريميز بيزلره چوخ گؤرمه سين،
ائلى نين، اولوسونون باشى ساغ اولسون

عليرضا صرافى

سخنی چند با خوانندگان

غروب 10 دسامبر سال 2005 با جمعی از مهمانانم مشغول صحبت بودم که تلفن زنگ زد. گوشی را که برداشتم با شنیدن صدای همسر استاد فرزانه اختر خانم، از یک طرف خوشحال شدم و از طرف دیگر نگرانی غیر قابل وصفی سراسر وجودم را فراگرفت. در ماههای اخیر وضع سلامتی استاد فرزانه چندان تعریفی نداشت و به همین خاطر من از اختر خانم خواهش کرده بودم که در صورت وخامت وضعیت جسمی استاد، فوراً مرا با خبر کند. با نگرانی گفتم:

- "اختر خانم امیدوارم که خوش خبر هستید."

در جوابم گفت:

- "نگران نباش. مقاله ای را که راجع به «نقش زنان در تاریخ» نوشته بودی در مجله دیلماج² چاپ شده است. آقای فرزانه می خواهد خودش در این مورد با تو صحبت کند."

استاد گوشی را که گرفت قبل از هر چیزی مثل همیشه پرسید:

- "منیم بالام نه جه سیز؟ (فرزندم چطورید؟)"

صدایش بسیار ضعیف بود. در جوابش پرسیدم:

- "استاد شما چطورید؟"

گفت:

- "مقاله تان را خواندم. دستتان درد نکند و خسته نباشید." صدای ضعیف و خسته اش نگران کننده بود. بعد اضافه کرد:

- "همین الان از خانه آقای اسدی برگشتیم و دوست داشتم که با شما صحبت کنم. قیزیم بس سیز نه واخت بیزه گله جکسیز؟ (دخترم شما کی پیش ما خواهید آمد؟) منه سؤز وئرمیسیز ایل باشی تعطیلینده بیزه گله

جکسیز. (به من قول داده اید که در تعطیلات سال نو پیش ما خواهید آمد.)

گفتم:

- "استاد من سر قولم هستم، به محض تعطیلی کلاسهایم به حضورتان خواهم آمد و یک هفته مهمان شما خواهم بود." استاد با صدای خسته ای گفت:

- "نه، به من قول بدهید که دو هفته پیش ما بمانید." من که نمی خواستم بیشتر از این وقت استاد را بگیرم، گفتم:

- "استاد شما حالا خسته هستید، من فردا با شما تماس می گیرم." گفت:

- "نه من خسته نیستم. به من قول بدهید که دو هفته پیش ما خواهید ماند." گفتم:

- "استاد سؤز وئریره م کیلاسلاری بیر هفته ایضافه تعطیل ائله ییب، ایکی هفته سیزین یانینیزدا قالاجاغام. (استاد قول می دهم یک هفته بیشتر کلاسها را تعطیل کرده و دو هفته پیش شما بمانم)." ...

بعد از خدا حافظی از استاد نگرانیم از سلامتیش صد چندان شده بود. مرتب یاد حرفهایش می افتادم و قولی که به او داده بودم که به هر نحو شده دو هفته مهمان آنها باشم.

با اینکه طبق سنت هایمان که مهمان حبيب خداست و باید مقدم آن را گرامی داشت، اما بعد از صحبت تلفنی با استاد به هیچ وجه در شرایطی نبودم که پیش مهمانها نشسته و بحث نیمه تمامان را در باره سیاست های دولت آلمان ادامه بدهم.

در آن دم جسمم در شهر محل اقامتم هامبورگ بود ولی تمام افکارم در گوتنبرگ پیش استاد فرزانه بود. یک لحظه صدای خسته و غمگین استاد فراموشم نمی شد. غمی که در لحن کلامش نهفته بود آرام و قرار را از من ربوده بود. می دانستم که فردای آنروز یعنی در 11 دسامبر بمناسبت سالگرد جنبش 21 آذر، استاد در برنامه پالتاکی سازمان «جنبش فدرال دمکرات آذربایجان» شرکت خواهد کرد.

برای خبر گرفتن از وضعیت استاد منتظر روز بعد شدم. اما فردای آنروز چون تا دیر وقت کار می کردم، نتوانستم صحبت‌های استاد را در برنامه پالتاک گوش کنم. ساعت 21.30 بود که به خانه رسیدم. بلافاصله به خانه شان تلفن زدم. کسی جواب تلفن را نداد.

تا حدود ساعت 22 که صدای اختر خانم را از آن طرف خط شنیدم، هر چند دقیقه یک بار به خانه آنها تلفن می کردم.

با شنیدن صدای اختر خانم قبل از هر صحبتی پرسیدم: "اختر خانم حال استاد چطور است؟" در جوابم گفت: "زیاد تعریفی ندارد. کمی خسته بنظر می رسد." سپس گوشی را به استاد داد. پرسیدم: "استاد امروز حالتان چطور است؟" استاد گفته من را نشنیده گرفت و گفت:

- "از اینکه با مسایل ملی اینقدر مشغول می شوید من از شما تشکر می کنم و به شما افتخار می کنم." از طرز صحبتش متوجه شدم که استاد می خواهد موضوع صحبت را عوض بکند. ولی من دست بردار نبودم.

- "استاد البته که مسایل ملی برایم مهم است ولی در حال حاضر من شدیداً نگران سلامتی شما هستم. چونکه سلامتی شما برای ملت ما اهمیت دارد. او بر خلاف صحبت تلفنی دیروزی، حال و حوصله ی چانه زدن با من را نداشت و لذا بعد از تعارفها و صحبت های معمولی

خدا حافظی کرده و گوشی را گذاشتیم. روز بعد و چندین روز دیگر را با نگرانی سر کردم. چندین بار شمارهٔ تلفن خانهٔ استاد را گرفتم، ولی کسی گوشی را برنداشت. نگرانی ام چند برابر شد. با تلاشهای مکرر بالاخره خبردار شدم که در بیمارستان بستری شده است. اختر خانم را پیدا کرده شماره تلفن بیمارستان را از او گرفته و به بیمارستان تلفن زدم. پرستاری به زبان سوئدی پرسید:

- "با چه کسی می خواهید صحبت کنید؟" با شنیدن نام محمد علی قوسی³ با لحنی بسیار مودب و مهربانی گفت:

- "لطفاً منتظر باشید!" در فکر این بودم که این خارجیها قدر دانشمندان ما را بیشتر از خود ما می دانند ... که از آن سوی خط استاد با شنیدن صدای من با لحن غمگینی گفت:

- "قزیم هامبورگ هارا بورا هارا؟ (دخترم هامبورگ کجا و اینجا کجا؟)" گفتم:

- "استاد مندن قورتولوش یوخ، ایلک فرصته یانیزدا اولاجاغام. (استاد از دست من خلاصی ندارید. در اولین فرصت پیشتان خواهم بود.)"

بر اساس قولی که به استاد داده بودم در اولین فرصت بلیط کشتی به مقصد گوتنبرگ را گرفتم.

مسافرت با کشتی برای من یادآور خاطرهٔ آخرین سفر استاد و اختر خانم به شهر هامبورگ بود. استاد و اختر خانم دو ماه قبل که چندی در هامبورگ مهمان من بودند، هنگام مراجعت، با کشتی به گوتنبرگ بازگشته بودند. این سفر یادآور خاطرات دیگری هم بود. هنگام وداع از استاد، احساس غریبی داشتم. مثل اینکه به دلم برات شده بود که این آخرین سفر استاد به هامبورگ خواهد بود. در سفرهای قبلی استاد به

هامبورگ، من او را بارها بدرقه کرده بودم. ولی این بار هنگام بدرقه و وداع احساس دیگری داشتم.

هنگام سوار شدن به کشتی وقتی که در صف کنترل بلیط ایستاده بودم، یاد روزی افتادم که برای بدرقه استاد و اختر خانم در همین جا در صف کنترل بلیط ایستاده بودیم. در آن روز جدایی از آنها برایم بسیار دشوار بود. استاد که متوجه نگرانی و التهاب درونی من شده بود، سعی می کرد با صحبت‌های امید دهنده اش مرا تسکین دهد:

- "قیزیم بیز هله یولون باشینداییق. من سیزله بیرگه سخرنانلیخلارا گنده جییک. سیز سخرنانلیق ائلییه جکسیز و من سیزه قولاخ آساجاغام. (دخترم، ما هنوز در آغاز راهیم. ما با هم در سخرنانیها شرکت خواهیم کرد. شما سخرنانی خواهید کرد و من به شما گوش فرا خواهم داد.)" با اتمام کنترل بلیط ها، برای اینکه در لحظات آخر دمی بیشتر نزد آنها بمانم، خواستم که با آنها به داخل کشتی رفته و در پیدا کردن کابینشان کمکشان کنم. ولی مامور مسئول کشتی ممانعت کرده و گفت:

- "ممکن نیست."

با ناامیدی شاهد دور شدن آنها بودم. ناگهان فکری به ذهنم رسید. کارت شناسایی ام را - که بارها در موقعیت های سخت در آلمان به کمک آمده است- در آورده و به مأمور کنترل نشان دادم. مامور کشتی با مشاهده ی عنوان آکادمیک من گفت:

- "می توانید به داخل کشتی بروید ولی باید زود برگردید." با خوشحالی زیاد خودم را سریعاً به آنها رسانده و تا درون کابینشان همراهی شان کردم. در داخل کابین برای دومین بار از آنها خداحافظی کرده و به استاد قول دادم که در تعطیلات عید کریسمس نزد آنها بروم.

با ندای پسرَم از دریای افکاری که در آن غوطه ور شده بودم، بیرون آمدم:

- "مامان نوبت ما رسیده باید بلیط ها را به مأمور نشان بدهی."

بعد از کنترل بلیط به داخل کشتی رفته و وارد کابین مان شدیم. در تمام مدتی که کشتی در روی امواج خروشان دریا می لغزید به یاد روزهایی بودم که در کنار استاد در هامبورگ گذرانده بودم. در این روزهای فراموش نشدنی همراه با استاد فیلم مراسم هشتادمین سالگرد تولد استاد در تبریز را که به عنوان سوغاتی از ایران برای من آورده بود، تماشا کردیم. استاد با خوشحالی غیر قابل وصفی فیلم سخنرانی هایی را که در تبریز ایراد کرده بود به من نشان می داد. احساس می کردم از اینکه زحمات طاقت فرسایی را که برای حفظ هویت، تاریخ و فرهنگ ملتمان کشیده به هدر نرفته و از اینکه بخصوص نسل جدید به دنبال هویت و تاریخ خویش است، خوشحال است. و همه اینها به او نیروی تازه ای می داد. بعضاً صدای نگران پسرَم مرا به خود می آورد:

- "ماما اولمویا بیزیم گمی ده تیتانیک گمی سی کیمین دریا دا باتا ؟
(مامان نکند که کشتی ما هم مثل کشتی تیتانیک غرق بشود؟)"

روز بعد ساعت 11 در گوتنبرگ بودیم. اختر خانم به پیشواز ما آمده بود. ابتدا برای انجام یک سری کارها به خانه و بعد از آن به بیمارستان رفتیم. احساس عجیبی داشتم. بدرستی نمی دانستم که آیا دلم می خواهد راه کوتاه تر شده و هر چه سریعتر پیش استاد باشم و یا اصلاً این مسیر به پایان نرسد. چونکه از دیدن استاد در بیمارستان وحشت داشتم. برای من مثل خیلی های دیگر او سمبل مقاومت بود. سمبل ایستادگی بود. من این مرد مقاوم را که بعد از نزدیک به هشتاد سال زندگی سراسر مبارزه و تلاش به اسطوره ای برای ملتش بدل شده بود، نمی خواستم به

حال نزار بینم. با رسیدن به بیمارستان، با قدمهایی لرزان و نگران وارد اتاق استاد شدم. استاد روی صندلی نشسته بود. بسیار ضعیف شده بود. آن خنده همیشگی دیگر در چهره اش دیده نمی شد. چشمان خسته اش غمگین و پر از اشک بود. بیماری نحیف اش کرده بود. بسختی نفس می کشید. برای راحتی در نفس کشیدن به یکی از سوراخ های بینی اش لوله ی اکسیژن را وصل کرده بودند. با دیدن او در این حال نزار تازه فهمیدم که چرا از رسیدن به بیمارستان هراس داشتم. به محض مشاهده من با مهربانی ذاتی مردی که در زندگیش هیچوقت حاضر به رنجاندن حتی یک مورچه نیز نشده، گفت :

- "قیزیم سیزی زحمته سالدیق. (دخترم شما را به زحمت انداختیم)." -
برعکس دفعات قبل مراسم احوال پرسى خیلی سریع انجام گرفت. مثل این بود که استاد وقت اضافی برای تعارفات همیشگی را نداشت. به اختر خانم گفت: - "کمکم کن می خواهم روی تخت دراز بکشم." بعد از اینکه روی تخت دراز کشید، بدون مقدمه شروع به صحبت در مورد نوشته هایش کرد. اول، موضوع نوشتن خاطراتش را پیش کشید و گفت:
- "من نوشتن خاطراتم را شروع کرده ام ولی هنوز تمامش نکرده ام و باید رویش زیاد کار بشود. آیا حاضرید که این کار را به عهده بگیرید؟" گفتم:
- "استاد با کمال میل اگر شما این افتخار را به من می دهید. منیم باشیم اوسته. (به روی چشم)." گفت:

- "ولی کار کمی نیست. همین امشب در خانه نگاهی به آن و «سؤزلوک- فرهنگ لغت» بیندازید و نظرتان را فردا بمن بگویید." آن شب تا نزدیکیهای صبح همراه با اختر خانم مشغول مرور دست نوشته های استاد و بخصوص دو اثر مذکور شدیم. کار روی «سؤزلوک- فرهنگ لغت»

از توان من خارج بود. روز بعد صبح زود به حضور استاد رسیدم. استاد منتظر جواب من بود. بلافاصله از من پرسید:

- "متن خاطرات را دیدید؟ می‌خواهید رویش کار کنید؟" من جواب دیروزم را تکرار کرده و گفتم:

- "چشم استاد، تا آنجاییکه از دستم بر بیاید، سعی خواهم کرد که این کار را به نحو احسن انجام دهم، ولی کار روی «سؤزلوک- فرهنگ لغت» از توان من خارج است."

با اینکه حرف زدن برایش دشوار بود ولی در مورد دیگر آثار چاپ نشده اش و اینکه آنها را به چه مناسبتی نوشته است، نیز صحبت‌هایی کرد. آنروز حال غریبی داشت. انگار می‌دانست که وقت بسیار محدودی دارد. می‌ترسید که حتی یک لحظه آنرا نیز از دست بدهد. بیشتر صحبت‌هایش در مورد خاطراتش از دوران فرقه دمکرات آذربایجان، همینطور از خاطراتش در زندان و در مورد کارهای نیمه تمام مانده اش دور می‌زد. از این که فرصت نشده آنها را به اتمام برساند، اظهار ناراحتی می‌کرد. در مورد نقشی که در تاسیس سازمان «جنبش فدرال دمکرات آذربایجان» داشت و امید و اعتقادی که به این سازمان بسته بود، مرتباً تأکید می‌کرد. از آرزوهایش سخن می‌گفت. از حسرت روزی است که نام خلقش در نهاد ها و جوامع بین المللی ثبت شود. از وظایفی که هر آذربایجانی بر دوش دارد. از محرومیت خلقش و از ظلم‌هایی که بر آن رفته است، سخن می‌گفت. بخصوص از مسئولیتی که انسانها در قبال هم دارند. حالتی داشت که انگار می‌خواست در آخرین لحظات زندگی اش تمام آموخته ها و تجربیاتش را به یکباره در اختیار نسل بعدی بگذارد. با اینکه پرستار بیمارستان چند بار اخطار داد که استاد باید کمتر صحبت کرده و بیشتر

استراحت بکند، ولی او به صحبت هایش ادامه داده و کمتر در فکر استراحت بود.

با اینکه از دردها، از کم کاریها و بی مسئولیتی ها سخن می گفت، ولی از هیچ کس شاکی نبود. انگار این را قبول کرده بود که خودش باید تا آخر عمر این بار سنگین را بدوش بکشد. در اشاره به یک مناسبتی کمی برافروخته شد. بار اول بود که او را در این حالت می دیدم. گفتم: - "استاد ما ایستادگی و مقاومت را از شما یاد گرفتیم." او حرف مرا تصحیح کرد و گفت:

- "ایستادگی نه در مقابل خلقت بلکه در مقابل ظلم." در یکی از همین روزهایی که پیش استاد در بیمارستان بودم برای انجام مصاحبه ای با رادیو سهند دعوت شدم. قبل از ترک بیمارستان به مقصد دفتر رادیو از استاد پرسیدم:

- "استاد پیشنهادی در مورد صحت‌هایی که امروز خواهم کرد، دارید؟" او کمی مکث کرده سپس آه عمیقی کشید و گفت:

- "عمر، قیسیسا ایمیش، اما اینسان دالییا قئییدیباخاندا گرک گوره اوزوندن هانکی ایزلری قویوب، گندیر. (عمر کوتاه است ولی وقتی انسان برمی گردد و به پشت سر خود نگاه می کند، باید ببیند چه اثری را از خود به جای گذاشته است.)" بی اختیار یاد شعری از شاعر آذربایجانی محمد راحیم افتادم که استاد همیشه برنامه اش را در رادیو با خواندن آن شعر شروع می کرد:

وای او کسه، گۆی اوزوندن چکیلنده اولکری
اونون ایشی، اثری
یئر اوزونده باقی قالمیر

(وای بر کسی که بعد از غروب ستارهٔ عمرش- بر روی زمین اثر و علامتی از خود بجای نمی گذارد)

حالا دیگر می دانستم که چرا این شعر برای استاد اینقدر عزیز است. فلسفهٔ زندگی استاد در هر کلمهٔ این شعر گنجانده شده است.

روزها را با سرعت پشت سر می گذاشتیم. روزهایی که هر لحظهٔ آن دردناک و حزن آلود بودند. روزهایی که هر لحظه اش را با نگرانی پشت سر می گذاشتیم. حسرت و آرزوی دیدار دوبارهٔ وطنش، فرزندانش و دوستانش را در چشمان محزون استاد میدیدم. ولی متأسفانه کاری از دست من بر نمی آمد. وضع استاد متغیر بود. با اینکه درد شدیدی تمام وجودش را گرفته بود ولی هیچ شکایتی نداشت. مشاهدهٔ وضعیت او، شنیدن صحبت‌هایش و رفتاری که با پرسنل بیمارستان داشت، هر کدام درس جدیدی از زندگی و انسانیت بود. او برای من تجلی انسانیت بر روی زمین بود که من همیشه در پی شناختنش بودم.

مسافرت دو هفته‌ای من در حال به سر آمدن بود. زمان بازگشت به هامبورگ فرا می‌رسید. قبل از بازگشتم استاد از دکترش تقاضا کرد که اجازه بدهد چند روزی را در خانه بگذراند. دکتر هم چون از لحاظ طبی اشکالی نمی دید با این خواستهٔ او موافقت کرد. دو روز آخر را با استاد در خانه‌اش گذراندیم. در این دو روز صحبت‌های استاد در مورد خاطراتش از صمد بهرنگی، بهروز دهقانی، علی رضا نابدل و مرضیهٔ اسکویی دور می زد. از مبارزات آنها سخن می‌گفت، از کارهایشان، از عشقی که به خلقشان داشتند و اینکه بالاخره هم در راه این عشق و ایمان جان باختند.

چون استاد به علت ضعف توان نوشتن را نداشت، قرار شد که گفته هایش را اختر خانم ضبط کند تا من به صورت نوشته درآورم. متأسفانه بدتر شدن حالش مانع انجام این کار شد. بعد از دو روز با نگرانی و حزن غیر قابل وصفی گوتنبرگ را به مقصد هامبورگ ترک کردم. بعد از رسیدن به هامبورگ در تماسی که با اختر خانم داشتم، با خبر شدم که با بدتر شدن حال استاد، او را دوباره در بیمارستان بستری کرده اند. تماسهایم را بصورت صحبت های بسیار کوتاه تلفنی با استاد ادامه می دادم. صدای استاد رفته رفته ضعیف تر می شد. تا آنجاییکه دیگر فهمیدن گفته هایش نیز هر روز دشوارتر می شد. ولی علیرغم همه اینها او مثل همیشه به من امید می داد. بار آخری که با او تلفنی صحبت کردم، گفتم:

- "استاد صدایتان خیلی خسته بنظر می رسد. من در اولین فرصت دوباره پیش شما خواهم آمد." در جوابم گفت:

- "تازه ما اول کار هستیم ما با هم در سخنرانیها شرکت خواهیم کرد. شما صحبت خواهید کرد و من به شما گوش خواهم داد...." صدایش بشکلی باور نکردنی خسته و نگران کننده بود. با نگرانی تمام و با آرزوی اینکه فردا دوباره با هم صحبت خواهیم کرد، با او خداحافظی کردم. چند ساعت بعد تلفن زنگ زد. صدای غمگین و گرفته دوستی را از آن طرف خط تلفن شنیدم. گفتم:

- "امیدوارم که خوش خبر هستید." گفت:

- "متأسفانه خبر بدی دارم. استاد فرزانه دار فانی را وداع گفت." یکباره یاد حرف پسرم افتادم که در داخل کشتی گفته بود: " ائله بیل کی بیزیم گمیمیزده باتماقدادیر.... (انگار که کشتی ما هم در حال غرق شدن است....)"

این برایم غیر قابل باور بود. او که تجلی انسانیت، صبر، ایستادگی و مبارزه بود... او ...

بی اختیار به یاد اولین صحبت تلفنی‌ام با استاد افتادم. در آوریل سال 2001 وقتی که آماده دفاع از تز دکترایم می‌شدم، شماره تلفن استاد فرزانه تصادفی به دستم رسید. بعدها شنیدم که آنروزها با اینکه شدیداً بیمار بوده و در بستر بیماری افتاده بود، با صبر و شغف غیر قابل وصفی صحبت‌های مرا گوش کرده است. وقتی به او گفتم که تز دکترایم را در مورد نتایج روانی و اجتماعی سیاست آسیمیلاسیون در ایران می‌نویسم و راجع به مشکلات و نگرانی‌هایم در این مورد و اینکه کتاب‌های لازم را ندارم و احتیاج به اطلاعاتی در این مورد دارم، صحبت کردم، استاد گفت:

- " هر چیزی که در این مورد لازم دارید، برایتان خواهم فرستاد. قیزیم سیز حق‌سبز و سیز دوغرو یولداسیز. (دخترم شما در مسیر درستی قدم گذاشته‌اید و طرفدار حق هستید. باید بدانید راهی را که قصد پیمودن آنرا دارید، درست است و شما به حقیقت دست یافته‌اید)." بعدها در نامه‌ای برایم نوشت: " این جسارت شما را تهنیت می‌گویم."

چگونه می‌توانم سخنان او را که برای همیشه در ذهنم حک شده‌اند، فراموش کنم:

« انسان باید در مقابل انسان‌های دیگر احساس مسئولیت بکند. در کنار ملت در مقابل ظلم بایست! بدترین چیز خالی گذاشتن میدان مبارزه برای دشمن است. مقاومت و پایداری تا آخرین لحظه ولو با شکست کامل همراه باشد، برای مراحل بعدی مبارزه پشتمانه می‌آفریند. فراموش نکن که رها کردن مردم و دستاوردهایشان در حساسترین لحظات، بدنبالش آن سرافکندها و بلاتکلیفی‌های گزنده‌ای را داشت که مردم

آذربایجان می‌بایستی پنجاه سال طعم آن را به چشند و تهمت‌ها
و لیچارهائی را که از زمین و زمان بر سر آنها می‌ریخت، تحمل
بکنند.»

صدیقه عدالتی

همه حقوق برای تهیه‌کننده کتاب محفوظ است

سیر تدوین خاطرات:

چنانکه از فحوای خاطرات محمد علی فرزانه بر می آید، استاد کار نوشتن آنرا در بیمارستان شروع کرده است. متأسفانه به علت بیماری حاد، عمر او وفا نکرد که آن را به اتمام برساند. استاد در این مدت فقط توانست خاطرات خود را تا سال 1331 شمسی بنویسد. با توجه به این که آن برهه خود از پر حادثه ترین و سرنوشت سازترین مراحل تاریخی کشور ایران و آذربایجان جنوبی بوده، هدف استاد نیز از تنظیم خاطراتش انعکاس این جریانات سرنوشت ساز بوده است. اهمیت خاطرات استاد فرزانه در آنست که این وقایع یا جائی منعکس نشده اند و یا در صورت انعکاس به صورت قلب شده ای بدست خواننده ها و بخصوص نسل جوان رسیده است.

پس از دریافت پیشنهاد استاد فرزانه برای تنظیم نهائی خاطراتش، تصمیم گرفتم که با غنیمت شمردن این فرصت گرانبها و با در نظر گرفتن خواست استاد تا آنجایی که ممکن است، در تکمیل آن بکوشم. برای رسیدن به این مقصود موارد زیر را مطمع نظر قرار دادم:

- 1- جستجو و تماس با افرادی که نامشان در این خاطرات به نحوی آمده و یا در این وقایع شرکت داشته اند.
- 2- گفتگو با دوستان و نزدیکان استاد به طور اعم.
- 3- مراجعه به مدارکی که به هر شکلی به تنظیم خاطرات یاری رساند. به عنوان مثال پیدا کردن سی دی و یا کاست های ضبط شده از طرف دوستان که حاوی صحبت های استاد باشند.

4- بررسی مطبوعات و نشریاتی که مقالات، مصاحبه ها و خاطرات استاد در آنها درج شده اند.

در مورد کسانی که در این خاطرات یادی از آنها برده شده و یا یار غار استاد بودند، باید بگویم که متأسفانه با وجود تلاش بسیار، یا به سبب فوت آنها و یا به علت کهنولت و نسیان، نتیجه ای از این جستجو حاصل نشد.

در رابطه با اطلاعاتی که از طریق صحبت با دوستان و نزدیکان استاد بدستم آمد، باید بگویم که اینها بیشتر انعکاس خاطرات خود استاد هستند و خاطرات دیگران از استاد را نمی توان جزو خاطرات استاد تلقی کرد. لذا تصمیم گرفتم که اینها را بعداً و جداگانه به شکل زندگینامه ای از استاد عرضه کنم. اینجا جای دارد که از این عزیزان که با گشاده رویی خاطرات خود از استاد و دانسته هایشان را در اختیارم گذاشتند، تشکر و قدردانی کنم.

درمورد خاطراتی که خود ایشان هر از گاهی در یکی از نشریات به چاپ رسانده بودند، قابل ذکر است که اکثر این مطالب به زبان ترکی آذربایجانی نوشته شده بودند که همه به زبان فارسی ترجمه شده و اینک همراه با خاطرات استاد در اختیار خوانندگان گذاشته می شود.

اما در رابطه با خاطرات و گفتگو هایی که به شکل نوار کاست، سی دی و یا فیلم ویدیویی در اختیار تعدادی از دوستان قرار داشت، باید بگویم که متأسفانه در این باره کمکهای لازم از من دریغ شد.

موقع تنظیم خاطرات استاد فرزانه اوقات سخت و پر هیجانی را گذراندم. یادآوری دوباره ی بعضی از این خاطرات که برای همیشه در ذهنم حک شده اند، هیجان آور بودند.

تجربه تلخی که در تنظیم خاطرات مرا همراهی کرد، دانستن این بود که با استفاده از مدارک و امکاناتی که در دسترس تعدادی از دوستان قرار داشت، این کتاب می توانست به نحو بسیار جامع تری تنظیم شده و در اختیار خلqمان قرار گیرد. ولی به هر علتی که مطمئناً هدف آن کتمان کردن واقعیتهای نبود، دسترسی به این مدارک برایم میسر نشد. ولی این همه باعث نشد که در طول این مدت همیشه از خودم بپرسم: مگر غیر از این است که تمام تلاشهایی که تا کنون در این راستا انجام گرفته فقط برای روشن کردن واقعیات و تاریخ تحریف شده وطنمان بوده است؟ آیا تنظیم این خاطرات هدفی جز هموار کردن راه مبارزه خلqمان بخاطر احقاق حقوق از دست رفته اش بوده است؟ با آرزوی اینکه این مدارک روزی برای نیل به این هدف مقدس مورد استفاده قرار گیرند.

اینجا می خواهم از همسر استاد فرزانه خانم اختر بدوستانی و دوستانی که خالصانه مدارک لازم را در اختیار من گذاشتند، از آقایان ناصر مرقاتی و محمد آزادگر به خاطر همکاریهای بی دریغشان و از آقای سیف الدین حاتم لویی به خاطر ویراستاری متن تشکر و سپاسگزاری کنم.

***

صدیقه عدالتی

از ویراستار

ماگسیم گورکی داستانی دارد بنام قلب فروزان دانکو. در این داستان، مرد جوانی برای بیرون بردن مردم قبیله اش از ظلمات جنگلی که در هر گوشه آن مرگ و نیستی در کمین است، سینه اش را دریده، قلب خود را بیرون آورده و از آن مشعلی می سازد تا بوسیله آن راه بیرون رفت از آن جنگل مهیب را برایشان روشن نماید....

برای بسیاری از هممنسلان من که عمری برای سعادت و بهروزی ملت آذربایجان جنگیده اند، محمد علی قوسی مشهور به فرزانه، دانکوی آذربایجان ایران محسوب می شود. زندگی فرزانه به مفهوم مطلق کلمه سراسر یک «ایثار» بود. فرزانه جان شیفته ای بود که با پشت پا زدن به وعده های فریبنده رژیم پهلوی، در کنار ملت مظلومش قرار گرفته و با به جان خریدن محرومیت های جان گداز، وجودش را به شعله ای بدل کرد که روشنائی آن در سالهای تاریک و هولناک سلطنت محمد رضا شاه پهلوی مسیر سنگلاخ آزادی مردم آذربایجان را روشن کرد. فرزانه در سالهای تمام نشدنی یکه تازی شونیزم فارس، یک تنه و با امکانات محدود از زبان مادری اش و از موجودیت ملتش دفاع کرده و در تربیت نسلی از فعالین ملی- مدنی آذربایجان، نقش بی بدیلی داشته است.

کار ویراستاری خاطرات محمد علی فرزانه توسط دوستانم م. آزادگر و خانم عدالتی در تابستان سال 2009 میلادی به من سپرده شد. اهل فن بهتر می دانند که ویراستاری چنین اثری- بخصوص که اگر نویسنده آن در قید حیات نباشد- کاریست صعب و حوصله زیادی می طلبد. من انجام این کار را برای خاطره فراموش نشدنی رفیق شفیق سالهای مهاجرتم، همرزم و همسنگرم در مبارزه ملی- دموکراتیک مردم آذربایجان با شوق

تمام و از روی احساس تعهد شروع کردم. چرا که این، نه خاطرات یک فرد معمولی بلکه بخشاً ناگفته هائی از مبارزه و تاریخ معاصر ملت آذربایجان می باشد.

بخش اعظم این خاطرات را فرزانه در سالهای آخر عمرش یعنی موقعی که بیماری قلبی این مرد مقاوم را از پا انداخته بود، به رشته تحریر در آورده است. کسانی که با نوشته های او آشنا هستند، می دانند که بعضی از نوشته های فرزانه به زبان مادری اش، در زیبایی به شعر پهلوی می زنند. او همچنین زبان فارسی را به شیوائی تمام می نوشت. ولی کهولت و بیماری امان سوز و عدم فرصت برای بازبینی باعث شده است که بخش اعظم این خاطرات در شیوه نگارش ناهمواری های مخصوص به خود را داشته باشد. بعضی از جملات چنان نوشته شده اند که حتی خواننده در فهمیدن منظور نویسنده می تواند دچار زحمت بشود. همچنین در متن دست نوشته استاد، بعضاً جملات و کلمات تکرار شده اند.

من در ویراستاری این اثر - با دقتی که بعضاً تا مرز وسواس می رسید- سعی کرده ام که به شیوه نگارش او وفادار مانده و کار را تنها با افزودن و حذف کلماتی که به متن اصلی و شیوه نگارش آن لطمه ای نزنند و یا با پس و پیش کردن جملات به سامان برسانم. برای راحتی خواننده از بکار بردن پرانتز و کروشه برای کلمات اضافه شده خودداری کرده ام. چون در دستنوشته زنده یاد فرزانه بعضاً توالی زمانی حوادث رعایت نشده است، برای راحتی خواننده در این مورد نیز تغییرات کوچکی انجام داده ام. همچنین برای کمک به خوانندگان و بخصوص خواننده غیر آذربایجانی کتاب، ضمن فصل بندی جهت فهم بهتر بعضی نکات توضیحاتی را نیز در آخر هر فصل آورده ام.

س. حاتملوی

توضیحات:

- 1- منظور نویسنده، جمعیت سی میلیونی آذربایجان ایران است.
- 2- دیلماج مجله ای بود سیاسی، فرهنگی و اقتصادی که به زبانهای ترکی آذربایجانی و فارسی به مدیریت علیرضا صرافى از مهر ماه 1383 تا شهریور 1386 بصورت ماهانه در تهران منتشر می شد. مسائل مورد بحث در مجله که جمعاً 36 شماره از آن منتشر شد، مشکلات اجتماعی، ملی، اقتصادی و هنری آذربایجان بود. با توقیف این مجله، مردم آذربایجان یک نشریه موفق انتقادی را از دست دادند.
- 3- "فرزانه"، که واقعاً فرزانه ملتش محسوب می شد، تخلص ادبی استاد بود. نام اصلی او محمد علی قوسی بود.

پایان راه (گرفتگی عروق و ایستائی قلب)

13 شهریور 1380، بیمارستان سالگرنسکا Sahlgrenska در شهر یوته بوری (گوتنبورگ) سوئد، بخش 93

شب ساعت 3 است. یکی دوساعت خوابیده سپس بیدار شده ام. دیگر خوابم نمی برد. به شیوه اغلب شبها از جا برخاسته، دست و رویم را شسته و آهسته روی تخت دراز می کشم. سکوت مطلق حکمفرماست. عنان خیال بی اختیار از دستم رها می شود. همین دیروز یا پریروز بود که دو سه تن از همشهریهای مقیم یوته بوری به عیادتم آمده بودند. میان گفت و شنود باز هم موضوع نوشتن خاطرات مطرح شد.... فکر می کنم که باید بنویسم. هرطوری شده باید مطالبی را بر روی کاغذ بیاورم. لاکن اینجا برای این کار مناسب نیست. پنج هزار کیلومتر دور از زادگاه و مردمی که روابط و سلوک با آنها آفریننده این خاطرات است....

اشتیاق برگشتن به زادگاه وجودم را فرا می گیرد. تپش ضربان قلبم را می توانم حتی با دست لمس بکنم. با اینکه دکتر هرگونه هیجان را قدغن کرده است ولی دست خودم نیست. ممکن است که این قلب دوباره کار دستم بدهد.... پرنده خیال در پرواز طولانی خود مرا به همراه خود به پارک لاله تهران برده و با گروهی از دانشجویان بومی و غیر بومی مواجه می سازد. اینان برای دیدن من به منزلمان مراجعه کرده و با اطلاع از بودن من در پارک، دسته جمعی در آنجا بسرگم آمده اند. بعد از خوش و بش و

حال و احوال پرسى، يکى از آنان که با هم آشنایى دور و نزدیک داریم،
بى مقدمه مى گوید:

- "استاد آمده ایم از شما بخواهیم که برای شنیدن خاطرات گذشته تان
فرصتى برای ما فراهم کنید."

مى پرسم:

"کجا، درهمین پارک شهر؟"

يکى دیگر از میان آنان در جواب مى گوید:

- "اینجا که نه، در دانشگاه ما (منظورش دانشگاه تهران است). ما شرایط
را فراهم مى کنیم."

مى گویم:

- "شما شرایط را آماده کنید! با رئیس دانشگاه و دیگر مسئولان نیز
موضوع را در میان بگذارید. خلاصه موافقت آنها را کسب کنید تا بعد...."

همان که گفته بود شرایط را آماده مى کنیم، مى پرسد:

- "یعنى چه موقع؟"

مى گویم:

- "موقعى که شما نظر موافق آنها را بدست آورید. چون خاطرات به هر
شکلى که گفته شود، بار سیاسى خواهد داشت و این با تشکیل کلاس
آموزش زبان مادری¹ یا شب شعر و از این قبیل مسایل، لااقل از دیدگاه
آنان فرق مى کند."

بعد از این دیدار دانشجویان مزبور برای گرفتن اجازه بطور گروهى به
شورای دانشگاه مراجعه کرده و با آنها کلنجار رفته بودند. جوابى که
شنیده بودند این بود که دانشگاه هیچگونه مباحثات فوق برنامه اى را در
مدیریت دروس تحمل نمى کند. بخصوص که اگر این مباحثات محتوای
سیاسى و توجیه ایدئولوژیکى و نگرش خاصى داشته باشد . و این کار

تنها در صورتی میسر است که این نوع دیالوگها و مباحثه ها قبلاً به مدیریت دروس بطور کتبی ارائه و آنجا مد نظر قرار گیرد!...

***

خواست نوشتن خاطرات که غالباً خودمانی مطرح می شود- بعضاً اگر پا بدهد حالت طلبکارانه و مصرانه نیز به خود می گیرد- مرا در برابر دین ادا نشده ای که تأدیئه آن ضروری است، قرار می دهد. منتها چه بنویسم؟ اساساً خاطرات من ارزش نوشتن را دارند؟

به خود می آیم. می اندیشم که این را من به سرزمین و مردم خودم مینویسم. همیشه و همه جا از به زیر بار بدهکاری رفتن اجتناب داشته ام ولی رهایی از زیر بار این بدهکاری را نوعی تکلیف ملی و اجتماعی می شمارم که درحد مقدور باید از عهده آن برآیم.

رخدادها و ماجراهای دور و نزدیک را به قلم آوردن، آن چیزی است که بسیاری قبل از من - که خود نه تنها با صلاحیت تر، حتی فراتر از من در متن حادثه ها و ماجراها بوده اند- یا نوشته اند و یا بهرحال در آینده خواهند نوشت. لیکن برای من یکی- که به نوعی از کنار گود شاهد و نظاره گر بوده ام- برای نوشتن چه می ماند؟ به قلم آوردن آنها به درد چه کسی می خورد؟ چه ندائی می تواند به کسی بدهد؟ برای کی می تواند سرمشقی باشد و کدام صخره سنگین را از فرا راه تبار ما می تواند بردارد؟ کدام تجربه و شناخت را در رهگذر به خود برگشتن و فراست منیت و هویت، خود شناسی و جامعه شناسی و به یک کلام از گذشته درس فرا گرفتن و عبرت آموختن می آموزد؟

از درونم، از ژرفای قلب فرسوده ام، از لایه های ذهن خسته ام صدائی جان می گیرد و پرخاشگرانه می گوید: یواش! یواش! داری تند می تازی....

کارهایی را که انجام داده ای، نوشته هایی را که به قلم آورده ای، سر جای خود. لکن این کار، یعنی نوشتن خاطرات وظیفه ای است که از طرف ایل و تبارت به تو محول می شود. آنانکه ترا می شناسند و به تو اعتماد داشته و احترامت می گذارند، می خواهند که در پیمودن آگاهانه و هشیارانه راه پرسنگلاخ فردا، بدون انحراف به راست و یا چپ چه بسا چراغی فرا راهشان باشی. ...

باز وسواسی همچون خوره به اندیشه ام راه می جوید: من که نوشتن خاطراتم را سالها قبل آغاز کرده بودم. با یاد نوشته هائی که مدتها قبل زیر عنوان "آنا دیلیمیز و میلی وارلیغیمیز حاققیندا خاطره لر دفتیرندن - از دفتر خاطرات: در رابطه با زبان مادری و هویت ملی" در شماره های مسلسل مجله «وارلیق»² چاپ شده بود، می افتم. درست است که آن نوشته ها را نتوانستم به پایان برسانم و ناتمام گذاشتم، لکن این کوتاهی از من نبود. مجله از درج خاطراتم که مربوط به فرقه دمکرات آذربایجان بودند، احتراز کرد، و البته در شرایط آن روز این کاری معقول بود. زیرا آن وقتها حتی نشر خود مجله وارلیق نیز بحث انگیز بود و من نمی خواستم مجله از رهگذر چاپ این نوشته با مشکل روبرو شود.

همه اینها چه بسا حرفهای خوش آیندی است برای شانه خالی کردن از زیر کار و بهانه ای برای عدم انجام آن، ولی چرا؟ به این دلیل که این نوشته ها عموماً در باره ممنوعیت زبان مادری و نفی کارآیی آن و بالاتر از همه به قصد افشای سیاست آسیمیلاسیون در آذربایجان نوشته شده و

ارتباطی با سایر فعالیتهای سیاسی و اجتماعی تو نداشته است. در این صورت تکلیف دیده ها و اندیشیده های تو چه خواهد شد؟ آیا کس دیگری غیر از تو هست که بتواند آنها را از زاویه دید تو بازگو کند؟ برخی از مسائل را می توان پشت گوش انداخت، ولی خواست خلق را هرگز. در مورد نقش من در تالیف کتاب "گذشته چراغ راه آینده است"³ زیاد از من سؤال می شود و من همیشه این جواب را داده ام که در تالیف آن کتاب نظر مشورتی داشتم. زحمت تدوین آن را چند تن از همشهریان تحمل کرده اند.

ناگهان عنوان "گذشته چراغ راه آینده است" در صفحه ذهنم نمایان گشته، نهیب می زند و می گوید: ارزش تجربه ها و شناخت خود را دست کم نگیر. مگر تو در ابداع و تدوین این اثر با همان دو سه همشهری خود همگامی بنیادی نداشتی؟ خیال می کنی این توانایی را از شکم مادر با خود آورده ای؟ پایه و مایه و محتوای این اثر مگر چیزی جز دیده ها، شنیده ها و آموخته های شما چند تن بوده که هنوز هم مفید و آموزنده است و همچنان خواهد بود؟

خواستِ نوشتن «به یاد مانده هایم» را تا آنجا که به یاد دارم برای نخستین بار صمد بهرنگی و چند نفر از همفکرانش مطرح و گوشزد کردند. من تا سالهای 40 و یا 42 شمسی اجازه برگشتن به تبریز را نداشتم⁴. یعنی بی آنکه حکمی در این رابطه به من ابلاغ شود، تبعیدی بودم. بعد ها بخصوص در ایام سوگواری یا جشن و سرور امکان رفت و آمد پنهانی بوجود آمد. و در همین سفرهای پنهانی کوتاه بود که آشنایی با گروه صمد که در آن سالها به نوعی فعالیت مطبوعاتی و محفلی را آغاز کرده

بودند، میسر شد. دیدار با این گروه که نسبت به ما تقریباً نسل بعدی محسوب می شد، بسیار پنهانی و معمولاً در تپه های عینالی (شهر تبریز در دامنه کوه عینالی قرار دارد- ویراستار) و شب هنگام انجام میشد. ضمن یکی از دیالوگها که در آن صحبت خاطرات به میان آمد، صمد یکدفعه برگشت و گفت:

- "شما باید این امر را یک تکلیف تلقی کنید و این خاطرات را برای نسل ما و نسلهای بعد از ما تدوین بکنید!"

بعد از صحبت های او بلافاصله بقیه آن ده یا پانزده نفری هم که آنجا بودند، این خواست را تأکید کردند و بر آن پای فشردند.

از آن به بعد، صمد در هر دیداری در تهران یا تبریز، این مسئله را تأکید می کرد و حتی در یکی از این دیدارها که دکتر غلامحسین ساعدی هم حاضر بود - و چه بسا صمد او را بخاطر مجاب کردن من با خود آورده بود- وقتی صمد طبق معمول سر مطلب رفت، ساعدی قیافه موافقت آمیزی بخود گرفت و گفت:

- "داداش! (ساعدی با یکی از برادران من یارگار بود و به تأسی از او مرا داداش خطاب می کرد و در حضور و غیاب این کلمه را به کار می گرفت)... نگذاشتم حرفش را ادامه بدهد. گفتم:

- "غلامحسین حتماً فراموش نکرده ای روزی در تهران صحبت نوشتن خاطرات بود و تو برگشتی گفתי که نوشتن خاطرات پایان خط است و آن وقتی است که آدم دیگر حرفی برای گفتن نداشته باشد." و بعد اضافه کردم:

- "دکتر، تو حالا مثل اینکه داری آهنگ دیگری را می نوازی که ابداً با آهنگی که قبلاً می نواختی هم نوا نیست. یعنی مرگ خوبست ولی برای همسایه."

او با ذکاوت بود و معنی کلام را در هوا می قاپید. یادم نیست در یک رستوران بودیم یا در قهوه خانه. او از جا برخاست و خودش را به سوی من انداخته چانه اش را بر روی شانه ام گذاشت و گفت:

- "داداش! من کی اینطور گفتم؟ ما آرزو داریم تو تا صد سال دیگر زنده باشی و نورت روشنی بخش راه مردم ما باشد."

اما صمد در هر کاری پیگیر بود و موضوع خاطرات را در هر دیدار همچنان پیش می کشید و من هم که آمادگی روحی دست یازیدن به این کار را نداشتم هر بار طفره می رفتم و در محفل آنها که سالی و ماهی در آن حضور می یافتم، به نقل گوشه هایی از سوانح روزگار اکتفا می کردم. تا اینکه روزی در یکی از دیدارهای گاهگاهی و اتفاقی او گفت که در مطبوعات ترکیه خوانده است که طنز پرداز بزرگ ترکیه «عزیز نسین»، بیوگرافی خود را تحت عنوان «بؤیله گلیمیش، بؤیله گنتمز - چنین بوده، ولی چنین نخواهد ماند» منتشر کرده که حاکمیت ترکیه آنرا دست آویز اذیت و آزار او کرده است. او از من تقاضا کرد که این کتاب را به هر طریقی که شده بدست بیاورم. من از کسیکه در ترکیه با دنیای کتاب سر و کار داشت، تقاضای تهیه کتاب را کردم که او نیز بلافاصله آنرا فرستاد. در سفر بعدی به تبریز، آنرا همراه خود برداشته و در اولین دیدار به صمد دادم. او کتاب را با کنجکاوی از من گرفت. اینور آنورش را نگریست. مثل اینکه باور نمی کرد که همان کتاب باشد. با دیدن عنوان کتاب و عکس «عزیز نسین» در پشت جلد آن، ضمن تشکر از من از جایش جست و خطاب به دوستانش که یکی یکی از راه می رسیدند، داد زد و گفت:

- "بچه ها زود باشید بیایید. استاد کتابی را که می خواستیم، آورده است." بعد کتاب را به من برگرداند و گفت:

- "شما ترکی استانبولی را روانتر از همه ما می خوانید. لطفاً شروع کنید و اگر امشب تا صبح تمام نشد، فردا شب را هم اینجا هستیم."

من گفتم:

- "فقط به یک شرط حاضرم کتاب را برایتان بخوانم که فعلاً در باره نوشتن خاطرات و یادواره ها دست از سر کچلم بردارید."

یکی از آنها با لحن شوخی و جدی گفت:

- "استاد وسط دعوا نرخ تعیین می کند!"

صمد برگشت و گفت:

- "تو دیگر خودت را وارد معرکه نکن."

و بعد رو به من کرد و افزود:

- "حالا بگذارید در باره آن بعداً صحبت می کنیم. ولی باید قول بدهید که این اوتوبیوگرافی را به فارسی ترجمه کنید."

مطالب کتاب انباشته از نکات حساس مردم شناسی بود و از همان صفحات آغازش احساسات خواننده را بر می انگیخت. همه سر تا پا گوش شده بودند. شیوه نگارش و دیدگاههای «عزیز نسین» در صمد و دوستانش تاثیر بسیار عمیقی داشت. موضوع ترجمه کتاب دوباره مطرح شد و منظور از ایما و اشاره ها نیز محول کردن این کار به من بود. من نیز چون از کتاب بسیار خوشم آمده بود، قول دادم آنرا ترجمه کنم. جلد اول اثر ترجمه شد ولی متأسفانه امکان چاپ آن تا سالها بعد از مرگ صمد یعنی تا سال 1357 شمسی معوق ماند و در این سال با استفاده از فضای باز سیاسی به چاپ رسید. صمد آن را ندید. کتاب برای بار دوم اقبال انتشار نیافت و حالا نایاب است.

***

خیال چیزی شبیه رویاست. یک لحظه اینجایی، لحظه ای دیگر در تهران و در پارک لاله رو در روی همان جوانان آذری و غیر آذری. ندائی از اعماق وجودم بر می خیزد: حالا که برای گفتن آنها امکانی نیست، حداقل آنها را به قلم بیاور. اگر نشد روی نوار ضبط کن. جوابی ندارم. راستش را بخواهید جوابی هم برای دادن ندارم. در خود فرو می روم. انگار فیلم خاطراتم پاره می شود. دوباره شروع می کنم: در تبریز هستم. در باکو هستم. در دیدارها و دعوت‌های مختلف حضور دارم. و این سؤال همه جا با من است و با من کلنجار می رود: چرا دریغ می کنی؟ اینکه تکلیف شاقی نیست. چرا از انجام دین خود امتناع می‌ورزی؟...

همانگونه که گفتم سئوالی است که اغلب با حالت خیرخواهانه و گاهی نیز طلبکارانه پرسیده می شود. همه جا از من پاسخ می خواهند. مرا در سرایش یک دین پرداخت نشده که تأدیۀ آن واجب عینی است، قرار می دهند. ولی بالاخره چه بنویسم و از کجا آغاز کنم؟

***

بامداد دمیده و اشعۀ زرین خورشید از لای پرده به درون اتاق راه جسته است. صبحانه را آورده اند و زندگی در بخش قلب نیز که معمولاً ساکت و بی سر و صداست، آغاز گشته است. با وجود این من همچنان به پشتی تخت بیمارستان تکیه داده ام و می خواهم از صغرا و کبراهانی که در طول بیداری شبانه داشته ام، الگویی در آورم.

من به مانند میلیون‌ها انسان در مقطعی از زمان و در جامعه ای که بافت ذهنی و عینی آن بازمانده قرون و میراث نسل‌هاست، چشم به زندگی گشودم و همچون گروه کثیری از آنان در برزخی که میان سنت و نوآوری

است، پرتاب شدم. به مانند خیلی های دیگر نه نسبت به آن پندارها و باورهای پس مانده از قرون و اعصار که مهر باطل خورده و مجوزی برای بقا و پایداری در برابر تحول علمی و اجتماعی زمان ندارند، و نه نسبت به ایدئولوژی های وارداتی که با شرایط عینی و ذهنی و پسیکولوژی اجتماعی کشورمان مغایرت داشته و ناهمگونیها و ناسازگاریهای بحث انگیزی را موجب می گردند، برخورد یک سویه نکرده و با افزایش ادراک و شناختم در رابطه با آنها به داوری پرداختم. این یادواره ها حکایت آن درگیریها و داوریهاست. آیا این برخوردها و داوریها روا یا ناروا بوده اند؟...

توضیحات:

1- اشاره ایست به تشکیل کلاسهای آموزش زبان ترکی آذربایجانی که بعد از انقلاب بهمن در تهران توسط استاد فرزانه برگزار می شد. در آن موقع استاد فرزانه یکی از معدود متخصصین زبان ترکی آذربایجانی در ایران محسوب می شد.

2- مجله «وارلیق» (هستی) جزو قدیمی ترین مجله هائی است که بعد از انقلاب به زبان ترکی آذربایجانی و فارسی در ایران شروع به انتشار کردند. اولین شماره این مجله- که بخش اعظم مطالب آن به بررسی ادبیات، زبان و لهجه های رایج ترکی در ایران و تاریخ ترکان اختصاص دارد- در سال 1358 شمسی با مدیریت دکتر جواد هیئت در تهران منتشر شد. تا بحال از این مجله - که انتشار آن در سالهای اخیر با وقفه های طولانی صورت می گیرد- 147 شماره منتشر شده است.

3- اشاره به کتاب "گذشته چراغ راه آینده است" که در زمان سلطنت محمد رضا شاه توسط چند نفر نویسنده ناشناس تحت عنوان "پژوهش از جامی" تالیف و در سال 1355 شمسی برای اولین بار در خارج از کشور به چاپ رسید. انتشار این کتاب در آن زمان برای توضیح علل واقعی بوجود آمدن جنبش 21 آذر و شرائط تشکیل حکومت ملی آذربایجان و همچنین مقابله با تحریفات دشمنان این جنبش کار سترگی محسوب می شد. کتاب همچنین به سالهای حکومت ملی دکتر مصدق و کودتای 28 مرداد پرداخته و در افشای سلطنت سراسر خیانت و وطن فروشی پهلویهای پدر و پسر کار نمایانی انجام داده است. به گفته استاد فرزانه، نویسندگان آذربایجانی این کتاب پر تیراژ (چاپ ششم آن در سال 1377 شمسی منتشر شده است) که با تهیه مطالب آن در زمان محمد رضا شاه خطر بزرگی را به جان خریده بودند، برای افشا نشدن نامهایشان هم قسم شده بودند.

4- استاد در این سالها مقیم تهران بود.

هویت

نخستین فرزند پسر خانواده بوده ام. پدرم قبلاً با کدبانویی ازدواج کرده بود که در زایمان سومین بچه اش، به علت ناشیگری قابله، مادر و بچه هر دو تلف می شوند. پدر با کدبانوی دیگری وصلت می کند. لکن این دومی بسیار دست و پا چلفتی بوده و نمی توانسته دخترهای بازمانده از بانوی اولی را سرپرستی و تر و خشک کند. با تذکرات مکرر پدر قهر می کند و با نوزاد دختری که به دنیا آورده بود، به خانه پدری بر می گردد.

باورهای مذهبی پدر و مادر بعد از تولد من دست به هم می دهند و بجای اسم یکی از مقدسین، دو نام مقدس یعنی «محمد» و «علی» را به هم آمیخته و مرا «محمد علی» نام می نهند. تاریخ تولد دقیقم جایی ثبت نیست. فقط مادرم همیشه می گفت: "تو یکسال بعد از روزی که من به این خانه عروس آمدم، به دنیا آمدی. من در فصل تابستان به این دودمان آمدم. بعلاوه روز تولد تو خوب یادم هست که روز عید غدیر بوده است."

هنگام تولد به اعتراف مادرم سالم، سرخ و سفید و چشمگیر بوده ام و برای مصون ماندن از چشم زخم که مادر سخت به آن پایبند بود، مرا از دید مردم بدور نگاه می داشتند. لکن با همه این دلوپرسی ها و مراقبتها، در سه و یا چهار سالگی سخت مریض می شوم. بیماری- که احتمالاً دیفتری بوده- چنان شدید بوده که به کلی دست از من می شویند و بعد از توسل به چندین نوع دوا و درمان عامیانه چون مراجعه به دکتر و درمان مقدور نبوده، مرا به امید خدا رها می کنند.

مادر بعد از تولد من پشت سر هم هفت تا بچه به دنیا می آورد که سه تای آنها در سنین کودکی تلف می شوند و بقیه یعنی پنج برادر و دو

خواهر ناتنی بزرگ شده و به سن و سال می رسند. بدین ترتیب ما در شمار خانواده های کثیراولاد به شمار می آمسیم.

مادر تبار ایلی داشت. او در روستای «چوبانلار» که در جوار شهرستان اهر که مرکز منطقه ارسباران بود، چشم به جهان گشوده بود. به دلیل تنگی معیشت و عدم امنیت و عدالت، تمام عائله یکجا به تبریز کوچیده بودند. بعدها عائله دوباره به روستا بر می گردد. لکن مادر بمناسبت وصلت با پدر در تبریز ماندگار می شود. او کدبانویی جسور، بی آلایش و صاف و صریح بود. با اینکه سواد نداشت ولی اندوخته سرشاری از افسانه، قصه، داستان، ترانه، تمثیل و ضرب المثل درخزینۀ سینه ذخیره داشت. و همه اینها را با بیانی دلنشین نقل می کرد. من نخستین آموخته های خود از ادبیات شفاهی آذربایجان را از او دارم و چون در این باره در نوشته های قبلی ام و بویژه در آغاز سلسله نوشته هایم تحت عنوان «آنا دیلیمیز و میلی وارلیغیمیز حاققیندا - درباره زبان مادری و موجودیت ملی مان» نوشته ام، اینجا از آوردن آن خودداری می کنم و اندکی به ویژگیهای پدر می پردازم.

پدر مردی با خصلتها و نگرشهای ویژه خود بود. پدر او، یعنی جد پدری من از شبستر آذربایجان بوده ولی در تبریز می زیسته و همانجا ازدواج کرده بود. او خیلی زود از زندگی چشم پوشیده و پدر را با یک مادر ساده و پاکدل و دو دختر، تنها گذاشته بود.

به این ترتیب پدر از سنین نوجوانی کفالت مادر و خواهرهایش به گردنش می افتد و او ناگزیر به کارگاههای فرشبافی پناه برده و کارگر فرشبافی شده بود.

پدر از ساده دلی معصومانۀ مادرش بعضاً خاطراتی نقل می کرد که یکی از آنها را بعنوان الگویی نقل می کنم. او می گفت: "در خانه ای که ما می

نشستیم طبق معمول دستشوئی دور از محل سکنی و غالباً در پائین حیاط بود. یک شب که مادر دیر وقت از دستشوئی بر می گشت، می بیند مردی بالای دیوار نشسته است. با تعجب می پرسد:

- "مرد تو آنجا چرا نشسته ای؟ یکوقت می افتی و پایت می شکند."

مرد می گوید:

- "مادر سر و صدا راه نینداز. هیچ طوری نمیشه. تو برو من خودم می آیم پائین."

در این حین بچه ها صدای مادر را می شنوند و یکی از آنها پنجره را باز می کند و می پرسد:

- "مادر، تو با کی حرف می زنی؟"

مادر جواب می دهد:

- "یک مرد نشسته بالای دیوار. می گویم مرد این وقت شب تو آنجا چه کار می کنی، می افتی پایت می شکند. می گوید مادر تو برو من می آیم پائین، طوری نمیشه. ..."

بچه ها داد می زنند:

- "مادر این مرد دزده ..."

مادر تا اسم دزد را می شنود می افتد و از حال می رود و دزد هم از دیوار پریده و فلنگ را می بندد.

همچنین پدر می گفت: "روزی که من دستمزد مختصری دریافت داشتم بودم، به خانه رفتم. مادر سر سجاده بود. من پول خردها را روی سجاده نهادم و گفتم:

- "مادر مزد گرفته ام."

مادر لحظه ای به من و لحظه ای به پول خردها نگریست و بعد دست به نیایش برداشت و گفت:

- "خدایا! صدهزار مرتبه شکر که راضی نشدی من به دنبال پیدا کردن کار، در خانه هرکس و ناکسی را بکوبم و شاهد کنایه ها و سر کوفتها باشم." با آغاز جنبش مشروطیت در تبریز، پدر از تخته بند قالی پائین می آید و برای آموزش کاربرد تفنگ و سایر سلاحها و همگامی با فدائیان مشروطیت وارد معرکه می شود. تصادفاً «نایب ممدآقا» شوهر خواهر بزرگ پدر از سرشناسان گروه فدائیان زیر فرماندهی باقرخان بوده و او در آموزش پدر که هنوز 15 سال بیش نداشته، نظارت می کند و پدر نیز به اتکاء شایستگی اش عنوان «نایب علی اکبر» را بدست می آورد و این عنوان را تا پایان عمر با خود داشت. پدر با اینکه به مکتب و مدرسه نرفته بود و مختصر سواد خواندن و نوشتن را هم که داشت، از اطرافیان باسوادش آموخته بود، ضمن باور مذهبی پابرجائی که داشت، به کرامت و عزت انسان ارج می نهاد. او به فرهنگ، دانش و ادب که موجب پیشرفت جامعه می باشد و همچنین به فرد و به هر آنچه موجب تعالی و وارستگی انسان باشد، بها می داد و با محرومان و زحمتکشان که خود نیز از زمره آنان بود، رأفت و رفاقت داشت. هرگز یادم نخواهد رفت در کلاس دوم ابتدائی که بودم- آن موقع هنوز درس شرعیات تدریس می شد و معلم دعای سفره را به ما آموخته بود که از بر کنیم- شب بهنگام انداختن سفره من آن دعا را زیر لب تکرار می کردم. پدر متوجه شد و گفت:

- "پسرم مثل اینکه داری شعر از بر می کنی؟"

گفتم:

- "نه پدر، معلم مان امروز دعای سفره را یادمان داده است که از بر کنیم، منم دارم آن را تکرار می کنم."

گفت:

- "تلاوت دعا بسیار خوش یمن است، لکن صاحب سفره قبل از هر چیز باید بیندیشد که آنچه به سفره می آورد، حاصل دسترنج خود اوست یا آن را از یغمای دسترنج دیگران حاصل کرده است."

این پندی بود که آن را در ده سالگی آموختم و امروز نیز در هشتاد سالگی آویزه گوشم است. پدر با همین خصوصیات، احترام چشمگیری میان اقشار مردم و بخصوص لایه های ژرفای جامعه داشت. از تمام مال و منال دنیا دو تا یادگاری داشت که آنها را با دلبستگی و اهتمام در یک صندوقچه حصیری محفوظ می داشت. یکی دفتر جلد سبزی که در آن هر کلام پر معنی و حکمت آمیزی را که شنیده یا خوانده بود، ثبت کرده بود. و دومی یک اسلحه کمری ناغان که آنرا در نشانه زنی جایزه برده بود. از این دو، اسلحه کمری را که به بند دلش بسته بود، به دلیل تنگی معاش به ناگزیر فروخته بود و آن دفتر جلد سبز، که به عنوان گرانبهاترین میراث به من رسیده بود، در کشمکشهای بعدی با بسیاری از کتابها، دفاتر و یادداشتهایم (توسط ساواک - ویراستار) به یغما رفت.

چون پدرم مشروطه چای بود و در بین مردم هم از احترام و اعتماد بخصوصی برخوردار بود، مسئولیتهای اداری مهمی به عهده او گذاشته می شد. بطور مثال در انتخابات مجلس شورای ملی او یکی از افرادی بود که مسئول حفظ صندوق رأی می شد. در آن مواقع او شب و روز از آن محل دور نمی شد. یک روز موقع شب به خانه آمد و به مادرم گفت که مرا بفرستند که ماست بخرم. من وقتی عجله پدرم را دیدم ظرف ماست را گرفته و با عجله برای خریدن ماست رفتم. وقتی برگشتم، پدرم دستهایش را با صابون می شست و از حیاط بوی کاغذ سوخته می آمد. بعد از اینکه او دنبال کارش رفت من به حیاط به آنجائی که دود از آنجا می آمد، رفتم. یک دسته کاغذ مچاله شده آنجا بود که صفحه های بالایی

سوخته ولی برگه های پایینی هنوز کاملاً نسوخته بودند. چند تا از آنهائی را که هنوز سالم بودند، برداشتم. رویشان به ردیف اسمهایی نوشته شده بود. اینها باید اسم کاندیداهایی می بودند که از طرف دولت به مجلس فرستاده می شدند. آنها را به پدرم داده بودند که به آشنایانش بدهد تا آنها را به صندوق رأی بپردازند. ولی او آنها را سوزانده بود. ... من این را بعد از سؤال پیچ کردن مادرم فهمیدم و او تأکید کرد که این را به هیچ کس نگویم. پدرم از این کارهای رمزی بسیار انجام می داد.

غیر از پدر و مادرم، دو خواهرانم که با ما از پدر یکی ولی از مادر جدا بودند و در عرف به آنها خواهر ناتنی گفته می شود، ستون خانواده و یا بهتر بگویم «سنگ صبور» خانواده محسوب می شدند. آنها مثل تمام بیکسان دنیا هیچ پناه و فامیلی نداشتند. وقتی مادرم به خانه پدرم عروس می آید، آنها در سنین کودکی یعنی در دو و یا سه سالگی بوده اند. پدرم، من و دیگر افراد خانواده آنها را بسیار دوست داشتیم و با آنها با احترام رفتار می کردیم. ولی مادرم علی رغم تمام مهربانی هایش بعضی وقتها با آنها رفتار خشنی داشت. با اینکه من مادرم را بسیار دوست داشتم و همیشه احترام او را نگه می داشتم، در این مواقع به او اعتراض می کردم. متأسفانه خواهرانم نتوانستند به مدرسه بروند. ولی آنها با من و برادرانم به مراتب مهربانتر از خواهر تنی بودند و چون مادرم در کار خانه وسواسی بود، تمام زحمات ما به گردن آنها می افتاد. وقتی هم که کارهای خانه تمام می شد، به حجره می رفتند و پشم می ریسیدند. وقتی که نخهای ریسیده شده را برای آوردن پشمهای تازه بر می گرداندند، من به آنها کمک می کردم. مادرم شاید بخاطر محبتی که بین آنها و ما وجود داشت، حسودی می کرد ولی این را به روی خود نمی آورد. آنها احساسات بسیار ظریفی داشتند. موقع ریسیدن پشم زیر لب

ترانه های خلقی آذربایجانی را زمزمه می کردند ولی وقتی مادرم را می دیدند از ترسشان و یا از روی احترام ساکت می شدند. اوایل موقع دیدن من هم زمزمه شان را قطع می کردند. ولی یک روز آهسته آمده و با آنها هم صدایی کردم. بعد از آن ماهنی ها (ترانه ها) را از من یاد گرفته و می خواندند. پدرم آنها را مثل دو چشمش دوست داشت. ولی علی رغم همه این دوست داشتن ها، آنها بی پناه بودن خودشان را نمی توانستند فراموش کنند. زمانی که ما وارد مبارزات سیاسی شده و زندانی شدیم، شنیدم که یکی از آنها پیک تشکیلاتی¹ و دیگری هم با یکی از برادرانم در یک چاپخانه مخفی کار می کند. وقتی مادرم برای دیدن من آمد، با گلایه گفت:

- "خوب ما را از راه بدر کردی. ما چه کاری در چاپخانه داشتیم؟"
گفتم:

- "مادر من شما را نه برای پیک بودن، نه برای کار کردن در چاپخانه و نه برای دادن میتینگ دعوت کرده ام."
- "پسرم همه اینها را میدانم ولی می دانی وقتی که شما زندانی هستید من می توانم راحت بخوابم. درست است که پشت میله های زندان مانده اید و آزادی تان را از دست داده اید، ولی اقلأً می دانم کجا هستید و هر هفته به دیدنتان می آیم. ولی وقتی که بیرون هستید، نگران می مانم و شبها خوابم نمی برد. موقعی که بیرون هستی معلوم نیست کجا زندگی می کنی. سراغ جعفر را باید از چاپخانه مخفی تشکیلات گرفت. یعقوب به کاشان تبعید شده و یوسف نیز (اینها برادرانم بودند که مادرم بعد از اصغر به دنیا آورده بود) در تهران ویلان است. برای من تنها بچه ته تغاری داوود مانده که از دهن او هم هنوز بوی شیر می آید ولی می دانم که فردا پس فردا او هم با شما همراهی خواهد کرد."

با همه اینها زمانی که در تهران تازه از زندان آزاد شده بودم، خبر آمد که مادرم زندانی شده و او را به محکمه خواهند فرستاد. از قرار معلوم دوست یکی از بچه ها تحت تعقیب پلیس بوده است. او با بسته ای که محتوی لباس زیر برای زندانی ها بوده به خانه ما می رود. تازه نشسته بوده که پلیسها حمله می کنند. مادرم برای اینکه او را از آنجا دور کند به او اشاره می کند که در پشت بام را باز کند و از آنجا به باغچه پریده و فرار کند. ولی در باز نمی شود. مادرم با سه پلیسی که می خواستند وارد خانه شوند روبرو می شود و مانع ورود آنها به خانه می شود. ولی آنها سراغ پسری را می گیرند که کمی قبل وارد خانه شده و می گویند که ما با چشم خودمان دیدیم که او وارد این خانه شد. مادر با اعتماد به اینکه او قبلاً از پشت بام فرار کرده به پلیسها می گوید:

- "بفرمایید ببینید."

آنها وارد خانه می شوند. پسر دست و پای خودش را گم نمی کند و می گوید:

- "من آمده ام که کتاب بدهم و بجایش کتاب بگیرم."

می پرسند:

- "کدام کتاب را می خواهی پس بدهی و کدام یکی را بگیری؟"

بدون اینکه مجالی برای جواب دادن به پسر بدهند، خودشان شروع به زیر و رو کردن کتابها می کنند و یکی از آنها در این میان بیانیه ای را که با خود آورده بوده لای یکی از کتابها می گذارد و بعد هم این کتاب را به دست می گیرد و فریاد می زند:

- "آن را پیدا کردم." ...

در این ماجرا مادرم دستگیر می شود و به اتهام اینکه در محکمه نظامی به پلیس توهین کرده به شش ماه حبس محکوم می شود. او در زندان از

نماز و روزه اش دست نمی کشد. دانشجویان دختر در زندان برای او سجاده اش را باز می کردند و سحری آماده می کردند.

یک روز که رئیس نظمیه سرتیپ شوکت برای سرکشی به زندان می رود، او را سر نماز می بیند. سؤال می کند که او کیست؟ می گویند: مادر فلانی است. سرتیپ شوکت مرا بخوبی می شناخت. چرا که هر وقت که با او روبرو می شدم، سخت به او می توپیدم. او منتظر می شود تا نماز مادرم تمام می شود و سپس می گوید:

- "می بینم تو آدم مسلمانی هستی. سفارش من را به پسرت بکن. من هر وقت که او را صدا می کنم تا نصیحتش بکنم، او هر چه از دهنش در می آید، نثار من می کند. به من می گوید که تو جلادی. تو نوکر استبدادی..."

مادرم می گوید:

- "پسر من به ناحق به کسی تهمت نمی زند. آیا برای نوکر استبداد بودن تو دلیلی محکمتر از این وجود دارد که من بی گناه را اینجا زندانی کرده اید؟"

توضیحات:

1- پیک های تشکیلاتی افراد کاملاً مورد اعتمادی بودند که در شرائط فعالیت زیرزمینی، تماس کادرهای رهبری سازمانها را با بدنه تشکیلات برقرار می کردند. چنین افرادی در صورت دستگیری توسط پلیس، برای تخلیه اطلاعات مهمشان مورد شکنجه های وحشتناکی قرار می گرفتند.

به امید خدا

طبق گفته ی مادرم سه و یا چهار ساله بودم که گرفتار بیماری مهلک دیفتری می شوم.

فصل تابستان بود و مرا با بحران جان فرسای بیماری در زیر درخت توت تناوری که شاخه هایش را بهر سو گسترده بود، روی یک تشکچه رها کرده و دست از من شسته بودند. آنها همگی از کودکی که بعد از من چشم به جهان گشوده بود، مراقبت می کردند که از بیماری مهلک دیفتری مصون بماند. زیر سایه درخت توت با حال اغما هذیان می گفتم. در همین حال کابوسی به سراغم می آید: اژدهای مخوفی- از همانها که در قصه ها از دهانشان آتش بیرون می جهد- با آرواره های وحشت زا به سوی من می خزد. رمیده و هراسان زور می زنم که بگریزم و از لهیب آتش و پنجه های جانگزای او رهائی یابم. لکن در زیر پایم پرتگاه عمیقی دهان می گشاید. اژدها در چند قدمی است و آتشی که پف می کند تنم را می لیسد. چشمانم را می بندم و با تمام توانی که دارم از پرتگاه می پرم و در آن سوی پرتگاه چهار دست و پا بر زمین ولو میشوم. ...

به خود آمده و چشمانم را باز می کنم. تپشهای تند قلبم را احساس می کنم. خیس عرقم و در شاخه های افراشته درخت توت، توده انبوهی پرندۀ سار نشسته و شتابزده توتهای رسیده را نک می زنند. دانه ای از توتهای رها شده از بالا درست به دهانم که باز است، می افتد. توت را می مکم. شهدی کامم را شیرین می کند. سعی می کنم قد راست کرده و بنشینم. دلم می خواهد که ای کاش بجای یکی از این سارها می بودم. تقلایم برای نشستن بی ثمر می ماند. دو مرتبه روی زمین ولو می

شوم. چشمانم بسته است. از نزدیک صدای نفسی را حس می کنم. چشمانم را باز می کنم. مادرم بالای سرم ایستاده است. او به خدا ملتجی شده، نیایش می کند و سوره «وان یکاد» را می خواند: خدایا، می دانستم پسر مرا شفا خواهی بخشید. می دانستم که او را به من بر می گردانی. بعد او مرا از زمین بلند می کند و با خود واگویه می کند: "وامصیتا! این که خیس عرق است. می ترسم که باد بخورد و ذات الجنب بگیرد. چه کارش بکنم؟ هرجور شده باید او را بشورم."

در آن زمان تابستانها در خانه ها برای شستن لباس و یا حمام کردن، تشت و جامهای بزرگ و حتی ظرف و ظروف را از آب مملو می کردند و در گوشه آفتاب گیر خانه می گذاشتند تا آب ولرم و گرم شود. او مرا بلند می کند و روی سنگ پهنی که بالای خاکریز باغچه جای داده شده بود، می گذارد. این کار به معنی شستشو دادن بود. قبلاً هر وقت این برنامه پیش می آمد، من در می رفتم. چونکه مادر کیسه و لیف را آنچنان محکم حواله پوست بدن می کرد که تو گفתי می خواهد پوست آدم را قلفتی بکند. ولی حالا نه تنها توان گریختن و در رفتن نداشتم، حتی توان بلند کردن پا از زمین نیز برایم غیر ممکن بود. آن اندام سرخ و سفید به مشتی پوست و استخوان تبدیل شده بود.

مادر آب را بر سر و تنم فرو می ریزد و بعد دست به کیسه و لیف می برد. هر طوری بود طاقت می آورم. حالا نوبت کر دادن بود و آب مثل شلاله (آبشار) از بالا به پائین سرازیر می شد. من که در برابر فشار آب زبون شده بودم با صورت به میان گل و لای ته باغچه می غلتم. تنها ناله مادرم را می شنوم که می نالد: "خدایا، طفلک بیچاره را به چه روزی انداختم" و بعد دو مرتبه از هوش می روم. ...

وقتی به هوش می آیم شب فرا رسیده و چراغها روشن شده است. توی رختخواب تر و تمیزی هستم و اتاق شلوغ و پر همهمه است. زنان همسایه و خویشاوند که جان بدر بردن مرا از چنگ دیفتری شنیده بودند، به عیادت می آیند. این نوع همبستگی و همدردی زنان همجوار یکی از آن سنتهای پسندیده ای بود که حتی در آن سن و سال کودکی، قلب مرا نسبت به این انسانهای مهربان و زحمتکش از احترام و امتنان می انباشت.

صورتی می سوزد و دماغم تیر می کشد. بی اختیار دست به سوی دماغم می برم. ولی مادر که از به هوش آمدن دوباره من هاج و واج است، دستم را عقب کشیده و می گوید: "دست زن دماغت موقع افتادن ضرب دیده و روی آماس، پماد گذاشته ایم." التیام کوفتگی دماغ طول کشید و بجای آن دماغ خوش طرح که مادر قربان و صدقه اش می رفت، دماغ پت و پهنی بجای ماند. بعد از آن هر موقع که مادر از این ماجرا یاد می کرد، می گفت: "خدا بگم بد نظر (کنایه از چشم زخم - ویراستار) را چه کارش کند که صورت بچه ام را از ترکیب انداخت." من در تمام مدتی که او در قید حیات بود، دلم نیامد بگویم: "مادر نازنین! این کار بد نظر نبود، بلکه ثمره بی ملاحظه گری و دستپاچگی تو بود."

زنان همجوار و خویشاوند از به هوش آمدن دوباره من خوشحال می شوند. یکی از آنها از کیسه پولش سکه هائی را درآورده به پیشانی، سر و گردن و بندهای تنم مالیده و آنها را در گوشه ای زیر گلیم می گذارد که بعداً به مستحق داده شود. آن یکی در منقل دستی کوچکی که توی آن ذغال افروخته بود، به ریختن اسپندانه و هدایت دود و بوی ناشی از آن به سوی من می پردازد. سومی پارچه سفید چهار گوشه را که حاشیه

چهار گانه آن منقش به ادعیه، اذکار و اوراد است، پهن کرده و مرا سه بار از داخل حلقه وسط آن رد می کند. چهارمی یک پیاله سفالی پر از عدس پخته را که لابد برای بچه هایش تدارک دیده است و گویا برای بیمار از دیفتری نجات یافته نافع است، با یک فاشق چوبی به دست من می دهد و من با ولع تمام آنرا می بلعم. آن خانم که خوردن مرا نظاره گری می کند، با خود می گوید: "خاک عالم، بچه استخوانهایش هم گرسنه است." و برای من یک پیاله عدس پخته خیلی بیشتر از صدقه، اسپند و پارچه ادعیه مفید واقع می شود.

به سرعت جان می گیرم. تنم توان از دست داده را به تدریج باز می یابد. به کوچه می آیم، اما هنوز آمادگی شرکت در بازی های بچه ها را ندارم. در خانه می کوشند مرا یکجوری سرگرم کنند و مانع رفتن من به کوچه شوند. با بالا آمدن آفتاب که صدای بچه ها از کوچه بلند می شود، بال و پر در می آورم و اگر در حیاط خانه قفل باشد، راهی می جویم و خودم را به کوچه می اندازم. کوچه خاکی و گردآلود پر از سنگ، ماسه و پشگل خیلی بیشتر از خانه به دلم می چسبد.

زیستگاه

خانه مسکونی ما در تبریز در جوار رودخانه میدان چایی¹ - که مسیر آن از شرق به غرب از وسط شهر امتداد می یافت- در ضلع شمالی رودخانه، مابین دو پل «پل سنگی» و «پل منصور» قرار داشت. این قسمت از مسیر رودخانه که «چای قیراگی - کنار رودخانه» خوانده می شد یکی از جولانگاهها و محل نشو و نماي انبوهی از بچه های هر دو سوی رودخانه بود. در زمستان که آب رودخانه یخ می زد، سرگرمی بچه ها سرسره بازی در روی یخ و در تابستان آب بازی و آب تنی و انواع بازی های دیگر از قبیل قاب بازی، قایم موشک و انواع توپ بازیها بود. اگر دست می داد دسته بندی، دعوا و مجادله نیز اتفاق می افتاد. این بچه ها عموماً به خانواده هائی که در ساختمانهای آجری و گلی یک طبقه و دو طبقه زندگی می کردند تعلق داشتند و هر چند، تعدادی از آنها به مدرسه می رفتند، ولی اکثرشان از همان 6 و 7 سالگی مجبور به کار بوده و بطور عمده به کارگاههای فرش بافی جلب می شدند.

به فاصله 100-150 متر از این منطقه حاشیه نشین در سمت شمال، جاده ششگلان یعنی یکی از محلات اعیان و اشراف نشین تبریز واقع بود. کسانی که در خانه های مجلل، وسیع و آراسته این ناحیه زندگی را در ناز و نعمت و رفاه سپری می کردند، گروهی از فئودالها و مالکان عمده نظیر منصورالدوله ها، عدل الملکها، فرمانفرماها، نظام الدوله ها، مجدالملک ها و یا اولاد و احفادشان بودند. در خانه های قصر مانند آنها در اصلی به جاده ششگلان و دری که از آن درشکه ها، خدمه و همچنین رعایائی که برای

عرضحال می آمدند، رفت و آمد می کردند، به سوی کنار رودخانه باز می شد.

به این ترتیب در کنار محرومیتها، گرفتاریها و نیازهای روزمره باشندگان محروم و زحمتکش کنار رودخانه، قصرنشینان ششگلان رفاه، ناز و نعمت و کیا بیای خودشان را داشتند. و این دو دنیای متضاد و ناهمگون هر فردی را که توان سنجش و تأمل داشت، به اندیشه وا می داشت. و من نیز خواه ناخواه به زمره این افراد می پیوستم. هر اندازه جسم و روحم رشد می کرد، وجود این تضاد بر من بیشتر نمایان و برملا می گشت. در آن سالها سهم عمده احتیاجات شهر تبریز اعم از غلات، سوخت و لبنیات از ارسباران تأمین می شد. با اینکه جهت رساندن این نیازمندیها به میادین فروش شهر، عبور از جاده ششگلان برای روستائیان با احشام و بارکشهایشان مناسب تر بود، با وجود این، عبور و مرور این قبیل کاروانها از این جاده مطلقاً ممنوع بود و آنها ناچار از گذرگاه تنگ و کج و معوج کنار رودخانه رفت و آمد می کردند.

این ممنوعیت، تنها شامل روستائیان و بار و بنه آنها نمی شد. بلکه عبور دست فروشهای دوره گرد از این جاده و حتی بازی بچه هائی که از صبح تا شب در کنار رودخانه پرسه می زدند نیز در آنجا ممنوع بود. می شد گفت که هر آنچه که آرامش، سکوت و تمیزی آنجا را بهم می زد، حق نمایان شدن در کوی «از ما بهتران» را نداشت. آنجا می بایست در آرامش و امنیت کامل باشد.

البته، بعضی از بچه ها بدون وقوف به سهم بزرگ این روستائیان و خرکچیه در تأمین مایحتاج شهر، ندانسته و از راه شیطننت مزاحم آنها می شدند. با اینهمه، دشمن اصلی این انسانهای زحمتکش که ده پانزده

فرسخ را همراه چهار پایانشان با پای پیاده به شهر رفت و آمد می کردند، همان بالا نشینان و از ما بهتران و حافظان امنیت و آسایش آنان بودند. در تمام ایام سال، تظلم رعایائی که از اجحاف و ظلم مباشر و ژاندارم به ستوه آمده بودند- حتی اگر بهترین دست آوردهای خود را نیز به دولت سرای ارباب هدیه می کردند- مورد اعتنا قرار نمی گرفت. مأمورین عوارض و بدتر از آنها آژانهای قالتاق شهربانی به بهانه های مختلف آنها را تلکه و سر کیسه می کردند. اینها مظهر کامل خشونت و تجاوزگری به حقوق و حدود مردم زحمتکش بودند و تیپ های مختلفی از آنها در حوزه استحفاظی هر کلانتری، کوچه و بازار شهر دیده میشد. من اینجا بسیار مناسب می دانم که عملکرد یکی از این «مجریان قانون» را که در حافظه ام نقش انداخته است، تصویر کنم. مسلماً این یک نمونه است و موارد همسان را چه بسا در ادامه یادواره ها ذکر خواهم کرد.

توضیحات:

1- میدان چائی که در اصطلاح محلی به آن قورو چای (روخانه خشک) نیز گفته می شود، رودخانه ای فصلی است که در آن زمان مسیر آن از کنار شهر و اینک از مرکز آن می گذرد. بستر این رودخانه که سیلابهای آن قبل از انقلاب مشروطیت بارها باعث خرابی بخشی از شهر شده بود، بعد از بستن سیل بندهائی خشکتر شد. آب این رودخانه در تابستان خشک می شد و محلی برای ماسه کشی خرکچی های شهر و بازی بچه ها محسوب می شد.

دده آجان

من دو سال از شش سال تحصیلات ابتدائی، یعنی کلاسهای 5 و 6 را در دبستان دولتی خیام که در ناحیه تلاقی انتهای شرقی جاده ششگلان به پل سنگی قرار داشت، خوانده ام. بعلت نزدیکی مدرسه به خانه، با یکی دو تا از بچه های محل، هنگام نهار به خانه می رفتیم و برای دروس بعد از ظهر دوباره به مدرسه بر می گشتیم. موقع برگشتن می بایست از جلو مسجد میرآقا می گذشتیم که چند کاسب و پیشه ور در آنجا دکان داشتند. یکروز هنگام مراجعت یکی از همکلاسانم گفت: "نگاه کن اینکه از روبرو می آید دده آجان معروفه. می گویند این آدم عارض و معروض که گیرش بیفتد هر دو را تلکه می کند. من که دقیق شدم، دیدم آژان لندوکی بود با یقه باز که کلاه نشان دار دو لبه اش را بدست گرفته و مثل آدمهای مست تلو - تلو خوران جلو می آید. همه جا ساکت بود و کوچه خلوت. ناگهان در یک چشم بهم زدن یک خرکچی - که بار الاغهایش خار بوته برای سوخت نانوائی های سنگگی بود- درست رو بروی مسجد در جلو دکان بقالی محسن بقال نمایان شد. با اینکه الاغها بهمدیگر مهار شده بودند، با اینحال یکی از آنها از فرصت استفاده کرده آرواره خود را به کپه سبزیها جلوی مغازه فروبرد. الاغ پشت سری نیز آرواره اش را برای گرفتن سهمی از سبزی غارتی پیش برد. کشمکش الاغها باعث شد که بارهای آنها به تغارهای ماستی که محسن بقال آنها را تازه مایه زده و جلو دکان روی هم چیده بود، اصابت کرده و با ولو شدن تغارها، ماستهائی که هنوز سفت نشده بودند، سرتاسر کوچه را پوشانند. درست در همین لحظه پیرزنی چادری که روی خود را محکم گرفته بود، برای

خرید مایحتاجی به دکان بقالی نزدیک شد. بعلت پوشیدگی صورت، پیرزن زیر پای خود را ندیده پا روی ماستهای ریخته شده گذاشت. با لیز خوردن ناگهانی و با افتادنش بر زمین سرتاپای پیرزن ماستی شد. در حینی که ما در حال تماشای صحنه بودیم، دده آجان خود را به آنجا رساند. او دکمه های بلوزش را انداخته و کلاه دو لبه اش را بر سر گذاشت و سپس با قیافه جدی گفت:

- "اینجا چه خبر است؟ محسن بقال این چه بند و بساطیه که راه انداختی؟ الاغها مال کیه؟"

محسن بقال که از ریختن ماستها سخت ناراحت بود، گفت:

- "مال کی می خواهد باشد، مال همین مایتابان (ماهتابان) است" و با انگشت خرکچی را نشان داد. دده آجان داد زد:

- "نکبتی بیا جلو ببینم." خرکچی چند قدمی جلو آمد و گفت: "سرکار ببخشید من می خواستم مهار الاغها را سفت کنم که اینجوری شد." دده آجان ابروها را بالا برده و با کلمات شمرده گفت:

- شماها کی می خواهید آدم بشید. مگه صد بار به تو نگفته اند که حق عبور و مرور از این راسته را ندارید؟

- سرکار ترا خدا ببخشید. حاج رضا نانوا تا دم دروازه آدم فرستاده بود تا خبر دهد که سعی کن زودتر بیا که سوخت نانوائی تمام شده است.

- "این مهملات چیه که میگی؟ قانون را زیر پا گذاشتی، مال مردم را حرام کردی، این ننه را به ماست آلوده کردی و تازه دو قورت و نیمت هم باقی است؟ الاغها را بزَن کنار! ضمناً جواز دروازه¹ را بده ببینم." خرکچی از لای کلاه نمیش کاغذ مچاله ای را درآورده و به او داد. دده آجان نگاهی به کاغذ انداخت و گفت:

- "اینکه برای دو رأس نوشته شده، ولی اینجا تو سه الاغ با بار داری. همه چیزتان کلکه، اینهم یک قانون شکنی دیگر. صورتجلسه که بشه باید شش ماه تو هولغدونی بخوابی." طفلک خرکچی مرتب التماس می کرد و قربان صدقه سر، کلاه و نشان آژان می رفت. دده آجان پرسید: "گفتی خار بوته ها مال کدام نانوائیست؟"

- "مال حاج رضا نانوا." دده آجان آنگاه رو به چند کاسب محل که کار خود را ول کرده و تماشاگر صحنه بودند، کرد و گفت:

- "یکی بره به حاجی رضا بگه بیاد اینجا." بعد برمی گردد طرف محسن بقال و متلکی بارش می کند:

- "الحذر ائتمک گرک اوچ زاد دن - گوئی گوژ و اوز قیرمیزی، توک ساری دن. (باید از سه تیپ مردم حذر کرد- از موی زردها، سرخ چهره ها و آنهایی که رنگ چشمانشان کبود است.)

چرا که محسن بقال واجد این هر سه خصوصیات بود. بعد گفت:

- "محسن! تو به شیطان درس میدی ولی من یکی را نمی تونی رنگ کنی. چشم آبی! تو قانون شکنی." محسن بقال از دکان پرید بیرون و گفت:

- آژان! من چه تقصیری دارم؟ می زنند تغارهای ماستم را می شکنند، ماستم روی زمین ولو میشه، آنگاه شما مرا شیطان و قانون شکن می خوانی؟

- "نه خیر تو هیچکدام از اینها نیستی. تو اصلاً نه چشمت کبوده، نه مویت زرده، نه صورتت سرخه، نه سد معبر کردی و نه با ریختن ماست گذر را به لجن کشیدی. خوبه که حالا دو قورت و نیمت هم باقی است." بعد متوجه پیر زن که سرتا پا به ماست آلوده شده، گوشه ای وایستاده و از ترس می لرزد، شد و خطاب به او گفت:

- نه! قحبه، مگه قانون کشف حجاب را به تو ابلاغ نکرده اند؟ چرا خودت را طوری توی چادر پیچیدی که چشمت زیر پایت را نمی بیند. اصلاً این وقت روز تو توی کوچه چه می کنی؟ مگر خونه و زندگی نداری؟

- پسرم توتونم تمام شده بود، آمدم چند مثقال توتون بگیرم که این بلا سرم آمد.

- خوشت می یاد بفرستمت تو کلانتری؟

- ترا خدا اینکار را نکنی. آنوقت آبروم تو در و همسایه می ره. من اینهمه سال پایم به کلانتری نرسیده.

دده آجان با چشمان دریده گرهی را که پیرزن به گوشه چادرزده بود، نشان داد و پرسید:

- آن چیه گوشه چادرت قایم کردی؟

- پسرم، خرجمه....

- بازش کن بده من.

پیرزن گره چادرش را باز کرد و پول خردها را ریخت تو کف دست آژان. آژان پول خردها را سبک و سنگین کرده و گفت:

- "اینها چیه، عینهو پول گدائیه!" بعد پول خردها را ریخت توی جیبش و خطاب به محسن بقال گفت:

- "یکی دو مثقال توتون بهش بده راهش بینداز." بعد خطاب به پیرزن گفت:

- "دیگه نبینم تو کوچه پرسه می زنی و گرنه یکوقت دیدی از نوانخانه سر درآوردی." بعد دوباره از محسن بقال پرسید:

- "این طرفها چه کار داره؟" محسن بقال گفت:

- "کس و کاری نداره، مردم کمکش می کنند." آژان غیغیش را باد کرده و گفت:

- اینها هستند که آبروی مملکت و دولت را می برند.

در این میان حاج رضا نانوا هم با پادوی نانوائی از راه رسیدند. در دستشان دو سه تا نان سنگک خشخاشی برشته ای که اندازه شان درست اندازه قامت آژدان بود. حاج رضای کارکشته که درسش را از بر بود، نانها را برای دده آجان هدیه آورده بود. و تا چشمش به آژان افتاد، زبان بازی را آغاز کرد:

- "از کوچکان خطا، از بزرگان عطا. سرکار خدا همیشه شما را برای ماها حفظ کند." زبان بازی و نان های مخصوص سفارشی بالاخره آژان را از رو برد. دده آجان گفت:

- "ما مخلص حاج آقا هم هستیم." و بعد نگاهی به محسن بقال کرده گفت:

- چرا مثل بزغاله سرت را تکان می دی؟ زودباش یک سبد بردار بیار از این میوه و تره بار از هر کدام چند تائی بزار تویش. نعنای تلخون و یک قاچ پنیر هم یادت نره!

دده آجان با نان های تا شده در زیر بغل و سبد میوه و تره بار به دست، سلانه - سلانه براه افتاد و ما که در کنار تیر چراغ ایستاده بودیم با ملاحظه ساعت که چیزی به دو نمانده و همین حالا بود که زنگ شروع کلاسهای بعد از ظهر را بزنند، عازم مدرسه شدیم. بین راه همکلاسم گفت:

- "تو انشایت خوبست. ترا بجان پدر و مادرت، مثل همان انشایت که " کفشهای ورنی" نام داشت، این قصه را هم بنویس." در جوابش گفتم:

- تا ببینم.

توضیحات:

1- تا اوایل سلطنت رضا خان اکثر شهرها از جمله شهر تبریز توسط دیوارهایی محصور بودند. در چهار گوشه شهر دروازه‌هایی برای رفت و آمد مردم ساخته شده بودند که اکثر آنها معماری قشنگی داشتند. با گسترش شهرها، بدستور رضا شاه برای از بین بردن آثار باقی مانده از دوران قاجاریه، در کنار خیلی از بناهای تاریخی، این دروازه‌ها نیز ویران شدند. این دروازه‌ها، دروازه بانهایی داشتند که کار آنها در کنار باز و بسته کردن درهای آن، صدور جواز برای ورود به شهر نیز بود. صدور جواز ورود به شهر خود بهانه‌ای برای تلکه کردن مردم و بخصوص روستائیان بود.

دو وصله ناجور در جاده ششگلان

در سالهای دبیرستان، جاده ششگلان و مسیر محله حاشیه نشین های جای کنار با تضادهای بنیادینش محل رفت و آمد دائمی من بود. اگر چیزی می بایست بخرم، از طریق جاده ششگلان می رفتم. و اگر تکلیفی به گردنم نبود، آهسته از مسیر جای کنار به سوی خانه می رفتم. این دو تا گذرگاه متضاد که در یکی رفاه، بی نیازی و خوشگذرانی از مرز تصور گذشته بود و در آن دیگری تنگدستی، نیازمندی و فلاکت سایه شوم خود را بر هر آنچه که بود، افکنده بود، لابراتواری بود که من به آن - برای شناختن انسانها و روابط آنها- خیلی بیشتر از لابراتوار طبیعیات و عناصر آن دقت می کردم. همیشه به این موضوع می اندیشیدم و یک بار که این اندیشه را به دفتر انشا منتقل کردم، غوغا براه افتاد. یکی از همشاگردیها که پدرش در خانه یکی از اعیانهای ششگلان نوکر بود، گفت: " این منتهای ناسپاسی است که ما این تفاوتها را بزرگ کنیم. به هر کسی هر چه لایقش بود، داده اند." یکی دیگر در جواب او پرخاشگرانه گفت: " پس پدر تو هم لایق آن است ته مانده و خرد و ریز غذاهای آنها را بیاورد تا شما بخورید و از مفتخورها و غارتگرها دفاع کنید." آنکه ریزه خوار سفره اغنیا بود، گفت: " من هر وقت از کنار رودخانه عبور می کنم صدای ساز و آواز از خانه ها بلند است و در حالیکه از خانه های اعیان کسی تا حالا صدای ساز و آواز را نشنیده است." یکی دیگر با طنز به آن توپید: " تو که اینقدر عاقل تشریف داری، غیر از خودت چند تا برادر دیگر داری؟ آدم ناحسابی تو می خواهی در این خانه های درندشت کاخ مانند که اتاقها و سالنهای تو در تو دارد صدای موسیقی و مجالس شبانه به بیرون هم درز کند."

دبیر ادبیات گفت: "آقایان کافی است، من به این انشا بهترین نمره را خواهم داد، بشرط اینکه نویسنده آن بعد از این از نوشتن انشاهای غوغا برانگیز پرهیز کند..."

محدوده جاده ششگلان با همه وسواس در تمیزی و آرامش آن، از مناظر و چهره های ناموزون بی نصیب نبود. یکی از این موارد ناموزون، وجود دو چهره متفاوت و حتی می توان گفت از جهاتی متضاد در این راسته بود. از این دو چهره ناموزون یکی علی دیوانه و دیگری موجودی بنام شازدا بالا بود. شازدا بالا را می توان شازده کوچولو و یا مثلاً شازده کوتوله ترجمه کرد. این دو نفر در طول روز آنجا ولو بودند و هر یک سودای خود را داشتند.

"علی دیوانه"

علی دیوانه موجود بی آزاری بود که با کلاه نمدی فرسوده و یقه چرکینش از صبح تا شب در جاده ششگلان پلاس بود. او که غالباً ساکت بود بعضاً برای خودش شکلک در می آورد و جوک می گفت. ولی گاه و گداری هم عصبانی و پرخاشگر می شد. در این مواقع به زمین و زمان، شاه و گدا بد می گفت. هر وقت احوالش را جویا می شدی می گفت: "اگر زمانه بگذارد خوبم." بعضی ها عقیده داشتند که او عمداً خود را به دیوانگی زده. بعضی ها مخصوصاً خانمهای اعیان و تجار عمده او را نظرکرده می پنداشتند و او نیز از این نقطه ضعف آنها به نحو احسن استفاده می کرد. از آنها پول، خوراکی، لباس و میوه می گرفت و آنها را غالباً به محله سیلاب که حاشیه نشین شمالی ششگلان بود و ساکنان آن اکثراً بی

بضاعت و ندار بودند، می برد و چند نفر از آنها را صدا کرده و می گفت: "ممد ولی، حضرتقلی، قاشقا پوهروز (بهرروز)، مسمه بی بی، بیائید، مال شماست. بین خود قسمت کنید و ببرید نوش جان کنید."

علی با رئیس کلانتری، اسد خان میانه خوبی نداشت. اسد خان دو بار او را تحویل مأموران نوانخانه داده بود. ولی در هر دو بار خانمهای ناز نازی ششگلان (این اصطلاحی بود که خود او در باره آنها بکار می برد) او را به وسیله ایادی خود آزاد کرده بودند. بعد از رهائی از نوانخانه، وقتی اسد خان را دیده بود، با زبانش برای او شکلک در آورده بود. هنگام نهضت تغییر کلاه از پاپاق به کلاه پهلوی آجانهها به هیچ تنابنده ای رحم نمی کردند. کلاه پوستی و قیمتی حاج آقاها را از سرشان ربوده و پاره می کردند. در این میان تنها کسی که مصون از تعرض بود، "علی دیوانه" است. کسی جرأت دست یازیدن به پاپاق او را ندارد. یکروز اسدخان به چند نفر از آجانههای خود مأموریت می دهد که این علی دیوانه را هر طوری که هست ولو با وعده یک پرس چلو کباب رامش کنند تا بلکه این پاپاق او را که موجب شرمساری است، از سرش بردارند و به جایش با زبان چرب و نرم یک کلاه پهلوی بسرش بگذارند. مأمورین دست به کار می شوند و با چرب زبانی او را دعوت به چلوکباب می کنند. علی که دیوانه چلوکباب بود، خوشحال می شود و ظهر در کلانتری هنگام صرف ناهار، پاپاق او را می ربایند و بجای آن یک کلاه پهلوی می گذارند. او که بعد از خوردن چلوکباب سراغ کلاه پاپاق خود می رود، می بیند که بجای آن یک کلاه پهلوی فرد اعلا گذاشته اند. داد و بیداد راه می اندازد که: "اینکه مال من نیست، پاپاق مرا چکار کردید؟" آنها می گویند: "بابا تمام خلائق کلاهمشان را با پول دادن و در صف نوبت نشستن تبدیل به پهلوی می کنند، تو که از غیب صاحب یک کله پهلوی دو لایه شده ای چرا باز نا شکری می کنی."

آنگاه یکی از آنها کلاه را بر سر او می گذارد و دیگران به به، چه چه می گویند که: علی آقا ببین چقدر هم به ات میاد. علی آقا چون در کلانتری آئینه ای نبود که خودش را در آن تماشا کند، از کلانتری می زند بیرون تا در دکان سلمانی که روبروی کلانتری قرار داشت، خود را توی آئینه به ببیند. او از دیدن عکس خود در آئینه یکه خورده و کلاه را به چپ و راست و بالا و پائین می چرخاند ولی هیچ خوشش نمی آید. با حالت عصبی و ناسزا گویان بر می گردد و از همان ورودی کلانتری داد می زند: "اسد خان، فلان فلان شده، می دانم همه این کارها زیر سر تست. جاکش روزگار، از عوض کردن کلاه من چه چیزی عاید تو می شود؟ اگر مردی مغز مرا عوض کن!..."

«شازدا بالا» (شازده کوچولو یا شازده کوتوله)

یک موجود شگفت انگیز دیگر که به ترکیب جامعه اشرفی ششگلان برخورد بود، آدمی بود کوتاه قد با سبیل هیتلری و دندانهای کرمو که چشمان سیاه گود افتاده اش در درون حلقه زیر ابروهای پرپشتش پنهان بود. موهای سرش را یکوری شانه می کرد و نامأنوس تر از چهره اش طرز لباس پوشیدنش بود. گوئی هیچ یک از تکه های لباس برای اندام او دوخته نشده بودند. یقه پیراهن که گشادتر از اندازه گردنش بود و پاپیون آن معمولاً به چپ و پا راست کج شده بود. کت و شلواری که می پوشید از دور داد می زد که عاریتی است. دامن کتش تا بالای زانوهایش می رسید و دستهایش در درازی آستینها گم می شدند. شلوار گشاد و درازش بر روی زمین کشیده می شد. کفشهایی می پوشید که اندازه

پاهایش نبودند. این آدم برخلاف علی دیوانه که پر هیاهو بود و خانمهای اشرافی هوایش را داشتند، بیشتر مورد عنایت آقایان اعیان و اعوان و انصار آنها بود. حوزه عملکرد این یکی تا حدی فراتر از جاده ششگلان، تا حوالی گذر چای کنار و حول و حوش پل منصور بود. او را در این محوطه غالباً با یکی دو نفر از پسران، ایادی و وابستگان اعیان می دیدم که با هم نجوا و بگو و بخند می کردند. چند بار هم که تنگ غروب برای خرید مایحتاج می رفتم، او را با یک خانم آراسته، پیراسته و بزک کرده دیدم که سوار درشکه می شدند. در هر بار درشکه چای با کشیدن کروکی درشکه بطرف ششگلان که دویست - سیصد متر بیشتر از آنجا فاصله نداشت، به راه می افتاد. خیلی دلم می خواست از کار و بارش سر در بیاورم. روزی او را در حمام دیدم. هنوز همراه پدرم بحمام می رفتم. او در داخل خزینه حمام بود و به پدرم زیاده از حد تعارف و اظهار اخلاص کرد و من بخیال اینکه شاید یکی از بازمانده گان نهضت مشروطیت است، از پدرم پرسیدم: " این آقا کار و بارش چیست؟ همیشه در تقلا و رفت و آمد است." پدرم به من ایراد گرفت و گفت: " تو زیادی تو نخ مردم هستی و این شاید کار شایسته ای نباشد. هریک از آدمها الزاماً با کاری سرگرم هستند و اعاشه می کنند." این جواب پدر نه اینکه مرا قانع نکرد، بلکه ولع مرا در پی بردن به کار و بار این آدم فزونتر کرد. البته پی بردن به رمز و راز حرفه و ماهیت کار او مدتها طول کشید.

یکی از جوانان ساکن جوار پل منصور که اقبال رفتن به مدرسه را نیافته و حرفه فرشبافی را پیشه کرده بود، درباره این آقا و اینکه چرا اسمش شازدا بالا است، گفت: " در تبریز معمولاً آدمهای کون گشاد و از زیر کار در رو را شازدا خطاب می کنند و این آقا چون هیکلش ریزه میزه است، شده شازده بالا. و اما اگر از شغلش می پرسی، باید بگویم که او دلال محبت

اعیان و اشراف ششگلان است و از آن راه اعاشه می کند." همین چند کلمه توضیح، مسئله غامض شازدا بالا را که مدتها ذهن مرا بخود مشغول کرده بود، روشن ساخت. پس آن سگ دو زدن، آن نجوای بیخ گویی و آن درشکه هائی که کروکی شان پائین کشیده شده بود، رازشان برملا گردید. اما حالا شاهنامه آخرش خوش است!

یکروز هنگام عبور از آنجا دیدم که بر هر دو سر کوچه ای که مقر شازدا بالا محسوب می شدند، مأمور پلیس گذاشته اند. بعد از دو سه روز پلیسها را برداشتند. برای حل این معما می بایستی دوباره به آن دوست فرشبافم که راز کسب و کار شازدا بالا را بر من مکشوف کرده بود، مراجعه می کردم. در مراجعه به او معلوم شد که شازدا بالا در سفرهائی که برای پیدا کردن تکه های باب دندان اعیان به کردستان، کرمانشاهان و حتی فارس می کرد، این بار تحفه بی همتایی را با خودش آورده که بقول تبریزیها اگر آنرا بر روی چشم کور بگذاری، بینا می شود. اسد خان رئیس کلانتری که این خبر را شنیده بود به شازدا بالا سفارش کرده که فلان شب در فلان ساعت میهمان تو خواهم بود. شازدا بالا که آدم کنس و بد عنقی بود، موضوع را با همان لعبت کرمانشاهی در میان می گذارد و او نیز که در مدت اقامتش در تبریز آنچه را که می بایست در باره اسد خان بشنود، شنیده بود، می گوید:

- " او غلط می کند که می خواهد اینجا میهمان بیاید. اگر او پایش به این خانه باز شود، اوضاع زار است و دیگر امکان ندارد که پای او را از اینجا برید." شازدا بالا می گوید:

- پس چکار باید بکنیم؟

- تو بلدی صدای زنانه را تقلید بکنی؟...

- "آری." و عیناً صدای او را تقلید می کند. زن می گوید: "تو عجب همه فن حریفی! خوب گوش کن، در آن روز و ساعت مقرر که او در را خواهد زد، تو باید با همان صدای زنانه بپرسی که کیه؟ وقتی که در جواب تو گفت که منم، کلانتر. تو هم باید بگوئی گور پدر کلانتر، چرا اینوقت شب مزاحم می شوی؟ داد بزnm و جمله خلاق را بریزم اینجا؟ در آن صورت او دمش را می گذارد روی کولش و در میره."

این نقشه بهمین شکل انجام می گیرد و اسد خان هم درست از فردای آن، دو نفر مأمور به هر دو سر کوچه می گذارد که مانع رفت و آمد اشخاص "متفرقه" به آنجا بشوند. دوست فرشبافم گفت: "کار به اینجا هم ختم نمی شود. پریشب رئیس پلیس میهمان لعبت بوده است. بعد از آنهم اسد خان را از این کلانتری برداشتند و بالطبع قرق کوچه هم با رفتن مأمورین شکسته شد."

فرش، فرش ... و واپسین فرش

تا چشم بزندگی گشوده و خودم را شناخته ام، در خانه با دستگاه فرشبافی که قسمتی از دیوار تنها اتاق یا با واژه دقیقتر زیرزمین مسکونی مان را اشغال کرده بود، رو در رو بودم. حقوق پدر برای چرخاندن گردونه زندگی ولو حداقل آنرا کفاف نمی داد و برای تامین حوائج روزافزون یک خانواده هفت - هشت نفری می بایست ممر درآمد دیگری نیز در میان باشد. چون پدر فرشباف ماهری بود و مادر نیز رموز کار را از او آموخته بود، دستگاه فرش را در محل زیست و بر صدر زیرزمین مسکونی نشانده بود. من به تدریج به کار بافندگی فرش کنجکاو می شدم و این آغازی برای یاد گرفتن طرز گره انداختن و آشنائی با رنگهای گوناگون، کلافها و گلوله های پشمی آویزان بر بالای دستگاه بود. پدر در کار طرح نقشه و شیوه بافت فرش مهارت داشته و از آغاز تا فرجام کار به این امر نظارت داشت. عدم وجود تنخواه لازم برای خرید نخ و پشم و سایر حوائج، او را وادار می کرد که به هر اجرت و کار مزدی که صاحبکار می داد قناعت کند و این اجرت و کار مزد غالباً بطور پیشکی دریافت و در تحویل فرش به صاحبکار حساب می شد.

فرشهائی که بافته می شدند همیشه 6 متری یعنی 2 در 3 بودند. چون زیر زمین مسکونی سقف ضربی پشت ماهی داشت، امکان نصب دستگاه بزرگتر مثلاً برای فرش 12 متری نبود و بافت فرش بعلت ریز بافت بودن و وسواس در بافت آن سه تا چهار ماه و حتی بعضاً زمان بیشتری می طلبید. یکبار که من نیز یواش - یواش گره انداختن را آموخته بودم،

صاحبکار به عنوان اینکه فرش 6 متری مشتری ندارد و مشتری طالب فرش 12 متری است، پیشنهاد بافت یک فرش دوازده متری را داده و میزان دستمزد را اندکی بیشتر از دو برابر دستمزد فرش شش متری تعیین کرد. کارگران نصب دستگاه آمدند. دستگاه 6 متری را برچیدند و بجای آن دستگاه 12 متری را برافراشتند. ولی این دستگاه جدید تقریباً یک سوم فضای زیرزمین را بخود اختصاص داده و عملاً امکان نشستن در یکی از اضلاع کرسی را از بین برد. فضای زیرزمین که قبلاً تنگ بود، تنگ تر شد. خود دستگاه هم نه بصورت قائم بلکه بشکل مایل نصب شد.

برادرم «اصغر» چهار سال بعد از من چشم به دنیا گشوده بود. بهمان اندازه که من آرام و بی قیل و قال بودم، او چابک، پرهیاهو و سرزنده بود و مادرم همواره این دلهره و نگرانی را داشت که نکند بچه با شیرین زبانی و حرکات خوش آیند خود از «بد نظر» آسیب و زوال پذیرد. نصب دستگاه جدید فرش فضای چرخش، نشست و برخاست اصغر را تنگتر کرده بود و بهمین دلیل تنگ شدن فضا بیش از همه ما او را ناراضی و عاصی کرده بود.

علاوه بر این مادر که خودش نیز از ورود این مهمان ناخوانده و جا گرفتنش در صدر خانه ناراضی بود، به بچه می گفت: "این فرش را که در این دستگاه خواهیم بافت، مال خودمان خواهد بود و کاریش که تمام شد خانه خودمان را با آن فرش خواهیم کرد. بعد از آن همه مان و مخصوصاً تو از شر این گلیم و نمد خلاص خواهی شد و تو آزادانه بهر طرف که خواستی جولان خواهی داد."

بچه با شنیدن این سخنان تا حدودی آرام می شد و حتی در موارد لازم خرده فرمایشهای بافنده ها را که مثلاً آب خوردن می خواستند، انجام می داد و یا باز کردن کلافها و گلوله کردن آنها را به عهده می گرفت. بافت فرش 12 متری که از اوایل پائیز آن سال آغاز شده بود، در اواخر تابستان سال بعد خاتمه یافت. شهریور همان سال می بایست اصغر به مدرسه می رفت. او دفتر دستکی برای خود تهیه دیده و سعی می کرد حروف الفبا را فرا بگیرد. هر وقت فرصتی پیش می آمد او به عشق فرش که زمینه سبز و گل بوته های منقشش منظره زیبای یک چمن گلکاری شده برجسته ای را در برابر چشم مجسم می ساخت، جست و خیز کرده، به هوا پریده و گونه هایش گل می انداخت.

کار بافت فرش که تمام شد، یک روز برای دادن پرداخت و پائین آوردن آن از دستگاه آمدند. قرار شد که فردای آن روز برای بردن آن بیایند. مادر که از دادن وعده واهی به بچه اش آگاه بود و می دانست که بچه اش بردن فرش را تحمل نخواهد کرد، قبل از آمدن آدمهای صاحبکار او را به خانه یکی از همسایه ها برده و به او می سپارد که بچه را آنجا طوری سرگرم کنند که به یاد خانه نیفتد.

فرش را که از دستگاه باز کرده بودند، به حیاط آورده و در سکوی عریض آن پیش پا باز کردند. یکی از آنها عرض و طول فرش را می سنجید و دیگری از پشت فرش رجها، گره ها و بافت را بررسی کرده و زیر لب می گفت: "الحق که حلالشان باشد." من برای نهار از مدرسه برگشته بودم. فرش مثل چراغ نور می داد و تصویر آن در شیشه های پنجره هایی که به حیاط باز می شدند، انگار شعله می کشید. فرش را بعد از تا کردن بستند و برای بردن آماده کردند. تو نگو که اصغر در خانه همسایه صداها را نا

آشنائی از خانه خود می شنود و بی آنکه به زن همسایه چیزی بگوید، سراسیمه بیرون آمده و تا از در خانه مان - که آنرا برای بردن فرش باز گذاشته شده بودند- داخل می شود با دیدن فرش بر کول باربر داد می زند: "مادرم کو، مادر کجاست؟" و چون جوابی نمی شنود جلو می آید و با حلقه کردن هر دو دست به ساقهای باربر مانع رفتن او شده و می گوید: "این فرش مال ماست، آنرا تو کجا می خواهی ببری؟ مادرم گفته که ما آن را برای خانه خودمان بافته ایم." بهر ترتیبی بود بچه را آرام می کنند و پدر بناچار می گوید: "پسرم فرش مال ماست، آنرا می برند در عروسی پسر حاجی بیندازند و بعداً بر می گردانند." هر چند دروغ مصلحت آمیز پدر دروغ مصلحت آمیز مادر را تکمیل کرد، لکن بچه با نگاههای ناباورانه خودش دروغ مصلحت آمیز آنان را گناه نا بخشودنی دانسته و حالت قهرآمیز به خود گرفته بود. هنگام خروج از در حیاط یکی از دو کارشناسی که برای ارزیابی فرش و بردن آن آمده بودند، بر گشته و به مادر گفته بود: "قسم به آنکه که باورش داری، برای این بچه اسپند دود کن!" مادر با شنیدن این حرف حالش دگرگون شد. من کتابهایی را که در دست داشتم به یک سو انداخته، دویدم تا برای مادرم قنداب بیاورم. او اندکی بعد که به خودش آمد، گفت: "آن مرد چشمانش زاغ بود و بچه ام را چشم زد." اصغر چند روزی مثل اینکه از همه قهر کرده باشد، یک کلمه هم با هیچ کس حرف نزد و بچه ای که بهمه جا شعله زندگی و شادی می تابانید، روز بروز افسرده تر و پژمرده تر شد. از درمانهای سنتی افاقه حاصل نشد و او را به دکتر بردند. دکتر بعد از یک معاینه سطحی گفته بود: "شما او را دیر آورده اید. بند دل بچه پاره شده است!" بچه پیش چشممان مانند شمع آب شده و خاموش گشت. یک شب طرفهای صبح صدای ضجه مادر و خواهرها را شنیدم. بغض گلویم را می

فشرد و دانه های اشک دامن پیراهنم را خیس می کردند. برای اولین بار با واقعیت خشن و تلخ مرگ آشنا شدم. آن بچه پر شور و شاداب و برانگیزنده حیات و امید و محبت را به این سادگی از دست دادن اصلاً به ذهنم خطور نمی کرد. اما این فاجعه روی داده بود. از دست دادن عزیزی، که هنوز حق زیستن داشت ولی ما را رها کرده و می رفت، مرا در این باره به اندیشه وا داشت. نتوانستم خودداری کنم و خود را به اتاق روبرو که جسد بی جان اصغر در زیر شال ترمه ای در گوشه اتاق جای داده شده بود، انداختم. پدر با چهره ای مغموم قرآن می خواند و مادر با دیدن من سریع از جایش بلند شده و مرا به اتاقی که در آن خوابیده بودم، برگرداند و گفت: " اصغر تو را خیلی دوست داشت. تو نباید گریه کنی. چون روح معصوم او آزرده می شود." من خواب آلود سر به بالین نهادم و نمی دانم کی به خواب رفتم.

صبح خورشید دمیده بود که بیدار شدم و سراغ پدر را گرفتم. گفتند که او قبل از اذان صبح از خانه بیرون رفت و گفت: " تا من برگشته ام سر و صدا نکنید." من در آن لحظه و در فرصتهای بعدی درباره رفتن بیموقع پدر در آن برهه و سفارش او که تا من برگشته ام شما با گریه و ندبه در و همسایه را به اینجا نکشانید، اندیشیدم. قراین و امارات را به نظر آوردم و فهمیدم که مرد نیک نفس چون هیچگونه تنخواهی نداشت که بتواند هزینه خاکسپاری جگر گوشه خود را تأمین کند، رفته بود تا بتواند از یکی از آشنایان پولی قرض بکند.

مادر مرا با اصرار راهی مدرسه کرد. ولی من به مدرسه نرفتم و با حالت قهر آلود کنار جاده نشستم. او که نگران بود از پشت سر آمده و با دیدن من گفت: " لازم نیست به مدرسه بری، همینجا باش تا من از مدرسه

اجازه بگیرم و برگردم." بعد از بازگشت او با هم به خانه برگشتیم. خانه بی سر و صدا بود و پریشانی غم آلودی بهمه جا سایه افکنده بود.

بعد از پایان مراسم سوگواری مادرم اعلام داشت که دیگر فرش نخواهد بافت و برای بیرون بردن دستگاه فرش بافی از خانه پافشاری کرد. لیکن تو نگو که پدر به صاحبکار قول داده که لنگه قالی را با همان طرح خواهد بافت. این بگو مگوی بی سابقه و غیر قابل باور ما بین پدر و مادر باعث شد که مادرم آخر سر حرف قطعی را بزند: "اگر این دستگاه اینجا باشد، من یک ساعت هم توی این خانه نخواهم ماند." پدر که با یک رنگی ایلاتی مادر کمابیش آشنایی داشت، با شنیدن این حرف از کوره در رفت و گفت: "حالا که اینطوره من هم این خانه را به آتش می کشم تا بسوزد و خاکستر شود." و بعداً ظاهراً برای یافتن نفت به داخل خانه رفت و اندکی بعد با چراغ نفتی و فندک برگشت. نفت را از بالای پله ها به پایین پاشید و تا خواست که فندک بزند، پیش دستی کردم و با یک خیز فندک را از دستش قاپیدم و تا پدر به خودش بیاید آنها را از بالای دیوار به باغچه همسایه پرت کرده و به پدر که به قصد ستاندن فندک متوجه من شده بود، گفتم: "پدر، اینجا تنها مال شما نیست، ما هم در آن حقی داریم." این حرفها را در حالیکه گلویم می سوخت و اشک از چشمانم فرو می ریخت با صدای بغض آلودی ادا کردم. آنها جرأت جلو آمدن را نداشتند. یک لحظه به قیافه پدر و مادر نگریستم. قیافه هر دو در اوج عصبانیت، رقت انگیز بودند... (به نظر می رسد که در اینجا جمله و یا جملاتی از قلم افتاده اند. - ویراستار) ... با جهش محکمی خود را به هفت تیر رساندم. آنها هر دو هاج و واج بسوی من روی آوردند و من مجال ندادم و هفت تیر را با تمام توان پرتاب کردم. هفت تیر از دیوار گذشت و به باغچه ای که در

همسایگی بود، افتاد. آنها هر دو همزمان مرا بغل کرده و اشکهایشان با اشکهای من قاتی شده و پیراهن مرا خیس کرد. غائله خاتمه یافت. آنها خیال کرده بودند که من با قاپیدن اسلحه قصدی نسبت بخودم دارم. آرامش برقرار شد و هر کس دست و روی خود را شسته و در گوشه ای نشست. بعداً پدر خطاب به من گفت: "پسر، من و مادرت از تو ممنونیم. (در مدت ده سال این اولین بار بود که او به من ابراز امتنان می کرد. او به تشکر از بچه های خود اعتقاد نداشت.) تو امروز نشان دادی که از من یکی عاقلتری. حالا تو هرچه بگویی همان خواهد بود." من گفتم: "پدر، شما در مورد برچیدن کارگاه فرشباغی به مادر حق بدهید. به نظر من عامل عمده مرگ دردآور اصغر همین کارگاه فرشباغی است. پدر، این منم که باید حالا حالا ها از تو بیاموزم. مرگ غیر قابل تصور اصغر همه ما را مکدر و بهانه گیر ساخته است. اگر پولی در بساط داشتیم، خیلی بجا بود که شما و مادر به یک سفر می رفتید. ولی حیف!... اما اگر اجازه بدهید، می خواهم سؤالی را که مدتهاست مرا عذاب می دهد و هر وقت می خواهم آنرا به یکی از شما ها بازگو کنم، در گلویم گیر می کند..." پدر پیشدستی کرد و گفت: "پسر، هرچه می خواهد دل تنگت، بگو!" من لحظه ای درنگ کردم. حالا که فرصت بدست آمده بود، سعی می کردم کلمات مناسبی برای گفتن مطلبی که سالها - از شش، هفت سالگی- دلم را فشرده بود، پیدا کنم. با خودم گفتم هرچه بادا باد: - "مرا خواهید بخشید که گنده تر از دهانم حرف می زنم. شما تا کی می خواهید همینطوری بچه درست کنید؟" آنها هاج و واج بهم نگریستند و بعد نگاههای حیرت زده خود را به من دوخته و مادر با من و من گفتم: - - پسر، بچه را ما درست نمی کنیم، آن را خدای مهربان به ما عطا می کند.

- به نظر می‌رسد که شما از کرم خداوند راضی و خرسندید. چون هر بار که نوزاد جدیدی به دنیا می‌آورد، مرا می‌فرستید که به پدر مژده بدهم که نوزاد پسر است و صحیح و سالم به دنیا آمده است. ظاهراً پدر هم از این مژده خوشحال می‌شود. می‌خواهم بپرسم آیا شما عطابخشی را می‌شناسید که بخشش خود را پایمال کند؟ بعضی از عطیه‌های خدا چرا می‌میرند؟

باز مادر جواب داد:

- خوب آن هم مشیت خداست! اصلاً این حرفها چیه می‌زنی؟ اینها را تو مدرسه یادت می‌دهند؟ عجب دور و زمانه‌ای شده، جل الخالق!
- مادر شما تصور کنید در مدرسه یادم داده‌اند. می‌خواهم بدانم چرا خدا عطایای خود را پس گرفته؟ مگر اینها چه گناهی کرده بودند؟ مگر ندیدی مرگ اصغر داشت زندگی ما را زیر و رو می‌کرد؟ شما که با این خدا تا این حد نزدیک هستید، چرا نمی‌طلبید که با هر بچه‌ای که عطا می‌کند، اندکی هم اسباب رفاه و آسایش بفرستد...

مادر اینبار به ضرب المثلها متوسل شده و گفت:

- پسرم، تو بچه‌ای، برو پی بچگی‌ات. حالا کار به آنجا رسیده که دیگر گنجشک نوزاد به گنجشک بزرگتر از خودش پند می‌دهد. دوشاب خریدیم، مربا از آب درآمد. (ضرب المثل آذربایجانی - ویراستار) اگر یکبار دیگر از این حرفها بزبان بیاری، شیرم را حلالیت...

پدر حرف او را قطع کرده و گفت: "پسرم، تو آشفته‌ای، پاشو برو بیرون، آبی به صورتت بپاش، کمی قدم بزن..." با این حرفها از اتاق بیرون جستم. اولین بار بود که در مقابل پدر و مادرم می‌ایستادم.

بعد از آن دیگر خدا مولود تازه ای را به ما عطا نکرد و بعد از هشت سال مادرم آخرین پسر و ته تغاری خانواده را که جان همه افراد خانواده برایش در می رفت، را به دنیا آوردند.

بعد از این ماجرا پدر مرا بیشتر تحویل می گرفت و مادر نیز حریم مرا نگه می داشت. من هم به نوبه خود تصمیم گرفتم در هر فرصتی و به خصوص در تعطیلی مدارس برای کمک به هزینه زندگی کار کنم و این کار را با کار در کارگاههای فرشبافی آغاز کردم. چون میزان دستمزد دریافتی از فرشبافی بسیار ناچیز بود، در کنار آن برای افراد بی سواد که عزیزی در سفر داشتند، نامه می نوشتم. به بچه هایی که در فراگیری الفبا دچار مشکل بودند، کمک می کردم. در باغات میوه چینی کرده و به کار دستفروشی، خشت زنی و کار در ساختمانهای شخصی و اداری پرداختم. اشتغال به انواع کارها فرصتهای مناسبی را برای من فراهم می آورد که ارتباط بیشتر و عمیقتری با مردم اعماق جامعه داشته، از آنها بیاموزم و درباره آنها بیندیشم. غالباً از خودم می پرسیدم این روحیه باور به تقدیر چطوری و از کی جسم و جان این مردم را تسخیر کرده و آنها را از نیروی اندیشه و ادراک بی بهره ساخته است؟

بیماری شبکوری

ظاهر چشمگیری نداشتم. چهره ام کک مکى و موهایم خرمایی بود. تا دبستان و حتی در خود دبیرستان لباسهایم چنگی به دل نمی زد. وضع کفش و کلاه هم نیز تعریفی نداشت. اوایل بخاطر پدرم ولی بعد ها به دلیل اجتناب از بازیها و شوخیهای جلف و سلوک و رفتارم بین بچه ها احترام داشتم. و بدین ترتیب در تمام دوران تحصیل و بعد از آن حتی شاید تا امروز هم از چنین احترامی برخوردارم. روا یا ناروا بچه درس خوان و سربرزیری شناخته شده بودم. پدرم تعریف می کرد که یک روز یکی از همشاگردیهای دبیرستانیم در هنگام خرید از او پرسیده بود: "شما باید پدر آقای قوسی باشید." پدرم پرسیده بود: "مگر در مدرسه و کلاس شما همدیگر را آقا خطاب می کنید؟" او جواب داده بود: "نه آقا!" ... (به نظر می رسد که در این بخش جمله ای از قلم افتاده است- ویراستار) شاید دلیل عمده اش این باشد که حریم حرمت همگان را رعایت می کنم. چه بسا الگو و جهان نگرى اخلاقى و مردمى پى که اوایل تحت تأثیر قصه هائیکه که از مادر می شنیدم و بعدها در حین تحصیل از دفترچه جلد سبز پدر آموخته ام، در تمام دورانی که بین مردم بوده ام، در رفتار من تأثیر داشته اند. من هنوز بعد از هفتاد سال آزرگار که تعداد کثیری از کتابها و نوشته های دانشمندان صاحب اندیشه و کلام را خوانده ام، تصویر صحنه ها و چهره های قصه هائی را که از مادرم شنیده ام، همچنان در ذهنم دارم. این بانوی بی سواد، قصه پرداز فوق العاده ای بود که هر قدر زمان بیشتری سپری گشته، مهارت او در بهره گیری از زیباییهای طبیعى زبان و قدرت او در رنگ آمیزی صحنه ها و چهره ها برایم آشکارتر شده است،

جالب اینجاست که او بی آنکه در باره مفهوم تضاد، کلمه ای بدانند، در قصه ها از آن آنچنان با نگرش طبیعی و انسانی استفاده می کرد و صحنه ها و چهره ها را با چنان نمودارهایی تجسم می داد که گفتی حوادث را همانگونه که اتفاق افتاده اند، بیان می کند. در قصه هایش از همان آغاز، هموردی دو نیروی خیر و شر، نیکی و بدی، زیبایی و زشتی، ستمگری و ستمکشی و رویارویی تیپ ها و کاراکترهای مثبت و منفی را- که یکی آفریننده حرمت است و آن دیگری فزاینده نفرت- برای شنونده ملموس می نمود. من در بررسیهای مردم شناسی ام که در ادوار بعدی داشته ام، از آنها استفاده کرده ام، و اما پدر که هر کلامش با یک بیتی، ضرب المثلی، تمثیل و لطیفه ای همراه بود، خصوصاً پس از آنکه دفتر جلد سبز خود را بعد از کلاس دوم و یا سوم به من سپرد، در آشنائی و الفت من با شعر و ادب نقش فوق العاده ای داشت. نمونه هایی از این شعرها را که هنوز بیاد دارم اینجا می آورم:

«کنچمه نامرد کؤرپوسوندن، قوی آپارسین سنل سنی
 یاتما تولکو دالداسیندا، قوی یئسین اصلان سنی»
 (از روی پلی که توسط آدم نامرد ساخته شده، گذر مکن
 حتی اگر با گذشتن از سیلاب غرق بشوی
 پشت آدم روباه صفت پناه مگیر
 حتی اگر شیر ترا بدرد.)

«اوضاع چرخ سانما کی بی اختلاف اولور جوی زمانه گه بولانیر، گاه
 صاف اولور»
 (هرگز گمان مبر که اوضاع چرخ فلک بی اختلاف می ماند)

آب نهر زمانه گاه کدر می شود و گاه به صافی گردد.)

***

پا به چهارده سالگی گذاشته ام. امتحان رسمی مدرسه شش کلاسه ابتدائی را با موفقیت انجام داده ام و باید در یکی از دبیرستانها اسم بنویسم. در تعطیلات تابستان بعد از غوغای بیرون بردن کارگاه فرش از خانه، همه ساله به حرفه ای اشتغال داشته ام. این اشتغال که در خانه با دستپاری در فرش بافی آغاز شده بود، با فرش بافی در کارخانه های شهر تبریز، با حمل یخ از محل انباشت یخ به یخ فروشیها، با نامه نوشتن برای همسایه های بی سواد، آموزش دادن به کسانی که درس خواندن را تازه یاد گرفته اند، خشت زدن، خوشه و میوه چینی همراه با میوه چینها و خوشه چینها، باندربول زدن روی بسته های چای و کبریت در کارخانه های چای پاک کنی و کبریت سازی، منشیگری، حسابداری و کارهائی از این قبیل ادامه می یافت. دستمزد دریافتی اگر اندک هم بود، سهمی از آن برای رفع نیازهای اولیه عائله و سهمی نیز برای تهیه لوازم تحصیلی اعم از کتاب، دفتر، قلم و غیره صرف می شد. پانزده تومان حقوق پدر صرف تغذیه یک ماهه خانواده و درآمد دوک ریزی خانگی مادر برای نیازمندیهای پوشاک و بهداشت مصرف می شد. برای اسم نوشتن در دبیرستان دولتی می بایست حتماً از پارچه کازرونی لباس رسمی دوخته می شد و فراهم ساختن آن برای کسانی که در شرایط من بودند، بسیار مشکل بود. بنابراین با اینکه در دبیرستان فردوسی¹ اسم نوشته بودم با اخطارهای مکرر سرانجام آنجا را ترک کرده و در دبیرستان پیوسته دارالمعلمین که مسئله لباس در آنجا آنچنان مطرح نبود، ثبت نام کردم. دانش آموزان این دبیرستان مکلف بودند که بعد از اتمام درسشان به کار معلمی اشتغال ورزند.

در تابستان همین سال (1316 شمسی) که تشویش تهیه لباس رسمی را داشتم، عارضه بیماری «شب کوری» نیز یقه ام را گرفت. بیماری شب کوری گرفتاری و مرض موذی و مزمنی است که مبتلا به آن، به محض تاریک شدن هوا از دید اطراف خود باز می ماند و در تاریکی مطلق فرو می رود. بطوریکه حتی جانی را که می خواهد در آن قدم بگذارد، نمی تواند تشخیص بدهد. در خانه تأکیداً سپرده بودم که تهیه آنچه که خریدش به من محول می شد، قبل از غروب آفتاب از من خواسته شود. لکن این کار بعضاً سرسری گرفته می شد. خرید در تاریکی شب برایم سخت مشکل ایجاد می کرد. یک بار نیز که در خانه میهمان داشتیم، بعد از آنکه تاریکی همه جا را پوشانده و ماه نیز در محاق بود، کاسه ماست، شیشه نفت و کیسه برزنتی زغال را به دستم دادند. بخاطر حضور مهمان، جیکم در نیامد. به اکراه از خانه بیرون آمدم. همه جا در نظرم تیره و تاریک بود. خانه مان مشرف به رودخانه بود و یکی دو سال قبل بجای خاکریز شیب دار سابق، سدی از سنگ، آهک و ساروج در کنار آن ساخته بودند، که بالای آن هیچگونه حفاظ نداشت. با اینکه خیلی با احتیاط قدم برمیداشتم، یکدفعه زیر پایم خالی شده و از بالای سد به پهلو روی شنها و قلوه سنگها پرتاب شدم. اعضايم کوفته شده، کاسه ماست و شیشه نفت تکه تکه شده و کیسه برزنتی چند قدم آن طرف تر افتاد. پیشانیم زخم برداشته و خون بصورت راه جسته و از آنجا روی پیرهنم می چکید. بزحمت خودم را جمع و جور کرده و بهر طریقی بود خود را به کمک یکی از بچه های آشنا به خانه رساندم. مادر که مشغول کیا بیا بود، بدون اینکه مرا نگاه بکند، پرسید: " چرا اینقدر دیر کردی؟" و چون جوابی از من نشنید، برگشته و تا مرا با آن وضع دید، بهت زده فریاد زد: " کی ترا به این روز انداخته؟" گفتم:

"هیچ کس، شب کوری چشمم مرا به این روز انداخته است، چند بار گفته ام در این قبیل مواقع بعد از تاریک شدن هوا مرا پی کار نفرستید ولی مگر بگوش کسی فرو می رود." مادر نه سفید و نه سیاه، چیزی نگفت. خون پیشانی و صورتم را پاک کرده، بروی زخم پیشانیم کمی از خاکستر اجاق را پاشیده، آنرا بسته و پیراهنم را عوض کرد. قادر به تکان دادن بازوانم نبودم. او مثل اینکه دارد با خودش حرف میزند، گفت: "بین خودش را به چه روزی انداخته است." لبم را گاز گرفتم تا چیزی نه گویم. یعنی نمی خواستم هم چیزی بگویم. او سکوت مرا علامت رضا دانسته، اضافه کرد: "هم الان می سپارم که جگر سفید بخرند. از آن کباب می کشم. هم از آن بچش و هم از کف آن بچشمانت بمال. درمان شبکوری جگر سفید است." اسم جگر سفید را که می شنوم، دلم بهم می خورد. آنرا قبلاً آزمایش کرده ام. هیچ ثمره ای نداده است. گفتم: "لازم نکرده، اگر جگر سفید به این خانه بیاید از پنجره پرت خواهم کرد به سگها." مادرم چیزی نگفت. حس کردم که از سر به سر گذاشتن با من اجتناب دارد و حالا او دارد لبش را گاز می گیرد....

کمی بعد پدر از در وارد شد و تا مرا با آن وضع دید، پرسید: "پسرم اینطوری چرا؟ نکند با یکی سر شاخ شده ای؟" من هیچ چی نگفتم. مادر ماجرا را بازگو کرد. پدر بر گشته و به مادرم گفت: "حق با اوست، با جگر سفید نمی شود شبکوری را درمان کرد." بعد رو به من کرده و گفت: "همین فردا صبح ترا پیش کحال (چشم پزشک) می برم. چشمهای خود من نیز نیاز به معاینه دارند."

فردای آنروز مرا همراه خود به کحال می برد. کحال یعنی دکتر رحیمخان، پزشکی است که در فاصله یک کیلومتری زیستگاه ما در بازارچه میرزا

نصرالله در یک خانه دو طبقه، هم مطب و هم چه بسا خانه مسکونی دارد. مطب خلوت است. دکتر رحیم خان با پدرم مثل یک دوست قدیمی برخورد می کند. با من هم دست می دهد. ما را رو صندلی نشانده و خودش برای آوردن چایی می رود. لحظه ای بعد او با سه فنجان چایی و یک بشقاب بیسکویت بر می گردد. من از این فرصت کوتاه پیش آمده بهره جسته و می اندیشم: راستی این پدر من هم آدم عجیبی است. چه دوستان مؤدب و با کفایتی هم دارد. معلوم نیست که با این افراد از کجا و چطوری دوست شده است. خودش یک مستخدم دولت است اما دوستانش یکی کحال، یکی سرهنگ شهربانی، یکی معلم و آن دیگری کارشناس و طراح فرش است. حتی در میان آنها داش مشدی و یکه بزن هم هست. یک بار این مسئله را با احتیاط از او پرسیدم. نوک زبانی گفت که: "من با اینها در حرکت مشروطه دوست و آشنا شدم..."

من در اینگونه افکار غوطه ور هستم که دکتر خطاب به من می گوید:
- شما چایی تان را بخورید. می خواهم چشمهایتان را معاینه کنم.
پشت دستگاه قرار می گیرم. او قطره ای به چشمانم چکانده و با یک نوع چراغ دستی از فاصله دور و نزدیک زیر ذره بین آنها را معاینه کرده و می گوید:

- چشمهایت سالم و قوی هستند لیکن آدمهای کک مکی و سفید پوست در برابر خورشید حساسند و شما باید چشمانتان را از تابش مستقیم خورشید محافظت بکنید. سبزیجات و به خصوص هویج باید بیشتر بخورید. بعدش هم چشمهای پدر را معاینه کرده و برای او عینک درجه دار تعیین می کند. پدر که عازم رفتن بود، دکتر پیشدستی کرده و می گوید:
- من قبل از ظهر مریض نمی پذیرم اگر کار بخصوصی ندارید، می توانیم با هم گپی بزنیم.

بعد برگشته و از پدر می پرسد:

- شما از آنهاییکه اخیراً در تهران بازداشت شده اند، چه خبر دارید؟ (آنروزها در تهران بازداشت دسته جمعی گروهی که بعدها بنام پنجاه و سه نفر شهرت یافت، سر زبانها بود و پدر نیز یک شماره روزنامه اطلاعات را که در آن شعری تحت عنوان " آنکه خیانت بوطن می کند" چاپ شده بود، بخانه آورده بود.) لابد اینها را برطبق قانون مقدمین علیه امنیت مملکت محاکمه و محکوم می کنند. با اینکه عده ای از سوسیال دموکراتها (اشاره به اعضای حزب کمونیست ایران همچون سید جعفر پیشه وری و دیگر سوسیالیست ها که از سال 1310 شمسی در زندان قصر زندانی بودند - ویراستار) بدون محاکمه همچنان در زندان هستند."

پدر می پرسد:

- مگر اینها را هم به استناد همان قانون نباید محاکمه کنند؟
- چرا، ولی می گویند که قانون عطف به ماسبق نمی شود و اینها قبل از تصویب قانون بازداشت شده اند. من اولین بار بود که این حرفها را می شنیدم. برایم تازگی داشت. نگاهم را به دهان کحال دوخته بودم و سعی داشتم کلماتی را که به زبان می راند، بخاطر بسپارم. دکتر با هوشیاری خود اشتیاق مرا به شنیدن گفته هایش حس کرده و از پدرم می پرسد:
- شما مگر از این مقوله ها با این نوجوان صحبت نمی کنید؟
- می دانید دکتر، می ترسم از مدرسه و درس عقب بماند.
کحال ابروانش را در هم کشیده و می گوید:
- " نایب من با شما موافق نیستم. دانستن اینها برای فرد ضروری تر از هر درس و کتاب است." بعد می گوید:
- شخصی را که به عنوان رهبر این گروه بازداشت شده است، می شناسم. نامش میرزاتقی و نام پدرش ... (اسمی را که گفت، من حالا

فراموش کرده ام) است. او جوان بسیار در خور و با ذکاوتی است که برای ادامه تحصیل به اروپا رفت و در آنجا ضمن تحصیل، در چاپخانه کاویانی هم فعالیت داشته و کتابهایی انتشار داده است. از مراجعت او به تهران بی خبر بودم. از قرار معلوم او سمت رهبری این گروه را به عهده داشته است. اما در روزهاییکه این خبر تازه درز کرده بود، یکی از یاران بمن گفت که ارانی از یکی دو سال پیش با همکاری همفکرانش مجله ای بنام «دنیا» انتشار می داد. من مجله را ندیده ام ولی از قرار معلوم مجله ای هدفمند بوده و مسائل و نظریه های علمی و فلسفی را مطرح می کرده است. اما همان شخص که این خبر را نقل می کرد، گفت که اطلاع دقیقی دارد که مجله به هندوستان و افغانستان نیز فرستاده می شده است. بطوریکه آتاشه مطبوعاتی یکی از دو سفارتخانه های هند و یا افغانستان یک شماره از مجله را بضمیمه یک یادداشت به وزارت خارجه ایران فرستاده و نوشته است که مجله خط مشی کمونیستی و انحرافی دارد. همین از جهتی موجب بازداشت دسته جمعی این گروه شده است. وگرنه پلیس ایران آنقدر سواد و شعور سیاسی ندارد تا بتواند بفهمد که «دنیا» یک نشریه چپ کمونیستی است. البته او کتابی هم بنام «پسیکولوژی» دارد که در نوع خود یک کتاب نمونه علم النفس است. این حرفها دقت مرا به خود می کشد. باید کتاب «علم النفس» را پیدا کنم. موقع دست دادن با من می گوید:

- این دفعه فرصت نشد، دفعه آینده که اینجا خواهی آمد، ترا به محک خواهم زد. اگر خوب بود به تو یک جایزه خواهم داد. پدر دخالت می کند: "دکتر، من باور دارم که او از امتحان رو سفید در می آید."

درطول راه، بازداشت دکتر ارانی - که نامش را نخستین بار است که می شنوم- و همگامان او بر اندیشه ام مستولی شده و دلم می خواهد درباره او چیزهای بیشتری بدانم. می خواهم چیزهایی از پدر ببرسم. ولی می دانم که او اگر چیزی هم در این باره بداند، نم پس نخواهد داد و تنها به من توصیه خواهد کرد که " این حرفها برای تو خیلی زود است. اینها تو را از درس وامیدارد. بهتر است در فکر درس و مشقت باشی." ولی با همه اینها هرطور شده باید این کتاب «پسیکولوژی» را پیدا کرده و بخوانم.

میان مردم شایع شده که ارانی و همکارانش طرفدار رژیم حاکم بر شوروی هستند و گویا می خواسته اند حکومتی شبیه حکومت آنجا در ایران بوجود آورند و یا بطوریکه بعدها ورد زبان خیلی ها و منجمله محمد رضا پهلوی شد، می خواستند ایران را ایرانستان کنند... در سیکل اول دبیرستان هستم. یک باره تعداد دروس اضافه شده است. هر دبیر کتابی را که می خواهد تدریس کند، تعیین می کند. در بازگشت از مدرسه به بازار کتابفروشان (شیشه گرخانه)² سر می زنم. بعضاً به خود جرأت می دهم و سراغ مجله دنیا را می گیرم و یا کتابهای فیزیک را از نظر می گذرانم. ولی اسم دکتر تقی ارانی روی هیچ کدام از آنها نیست. نام کتاب علم النفس (پسیکولوژی) را - که کحال نام برد- می پرسم. از آن هم نه در کتابفروشیها و نه در بساط دستفروشیها اثری دیده نمی شود.

یک روز به کتابفروشی سعادت که مشهور بود کتابهای ممنوعه هم می فروشد، سرزدم و سراغ کتاب «پسیکولوژی» ارانی را گرفتم. کتابفروش گفت:

- " تو کلاس چندی؟" گفتم:
- تازه رفتم به کلاس هشتم.
- برو هر وقت به دانشگاه راه یافتی بیا! این کتاب اسمش به ترکی چی می شه؟
- نمی دانم.
- " اسم آن «روح بیلیمی» است. به فارسی می شود « روانشناسی».
- تو که هنوز نمی توانی اسم کتاب را ترجمه کنی چطور می خواهی از آن سر دریاری؟" بعد ادامه داد: " کتابهای خوب خواندنی دارم ولی کرایه اش شبی یک قران است." یک قران برایم سنگین بود، با اینهمه گفتم: " پنجشنبه می آیم و می برم." پنجشنبه رفتم. کتابفروش جلد اول «تهران مخوف» را به من داد. آوردم و شبها پنهان از همه می خواندم. برایم حیرت انگیز و غیر قابل باور بود. فساد، انحطاط اخلاقی، رذالت و بخصوص در میان اقشار مرفه جامعه تکان دهنده بود. کتاب را تمام نکرده بردم و به آقای سعادت کتابفروش تحویل دادم. پرسید:
- تا آخر خواندی؟
- خواندم.
- این کتاب بهترین کتاب مردم شناسی است. حالا یک کتاب دیگر برات در نظر گرفته ام.
- نمی خواهم، وقتم را می گیره.
- " از تو کرایه نمی خواهم. تو بچه با هوشی هستی ولی حتماً باید این سری از کتابها را بخوانی تا بتوانی جانور شناس خوبی بشوی." کتاب را گرفته، بردم و خواندم. وحشتناک بود. اسم کتاب که «جنایات بشر یا آدم فروشان قرن بیستم» بود، مؤلفش شخصی بنام «ربیع انصاری» بود.

مهدی، معلم تاریخ، نیکمردی آگاه و صاحب نظر بود و اهل مطالعه. کتابرا تازه از نظر گذرانده بودم و هنوز تحت تأثیر مطالب آن بودم که از او پرسیدم:

- "شما نویسنده ای بنام ربیع انصاری را می شناسید؟" تبسم ملیحی کرد و گفت: "«ربیانساری» را میگی؟ مگر کسی هست که او را نشناسه؟ مهر دولت فخمیه را داره...."

چون من در مدرسه درباره کتابهای «تهران مخوف» و «جنايات بشر...» با چند تا از همکلاسیها صحبت کرده بودم، جواب مهدی آنها را هم کنجکاو کرد. و با اینکه در کلاسماں فرد فرد همکلاسان به دخالتهای دولت فخمیه در امور ایران واقف بودند، از مهدی که دبیر تاریخ و جغرافیا بود، خواستند تا در باره سیاستهای مداخله گرانه انگلستان و شیوه های گوناگون آن صحبت کند. او با اندکی اکراه و تأکید براینکه به عنوان یک معلم و نه یک دیپلمات صحبت می کند، از کلیات این سیاست استعماری تصویری ارائه داد که برای همه ما تازگی داشت. ما برای نخستین بار از او شنیدیم که در مستعمرات و نیمه مستعمرات انگلستان آفتاب غروب نمی کند و دولت فخمیه مستعمراتش را بیشتر نه با نیروهای نظامی خودی بلکه با افرادی که در خود مستعمرات آنها را به خدمت می گیرد، اداره می کند. و کشورهای نیمه مستعمره را عموماً بوسیله افرادی که از اهالی و عناصر محلی برمی گزیند، اداره می کند. یکی از همکلاسیها پرسید: " این درست است که می گویند ایران یکی از نیمه مستعمرات انگلستان است؟"

مهدی گفت: " مواظب باشید کاری نکنید که گذار من به هولفدونی بیافتد. هر آدم عاقلی می تواند خودش به این سوال شما جواب بدهد."

بتدریج علاقه ام به مطالعه روز به روز فزونتر می شد و همواره آرزو داشتم کتابی بدستم بیفتد که بر ندانسته های من چیزهایی بیفزاید. طبعاً از قصه های تاریخ گونه بیشتر خوشم می آمد. کتاب امیر ارسلان نامدار، حسین کرد شبستری و از این قبیل را که به زبان ترکی آذربایجانی بودند، در شبهای طولانی زمستان با لذت و اشتیاق می خواندم. عاشق شعر و دیوانهای شعرا بودم. آنها را غالباً در خلوت و بصدای بلند می خواندم و بعضی ابیات را برای استفاده در مناظره و مشاعره از بر می کردم. آشنائیم با مقدمات علوم از طریق دو سه جلد کتابهای طالب اف بود که از یکی از همشاگردیهایم به امانت گرفته بودم؛ کتابهایی با حروف چینی و چاپ بسیار تمیز.

توضیحات:

- 1- دبیرستان فردوسی یکی از بهترین و قدیمی ترین مدارس شهر تبریز محسوب می شود. در دوران سلطنت پهلویها برای ورود به این دبیرستان - بخصوص برای فرزندان خانواده های بی بضاعت- داشتن نمرات ممتاز شرط اصلی محسوب می شد.
- 2- بازار سر پوشیده تبریز که اخیراً مراحل ثبت آن به عنوان اثر «میراث فرهنگی جهانی» توسط یونسکو طی شد، یکی از بزرگترین و قدیمی ترین بازارهای سرپوشیده جهان محسوب می شود. بعد از ساخت و سازهای بی حساب و کتاب دوران پهلوی های پدر و پسر که به قسمت های تاریخی شهر تبریز و معماری آن صدمات جبران ناپذیری زد، بعضی از بازارچه ها از بدنه اصلی بازار دور افتادند. «بازارچه شیشه گر خانه» نیز با اینکه بخشی از بازار بزرگ شهر محسوب می شود، ولی برای خود بازار

مستقلی به حساب می آید. در این بازارچه که در مغازه های قدیمی آن از شیر مرغ تا جان آدمیزاد را می توان پیدا کرد، در زمان مورد بحث در کنار شیرینی فروشی های مشهور تبریز، کتابفروشی های متعددی نیز وجود داشتند. یکی دوتا از این کتابفروشی های قدیمی هنوز هم دایر هستند.

حقوق برای تهیه کننده کتاب محفوظ است

شرکت همگانی مردم (از مرد و زن) در نهضت مشروطه تبریز

پدر که کامیابی مرا در تحصیل می دید - و در ارتباطی که با اولیاء مدرسه داشت، رضایت خاطر آنانرا می شنید - چونکه خودش هیچگاه نتوانسته بود درس بخواند، اما از اینکه من سری در میان سرها در آورده و گاهی نیز جایزه دریافت می کردم، خوشحال بود و بی آنکه بروی خود بیاورد با من خوب تا می کرد. از مدتها پیش که از افراد پابسن گذاشته نسل قبل از خودم ماجراها و قهرمانیهای مردم تبریز در نهضت مشروطه را شنیده بودم، از پدر نیز خواهش کرده بودم مرا به میدان کارزار قشون تهران بسرکردگی عین الدوله¹ راهنمایی کند و آنجا شیوه حمله «دهن گرگی» را که از دیرباز و در طول تاریخ یکی از استراتژیهای جنگی ترک تباران بود و بارها در باره آن از این و آن شنیده بودم، به من نشان دهد. ولی پدرم هر دفعه به بهانه ای و دستاویزی این خواهش مرا بر آورده نکرده بود. تا اینکه یک روز اعلام کرد که مرا به دیدن سنگرهای «قله» و دامنه «ساری داغ» (هر دو اسامی ارتفاعاتی در اطراف شهر تبریز هستند - ویراستار) خواهد برد تا من آنها را از نزدیک ببینم. بعد از ظهری راه افتادیم و او در مسیر راه دیوارهایی را نشان می داد که در آنها بعد از سالها هنوز جای مزغله (حفره ای که از آنجا هدف را نشانه می گیرند) و جای برخورد گلوله ها بخوبی نمایان بود. من با حیرت پرسیدم: "وقتی که جنگ به درون این خانه ها کشیده می شد، ساکنان آنها چکار می کردند." او گفت: "آنها که می توانستند به هر شکل ممکن به مجاهدان و مشروطه طلبان یاری و مددکاری می کردند و آنان که کاری ازشان ساخته نبود، به پشت جبهه می رفتند. همه از مرد و زن در این نبرد به خاطر

آزادی و عدالت بدون هیچ توقع و چشمداشتی شرکت می کردند." در همین آن از ذهنم گذشت در باره میرابی که کارش رساندن آب به خانه های مردم بود و ظاهراً بدور از علایق همبستگی با مردم می نمود، بپرسم که آیا در حرکت مشروطه که در آن مرد و زن با هم هماهنگ و همقدم بودند، آیا او هم منشأ اثری و خدمتی توانست باشد؟ پدر گفت: " تصادفاً به مورد خوبی اشاره کردی. مجاهدین محله امیرخیز به سرکردگی ستارخان می خواستند برای هماهنگی با مجاهدین محله خیابان² برای یک حمله غافلگیرانه پیامی بفرستند. لیکن این پیک می بایست از منطقه ای بگذرد که زیر کنترل نیروهای دولتی بود. ما به ناچار به این آدم که تو اسم بردی مراجعه کردیم و او گفت حاضر است این پیام را برساند و در برابر این سؤال که این کار به چه شکلی انجام خواهد شد، جواب داد که بعد از انجام مأموریت، طریق رساندن آن را خواهم گفت. پیام جابجا شده و پاسخ آن نیز رسیده بود. وقتی از شخص مزبور پرسیده شد که عملکرد او به چه طریق بوده، گفت که از کانال یکی از قناتهای تبریز استفاده کرده و البته با تحمل مشکلاتی در مسیر، پیام را رسانده و تأیید آن را نیز گرفته و آورده است." پدرم همچنین در باره این طرح که طی آن به زمین های باتلاقی پوشیده از نی زار که در سر راه بازگشت اردوی تهران قرار داشت، آب انداخته شد، صحبت کرده و گفت که این کار نیز بوسیله میراب دیگری انجام گرفت. بعد از این اقدامات شبیخون آنچنان شدید و غافلگیرانه انجام شد که نیروهای تحت فرماندهی عین الدوله فرار را بر قرار ترجیح داده و تا رسیدن به تهران حتی پشت سر خود را نیز ننگریستند.

پدر از دخالت‌های قشون تزاری به تلخی یاد می کرد که در جریان جنبش مشروطیت به تلافی همین شکست، بعد از اشغال تبریز، مجاهدین را تار و مار کرده و گروهی از مشروطه خواهان را در روز عاشورا دار زده³ و مرد جلادی نظیر شجاع الدوله را به حکومت تبریز تعیین کرده بودند. او همچنین می گفت وقتی که فراشان شجاع الدوله برای جلب شوهر خواهرش نایب ممدآقا می آیند ولی موفق به دستگیری او نمی شوند، بناچار او و پسر نوجوان نایب ممد آقا را که در خانه یکی از آشنایان دور در تنور مخفی شده بود، با خود می برند. مرد بیچاره از شدت تأثر دچار اختلال حواس می شود. بعد از این حادثه آن مرد متین و موقر، بی محابا، عصبی و پرخاشگر می شود. بطوریکه یکروز وقتی با سلیمان نامی - که از اهالی قره داغ و همسایه دیوار به دیوار آنها بود- حرفش می شود، بی محابا اسلحه اش را در آورده و صدا میزند: " سلیمان! من تا حال دو تا حضرت سلیمان را کشته ام و امروز تو سومی خواهی بود. یالله! زودباش خودت را نشان بده! " پدرم با لطایف الحیل او را از این کار برحذر می دارد و از پشت بام پایین می آورد.

در رابطه با دستگیری مذکور، پدر نقل می کرد وقتی که آنها را به سیاستگاه دارالایاله می برند، آنجا یکی از مجاهدین زندانی را آورده، دستهایش را از پشت بسته و به داخل شلوارش بچه گریه ول کرده بودند. آن بیچاره از شدت زخم پنچولهای گریه نعره اش به آسمان بلند بود. حسن پسر نایب ممد آقا که همراه او بود، گریه می کرد. یکی از ده باشیهای (فرمانده ده نفر) فراشان که پدر را دورادور می شناخت، به فراشهائیکه بجای نایب ممد آقا این دو نفر را آورده بودند، پرخاش می کند

که ما شما را برای توقیف چه کسی می فرستیم و شما چه کسانی را جلب می کنید. و باین ترتیب رفع شر شده بود.

توضیحات:

1- در تاریخ نهضت مشروطه همانگونه که قساوتها و جنایات رجال و اشرافی همچون میرزا علی اصغر خان اتابک، عین الدوله و آخوندهائی مثل شیخ فضل الله نوری فراموش نمی شوند، جانبازیها و فداکاریهای افراد ساده ای همچون ستارخان، باقرخان، حسین خان باغبان، عباس آقا صراف تبریزی و حیدر خان عمواوغلی نیز هنوز هم زبانه می زند و بازار شهرهای همچون تبریز است. شاهزاده سلطان عبدالمجید میرزا ملقب به عین الدوله که مقام صدراعظمی مظفرالدین شاه را داشت، به عنوان والی آذربایجان در سرکوب نهضت مشروطه و بخصوص قیام 11 ماهه مردم تبریز نقش اصلی را عهده دار بود. این فرد روبه صفت که بعد از پیروزی مشروطه خواهان با ماسک آزادیخواهی دوباره به مقام صدرات و وزارت رسید، در سرکوب مشروطه خواهان آذربایجان قساوت بیمانندی از خود نشان داد. منظور زنده یاد فرزانه از «میدان کارزار قشون تهران بسرکردگی عین الدوله» یکی از چندین میدان نبرد است که طی آن مشروطه خواهان محاصره شده تبریز، لشکریان دولتی به سرکردگی عین الدوله را به سختی شکست دادند.

2- در دوران انقلاب مشروطیت همانند بسیاری از شهرهای بزرگ، هنوز شهر تبریز به محله های مختلفی که هر یک دیوار و دروازه ای داشتند، تقسیم می شد. فرماندهی مجاهدین محله امیر خیز با ستارخان و محله خیابان با باقرخان بود.

3- در روز 29 آذر 1290 شمسی بعد از کشته شدن یک نفر مجاهد توسط سربازان اشغالگر روس، مجاهدین شهر با قیام بر علیه سربازان اشغالگر، نزدیک به 700 نفر از آنها را به هلاکت رسانده و شکست سختی به قشون مستقر در شهر وارد آوردند. با رسیدن نیروهای کمکی از روسیه، مجاهدین که در جمع آنها شیخ محمد خیابانی نیز وجود داشت، برای جلوگیری از کشتار مردم، شهر را ترک کرده و به خاک کشور عثمانی پناهنده شدند. روسها برای انتقام گرفتن از اهالی شهر، چوبه های دار به پا کرده و دهها نفر از بهترین فرزندان این دیار را به قتل رساندند. در جریان این ترورها که بعداً توسط عامل دست نشانده شان شجاع الدوله پی گرفته شد، از رهبران قیام تبریز حاجی علی دوافروش، شیخ سلیم ناطق، ضیاء العلما، آقامیرزا محمود سلماسی، شیخ الاسلام حاجی میرزا عبدالامیر، آقا میرزا علی ویجویه، میرزا حاجی آقا رضا زاده، صادق الملک، مشهدی ابراهیم تاجر و میرزا احمد سهیلی و همچنین روحانی آزاده ثقه الاسلام و از مجاهدین، محمد ابراهیم قفقایچی، حافظ افندی، میرزا آقا بالا خیابانی، یوسف حکم آبادی، برادرزاده های ستارخان به نامهای کریم خان و محمد خان و دو پسر نوجوان علی مسیو کشته شدند.

خاطره هایی از مدرسه

در سالهایی که دوره متوسطه را می گذراندیم و قبل از آن، در مدرسه علاوه بر مدیران و معلمان آذربایجانی، بعضی وقتها معلمان و مدیران فارس زبان هم بودند. وجود این معلمان و مدیران فارس هیچ وقت و برای هیچ کسی مسئله ساز نبود. شاید اینها موقع استخدام مجبور شده بودند که به آذربایجان بیایند. عده ای از اینها سرشان در کار خودشان بود و هیچ وقت کاری با ما و هویت ما نداشتند. ولی بعضی از آنها به تمام معنی دماغشان سربالا بودند و هارت و پورت فراوان داشتند. اینها همه را مسخره می کردند و سعی داشتند که سیستم شوونیستی را که از تهران آورده بودند، در اینجا پیاده کنند. آذربایجانی ها با اولین گروه با احترام رفتار می کردند ولی سر به سر گروه دوم می گذاشتند و هر جا که لازم بود جوابشان را می دادند. خوب یادم است که یک روز، تمام بچه های مدرسه اعم از دختر و پسر را بخاطر جشنی برای رژه رفتن به سرباز خانه تبریز برده بودند. رژه قرار بود ساعت چهار شروع شود ولی به بچه ها که از ساعت دوازده در آنجا بودند، اجازه تکان خوردن نمی دادند. بسیاری از بچه ها شدیداً تشنه بودند و بسیاری دیگر احتیاج به رفع حاجت داشتند. ولی در میدان نه اثری از آب بود و نه از توالت. بالاخره بچه ها به معلم ورزششان متوسل شدند. او هم بعد از مدتی چپ و راست دویدن و بعد از صحبت با این سروان و آن سرهنگ، آنها را متقاعد کرد که بچه ها پنج تایی پنج تایی بروند و آب بخورند. اولین پنج نفر آماده رفتن بودند که یکی از مسئولین تربیت بدنی بنام آقای شایسته فریاد زد: "با شمام! کجا می روید؟ کی بشما اجازه داد از صف خارج بشین؟" آنهایی

که برای آب خوردن رفته بودند، برگشتند و گفتند: " اجازه گرفتیم و برای آب خوردن رفتیم." آقای شایسته گفت: " فکرکردید اینجا خونه خاله است؟ اینجا سربازخونه ست. اگه از تشنگی هم بمیرید حق ندارید از جاتون تکان بخورید." یکی از بچه ها جلوی او در آمد: " آقای شایسته! درسته که اینجا سرباز خونه است ولی ما که هنوز سرباز نیستیم. شما خودتان چند ساعت می توانید جلو آفتاب تشنه بمانید؟ " آقای شایسته از زیرعینک سپاهش نگاهی به آن بچه انداخته، اخمهایش را تو هم کرد و داد زد: " فضولی موقوف! بجای خود. " به محض اینکه این حرف از دهن آقای شایسته بیرون آمد، یکی از ته صف فریاد زد: " عمو سخت بگیر! " بعد از آن شلیک خنده سه هزار بچه آقای شایسته را از رو برد. او دمش را گذاشت روی کولش و از آنجا دور شد.

یکی از بچه هایی که پیش من ایستاده بود با کنایه گفت: " دم سگ غریب باید کجا باشد؟ "

اون یکی جواب داد: " بین دو پایش! "

سومی اضافه کرد: " پس چرا پیش ما علم است؟ "

چهارمی جواب داد: " آخه تبریز غریب نواز است! "

هیچ کدام از آنها را نمی شناختم، ولی صحبتهای آنها خیلی به من چسبید، و خوشم آمد...

شب وقتی مجراهای سربازخانه از جمله صحبتهای بچه ها را در خانه تعریف کردم، پدرم لبخندی زد و چنان که گویی از کار بچه ها خیلی خشنود شده باشد، این شعر را خواند:

آخ بو اوشاقلار نئجه بد ذات دیلار   لاپ دییه سن جین کیمی بیر ذات دیلار

(آخ که این بچه ها چقدر شیطان هستند گویا با اجنه همداتند)

سالها بعد از این ماجرا در بهار سال 1326 شمسی من برای دومین بار با آقای شایسته روبرو شدم. روزهای سپاه آذربایجان بود¹. چوبهای دار هنوز در میدان شهر منتظر قربانی های جدید بودند. از همه جا بوی مرگ می آمد. فاتحانی که وارد آذربایجان خونین شده بودند، مشغول پرکردن چمدانهای پولشان بودند. شاه برای دیدن خونهای ناحقی که در آذربایجان ریخته بود، می خواست به آذربایجان بیاید. در آن زمان من در کتابخانه تربیت تبریز کار می کردم. آنزمان نیز کتابخانه مثل الان به دانشسرا چسبیده بود. قرار بود که مردم برای ابراز احساسات شاهدوستانه و میهن پرستانه!! در میدان دانشسرا جمع شوند. از یک هفته قبل، میدان را برای تجمع آماده می کردند. روز قبل از برپائی تجمع، بعد از ظهر موقع برگشتن از سر کار مشاهده کردم که در سالن همیشه آرام کتابخانه، سر و صدا و همهمه فراوانی هست. یکی از آنها که سر و صدای فراوان به راه انداخته بود خادم پیر کتابخانه و دیگری آقای شایسته بود. هر دو طرف کنترلشان را از دست داده و هر چه که از دهنشان در می آمد به هم تحویل می دادند. من اول سعی کردم خادم را آرام کنم. وقتی او قدری آرام گرفت علت سر و صدا را از او پرسیدم. گفت: " این آدم امروز من را از کار و بارم بازداشته و می گوید باید همه جای کتابخانه را بازرسی کنم. او این بازرسی را از حیاط کتابخانه شروع کرده، پشت قفسه ها، انباری و جایی که میز و صندلیهای کهنه را می چینیم، نگاه کرده و برای بازرسی روی شیروانی می گوید که باید نردبان بیاوری. می گویم که نردبان از کجا بیاورم؟ می گوید اگر نردبان نیاری، خودت را نردبان می کنم و از تو بالا

میروم. " آقای شایسته که از عصبانیت دهنش کف کرده بود، بعد از شنیدن صحبت‌های من با خادم کتابخانه رو کرد به من و گفت:

- آقا شما مسئول اینجا هستید؟

- تقریباً.

- آقا این فرد کیه که اینجا کاشته اید؟ این اصلاً زبان حالیش نمی شه. - نه، او زبان شما را حالی نمی شه. نباید هم حالیش بشه. شما مگه ساعت کار اینجا را نمی دونید؟ آمدید و مزاحم استراحت پیرمرد شدید. حالا هم بیخودی دور بر می دارید.

آقای شایسته تا آنجا که می توانست بلند داد زد: " من دور برمی دارم؟ حالا بهتون نشان خواهم داد. "

بعد از آن او دمش را روی کولش گذاشته و از آنجا دور شد. من از پشت سر به او نگاه کردم و یاد حرف‌هایی که بچه ها سالها قبل در سرباز خانه در باره او گفته بودند، افتادم.

اینجا می خواهم به موضوعی اشاره کنم که برای خودم اتفاق افتاده است. در سال 1319 شمسی من باید امتحان کلاس نهم را می دادم. در این سالها امتحان کلاس نهم رسمی گرفته می شد. امتحانها تحت نظارت رئیس امتحانات که از تهران فرستاده می شد، انجام می گرفت. اکثر مواقع سئوالات امتحانها هم از تهران فرستاده می شد. در آن سال برای برگزاری امتحانهای کلاس نهم، سه مسجد جمعه (مسجد جامع)، مسجد «سوتونسوز» (مسجد بی ستون) و مسجد «پله کانلی» (مسجد پله دار) را در نظر گرفته و در این مساجد نیمکت چیده بودند. ناظران امتحانها معمولاً از بین معلمان مدارس دولتی انتخاب می شدند. چند تن از معلمها فارس زبان بودند. از این معلمین فارس زبان، سه نفرشان یعنی

معلم ادبیات آقای گرکانی، معلم نقاشی آقای شهابی و سرپرست دانشسرا آقای عدیلی، برای نظارت در مسجد «پله کانلی» انتخاب شده بودند. من هم باید در این مسجد امتحان می دادم. قبل از اینکه بچه ها وارد جلسه شوند، ناظرها صف کشیده و جلوی در ایستاده بودند. رئیس امتحانات این سه نفر را انتخاب کرده بود که شاگردها را قبل از ورود به جلسه کنترل کنند. دو تا از آنها یعنی آقایان شهابی و گرکانی خیلی عادی و با احترام بچه ها را با عکسی که روی جواز امتحانشان چسبانده شده بود، کنترل می کردند. نگاهی به قلم، مرکب و کاغذ آنها انداخته و آنها را به جلسه امتحان راه می دادند. اما آقای عدیلی که در آستانه مسجد ایستاده بود، هیچکس را به این آسانی به جلسه راه نمی داد. او به شاگردها از سر تا پا نگاهی انداخته و مثل یک زندانی تمامی جیبها و لباسهای آنها را گشته و حتی کفش بعضی ها را هم کنترل می کرد. بعد از این تجسس اهانت آمیز بچه ها وارد جلسه شده و به جای خود نشستند. ناظرها هم هر کدام در قسمتی که مسئولش بودند جا گرفتند. اما نمایش آقای عدیلی هنوز تمام نشده بود. او بالای یک صندلی رفته و با صدای بلند مقررات امتحانی را که با خط درشت نوشته شده و در حیاط مسجد آویزان بود، خوانده و مرتب تکرار می کرد که کسی اجازه نگاه کردن به پشت سر و جلو و پهلوی خود را ندارد و اگر کسی خطایی بکند، ائله میکنم و بئله می کنم. این کار او با خنده های مسخره آمیز ناظرین دیگر و بچه ها همراه شده بود. سوالها داده شد و بچه ها سر به پایین مشغول نوشتن جوابها شدند. ناظرها هم هر کدام در قسمت خود ایستاده بودند. آقای عدیلی هنوز آرام نگرفته بود. او به چپ و راست می رفت، این ور و آن ور را نگاه کرده و گاهی ایستاده و با دقت کسی را ورنده می کرد. من مشغول نوشتن بودم و زیر چشمی او را نگاه می

کردم. هم حرصم می گرفت و هم مثل اینکه یک فیلم کمدی را دیده ام، خنده ام می گرفت. آنهایی که امتحانشان را تمام کرده بودند، به امر آقای عدیلی باید بدون نگاه کردن به چپ و راست ورقه را به محلی که او نشان می داد، می گذاشتند. من هم به سوالها جواب داده و برای دادن ورقه به پا خاستم. هنگام بپا خاستن کاسکتم سر خورد و به زمین افتاد و بعد هم سر خورده و به زیر نیمکت روبرویی رفت. پسری که روی این نیمکت نشسته بود، خواست که کاسکت را بردارد و به من بدهد. من چون نمی خواستم که او از جایش بلند شود، دستم را دراز کردم که کاسکت را از او بگیرم. هنوز دستم به کاسکت نرسیده بود که داد آقای عدیلی بلند شد که: "شما همانجا باش!" و به طرف من حمله کرد که:

- شما اونجا چه کار داشتید؟
  - کاری نداشتم. میخواستم کلاهم را بردارم.
  - کلاه شما اونجا چکار می کرد؟
  - خوب افتاده بود دیگه.
  - افتاده بود یا خودتان عمداً انداخته بودید؟
  - انداختم که چی؟
  - حالا معلوم خواهد شد که چی؟
- او در حالی که این حرفها را می گفت شروع کرد به گشتن جیبهای کت و بعد شلوار من. خیلی عصبانی شده بودم. حتی فراموش کرده بودم که در جلسه امتحان هستم. آقای عدیلی که توی جیب شلوارم دستش به چیزی خورده بود، برای اینکه بفهمد آن چیست از دست دیگرش هم کمک گرفت. من خودم را عقب کشیدم و یک دفعه ناخواسته از دهنم در رفته و گفتم:
- اونجا عوض ثقلب چیز دیگه ای گیرتان می یاد.

او یکه خورده دستش را بیرون کشیده و فریاد زد:

- چی گفتی؟

- گفتم ...

از پشت سر یک دست قوی جلوی دهنم را گرفته و مانع صحبت کردنم شد. برگشتم و نگاه کردم. معلم نقاشی آقای شهابی بود. نگو که از اول مراغه آنجا بوده و در حالی که مرا کنار می کشید به عدیلی گفت: " ایشان از شاگردان خوب مدرسه هستند، اهل این حرفها نیستند. حتماً سوء تفاهمی پیش آمده. ... "

او در حالیکه اینها را می گفت، کلاه مرا برداشت، به سرم گذاشت و از در بیرون برد و راهی کرد. او در مورد چیزی که من در حین عصبانیت گفته بودم، حرفی نزد.

من بعد از بیرون آمدن از جلسه، از اینکه این حرف از دهنم درآمده بود، خجالت می کشیدم. با خود فکر می کردم، خوب شد که شهابی این حرفها را نشنیده است. لاکن بعد از ظهر که برای جلسه امتحان بعدی آمدم، دیدم که این حرف سر زبانها افتاده است. بچه ها تا مرا می دیدند، زیر لبی می گفتند: " آنجا تقلب گیرت نمی آید. ... " و عصر بعد از جلسه امتحان نیز معلمها که در دهلیز مسجد جمع شده بودند، از دیدن من شروع به خنده کردند. لابد آنها هم به شاهکار من می خندیدند.

در سال 1319 شمسی، مدتها قبل از امتحان کلاس نهم که ضمناً امتحانی برای انتخاب شغل معلمی هم بود، من تصمیم گرفته بودم که در دانشسرا² اسم نویسی کنم. در آن زمانها دانشسرا پناهگاهی بود برای بچه هایی که امکان تحصیل آزاد را نداشتند. اینها برای اینکه بتوانند در مدت کوتاهی کاری پیدا کرده و به خانواده شان کمک کنند، در دانشسرا

اسم نویسی می کردند. من از زمانی که در کلاسهای پایین تر درس می خواندم با حال و هوای دانشسرا آشنایی داشتم. جوانهایی که از تبریز و یا دیگر شهرهای آذربایجان در اینجا قبول می شدند، بعد از اتمام تحصیل بر اساس تعهدی که داده بودند، می بایستی در شهرها و یا قصبه های دور و نزدیک به معلمی مشغول می شدند. می توان گفت که در این سالها اگر چه سیاست فارس کردن آذربایجان در اینجا کم کم خودش را نشان می داد، اما هنوز خیلی شدید نشده بود. جوانهایی که دانشسرا را تمام کرده به شهرهای دیگر آذربایجان می رفتند، برای تفهیم کردن بهتر مطالب، حتی درس فارسی را هم به زبان ترکی توضیح می دادند. ولی دانشسرایی که من در سال 1319 شمسی در آن اسم نویسی کردم، از این لحاظ و لحاظ دیگر با دانشسرای قبلی فرق داشت. این فرق از زمانی شروع شد که دانشسرا از ساختمان کهنه چهار اطاقه به ساختمان مفصل و مجهز تازه اسباب کشی کرد. از آنجایی که این ساختمان به قسمت شبانه روزی مجهز بود، آنهایی را که شبانه روز در آذربایجان در آرزوی تسلط شوونیزم بودند، به خیال دیگری انداخته بود. آنها عوض دادن امکان مسکن به جوانان فقیر شهرستانی آذربایجانی، به جوانانی که از شهرهای مختلف فارس نشین آمده بودند، جای می دادند. در سالهایی که در دانشسرا مشغول به تحصیل بودم، دو نوع شاگرد در آنجا درس می خواندند. شاگردان فارس زبان که در قسمت شبانه روزی دانشسرا می ماندند و شاگردان آذربایجانی که روزها در دانشسرا درس می خواندند و شبها به خانه هایشان بر می گشتند. البته جوانانی که از مناطق فارس نشین آمده بودند، اکثراً از خانواده های فقیر بودند که از بد حادثه به اینجا پناه آورده بودند. برای همین بین آنها و بچه های آذربایجانی فرق چشمگیری وجود نداشت. لکن مسئولین دانشسرا با سیاستی که در

پیش گرفته بودند، باعث بوجود آمدن سوء تفاهم و تضادهایی بین این دو گروه می شدند. در کارهای روزانه به فارس زبانها برتری داده، با آنها مثل بچه های تنی و با آذربایجانی ها مثل بچه های ناتنی رفتار می کردند. از عیب و ایراد فارسها چشم پوشی کرده، مرتب سعی در پیدا کردن عیب و ایراد جوانان آذربایجانی بودند. حتی در خیلی از موارد آنها را غیر اجتماعی خوانده و با آنها رفتار زشتی داشتند. این رفتارها همان قدر که زشت بود، دور از حقیقت هم بود. خیلی از جوانان آذربایجانی از لحاظ اخلاق و رفتار نمونه و لایق معلم شدن بودند. در حالیکه بین دانشجویان فارس زبان تعداد کسانی که رفتار ناشایست داشتند، کم نبود. اگرچه بین اینها بعضی ها درس خوان بودند ولی خیلی هاشان به هیچ قانون و نظامی پایبند نبوده و حتی خیلی وقتها در میخانه های پاساژ³ و یا خانه های عمومی آنروز تبریز که «قره دام- داش»⁴ نامیده می شد، پلاس بودند. با اینکه در آذربایجان برای ثبت نام در دانشسرای تبریز به اندازه کافی داوطلب وجود داشت، معلوم نبود به چه علت این جوانان را از نقاط مختلف ایران از یزد، کرمان، کاشان و کرمانشاه به اینجا می آوردند. با توجه به رفتار این جوانها، بی شک و شبهه هدف از آوردن اینها به تبریز نمی توانست صادر کردن اخلاق باشد. هدف اصلی کمک به سیاست فارسیزه کردن جوانان آذربایجانی بود. این جوانان از دانشسرای تبریز فارغ التحصیل شده، با معلم شدن در مناطق دور و نزدیک آذربایجان، سعی در عوض کردن زبان مردم و بخصوص زبان بچه هایی را که درس می خوانند، می کردند. لاکن خنده دار بود که این کار در عمل نتیجه عکس داد. اینها بلافاصله بعد از تمام کردن دانشسرا از اینجا فرار کردند. رفتند و موقع فرار کردن هم نه دلخوشی فارس کردن آذربایجانیها، بلکه دلخوری ترکی یاد گرفتن خودشان را برای آنهایی که سعی در فارس کردن آذربایجان

داشتند، باقی گذاشتند. ما بومی ها، سال اول را با این وضعیت و در چنین شرایط اختناق پشت سر گذاشتیم. برتری دادن بی مورد و حمایت از بچه های فارس زبان باعث می شد که بعضی وقتها با این بچه ها اختلاف نیز پیش بیاید. این بحثها خیلی وقتها در محیط درس از مسائل کوچک شروع شده و به مسائل عمومی کشیده می شد. هر نتیجه ای که این بحثها داشت و یا نداشت، آنها بعد از آن در جایی جمع شده و سرود می خواندند. اکثراً آنها این سرود را می خواندند:

پر از مهر شاه است ما را روان   بدین کار داریم شاهها توان
که جاوید بادا سر تاجدار   خجسته بر او گردش روزگار

ولی هنوز سال دوم دانشسرا شروع نشده بود که اوضاع کاملاً بهم خورد. در سوم شهریور سال 1320 شمسی قسمتهای شمالی و جنوبی آذربایجان از طرف قوای متفقین اشغال شد. آنهایی که پرچم شوونیزم را بلند کرده و هل من مبارز می طلبیدند، در یک چشم بهم زدن با چمدانهایشان فرار کردند. پایه های استبداد شل شده و ناله هایی که بیست سال در سینه ها حبس شده بود، تبدیل به فریاد شد. وضع سیاسی مملکت کاملاً عوض شده بود. در سال دوم که شروع شده بود، بجز پنج شش نفر از بچه های فارس، بقیه فرار کرده و رفته بودند. آنهاییکه مانده بودند، این دفعه از تهران نه با شعار «مهر شاه» بلکه با نغمه دیگری برگشته بودند. آنها بعضی وقتها پنهانی یا آشکار این نغمه را سر می دادند:

از چه ای پست دون همت/ای مایه ننگ ملت/اکنون نداری بجز خواری و گرفتاری و غم/ مال ملت خوردی/جان عجب در بردی...

الان برای شبانه روزی نکردن بچه های آذربایجانی هیچ بهانه ای نمانده بود. ولی در دانشسرای تبریز هم مثل خیلی از موسسات دیگر هنوز هم فضای شوونیستی حفظ شده بود. مسئولان دانشسرا مدتی منتظر آنهایی که هرچه به دستشان رسیده بود برداشته و رفته بودند، ماندند. وقتی از برگشتن آنها نا امید شدند، به فکر تعطیل کردن قسمت شبانه روزی افتادند. چون روزنامه های بومی با این مسئله مشغول شدند، بالاخره مجبور به قبول کردن بچه های بومی در قسمت شبانه روزی شدند. بعد از اینکه به این کار مجبور شدند، تصمیم گرفتند که جهت قبول کردن چهل نفر برای قسمت شبانه روزی که ظرفیت پنجاه نفر را داشت، کنکوری بگذارند!! چون این مسئله کنکور بیخود و بی جا بود، داوطلبان اول تصمیم گرفتند که در آن شرکت نکنند، بعد هم تصمیم گرفتند که در آن شرکت کرده ولی ورقه ها را یا سفید برگردانند و یا به سوالها جوابهای غلطی بدهند. از بقیه خوب اطلاعی ندارم، ولی من در اکثر ورقه ها صفر گرفته بودم.

در سالهایی که ما در دانشسرا بودیم مدیر دانشسرا (و یا آنطوری که در آن سالها مد شده بود رئیس) علی دهقان بود. دهقان به روحیه شوونیزم که در آن سالها در همه جا و بخصوص در دانشگاه تهران حاکم بود، عادت کرده بود و سعی هم داشت که آن را به مرحله عمل برساند. دهقان بین تمام مدیرانی که تا آنوقت دیده بودم، از همه لایق تر بود ولی با تمام قوا خودش را به شوونیزم فارس چسبانده بود. او با اینکه در آذربایجان بدنیا

آمده بود و در گهواره با لالاییهای شیرین مادرش خوابیده و از بدو تولد با زبان مادری اش الفت گرفته بود، ولی از مدیری مدرسه گرفته تا مقام استانداری اش در هر جا که بود بر علیه زبان مادری و هویت ملی اش عمل کرده و از آنهایی شده بود که در رویاهایش خواب فارس زبان کردن آذربایجانی ها را میدیدند. مسئله دهقان و روشنفکران آذربایجانی که مثل او بودند، همیشه فکر مرا بخود مشغول می کرد. چطور می تواند امکان داشته باشد که انسان به خونی که در رگهایش جاری است، به زبانی که با مادرش، با دختر و پسرش و با شریک زندگی اش صحبت می کند، اهانت کند و آنرا زبانی بنامد که فلان دولت یا حکومت برای ما به ارمغان آورده است. اگر دهقان در سالهایی که استاندار آذربایجان بود، به علت زیادی کار و یا به هر علت دیگری نتوانسته بود مناطق قره داغ، سراب، ساوالان، خلخال و یا جاهای دیگر آذربایجان را بگردد و لذا نتوانسته بود در آنجا انسانهایی را که نسل اندر نسل به این زبان صحبت کرده اند و در طول تاریخ آرزوهایشان، غمهایشان، خوشحالیهایشان و حسرتهایشان را در قالب بایاتیها، نغمه ها و مثلها بیان کرده اند، ببیند، حتماً در بچگی در سالهایی که در اطراف مراغه و ارومیه می گشته، از دور و نزدیک شاهد نمونه هایی زنده از این انسانها بوده است.

از مطلب دور شدم. از سالهایی که در دانشسرا درس می خواندم و از وفایعی که در آنجا اتفاق افتاد، صحبت می کردم. اولین سال تحصیلمان در دانشسرا، مسئول قسمت شبانه معلم فارس زبانی بود بنام فخرالدینی. تدریس درسهای ادبیات و پداگوژی هم به عهده او بود. اگرچه او هم اخلاق خاصی داشت، ولی صد بار بهتر از عدیلی بود. یکی از عادت های او این بود که بین بچه ها در کلاس مناظره می گذاشت. چون در کلاس

فارس زبانها در یک طرف و ترکها در طرف دیگری می نشستند، طبعاً
مناظره بین این دو گروه انجام می گرفت. یک روز مناظره خیلی طولانی
شد و بچه ها هرچه شعر در چنته داشتند، خواندند. و دیگر شعری برای
خواندن نداشتند. یکی از فارس زبانها گفت:
- آقا شعر محلی هم میتوانیم بخوانیم.

- چرا که نه؟

یکی از آنها شعری از سنگسر و یا سمنان خواند. از او خواستند که شعر
را به فارسی ترجمه کند. شعری زیبا و غنایی بود. از جمع ماها هم من
گفتم:

- می توانیم ما هم شعر ترکی بخوانیم؟

فخرالدینی کمی سکوت کرد و بعد چون از پانزده بیست جفت چشمی که
به او دوخته شده بود، خجالت می کشید، گفت:

- البته بخوانید. ولی نباید سیاسی باشد. باید غنایی باشد. من شنیده ام
که اکثر اشعار آذربایجانی سیاسی هستند!! الان شما یک شعر بخوانید
که اولش با «گ» شروع بشود.

نگاه بچه ها به من دوخته شد. من با آرامش خواندم:

گئچمه نامرد کؤرپوسوندن قوی آپارسین سئل سنی

یاتما تولکو دالداسیندا قوی یئسین اصلان سنی

بعد شعر را به فارسی ترجمه کردم:

از روی پلی که توسط آدم نامرد ساخته شده، گذر مکن

حتی اگر با گذشتن از سیلاب غرق بشوی

پشت آدم روباه صفت پناه مگیر

حتی اگر شیر ترا بدرد.

فخرالدینی و بچه ها سر تا پا گوش بودند. بعد یکی از آنها شعرگیلکی را که با «ی» شروع می شد، خواند. شعر با «خ» تمام می شد و ما باید «خ» می آوردیم، باز نگاهها به طرف من بود. فخرالدینی گفت: - همیشه که یک نفر نمی شود. یکی دیگری باید جواب بدهد. یکی از ما که یادم نیست کی بود، به صدا آمد:

خوبان شهری بیز دئییریک   تازی ساخلاسین
مقصودوموز بودورکی   بیزیم یاری ساخلاسین

(اگر ما می گویم که خدا خوبان شهر را حفظ کند منظور مان این است که خدا یار ما را حفظ بکند)

این دفعه اون طرف باید «ن» می آورد. یکی که نمی دانم کرمانشاهی و یا بختیاری بود، یک شعر خواند. الان ما باید «ش» می آوردیم. همه به هم نگاه کردند. ناچاراً باز من بصدا در آمدم:

شب هجران یانار جانیم   تۆکر قان چشم گریانیم
اویادیر خلقی افغانیم   قارا بختیم اویانماز می

این دفعه کسی ترجمه شعر را نخواست. مثل اینکه فارس و ترک همه آن را فهمیده بودند. حاضران در کلاس دست به قلم برده و می خواستند که آنرا یادداشت کنند. فخرالدینی وقتی این را دید، گفت: " مشاجره بس است. " بعد پرسید:

- شعر از چه کسی است؟

- " شعر از فضولی است. " ولی نمی دانستم که شاعر کی زندگی کرده و کدام اثرها را نوشته است. کسی این را به ما یاد نداده بودند. حتی خود شعر را و این که از فضولی است را یک روز در نانوایی وقتی که نان می خریدم از دوست صمیمی و برادر صیغه ای پدرم شنیده بودم.

توضیحات:

1- اشاره به سیستم ترور و وحشتی است که بعد از شکست جنبش 21 آذر و سرنگونی حکومت ملی آذربایجان، توسط نیروهای نظامی ارسال شده از تهران، بزرگ مالکان و لومپنهای قداره بند طرفدار سلطنت در آذربایجان بر قرار شده بود.

2- تاریخ دانشسرای تربیت معلم تبریز با مبارزه ملی- دمکراتیک ملت آذربایجان در ایران گره خورده است. در این دانشسرا - که اکثراً فرزندان خانواده‌های بی بضاعت تبریزی و شهرستانی که بخاطر فقر مالی از رفتن به دانشگاه صرف نظر کرده و با تحصیل در آنجا شغل معلمی را انتخاب می‌کردند- نسلی از انقلابیون که در محیط فرهنگی و اجتماعی آذربایجان نقش بی بدیلی بازی کردند، تربیت شدند. از همینسلان زنده یاد فرزانه که در این دانشسرا تحصیل کرده و شغل معلمی را انتخاب کرده بودند، می‌توان به محقق مشهور پروفیسور حمید محمد زاده و نقاش برجسته آذربایجانی پروفیسور علی مینائی اشاره کرد. این دو از فعالان نسل اول جنبش 21 آذر بودند. از فارغ التحصیلان نسل بعدی این مؤسسه می‌توان به پداگوک و نویسنده مشهور آذربایجان صمد بهرنگی اشاره کرد.

3- تا انقلاب بهمن 1357 شمسی که با پیروزی آن مشروب فروشی در ایران قدغن شد، اکثر میخانه های شهر تبریز در محله «پاساژ» مستقر بودند. این محل در نوع خود شاید نظیری در تمام شهرهای ایران نداشت. پاساژ به غیر از چند خانوار ارمنی و مسلمان که کار اکثر آنها نیز اساساً تهیه مواد اولیه برای میخانه ها بود، سکنه دیگری نداشت. تا چند سال قبل از انقلاب که چند بار و میخانه مدرن در گوشه و کنار شهر احداث شد، برای تبریزی‌ها «پاساژ» محلی برای خوشگذرانی محسوب می‌شد.

مهاجران آذربایجان شوروی¹ در آذربایجان ایران

تعداد زیادی از مردم آذربایجان ایران که قبل از انقلاب سوسیالیستی اکتبر به قصد کار و یا احیاناً داد و ستد به آنسوی رودخانه ارس و بخصوص به شهر باکو رفته بودند و تا سالهای 1316 - 1317 شمسی وضعیت اقامت خود را در آن کشور روشن نکرده و بعد از اخطارهای مکرر تابعیت دولت شوروی را نپذیرفته بودند، بطور گروهی به ایران برگردانده شدند. اینان که غالباً از اهالی نقاط مختلف آذربایجان ایران بودند، بطور عمده در همین خطه (آذربایجان - ویراستار) و بطور پراکنده در شهرهای شمالی ایران سکنی گرفتند. اینان تا آنگاه که اقوام و خویشاوندان خود را پیدا کنند، شغل و کاشانه ای دست و پا کرده و سر و سامانی بگیرند، زیر مراقبت و مواظبت حکومت ایران مانده و در جایگاههای بخصوصی نگاهداری می شدند. یکی از این جایگاهها مسجد و مدرسه مقبره در جوار سید حمزه تبریز بود که حجره های خالی آن در اختیار اینان قرار داده شد. پدرم تقریباً از همان روزی که این مسجد به کانون تمرکز این رانده شدگان تبدیل شد، مسئولیت سرکشی به آنجا را بعهده داشت و من در ساعات فراغت نیز به آنجا سر می زدم و بمرور ایام با افرادی از آنان و از آنجمله با مرد وارسته ای بنام «همت دایی» آشنا شدم. مهاجران هنگام صحبت کردن دیالکت آذربایجان شمالی را بکار می بردند. مردانشان در لباس پوشیدن و زینهایشان بخصوص با روسریهای بزرگ و رنگارنگشان از زنان آذربایجان ایران متمایز بودند. همچنین در امور خانه داری نیز هنگام لباس شستن، حمام کردن و غذا پختن سلیقه های خود را بکار می گرفتند. ولی این فرقهها نه آنچنان بود که مابین بومیان و این مهاجران عدم تفاهمی بوجود

آورد. تفاوت عمده، عملاً در وضعیت معیشتی خود آنان بود. با اینکه همه به یکسان از امکاناتی که وجود داشت، استفاده می کردند، ولی کسانی از آنان - با اینکه ایجاد بازار سیاه قدغن بود- با این بازار سر و کار داشتند. و چه بسا علت عدم پذیرش تابعیت شوروی و اصرارشان در حفظ تابعیت ایرانی نیز از این امر ناشی می شد. بعضی از اینها در حین اخراج از شوروی توانسته بودند طلا و اشیاء قیمتی شان با خود بیاورند و لذا بلافاصله با اجاره کردن و راه انداختن مغازه ای توانستند چرخ زندگی را بچرخانند. گروه دوم که اکثریت خانواده ها را تشکیل می دادند، همانگونه که بخاطر کار و بدست آوردن قوت لایموتی با دستان خالی به آنسوی رودخانه ارس رفته بودند، همانطور هم دست خالی برگشته بودند و می بایست در شهرها و روستاها بخاطر اعاشه زحمت بکشند. گروه سوم که همت دایی آنها را « پروپاگانديست و یا تبلیغاتچيها» می نامید، برای مقاصد خاصی آمده و یا اعزام شده بودند. در بین اینها، آدمهای گوناگونی با سبیل های کلفت و گردن های افراخته و زنان و دختران زیبا و رعنائی دیده می شدند، که کار و بار مشخصی نداشته و سعی داشتند بهر شکلی در میان مردم نام و عنوانی کسب بکنند. «همت دایی» معتقد بود که اینها دست پرورده حزب کمونیست و دولت شوروی هستند. اینها اگر جایش می افتاد از رژیم شوروی تعریف و توصیف نیز کرده و آنجا را جامعه ای ایده آل برای مردم می نمایانند. زنان و دختران رعنا نیز با بهره گیری از جمال خود به خانه های اشراف و حتی دولتمردان راه بسته و غالباً همه کاره و سوگلی (سئوگیلی) آنها میشدند. یک بار که «همت دایی» این موضوع را تعریف می کرد، من با ناباوری گفتم:

- دولت به آن بزرگی خجالت نمی کشد که به این کارها دست می یازد؟

«همت دایی» با تبسمی ملیح گفت:

- باجی اوغلو (پسر خواهرم)! در رقابت سیاسی شرم، حیا و خجالت هیچ کاربردی ندارد. بعد از پیروزی انقلاب اکتبر و تشکیل شوراهای دولت شوروی تمام امتیازاتی را که دولت تزاری از ایران گرفته بود، لغو و کان لم یکن اعلان کرد. با این کار دولت انگلیس دچار تشویش و نگرانی شد که چه بسا ملت ایران که در آن سالها دوران انتباهی را می گذراند، به دولت خودشان فشار آورده و خواهان لغو کلیه امتیازات دریافتی حکومت انگلستان و از آن جمله امتیاز نفت جنوب بشود. بهمین جهت انگلستان پیشدستی کرد و قرارداد وثوق الدوله را عنوان کرد. همچنین دولت شوروی وقتی می بیند که حکومت انگلیس تمام امورات ایران را بوسیله آن بالائی ها - شاه، مجلس، هیئت وزرا و چه بسا انبوهی از رجال و کارمندان دولت - در اختیار دارد و همچنین فراماسونها سیاست انگلستان را در ایران اعمال می کنند، بطوریکه در همین آذربایجان من ادعا می کنم که تک به تک مسئولین ایالتها همیشه از فراماسونها تعیین می شود، آن موقع این دولت نیز برای اینکارها خود را مجاز می داند.

«همت دایی» بسان یک استاد مجرب و آزموده حرف می زد و تمام گفته های او برایم تازگی داشت و من نیز برای اینکه بتوانم در برابر این مرد وارسته و صریح اللهجه عرض اندامی کرده باشم گفتم:

- همت دایی، شما طوری از شوروی دفاع می کنید که بعید نیست شما هم یکی از همان تبلیغات چپها باشید.

او ابروانش را در هم کشید و اندکی با آزرده گویی گفت:

- نه باجی اوغلو، من سواد آنچنانی ندارم و بنابراین هم از کتابها و رسالات مربوط به مرام و جهان بینی آنهائی که در انقلاب روسیه پیروز شدند، اطلاعی ندارم. اما من آدم تجربه دیده و سرد و گرم چشیده ای هستم. به آن اصولی که امروزه بنام سوسیالیسم در شوروی مستقر

شده، احترام می گذارم. البته منهای اعمال خشونت. می دانید شما اگر در آینده این مسیر را دنبال کنید، درک خواهید کرد که سوسیالیسم از علم زائیده است و یک مکتب اندیشه گرائی است. در مکتب اندیشه گرائی هم این توپ، تفنگ، قهر، غضب، مخاصمه و زندان نیست که سوسیالیسم را پیروز می گرداند، بلکه این تبادل اندیشه، گفت و گو، برهان و معارف است که انسان را به مقصد می رساند. در این نوع سوسیالیسم، انقلاب فرهنگی بالاتر و مقدمتر از همه چیز است... و همین مرام است که کرامت از دست داده انسان زحمتکش را به او برمی گرداند.

بعد از شنیدن سخنان «دائی همت» در باره گروه بندی مهاجران، با هر مهاجری که روبرو می شدم، نخستین واکنشم تشخیص موضع و هویت او بود. من این روش را سالها ادامه داده و از آن بهره ها جستم.

برای من که علاقه شدیدی به شناختن ساختار جامعه آنسوی «پرده آهنی» داشتم، بهره جویی از اطلاعات دست اول همت دایی، موهبتی بود. او از بین رفتن مالکیت فردی و در اختیار حکومت قرار گرفتن همه نوع امکانات و مقدرات بالفعل، همچنین تساوی حقوق اجتماعی مرد و زن، منع باورها و پندارهای دینی، همگانی کردن تحصیل و بهداشت و امثال اینها را - که من برای اولین بار می شنیدم - با عبارات ساده توضیح می داد. و وقتی که اشتیاق مرا به شنیدن و حتی یادداشت کردن گفتارهای خود می دید، بیشتر راغب می شد. یک روز او گفت:

- در آنجا همه باید کار بکنند. آنجا در رابطه با پاداش دادن به افراد یک فورمول وجود دارد؛ آنهم از هر کسی به قدر توان، به هر کسی به مقدار کارش. من که به تجربه شخصی ام بهنگام کار، ستم و نابرابری فاحش

دستمزدها را لمس کرده بودم، از این کلام او خیلی خوشم آمد و آنرا در دفترم یادداشت کردم.

همت دایی در برابر این سؤال من که آیا این مسائل و ملاحظات در مجموعه ها و کتابهایی چاپ شده یا نه، گفت:
- "شما برای شناختن آن، قبل از هر کتابی باید «مانیفست» را خوب بخوانید." پرسیدم:

- مانیفست به چه معناست؟

- "یعنی بیانیه، اعلامیه." بعد توضیح داد که:

- آنچه امروزه در شوروی انجام می شود، در برخی اصول با متن مانیفست منافات دارد. مثلاً دیکتاتوری پرولتاریا و یا امکان وقوع انقلاب در یک مملکت منفرد سرمایه داری و اصول تک حزبی را لنین به مانیفست افزود.

در برابر این سؤال من که پیشوایان اولیه این اندیشه کی ها بودند؟ گفت:

- جوابهایی که من به سئوالات تو می دهم، شاید برای تو ملموس نباشد. تو اگر علاقه داشتی و وارد حیات سیاسی شدی، با آنها از نزدیک آشنا خواهی شد. من در میان دانشمندان، عقاید و افکار پلخائف را بیشتر می پسندم. او برای انجام انقلاب، آمادگی تمامی شرایط از جمله اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و همچنین شرائط اوژکتیف و سوژکتیف را ضروری و مجموعه همه این عوامل را موثر می داند.

لغات اوژکتیف و سوژکتیف را برای اولین بار در عمرم می شنیدم. وقتی همت دایی مفهوم آن را توضیح می داد، کیف می کردم. ما در مدرسه، زبان دومان فرانسه بود. ولی در درسهای ما خبری از این لغات نبود.

چون روی کلمهٔ پرولتاریا تکیه می کرد و آنرا پیشتاز مبارزه بر علیه سرمایه داری و بهره کشی می دانست، از او خواستم معنا و مفهوم آنرا برایم تشریح کند. او گفت:

- این کلمه در کاربرد اقتصادی - سیاسی آن به مفهوم کارگر صنعتی است که به تولید ماشینی وابسته است. با اینکه پرولتر استثمار می شود و چاره ای هم جز این وابستگی ندارد، ولی این، تنها یک روی سکه است. روی دیگر آن تحول و دگرگونی فرهنگ و شعورش است که او را از حالت رکود، انفعالی و انفرادی بیرون آورده و به صورت موجودی فعال، پر تکاپو و اجتماعی که ضرورت تاریخی را درک می کند، در می آورد. با اینکه او آدم کم سواد بود، ولی من از اطلاعات و مخصوصاً شیوهٔ بیانش در توضیح مسائل و موارد دچار حیرت می شدم. او دانستیهای بسیاری داشت که مناسفانه با رفتنش از مسجد مقبره، دیدارش بندرت نصیبم می شد.

توضیحات:

1- مهاجرین، آذربایجانیهای بودند که قبل و بعد از انقلاب مشروطیت در جستجوی کار و برای بدست آوردن لقمه نانی و همچنین برای فرار از ظلم و ستم خانها و اربابان از شهرها و روستاهای آذربایجان (ایران) به آذربایجان شمالی (شمال رودخانهٔ ارس) و سرزمینهای قفقاز می رفتند. اینها که تعدادشان سر به دهها هزار نفر می زد، بیشتر در شهرهای باکو، تفلیس، ایروان و ماخاچ قلعه ساکن شده، بدون هر گونه پشتیبانی و حمایت از طرف دولت ایران به کارهای شاق و سنگین مشغول می شدند. صاحبکاران با سوء استفاده از شرائط شان، آنها را با دستمزدهای پائین در خطرناکترین مشاغل به کار می داشتند. این مهاجرین تحت تاثیر جنبش سوسیال دمکراسی روسیه، در انقلاب مشروطیت ایران نقش خیلی

مهمی بازی کردند. اینها بخصوص در محاصره‌ی 11 ماههٔ تبریز از طرق گوناگون به مدافعان شهر کمک کرده و در جلب همدردی ملل قفقاز نسبت به مبارزین مشروطیت نقش بسیار مهمی بازی کردند. اولین سندیکاها و احزاب سیاسی همچون حزب همت، حزب عدالت و حزب کمونیست ایران توسط آنها بنیانگذاری شد. سید جعفر پیشه‌وری که خانواده‌اش جزو این مهاجرین بحساب می‌آمد، خود از فعالین و رهبران احزاب نامبرده محسوب می‌شد. بعد از انقلاب اکتبر به علت خودداری از قبول تابعیت شوروی، این آذربایجانیها در چندین نوبت به ایران برگردانده شدند. طرز لباس پوشیدن (کلاه‌های کپی و کتھائی که تا زیر گلو دگمه می‌خورد) مهاجرین نسل اول کمی با اهالی بومی فرق داشت. سازمانهای امنیتی رضاشاه و محمد رضاشاه که در سیمای هر یک از این «مهاجرین» یک بولشویک و جاسوس شوروی را می‌دید، به عناوین گوناگون آنها را مورد اذیت و آزار قرار می‌دادند. این مهاجرین و حتی فرزندان و نوه‌های آنها حق استخدام در مشاغل مهم دولتی و بخصوص ارتش را نداشتند. بعد از شکست حکومت ملی آذربایجان، در جمع کسانی که از کشتار ارتش و اوپاشان جان بدر برده و به جاهای بد آب و هوای جنوب کشور تبعید شده بودند، بیشتر از همه این مهاجرین مورد اذیت و آزار ارگانهای دولتی قرار می‌گرفتند. هنرمند آذربایجانی گنجعلی صباحی که خود در جمع این تبعید شدگان فلک زده به شهر خرم آباد بود، در کتاب خاطراتش «نؤتن گونلریم» صحنه‌های جانگداز و تکان دهنده‌ای از این روزهای هولناک را تصویر کرده‌است. همچنین ر. ک. به کتاب «منتخب آثار سید جعفر پیشه‌وری»، بخش مربوط به تاریخچهٔ حزب عدالت و کتاب «خاطرات سید جعفر پیشه‌وری»، بخش «حزب توده و کانون دموکراسی» به ترجمهٔ همین قلم.

باز هم آقای سعادت

به بازار شیشه‌گرخانه (مرکز کتابفروشیها) زیاد سر می‌زد. از جلو کتابفروشی سعادت سریع رد می‌شدم. چون اگر مرا می‌دید، باز ممکن بود صدا زده و کتاب دیگری از همان ردیف کتابها را به من پیشنهاد کند. ولی یکروز که باز از آنجا رد می‌شدم، مرا دید و گفت:

- "جوان، چرا به ما سر نمی‌زنی؟" گفتم:

- "مطالعه خارج از دروس مدرسه مانع درس و مشق می‌شود. هر موقع که درس را تمام کردم، باز مطالعه متفرقه را از سر خواهم گرفت." با اندکی شوخی و کنایه پرسید:

- "هنوز هم در فکر مردم شناس شدن هستی؟" جواب دادم:

- "البته، چرا که نباشم؟ ولی خوب شد که شما را دیدم. شما کتاب «جنايات بشر» را که اسم مؤلفش «ربيع الانصاري» است، برای مطالعه به من دادید. وقتی من از معلم تاریخ و جغرافیا آقای «مهدی» پرسیدم که آیا مؤلف کتاب را می‌شناسد یا نه، به کنایه گفت: "ها، «ربیانساری» را میگی، او که مهر دولت فخمه را دارد."

آقای سعادت ابروانش را در هم کشیده و گفت:

- آن معلم حتماً آدم مطلعی است. سعی کن از او بیشتر استفاده کنی.
- متشکرم و حتماً این کار را خواهم کرد. ولی اگر اجازه بدهید یک پرسش دیگر نیز از شما دارم. یادتان هست یک روز که من به مغازه شما سرزدم، شما آقای جنتلمنی را که آنجا بود بمن معرفی کردید و گفتید: ایشان دکتر پرورش هستند که تحصیلات عالیه در جامعه شناسی دارند و شما هر مشکلی داشتید، می‌توانید برای حل آن از ایشان یاری بخواهید.

وقتی از همین معلم تاریخ و جغرافیا آقای مهدی دربارهٔ دکتر پرورش پرسیدم، او گفت: درست است که او در اروپا تحصیل کرده و بقرار معلوم دکترای جامعه‌شناسی هم دارد ولی تصویرهایی را که از میدان کربلا، قافلهٔ اسیران، بارگاه یزید، قیام مختار ثقفی و غیره همه جا در معرض فروش است، او به چاپ رسانده و امضای دکتر پرورش هم در گوشهٔ تصاویر نمایان است. می‌توانید منظور و مقصد او را از این کار توضیح دهید؟

آقای سعادت باز هم ابروانش در هم کشیده و گفت:

- آره مگه چی شده ؟
- چیزی نشده، شاید آن هم یک «ریانساری» دیگری باشد که دلال مظلومه اند و مردم فریب.
- تو حرفهای گنده تر از دهنتم می‌زنی. حالا تو به سن و سال آنها برس تا ببینیم چی از آب در می‌آیی.

داد و ستد کتاب با آقا سید محمود سعادت به همینجا خاتمه نیافت. چند سال بعد که شنیده بود من درس را تمام کرده و در کتابخانهٔ ملی تربیت مشغول به کار شده‌ام، یک روز سرزده و با یک کپه کتاب در بغل وارد دفترم شد. با من دست داد و گفت:

- "حقاً درست گفته‌اند که «حق به حقدار میرسد». مگر تو کاری بهتر از این می‌خواستی؟ و حالا که رئیس شده‌ای، به ما محل نمی‌گذاری."
- سپس دست برده و از توی کتابها، کتابی را - که معلوم بود جلد مقوائی اش را بعداً درست کرده بودند- درآورده به من داد و گفت:

- یادت هست روزی در بدر سراغ کتاب « علم النفس » ارانی را می گرفتی؟ بعدها آنرا گیر آورده و برای تو کنار گذاشته ام. حالا آن را به عنوان هدیه از من بپذیر.

تشکر کردم و گفتم:

- مثل اینکه با خودتان کتابهای دیگری هم آورده اید. اجازه هست نظری به آنها بیندازم؟

- اختیار دارید، واسه همین آنها را آوردم.

دو سه جلد از آنها را سوا کردم. آقای سعادت همچنین گفت که کتابهای جالب زیادی دارد. من وسط حرفش دویدم و پرسیدم:

- «تهران مخوف» و «جنايات بشر» هم جزو آنهاست؟

- سربرسم نگذار! آن دو کتاب هیچ وقت تو کتابفروشی نیست و همیشه دست به دست می گردد.

ایشان را دیگر ندیدم تا اینکه سال 1328 شمسی که برای ملاقات یک زندانی فرقه ای به زندان رفته بودم، آقای سعادت را همراه دو نفر مأمور مسلح دیدم که یکی از ماموران یک حلقه دستبند را به مچ خودش و حلقه دیگر را به مچ او بسته بود. او از دیدن من یکه خورده ولی خودش را از تک و تا نینداخته و در برابر پرسش من که: "چه مشکلی پیش آمده؟" جواب داد که: "سوء تفاهمی پیش آمده است." من نیز گفتم که: "انشاءالله هرچه زودتر برطرف میشه."

بعد از آنکه دست بند را از مچش باز کرده و او را به داخل زندان هدایت کردند، از افسر نگهبان - که جزو افسران خوب «سازمان نظامی افسران حزب توده» بود و من می شناختمش- پرسیدم:

- موضوع این آقا چیه؟

سری تکان داد و گفت:

- شما او را از کجا می شناسین؟
- تو بازار مغازه کتابفروشی داره.
- آن ظاهر قضیه است. ایشان یک آدم هفت خط اعجوبه ای هستند که دست آرسن لوپن را از پشت بسته است.
- بعداً از مهارت عجیب او در جعل امضاء، نقاشی اسکناس، جعل انواع احکام و جوازهای دولتی و بیرون کشیدن صدها تن کالا از انبارهای دولت و جعل مهر و امضای شهربانی کل کشور و فرار از دست مأمورینی که او را به جنوب منتقل می کردند، حرفهائی زد که از تعجب دهنم باز ماند. با خود اندیشیدم که بعضی از آدمها چه آفریده های شگفت انگیزی هستند و پی بردن به روحیات و احوال آنها چقدر مشکل و خارج از امکان است.
- سالهای پر ماجرا سپری شد و یکروز آقای سعادت را باز برحسب اتفاق در تبریز دیدم. بعد از خوش و بش با اشاره به مسئله زندانش گفتم:
- " کفاره گناهان! " بالبداهه گفت:
- می خواهم (در دستنویس کتاب، اینجا جمله ای از قلم افتاده است - ویراستار) ... بپردازم. می خواهم کتاب «هوپ هوپ نامه» ی صابر شیروانی را چاپ کنم.
- از آن کتاب زیاد چاپ شده و نسخه هایش هم دست خلیها هست. اگر می خواهی ریسک کنی، اشعار میرزا علی معجز شبستری را چاپ کن که تنها یکبار و آنهم تازه برگزیده شعرهایش چاپ شده و مدتها ست که نایاب است و خواستاران زیاد دارد.
- چاپ می کنم. بشرط اینکه کمکم کنید.

بدین ترتیب او دیوان اشعار معجز را چاپ کرد. البته کتاب حاوی همه اشعار معجز نیست ولی هنوز هم مفصلترین و معتبرترین نسخه موجود اشعار معجز است.

بعد ها چیزی که مرا در مورد او به اندیشه وا می داشت، فراتر از جرأت و شهامتش برای نشر اشعار معجز¹ و یا عملیات آرسن لوپنی اش، وجود اینهمه توان و شگفتی در ساختار روحی و وجودی او بود. فکر می کردم که اگر اینها در زندگی به بیراهه رفته و انرژی خود را صرف کارهای عبث نکنند، تا چه حد می توانند برای مردم مفید بوده و سنگهای جهل تاریکی و ترس را از سر راه ادراک آنان بردارند.

توضیحات:

1- خواننده غیر آذربایجانی این کتاب شاید تعجب بکند که مگر چاپ کتاب اشعار معجز شبستری احتیاج به جرات و شهامتی داشته است که زنده یاد فرزانه کار ناشر آنرا چنین می ستاید. محض اطلاع یادآور می شوم که در دوران پهلوی های پدر و پسر چاپ هر کتابی به زبان ترکی آذربایجانی- صرف نظر از مضمون آن- دردسر آفرین بود. ماموران سازمان امنیت که برای این کار تربیت شده بودند، دائماً در کتابفروشی های شهر تبریز به دنبال چنین کتابهای «ضالّه» می گشتند. بخاطر چاپ کتابهای ترکی چندین ناشر و کتابفروش آذربایجانی بارها و بارها کارشان به اطاقهای تمشیت سازمان امنیت و زندان افتاده بود.

سوم شهریور 1320، شکست سکوت

آن سال، در تعطیلات تابستان خوب کار کرده بودم. اول شهریور برای آماده شدن در کلاس که از اواسط شهریور تشکیل می شد، کار را رها کردم. بخشی از دستمزدی را که در قبال کارم دریافت کرده بودم، به مخارج ضروری خانواده و سهمی دیگر به نیازهای من و دو تا از برادرانم که به مدرسه می رفتند، اختصاص داده شد. خوب یادم است که حتی 12 ریال از آن را برای خرید فرهنگ فرانسه بفارسی «فراسیون» که از سال اول دبیرستان آرزوی داشتن آن بدلم بود، کنار گذاشتم. تحصیل در دارالمعلمین که حالا دیگر دانشسرا نامیده می شد، سال آینده پایان می یافت. ادامه تحصیلات و رفتن به دانشگاه برایم در درجه دوم اهمیت بود. در درجه اول می خواستم که دستیار موثری در کمک به هزینه عائله باشم.

تمام عائله بر روی سکوی سنگ فرش حیاط که مشرف به پنجره زیرزمین مسکونی بود، گوش تا گوش خوابیده بودند. هوا هنوز گرم و میش بود که صدای غرشی که شیشه های پنجره را می لرزاند، از خواب پریدم. نخست تصور کردم که آسمان غرنبه است و شروع کردم به بیدار کردن بچه ها که هنوز غرق خواب بودند و دلشان نمی خواست که بیدار بشوند. مادر سر نماز بود، دعایش را قطع کرد و گفت:

- چه کارشان داری؟ چرا نمی گذاری که بخوابند؟

- مگر آسمان غرنبه را نمی شنوی؟ همین حالاست که رگبار شروع بشود.

- باران کجا بود. مگر آسمان صاف بدون ابر را نمی بینی؟ صدا از هواپیماست. یکره‌ی هست که در آسمان شهر می چرخد. روزهای قبل شایع شده بود که هواپیماهای نیروی هوایی مانور خواهند داد. ولی معلوم نبود که فرمانده هواپیمائی تبریز سرهنگ شیبانی با چند تا هواپیمای مشقی چه مانوری را می خواهد ترتیب بدهد. در این روزها ارتش آلمان در جبههٔ روسیه پیشرفت سریعی داشت و بعضی از آلمانوفیلها برای رسیدن نیروهای نازی به ایران لحظه شماری می کردند. تا لباسم را پوشیده، رختخوابم را جمع کرده و دست و رویم را بشویم، صدای چندین انفجار شدید در نقاط مختلف شهر هوا را شکافت. (صحبت از بمباران شهر تبریز توسط هواپیماهای جنگی شوروی است- ویراستار) آتشبارهای ضد هوایی لشکر تبریز به طرف هواپیماها آتش گشودند. با عجله به کوچه آمدم. عده ای که از صدای انفجارها مضطرب شده و به کوچه آمده بودند، با نگاههای حیرت زده و دهان باز بهم‌دیگر می نگرستند. در چهره ها نوعی حالت استفهام آمیخته به بهت به چشم می خورد. تا آنروز قشون ایران - که در مراسم رژه صدای قدمهای سربازان آن از یک کیلومتری شنیده می شد- با کوس و کرنا ارتش نیرومندی معرفی شده بود که می تواند هر نوع حملهٔ قشون بیگانه را در هم بشکند. این قشون اکنون در معرض آزمایش قرار گرفته بود و از همان آغاز معلوم بود که هیچ کاری از این امامزاده ساخته نیست. قضیه به سرعت جدی تر می شد و بهت و حیرت کسانی که اندکی قبل برای تماشای «مانور» پشت بامها رفته بودند، به ترس و دلهره تبدیل می شد. تنها دستگاه رادیوئی که در محل وجود داشت، صاحبش کارمند ادارهٔ برق بود که خانه اش روبروی زیستگاه ما در آن سوی رودخانه قرار داشت. مردم به طرف این خانه روی می آوردند تا از برنامه و گفتار آن

باخبر شوند. ولی صاحب رادیو گفت که: "رادیو فعلاً طرز خوردن ماست را تشریح می کند." جماعت بی پروا به کوچه ریخته و حتی پشت بامها رفته بودند تا «مانور» هوائی را سیر کنند. لحظاتی بعد خبر رسید که در کوچه قره باغیها¹ بمب به خانه ای اصابت کرده و مادر و بچه ای را یکجا کشته است.

در یک کیلومتری خانه ما پارک کوچکی بنام «باغ ملت» بود که گفته می شد باغبان آنجا هم شدیداً مصدوم و یا کشته شده است. لحظاتی بعد تعدادی از بچه ها و نوجوانان که به وسط شهر رفته بودند، قطعه ای از بال و تنه هواپیمائی را که در نتیجه آتش ضد هوائی ایران سقوط کرده بود، کشان کشان آوردند. یک آشفته گی و سراسیمه گی در همه جا حاکم بود. یادم می آید که قبلاً هر دانش آموزی می بایست یک تومان پول هواپیما بپردازد. (از طرحهای رضا شاهی برای ایجاد ارتش شاهنشاهی نیرومند!! - ویراستار) بسیاری از بچه ها و منجمله خود من را از مدرسه جواب کرده بودند که باید با این پول به مدرسه بر می گشتیم.

یکی از وظایف من خرید نان بود و با این وضعی که پیش آمده بود، مسلماً جلوی نانوائی ها شلوغ می شد. عازم خرید نان شدم. می بایست معادل یک من تبریز نان سنگک و یا نان لواش می خریدم. قبل از رسیدن به نانوائی بازارچه ششگلان، در جاده کالسکه رو یکی از خانه های اعیان نشین مشرف به پل منصور - که آنوقتها در اجاره یک سرهنگ بهداری ارتش بود- شاهد کیا و بیای می شدم. عده ای داشتند اساس خانه را به یک کامیون دیزل بار می کردند و خود سرهنگ که همیشه موقر و مغرور بود و به زمین و زمان افاده می فروخت، با یقه باز و حالتی هراسناک مرتب در رفت و آمد بود و به حمل اثاثیه نظارت می کرد. سگ گرگی سرهنگ نیز هراسناکتر از صاحبش در حال دویدن بهر سو بود. بعد از یکی

دو ساعت که موفق به خرید دو عدد نان شدم، در مسیر بازگشت دیدم که ماشین شخصی سرهنگ که افراد خانواده اش در داخل آن نشسته بودند، به حرکت در آمد. کامیون حامل اسباب و اثاثیه نیز که سگ گرگی به علت جا نشدن در ماشین شخصی بالای بارهای آن چمباتمه زده بود، بدنبالشان حرکت می کرد. تا آنجا که می دانستم این جناب سرهنگ، رئیس بهداری لشکر تبریز بود که در صورت شروع شدن جنگ، می بایست سربازان زخمی را معالجه و مداوا می کرد.

در این اوضاع وانفسا که هیچگونه خبری از سایر شهرها و مناطق ایران نمی رسید، انبوهی از مردم برای بدست آوردن خبر در برابر خانه مذکور که رادیونی در آن وجود داشت، ازدحام کرده بودند. در این حین سر و کله یکی از همسایه های بی سوادمان که قبلاً قول نوشتن نامه ای به برادرش را که مقیم تهران بود، داده بودم، پیدا شد. با اینکه به هیچ وجه حوصله و آمادگی نامه نگاری نداشتم، ولی راه انداختن او با دست خالی نیز زیبنده نبود. لذا چهار زانو نشسته و شروع به نوشتن نامه کردم. بعد از نوشتن سلام و احوالپرسی و التماس دعا از همسایه مان پرسیدم:

- "دیگر مطلبی برای نوشتن نداری؟" گفت:

- دیگر سلام و سلامتی!!

در شهر شایع شده بود که تمام رؤسا اعم از استاندار، فرمانده لشکر، برخی از رؤسای کلانتری ها و حتی رؤسای فرهنگ، طرق و شوارع و برزنهای شهرداری نیز در رفته اند. عده ای سرباز که قبلاً هر روز صبح زود برای تمرین راه پیمائی پای کوبان و سرود خوانان می رفتند، حالا با سر و روئی غبار آلود و با بازوان آویخته بر می گشتند. از احضار سربازان احتیاط و ذخیره خبری نبود. یادم افتاد که رضاشاه گویا در یکی از سانها و رژه هائی که همه ساله روز تولدش در سوم اسفند در تهران برگزار می شد،

از وابسته نظامی یکی از دول اروپائی - شاید وابسته نظامی فرانسه - می پرسد که قدرت پایداری ارتشش در برابر یک نیروی مهاجم چقدر می تواند باشد. آن آدم خبره در کار خود گفته بود که قربان مرا می بخشید ولی شاید یکی دو ساعت. تازه آنهم برای اینکه نظامیان شما فرصت عوض کردن لباسهای ارتشی شان را با لباس شخصی داشته باشند. رضا شاه از رک گوئی آن شخص سخت عصبانی شده بود ولی حالا همه مردم ایران برای العین درست بودن آن حرفها را می دیدند. پیمان سعدآباد که در باره اش آن همه تبلیغات و هیاهو راه انداخته بودند، دود شده و به هوا رفته بود و هم پیمانهای محترم یعنی ترکیه، عراق و افغانستان جیکشان هم در نمی آمد. پرواز صبحگاهی دو سه دستگاه هواپیمای اکتشافی و نقشه برداری، يك اخطار بود. بعد از ظهر يك اسکادران هواپیمای بمب افکن در بالای شهر نمایان شده و با غرش خود شهر را به لرزه در آوردند. آتشبارهای ضد هوائی همچنان آتش می کردند ولی بمب افکن ها با حفظ حریم سربازخانه، بمباران وحشتناک شهر را آغاز کردند. در عرض کمتر از نیم ساعت سطح شهر سوراخ سوراخ شده و در نقاط مختلف آن ده ها خانه منهدم و انبوهی از مردم بی اطلاع از نحوه مصون ماندن در مقابل حمله هوائی به هلاکت رسیده و یا بشدت مصدوم شدند. یک بمب در 50 متری خانه مسکونی ما به مسجد محل اصابت کرد که انفجار آن مسجد را منهدم کرده و باعث شکستن بیشتر شیشه های خانه های همجوار شد. چندین بمب در دویست سیصد متری پل سنگی کسانی را که نظاره گر بمباران بودند، یکجا تارانده و منظره دلخراشی بر جای گذاشت که کسی را تحمل دیدار آن نبود. در این قسمت از رودخانه، مردم به تونلی که به طول صد متر و از سنگ ساخته شده و آبهای گل

آلود و متعفن محله سیلاب را به رودخانه تخلیه می کرد، پناه برده و روی هم تلنبار شده بودند.

این حمله هوائی با شدت و وسعت خود مردم را آنچنان رم داد که هر کس که دستش بدهنش می رسید، شهر را ترک کرده و به باغات اطراف و یا روستاهای نزدیک به شهر پناه بردند. بمباران دوباره با همان حدت و شدت تجدید شده و امان ساکنان شهر را برید.

صدای انفجارها در نزدیکی همچنان به گوش می رسید که صدای تقه در حیاط بلند شد. من با پای برهنه رفته و در حیاط را باز کردم. انبوهی از زن و بچه با قیافه های وحشت زده به درون خانه ریختند. اینها بیشترشان از سلاله قابله پیری بودند که پیش اهل محل خیلی محترم بود. با اینهمه پدر از پذیرفتن آنها در خانه عذر خواست و گفت: "من دلم نمی خواهد که خانه ام به مزار همسایگان عزیزم تبدیل بشود."

اخبار متواتری می رسید که در جنوب کشور، نیروی دریائی ایران بعد از یک مقاومت دلیرانه معدوم گشته و نیروهای انگلیسی بعد از در هم شکستن آنها در حال پیشروی بسوی تهران هستند.

روز دوم هواپیماهای متجاوز شروع به پخش اعلامیه هائی در فضای شهر کردند که در آنها نوشته شده بود که ما سر جنگ با ملت ایران نداریم و تنها آمده ایم آلمانیها را که در ایران برای متفقین خطر می آفرینند، از ایران بیرون بکنیم!...

ساعت یک بعد از ظهر آنروز نیز صدای توپها و مسلسلها از جانب غرب در محدوده شهر پیچیده و یک ساعت بعد شهر بلا دیده و سرد و گرم چشیده تبریز بدون کوچکترین مقاومتی به تصرف پیش قراولان ارتش سرخ درآمد. آنها با همکاری و همیاری افرادی از لومپن پرولتاریا و ارامنه ساکن تبریز، سربازخانه را که در روزهای سان و رژه صدای قدمها و هورای نفرات

هنگ های پیاده، سوار و توپخانه اش گوش را کر می کرد و همچنین مرکز دژبانی و شهربانی را که خون مردم را در شیشه می کرد، اشغال کرده و در تعدادی از مدارس و ادارات دولتی مستقر شدند. همچنین با باز کردن در زندان شهر، تمامی 600 و یا 700 زندانی محبوس را آزاد شدند. واهمه، ترس و وحشت بسیاری از مردم تبریز که از گذشته خاطرات تلخی از حضور قزاقهای روسیه تزاری داشتند، بیهوده بود. این مهمانهای ناخوانده رفتاری ملایم و خودمانی از خود نشان می دادند و من که ساعت سه برای اطلاع از اوضاع به میدان استانداری و شهربانی رفتم، دیدم که ازدحامی در آنجا وجود دارد و افراد مختلفی از همان لومپن پرولترها و ارامنه به داخل شهربانی رفته و کمی بعد با یک قبضه تفنگ و چند شانه فشنگ و یک پارچه قرمز که به بازوهایشان می بستند، بیرون آمده و برای حفظ امنیت شهر بهر سو روانه می شدند...

همه چیز آشفته و از هم پاشیده بود و چون ساختمان دانشسرا توسط نیروهای ارتش سرخ اشغال شده بود، ماها به عنوان تعدادی جوان که می بایست بعد از یک سال به مقام والای معلمی ارتقا می یافتیم، بلا تکلیف تر از همه بودیم. هر کس به فکر خویش و کوسه به فکر ریش بود. هیچ چیز پیدا نمی شد. نان می رفت که جیره بندی بشود و حوائج دیگر مخصوصاً قند و شکر با اینکه توزیع می شد، ولی نایاب بودند. هرگز یادم نمی رود، پولی را که برای خریدن فرهنگ فرانسه به فارسی کنار گذاشته بودم، برای خرید یک کله قند که ظاهراً بهای آن 4 یا 5 ریال بیشتر نبود، دادم و تازه سه ریال هم بدهکار ماندم. در این روزها برای خانواده ما همانند خیلی خانواده های دیگر تهیه حوائج اولیه معاش و در درجه اول نان مصرفی روزانه یکی از مشکلترین کارها بود. به یاد دارم یک روز که در خانه هیچ چیز برای خوردن وجود نداشت، برای خرید نان به یکی از

نانوائی ها رفتم. قبل از من انبوهی از زن و مرد درنوبت آنجا ایستاده بودند. لاعلاج منهم آنجا ایستادم. هیچ امیدی نداشتم که بتوانم نان بستانم. یک دفعه از دریچه کوچکی که به بیرون باز می شد، یکی مرا به نام صدا زده و تعدادی نان که هنوز داغ بودند، به من داد. موقع عبور از میان جمعیت بهم فشرده نانهای داغ در نتیجه فشار مردم بکلی بهم فشرده شده و تبدیل به یک گلوله خمیر شدند. هر طوری که بود خودم را از میان جمعیت بیرون انداخته و کنار جوی خیابان نشستم. نانهای له شده را روی زانوهایم گذاشتم. نمی دانستم که با آنها چه کار بکنم. در فکر بودم که آیا آنها را همانجا رها کنم و یا با خود ببرم؟ یادم افتاد که در خانه حتی یک لقمه نان نیز نداریم. لذا بی اختیار شروع به جدا کردن نانهای بهم چسبیده کردم. حقیقتاً نانها نیز از هم سوا شدند. معجزه ای رخ داده بود. از خوشحالی پر در آوردم.

شهر تهران هنوز از طرف نیروهای متفقین اشغال نشده بود. روزی شایع شد که رضا شاه تحت فشار انگلیسی ها از سلطنت استعفا داده و پسرش محمد رضا را که ولیعهد بود، به جانشینی خود تعیین کرده است. محمد علی فروغی نیز به سمت نخست وزیری انتخاب شده بود. «پیرمرد» که برای تثبیت و تحکیم موقعیت شاه جدید خود را به آب و آتش می زد، به هنگام سخنرانی در مجلس، توسط سنگی که از جایگاه تماشاچیان به طرفش پرتاب شده بود، مجروح شده بود.

یک روز بعد از استعفای رضاشاه هنگام عصر چند اسکادران هواپیمای بمب افکن با صدای مهیب خود فضای شهر را شکافته و بسوی تهران روانه شدند. شایع شد که تهران بمباران خواهد شد. پدر که فاجعه بمباران تبریز را دیده بود، سخت مضطرب و دل نگران شد. این اضطراب بر ناراحتی و آریتمی قلب او افزود.

بتدریج اوضاع به حال عادی باز گشته و مدارس نیز دایر می شدند. با اینکه مملکت در اشغال سپاهیان بیگانه بود، ولی در هم ریختن بساط دیکتاتوری و قلتش دیوانی رضاخانی ولو بطور گذرا هم شده، بوی آزادی می پراکند. زندانیان سیاسی آزاد شده و برای محاکمه جلادان و شکنجه گران دوران بیست ساله، مقدمات دادرسی فراهم می شد.

در سال آخر دانشسرای شبانه روزی بودم. تنوع دروس و انجام امتحانات رسمی در پایان سال تحصیلی تمام اوقاتم را به خود اختصاص می داد. و این بخودی خود نوعی محدودیت برایم محسوب می شد.

روح ترک ستیزی همچنان بر شئون آموزش و پرورش تسلط داشت. اولیای دانشسرا و رئیس آن علی دهقان که مدافع و منادی شوونیزم بودند، با اینکه سعی در حفظ شرایط حاکم قبلی داشتند، ولی به علت نیامدن داوطلبانی که از نقاط دور دست به دانشسرا جلب شده بودند، بناچار با تحصیل شبانه روزی داوطلبان آذربایجانی موافقت کردند. اخبار تحولات تازه - همانند اضافه شدن بر تعداد روزنامه های منتشره، تشکیل احزاب مختلف و جمعیت‌های ضد فاشیست در شهرهای تهران، تبریز و سایر نقاط کشور- به شبانه روزی نیز راه یافته و مباحثاتی را بر می انگیخت.

بعد از استقرار نیروهای شوروی در مناطق شمالی کشور، حکومت مرکزی دوباره خلیل فهمی²، این فراماسون کهنه کار را به استانداری آذربایجان منصوب کرد. فهمی یک بار نیز در دوره رضاشاه استاندار آذربایجان شده بود و در آن مأموریت، جاده ششگلان (یکی از محلات قدیمی شهر تبریز- ویراستار) را توسعه داده و اسم «خیابان فهمی» را بر آن نهاده بود. کما اینکه همپالکی فراماسون او علی منصور³ نیز کوچه ای را عریض کرده و اسم «خیابان منصور» را بر آن نهاده بود. خلیل فهمی برادری بنام رضا فهمی داشت که او را هم با سمت رئیس کل اداره

معارف و اوقاف آذربایجان همراه خود آورده بود. این آدم زن باره فاسد، طرحهائی را با خود آورده بود و می خواست آنرا در میان معلمان و حتی دوشیزگان مدارس دخترانه پیاده کند. لیکن با اولین اخطار تبریزیان فلنگ را بست.

بهرحال مطبوعات تبریز و از آن میان روزنامه آذربایجان که امتیاز آن به تازگی به نام یکی از آزادیخواهان با سابقه یعنی حاج آقا شبستری⁴ صادر شده بود، منادی اعتراض و خشم فرو خورده مردمی شد که اینهمه بیداد، ستم و تحقیر بر آنان روا گشته بود. مطبوعات شهر تبریز و سایر شهرستانهای آذربایجان که تا سوم شهریور حق نوشتن یک کلمه به زبان ترکی آذربایجانی را نداشتند، شروع به درج اخبار و مطالبی به این زبان کردند.

نخستین خبر غیر قابل انتظاری که آقای خلیل فهمی را به تکاپو و اخذ تصمیم واداشت، خبری بود که همان روزنامه جدیدالانتشار آذربایجان انتشار داد. روزنامه نوشته بود: با اینکه در آذربایجان جیره نان سرانه به کمتر از دویست و پنجاه گرم رسیده، حکومت همچنان محصول غله مغان را - که هم در آن موقع و هم حالا یکی از انبارهای غله ایران است - شبانه با کامیونهای ده تنی به تهران منتقل می کند. فهمی بلافاصله این خبر را تکذیب کرد و مدعی شد که این خبر گزافه است و هیچ گندمی به وسیله کامیون از آذربایجان به نقاط دیگر انتقال نیافته و این شایعات صرفاً برای مشوب کردن اذهان و ایجاد مشکل برای دولت است.

در شماره بعدی روزنامه عکس قافله کامیونهای ده تنی را که با بار گندم از بستان آباد (شهری در نزدیکی تبریز که آب معدنی گرم آن مشهور است - ویراستار) بسوی تهران روان بودند، با شماره پلاک کامیونها چاپ کرده و جواب دندان شکنی به استاندار دادند. جناب استاندار از رو نرفته و

به تصور اینکه می شود با همان روش نیرنگ و فریب مردم را گمراه کرد، جواب داده بود: بلی گندمی که در این کامیونها حمل می شود جیره کساناست که در شرایط بحرانی فعلی از آذربایجان در رفته و مقیم تهران شده اند... عذر بدتر از گناه...

زخمی که آذربایجان در این سالها از دست ایادی معلوم الحالی از قماش فهمی، منصور، ذوقی، سرلشکر آیرم⁵ و عبدالله مستوفی⁶ خورده بود، آنچنان عمیق بود که چاره پذیر نبود. می گویند یکبار که رضا شاه در تبریز بود، میخواست بالای ارک برود و از آنجا تبریز را بنگرد و وقتی او از آن بالا به تماشای تبریز می ایستد، به اطرافیانش می گوید: " اینجا بافت یک شهر کلاسیک را ندارد. روستاهای سوا سوا بهم پیوسته هستند." یکی از بادمجان دور بشقاب چینه که چه بسا خودش از بله قربان گوهای تبریزی بوده، در تأیید فرمایشات ملوکانه عرض می کند: " قربان به همین علت است که رؤسای انتظامی نواحی شهر را خود تبریزیها «کدخدا» می نامند."

با اشغال ایران، جاسوسان آلمانی که به عنوان کارشناس و یا حتی بصورت مسلح در سفارت این کشور جای گرفته و منتظر فرصتهای مساعد بودند، بیرون ریخته شدند.

هنوز عده زیادی از رجال ایران (طرفداران آلمان نازی- ویراستار) که به توصیه روسها و انگلیسیها بازداشت شده بودند، در انتظار ورود ارتش آلمان بودند و حتی یکی از پسران رضا خان هنگام سوار شدن به کشتی ئی که آنها را به تبعید می برد، گفته بود: " ما می رویم ولی با آمدن آلمانیها برمی گردیم."

رهائی اندیشه و قلم از اختاپوس سانسور محرمعلی خانی⁷ شکست سکوت و اختناق حاکم بر فضای سیاسی کشور و آزادی زندانیان

سیاسی که برخی از آنها حتی ده سال بدون محاکمه در زندان مانده بودند، شرایطی را در کشور بوجود آورده بود که تشکیل اجتماعات، اتحادیه ها و احزاب را فراهم می ساخت. از این احزاب، حزب توده ایران از نخستین ها بود که در آغاز بصورت جمعیت ضد فاشیست و سپس بنام حزب توده از بهم پیوستن گروهی از پنجاه و سه نفر⁸ به وجود آمد. این حزب با اینکه خط مشی چپ داشت ولی خود را ملی و توده ای معرفی می کرد و از این طریق بین روشنفکران و افراد آزاده ارجی پیدا کرده بود. اما با پیش آمدن حوادثی خود را طرفدار شوروی شناسانده و در موضع یک حزب وابسته قرار گرفت. بطوریکه آقای مرتضی راوندی در سالهای بعد نقل می کرد، روزی که به مناسبتی حزب تظاهراتی ترتیب داده بود، با تاکید نوشین بر این وابستگی، سلیمان محسن اسکندری⁹ که آن موقع رئیس حزب بود به مقر کمیته مرکزی می آید و دستور می دهد که جلسه کمیته مرکزی را دعوت کنند. در آن جلسه به نوشین¹⁰ می توید و می گوید: " آقای نوشین برنامه مبارزه حزب توده همین چهار عبارت است که بالای روزنامه درج شده است. اگر شما می خواهید نمایش بدهید، برگردید به روی صحنه و آنجا آنچه دلتان می خواهد بگوئید."

ولی اینکار بهمین جا ختم نمی شود و انگلیسیها که سید ضیاء الدین طباطبائی را بیست سال در شراب خوابانده بودند، به ایران بر می گردانند و با کلاه پوستی و رساله «شعائر ملی و تعاریج دماغیه» در برابر توده علم می کنند و مبارزه با این عناصر به شعار اصلی مبارزه ضد استعماری تبدیل می شود.

این مبارزه و برخورد بعضاً بقدری شدید بود که هر دو طرف در روزنامه های ارگان خود آنچه به دهانشان می آمد، بهمدیگر می گفتند و خوب یادم هست یکروز رعد امروز (هفته نامه - ویراستار) کلیشه ای از دکتر کشاورز

و عباس شاهنده که پشت یک دستگاه گرامافون نشسته بودند، آورده و زیر آن نوشته بود که: می گویند شهرداری سگهای ولگرد را از کوچه و خیابان جمع می کند، پس این دو تا سگ ولگرد چطوری پرسه می زنند؟... و حزب توده فقط به این جواب بسنده کرده بود که: اما این گرامافون مارک هیزماستر بخود دارد.

در صفوف ارتش سرخ که وارد تبریز شده بودند، عده ای از اهالی آذربایجان شمالی که بیشتر اهل قلم، دانشگاهی و یا هنرمند بودند، وجود داشتند. اینها با مردم آذربایجان جنوبی رفتاری ملایم و خویشاوندانه داشتند. آنها یک بار در مهر ماه و آبانماه همان سال به مناسبت جشن انقلاب اکتبر، در میدان جدید اسب دوانی تبریز، مسابقه اسب دوانی مفصلی ترتیب داده و عامه مردم را برای دیدن نمایشها و کنسرتها از باکو به تبریز و دیگر شهرها گسیل داشتند. این گروه برنامه های بسیار جالبی را به مورد اجرا گذاشت که با توجه به رفتار و سیاست ناهنجار و اهانت بار عوامل حکومت مرکزی نسبت به آذربایجان و آذربایجانی، برای مردم تبریز و دیگر شهرها نوعی دلجوئی به حساب می آمد. مردم تبریز هنوز خاطرات تلخ و ناگوار ارسال افرادی از قماش عبدالله مستوفی، حسن ذوقی و دکتر احمد محسنی (عمادالملک) و ده ها نفر از این قبیل را که تجاوزات، بی رویه گیها و اهانتهايشان جان و جسمشان را آزرده بود، فراموش نکرده بودند. آنها مثلاً یک روز در اواخر سلطنت رضاشاه شنیدند که در اراضی هموار جنوب غربی شهر در جوار سربازخانه و هنگ سوار، زمینی برای اسب دوانی و نمایش حرکات سوارکاری در دست ساختمان است. یکروز هم خبر گشایش آزمایشی این میدان را شایع کردند و لابد عده ای از سرشناسها را نیز با کارت دعوت یا بلیط به حضور در آنجا مفتخر

ساختند. اما عامه مردم را که خیلی بیش از دعوت شده ها شایق دیدار این برنامه بودند، اصلاً به حساب نیاوردند. ولی علیرغم همه اینها انبوهی از مردم عادی به آنجا سرازیر شدند و چون از دروازه رسمی اجازه دخول نداشتند، بناچار میدان را دور زده و از گودالی که برای احداث دیوار و نرده کنده شده بود، گذشته و در خاکریزی بفاصله پانصد متری از جولانگاه، اسبها و چابک سواران را به تماشا ایستادند. ناگهان گروهی از سربازان، بدون اطلاع قبلی از جلو و عقب به اینها حمله ور شدند. من خودم که در آنجا بودم، شاهد آن بودم که به دستور افسری که چه بسا فرمانده میدان بود، انبوهی از مردم را لت و پار کرده و افراد زیادی زیر ضربه های قنداق تفنگ به داخل همان گودال سرنگون شدند. فرمان بعدی جناب فرمانده به سربازان این بود که: بروید اسلحه هارا بگذارید و بیل و کلنگ بیاورید و این پدرسوخته های قانون شکن را همینجا چال کنید. این خشونت غیر قابل باور در شهر انعکاس ناگواری بخشید و نمکی بر روی زخمها پاشید. حالا تاواریشها (رفقا) دروازه میدان را برای مردم عادی بازگذاشته و نه تنها مراسم اسب تازی و جهش های گوناگون اسبها را نمایش می دادند، بلکه از تماشاچیان با ساندویچ و آب معدنی و غیره نیز پذیرائی می کردند. همه اینها برای مردم تازگی داشت.

اما هیئت آکتورال و گروه موزیکال که از باکو به تبریز و دیگر شهرها برای عرضه نمایش و کنسرت آمده بودند و میان آنها بازیگران، خوانندگان، نوازندگان، صحنه آرایان و دکوریستها نیز بودند، در سالن تئاتر تبریز، نمایشنامه ها و اپراهای گوناگونی را به صحنه آوردند که باعث اعجاب بود. مثلاً در اپرای کوراوغلو، قهرمان با اسب در صحنه ظاهر می شد. و یا در نمایشنامه شاه اسماعیل، قهرمان داستان و عرب زنگی هر دو با اسب در روی صحنه ظاهر شدند. و حتی تا آنجا که بیاد دارم نمایشنامه اوتللو را

با ترجمه آذربایجانی آن بصره آوردند، که موجب تحسین و اعجاب شد. کنسرت‌هایی که ترتیب می دادند، مردم را به فرح می آورد. پدرم به این نمایشها و کنسرتها، دلبستگی و علاقه فوق العاده ای داشت. او بعد از تسلط شجاع الدوله به آذربایجان و از هم پاشیدن نظمیه امیر حشمت¹¹ مثل خلیهای دیگر که تحت تعقیب بودند، ترجیح داده بود که برای مدتی از تبریز و محیطی که در آن شناخته شده بود، بدور باشد. بهمین منظور با زن و فرزند شیرخوار خود از راه باکو که آن موقع راحتترین و امنترین راهها بود، زیارت مشهد مشرف شده بود. او مدتی در باکو توقف کرده بود تا با اوضاع انقلابی آنجا از نزدیک آشنا بشود. آنجا هر صحنه و نمایشی دقت او را بخود جلب کرده بود. لذا هر وقت صحبت از تئاتر، نمایش و بازیگر به میان می آمد، او تئاتر را یکی از ارکان اصلی فرهنگ، مدنیت و ترکیه انسانها بحساب می آورد و به دوستان و آشنایان توصیه می کرد که از تماشا و عبرت آموختن از آن غفلت نورزند. او برعکس از اعمال خشونت و تجاوز به کرامت انسانی در اقدامات و تلاشهایی از نوع سربازگیری، تعویض کلاه و کشف حجاب سخت متنفر بود و هر وقت صحبت از این مقوله می رفت این تک بیت را می خواند:

به لطف و خلق توان کرد صید اهل نظر   بدام و دانه نگیرند مرغ دانا را

یک روز سر راهش که آجان از سر زنی چادر برگرفته بود و زن بیچاره، مچاله شده و با دو دست روی خود را پوشانده بود، چادر را از آجان گرفته و بر سر زن انداخته و راهی کرد. بعد برگشت و بمن گفت: "خشونت موجب خشونت می شود. آنانکه با این خیره سری با آبرو و عزت انسانها بازی می کنند، روزی جزای آن را خواهند کشید." و راستی هم طولی نکشید که خیلی از صاحبان عنوان با چادر و چاقچور از معرکه در رفتند.

یکساعت بعد از رسیدن سربازان شوروی نیز چادرها و چادرشبه‌ها از صندوقخانه‌ها در آمده و زیب اندام زن‌ها شد. (اشاره زنده یاد فرزانه به قوانین مربوط به کشف حجاب و متحد الشکل کردن لباس‌های مردم و از جمله تعویض کلاه‌های مختلف مردم با کلاه پهلوی است که مثل همه اقدامات دوره رضا شاه با خشونت ماموران انتظامی توأم بود. با استعفای اجباری رضا شاه، این قوانین نیز خود به خود موضوعیت خود را از دست دادند- ویراستار) پدر می گفت که همه این مسائل به فرهنگ و علم در سطح جامعه بر می گردد. آنوقت‌ها، بارها با خودم اندیشیده بودم که بیست سی سال از عمرم را شاهد برداشتن چادر از سر خانم‌ها بودم و بیست سی سال دیگر هم با انداختن چادر بر سر آنها گذشت. اگر همه اصلاحات بهمین صورت انجام پذیرد، در آن صورت بدا بحال ملت و مملکت! پدر با اینکه سطح سوادش پائین بود و باورهای مذهبی جا افتاده‌ای داشت، ولی در تطبیق و استنتاج مسائل برای خود مهارتهائی داشت. او غالباً از شیوه استقرا، یعنی گذر از جزء به کل، به شکل خلاق بهره می جست. مثلاً یک بار که من می بایست نامه‌ای به یکی از آشنایان می نوشتم و با نوشتن تاریخ 12، 12، 12 شمسی برای پیدا کردن معادل قمری آن دست و پا می زدم، اشاره به تقویم قمری کرد که با بودن تقویم شمسی، تقویمی مزاحم و مغایر با فصل بندی و سایر مزایای تقویم شمسی است و معتقد بود که دفع شر این تقویم، یکی از اصلاحات مهمی است که بجای همه اصلاحاتی که دولت مدعی انجام آنها گشته، باید صورت گیرد.

توضیحات:

- 1- کوچه «قره باغ لیلار» که اکنون تبدیل به خیابان شده است، یکی از قدیمی ترین کوچه های شهر تبریز محسوب می شود. ساکنین این کوچه بازماندگان مهاجرین منطقه قره باغ - که اینک تحت اشغال ارتش ارمنستان قرار دارد- هستند که بعد از جنگهای ایران و روسیه که به اشغال این مناطق منجر شد، به جنوب رودخانه ارس مهاجرت نمودند.
- 2- خلیل فهیمی معروف به فهیم الملک فرزند میرزا محمد خان نعیم الملک بود. جزو خانواده های هزار فامیل - که قبل از انقلاب بهمن کشور را اداره می کردند- باید از خاندان فهیمی نام برد. خلیل فهیمی بعنوان کفیل نخست وزیر و وزیر، در چندین کابینه قبل از انقلاب شرکت داشته و همچنین سفیر ایران در ترکیه و لهستان بود. یک بار در زمان رضا شاه و دوبار بعد از جنگ دوم جهانی استاندار آذربایجان شرقی بوده است.
- 3- علی منصور ماسون و وابسته به هزار فامیل از سال 1327 تا اوایل 1328 شمسی استاندار آذربایجان شرقی بود. برای مردم تبریز و آذربایجان تنها خاطره ای که از این مهره سرپرده دربار باقی مانده، نامهای دبیرستان منصور و چهار راه منصور می باشد.
- 4- حاج علی شبستری سر دبیر روزنامه آذربایجان که بعد ها تبدیل به ارگان فرقه دمکرات آذربایجان شد، اهل تبریز بود. او که یکی از فعالین جنبش آزادستان به رهبری شیخ محمد خیابانی بود، بعد از شکست این قیام مجبور به مهاجرت شد. بعد از اشغال کشور توسط متفقین به آذربایجان باز گشته و با تاسیس جمعیت آذربایجان و انتشار هفته نامه آذربایجان، بعد از سقوط سلطنت رضا خان اولین قدمها را در راه اعتلای جنبش ملی- دموکراتیک آذربایجان برداشت.

5- سرلشکر محمدحسین آیرم از نظامیان دوره حکومت رضاشاه بود. تحصیل کرده روسیه و جزو ابواب جمعی لیاخوف بود که مجلس شورا ی ملی را به توپ بست. در دوران سرتیپی مدتی فرمانده لشکر آذربایجان بوده و به خشونت شهره بود. بعد ها رئیس شهربانی رژیم رضاخان شده و در سرکوب آزادیخواهان و کمونیست ها سنگ تمام گذاشت. از ترس رضا شاه با مال دزدی هنگفتی به خارج گریخته و بعد از جنگ دوم جهانی در آلمان درگذشت.

6- عبد الله مستوفی مولف کتاب «تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه» (او در این کتاب در بخش مربوط به قیام شیخ محمد خیابانی، برای تحقیر قیام کنندگان و هواداران این نهضت تاریخی از کلمه "رعونت ترکی" استفاده می کند!!) در سال 1319 شمسی به استانداری آذربایجان منصوب شد. مثل اکثر استانداران آذربایجان فردی بود به غایت مستبد، دزد و مرتجع. در زمان استانداریش با صدور اجباری غله از خاکهای آذربایجان به تهران باعث قحطی مصنوعی شده و بدین طریق به مردم آذربایجان گرسنگی می داد. کثافتکاریهای این فرد رذل هنوز هم زبانزد اهالی آذربایجان است.

7- محرمعلی خان سانسورچی معروف دوران پهلوی پدر بود. صاحب منصب شهربانی بود که قبل و بعد از شهریور بیست سمت معاونت اداره ممیزی را داشت. از رهبر گروه 53 نفر تقی ارانی نقل است که: محرمعلی خان هر مطلبی را که از آن سر در نمی آورد، سانسور می کرد. و چون از هیچ چیزی سر در نمی آورد به ناچار همه چیز را سانسور می کرد!!

8- تقی ارانی که اصلاً آذربایجانی بود، با همکاری عده ای از روشنفکران و دانشگاهی های دوره رضا شاه مجله دنیا را بنیان گذاری کرده و در اطراف

این نشریه سازمان حزب کمونیست ایران را احیا کرد. بعد از دستگیری و کشته شدن ارانی در زندان رضا شاه، بخاطر تعداد بازداشتی ها به گروه 53 نفر مشهور شدند.

9- سلیمان محسن بهبودی مشهور به اسکندری عضو مجمع آدمیت و از فعالین سیاسی فاصله زمانی انقلاب مشروطیت و اشغال ایران توسط متفقین محسوب می شود. او یکی از بنیان گذاران حزب توده و اولین دبیر اول افتخاری این حزب محسوب می شد. کمی بعد از اشغال ایران توسط متفقین، در گذشت. در کتاب «خاطرات ایرج اسکندری» از قول او گفته می شود: "سلیمان میرزا اسکندری (1260- 1323 شمسی) اصلاً آذربایجانی و از شاهزادگان قاجار بود که همراه با سید حسن تقی زاده و محمد امین رسول زاده حزب دمکرات ایران را بنیان گذاری کردند. سلیمان میرزا در عین داشتن ایمان مذهبی، سوسیالیست معتقدی محسوب می شد. وی دوره کوتاهی در سلطنت رضا شاه وزیر فرهنگ بود."

10- عبدالحسین نوشین از کوشندگان تئاتر و عضو رهبری حزب توده بود. بعد از اشغال کشور توسط متفقین فعالیت تئاتری پرشوری داشته و در تربیت تنی چند از کوشندگان تئاتر نقش داشت. با شکست حزب توده به مهاجرت رفته و قبل از انقلاب بهمن در اتحاد شوروی در گذشت.

11- امیر حشمت نیساری بعد از انقلاب مشروطیت با استفاده از مجاهدین سابق تشکیلات نظمیه شهر تبریز را به صورت امروزی سازمان داد. در سال 1290 شمسی که تبریز در اشغال قشون روس قرار داشت، بعد از کشته شدن یک مجاهد توسط سالداتهای روسی در روز 29 آذر همانسال مجاهدین شهر و منسوبین نظمیه به رهبری امیر حشمت، روسها را گوشمالی سختی داده و هفتصد نفر از آنها را کشتند.

آغاز جنبشهای زحمتکشان در آذربایجان

سال 1322 شمسی است. حرکت‌های کارگری در تبریز و شهرهای دیگر و جنبشهای دهقانی در روستاها در حال گسترش است. کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی در حالت نیمه تعطیلی هستند و بر تعداد بیکاران هر روز افزوده می‌شود. کسی پاسخگوی اعتراضات مردم نیست. ارزاق و مایحتاج مردم کوپنی شده و در چنین وضعیتی، معمولاً پاچه ورمالیده‌هایی از طریق بند و بست، صاحب‌آلاف و الوف می‌شوند. کوچ دو گروه از مردم زحمتکش و بیکار از یکسو و سرمایه‌داران و دلالتان از سوی دیگر همچنان ادامه دارد. (منظور مولف، کوچ نیروی کار و سرمایه از آذربایجان به مناطق مرکزی کشور است. داستان تلخی که بعد از گذشت دهه‌ها هنوز هم ادامه دارد- ویراستار) اتحادیه کارگران که زیر نفوذ شورای متحده کارگران¹ وابسته به حزب توده قرار دارد، پاسخگوی خواستهای بر حق کارگران نیست.

ساحل نشینان تایمز که همچنان گرفتاری جنگ بزرگ را دارند، از حوادثی که در نقاط شمالی ایران و بخصوص آذربایجان می‌گذشت، فارغ نیستند. روح مقاومت و ستیز که از سال 1320 شمسی در توده‌های شهری و روستائی ایجاد شده است، برای حکومت مشکل آفرین شده است. یكروز شایع شد که خلیل انقلاب آذر² در تبریز است و آمده است تا امور اتحادیه کارگران را سر و سامان دهد.

خلیل انقلاب از گروه پنجاه و سه نفر بوده و کسانی که او را می‌شناسند او را آدمی جنجالی، پرهیاهو و حراف و در عین حال مشکوک معرفی می‌کنند. او ضمن داشتن روابطی با حزب توده با یوسف افتخاری³ نیز که از

عوامل مورد اعتماد انگلیسیها به قلم رفته، همبستگی دارد. او اختیار امور اتحادیهٔ زحمتکشان را به دست گرفته و بسرعت آنجا را تبدیل به مرکزی فعال می کند. اکثر روزها به ایوان (سخن از ایوان ساختمان دفتر اتحادیه در خیابان تربیت شهر تبریز می رود- ویراستار) می آید و برای مردمی که در آنجا جمع شده اند، سخنرانی های تهییج آمیزی با دید انتقادی انجام داده و هیجان می آفریند. از همشاگردیهای ما یکی بنام ضیاء قوامی، جذب قیافه و قدرت بیان او شده و بعنوان منشی در جوار رحمت او قرار گرفته است. او به افراد معینی منجمله به من یکی نیز مراجعه کرده و بعد از کلی تعریف و توصیف، اصرار دارد که ما هم به او ملحق شویم. در یکی از همین روزها که من در کتابخانه مشغول بودم، سر و صدائی از راهرو مشرف به سالون مطالعه که عموماً سکوت بر آنجا حاکم بود، برخاست. من فوراً به راهرو رفتم. آدمی با قد و قوارهٔ درشت، کلاه شاپوی حاشیه دار و کیفی در دست با سرایدار کلنچار می رفت. من موقعی رسیدم که سرایدار داشت می گفت:

- آقا این چه نوع حرف زدن است؟ کمی مؤدب باشید.

من دخالت کرده و از سرایدار پرسیدم:

- چه مشکلی پیش آمده؟

سرایدار در جواب سئوالم گفت:

- هیچی این آقا از در وارد شده و همینجا وایستاده و با صدای بلند می

گوید: سرخیل اینجا کیست؟ گفته ام: اینجا سرخیل ندارد؛ اینجا مسئول

دارد. اجازه بدهید خبر بدهم، شروع کرده به گفتن بد و بیراه.

حس ششمم به من می گفت که این باید همان آقای انقلاب تحفهٔ نایاب

باشد، حدسم درست بود. تازه وارد برگشت به طرف من و پرسید:

- مسئول اینجا شما هستید؟ من خلیل انقلاب آدمم.

گفتم:

- بفرمائید.

وارد دفتر شد و بلافاصله گفت:

- من صد تا صندلی برای اتحادیه زحمتکشان آذربایجان لازم دارم؛ گفتند شما صندلی ذخیره اینجا زیاد دارید. می خواهم صد تای آنها را از شما امانت بگیرم.

- البته ما صندلی داریم. ولی بقول معروف خانه قاضی گردو زیاد است، اما همه اش حساب دارد. شما باید یک مجوز از اداره فرهنگ بیاورید تا این صندلیها به شما تحویل داده شود.

با لحن تندی گفت:

- آقا مگر شما آذربایجانی نیستید؟ این صندلیها مورد احتیاج همین کلوب زحمتکشان است. چهار سیخ جگر که سفره قلمکار نمی خواد.

- چرا منم آذربایجانیم. ولی اجابت خواسته شما موکول به اجازه رسمی است.

پا شده، راه افتاد و رفت. همانروز بعد از ظهر با یک یادداشت با امضای کاظم ثقفی معاون اداره فرهنگ آمد و صندلیها را تحویل گرفت و برد.

من یک روز عصر هنگام عبور از خیابان تربیت، جمعیت انبوهی از کارگران و اقشار دیگر را دیدم که تنگاتنگ هم ایستاده بودند و او از ایوان دفتر اتحادیه برایشان سخنرانی می کرد. کلماتش از همان زمان در ذهنم حک شده اند. در حین سخنرانی او ماشینی می خواست از میان جمعیت عبور بکند. جمعیت جمع و جور شدند که به ماشین راه دهند. او دستش را تو هوا تکان داد و گفت: "ماشین یا باید از راه دیگری برود و یا اگر می خواهد از اینجا عبور کند، باید تا تمام شدن میتینگ صبر بکند. پاسبانه، ژاندارمها

و سالداتنها هم که برای حفظ آرامش اینجا حضور دارند، باید از مردم دور شده و مزاحم آنها نباشند."

در این میان یک روز پدرم با حالت متفکری به خانه آمد، او هر وقت خبر ناراحت کننده ای می شنید و یا احساس خطر می کرد، دچار چنین حالتی می شد. بعداً موقع بیرون رفتن از خانه مرا نیز با خودش همراه کرد. حدس می زدم که حرفی برای گفتن دارد. بالاخره با صدای گرفته ای گفت:

- از قرار معلوم فردا نیروهای مسلح از پلیس و ژاندارم به کلوپ زحمتکشان در خیابان تربیت حمله خواهند کرد. چون آنجا زیر نظر است، من نمی توانم به آنجا نزدیک شوم. ولی اگر کسی بود که این خبر را بشکلی به آنها می رساند، از غافلگیر شدن در امان می ماندند.
من گفتم:

- پدر اگر شما موافق باشید، من این خبر را به آنها می رسانم. منشی خلیل انقلاب یکی از همشاگردیهای من است.

پدر با اینکه با دخالت من در این قبیل مسائل سخت مخالف بود، حرفی نزد و من هم سکوت او را به رضایت او تعبیر کردم. همانروز عصر خود را به آنجا رساندم. ماجرا را به ضیا گفتم و او لازم دانست که مطلب را با خود خلیل در میان بگذاریم. او تا مرا دید، شوخی و جدی پرسید: "برای بردن صندلیها آمده ای؟" گفتم: "نه با ضیا کاری داشتم، آمدم تا او را ببینم. او هم مصلحت دید با شما هم دیداری داشته باشم." اظهار خوشوقتی کرد و سفارش چای و میوه داد. کارگران تبریز ابتکاری به خرج داده و قالیچه ای ابریشمی را که بر روی آن چهره استالین که آنوقتها لقب پدر و رهبر زحمتکشان جهان را یدک می کشید، نقش شده بود، بافته و آورده بودند تا به اتحادیه هدیه بدهند. خلیل انقلاب علیرغم هر وابستگی

که حالا به هر جایی هم که داشت، چون در آن روزها مجموعه شرایط حاکم بر فضای سیاسی طلب می کرد، در ظاهر خود را طرفدار شوروی نشان می داد. بهمین جهت او از یک گوشه قالیچه و چند نفر دیگر گوشه های دیگر آنرا گرفته و با احترام به پستو بردند تا برای قاب گرفتن آن در یک چارچوب تدبیری بیندیشند. ضیا خبری را که من آورده بودم، بازگو کرد. خلیل انقلاب با صدای بلند گفت: " اینها همه شایعات است و هیچ قدرتی حق چنین جسارتی را نخواهد داشت." من بحث را بی فایده دانستم، خداحافظی کرده و بیرون آمدم. سر راه مطلب را به یکی از سرکارگران کارخانه کبریت سازی گفتم. او به من اطمینان داد که آنچه از دستش برآید، انجام خواهد داد. ولی ظاهراً او نیز موفق نشده بود. فردا درست در ساعت مقرر میتینگ شروع شد و با اینکه کارگران حدس می زدند که وضع غیر عادی است، اعتماد مطلق به خلیل انقلاب هر نوع شک و شبهه در مورد او را در سایه قرار داد.

درست در وسط میتینگ که خلیل انقلاب در میان صف اطرافیان و هواخواهانش داد سخن می داد، نیروهای مسلح - که از قبل پشت پنجره ها و پشت بام ساختمان روبرو موضع گرفته بودند - آتش گشوده و خیلی ها حتی آنانکه به عنوان نزدیکترین کسانش در چپ و راست او ایستاده بودند، در خاک و خون غلتیدند. ده نفر که قصد عقب نشینی و گریز از معرکه را داشتند، در تون حمام به فاضلاب آب سقوط کرده و همانجا خفه شدند. ولی خود خلیل انقلاب که سالم مانده بود، ظاهراً بازداشت شد تا برای محاکمه به تهران اعزام شود⁴...

تبریز به خروش آمد. کارگران زحمتکش تبریز، نخستین قربانیان گروهی کارگران رنجدیده ایران بودند، که با نثار خون خود نهال مبارزه کارگران را

بارور کردند. ندای این جان نثاری با شعری از داود امینی در روزنامه
«فریاد» پیچید. مطلع و مقطع شعر چنین بود:
کارگرا! خون ترا ریختند   خون تو با خاک بیامیختند
سرخ بُد و سرخ نمایان شود   پرچم آزادی ایران شود

فردای آنروز برای پس گرفتن صندلیها قبض رسیدی را که از او داشتم، به کارپرداز اداره فرهنگ دادم تا موضوع را پیگیری کند. با مراجعه او به شهربانی گفته بودند که خلیل انقلاب در استانداری بازداشت است. به استانداری که مراجعه کرده بود، او را به فرمانداری که گویا خلیل در آنجا بود، حواله داده بودند. وقتی فرماندار را دیده و با ارائه قبض خواستار استرداد صندلیها شده بود، او هم پاسخ داده بود که: بیر در کوزه بگذار و آبش را بخور. رمه سرتاسر رفته و تو در فکر بز چلاق هستی! بعد بطوریکه شایع شد خود خلیل را در اتومبیل استانداری عازم تهران کرده و در تهران هم به پاس «خدماتش» یک بورس تحصیلی فرانسه به او دادند تا با گرفتن دکترای حقوق، در شرایط ملی شدن صنایع نفت بنام «دکتر خلیل آذر» (منهای کلمه انقلاب) باز اگر توانست، دو دوزه بازی کند. در اوایل جمهوری اسلامی که کلمه مستضعف و مستکبر مد شده بود، او اعتراض می کند که مگر من مستضعفم؟ این حرف او را به آیت اله طالقانی بازگو می کنند. مرحوم طالقانی می گوید: " او مستضعف است اما خودش حالیش نیست!..."

بعد از این بگو مگوها و اعتراضات گوناگون، خبر آمد که گروهی از دهقانان، بین مرند و علمدار گروهی چریک گونه بنام «آیاق یالینلار» پابرهنگان» ترتیب داده و برای مالکان بزرگ و تشکیلات ژاندارمری مسئله آفریده اند. این حرکت بشدت سرکوب می شود و با اینکه عوامل ارتش

سرخ از کنار آن بی تفاوت عبور می کنند ولی ظاهراً اعتراضات و مندرجات روزنامه آذربایجان ارگان جمعیت آذربایجانیان⁵ چنان تأثیری داشته که خلیل فهمی درصدد بر می آید هیئت تحریریه روزنامه را توقیف و روزنامه را تعطیل کند. کارشناسان ارتش سرخ مستقر در پادگان تبریز با این قصد که در برنامه های بعدی ممکن است به آنها نیاز پیدا کنند، قبل از اینکه حکومت ایران آنانرا بازداشت کند، آنها را با شتاب به باکو منتقل کرده و در یکی از هتلهای آنجا برایشان امکانات رفاهی بوجود آوردند. آنان عبارت بودند از: صاحب امتیاز روزنامه و از پایه گذاران جمعیت آذربایجان حاج میرزا علی آقا شبستری (او همچنین صدر این جمعیت بود- ویراستار)، شاعر آتشین کلام آن سالها محمد بی ریا⁶، غزلسرا و طنز پرداز سید مهدی اعتماد⁷ و همچنین اسماعیل شمس که نویسنده و سردبیر روزنامه بود. اینها خودشان و یا کسان دیگری که در روزنامه مقاله یا مطلب می نوشتند، معمولاً اسم مستعار برای خود برمی گزیدند.

از اینها ظاهراً حاج میرزا علی آقا شبستری زودتر از دیگران به تبریز بر می گردد. ولی آن سه تای دیگر همچنان در این تبعید ناخواسته می مانند. با اینکه وزیر فرهنگ آذربایجان میرزا ابراهیموف - که خودش نویسنده و در مسائل مربوط به آذربایجان جنوبی صاحب نظر بود- گاه و بیگاه به آنها سری زده و از نیازهایشان باخبر می شد، ولی محمد بی ریا برای بازگشت به ایران پافشاری می کرد. بالاخره بعد از قول و قرارهایی آنها را سوار کشتی کرده به بندر انزلی بر می گردانند. آنها در انزلی از طرف پلیس بازداشت و تحویل یک بازپرس می شوند و او نیز بعد از گفتگو با آنها، می گوید: " بروید دعا کنید که روابط موجود ما بین ایران و شوروی و جنگ با فاشیزم (آنموقع ها هر دو شاعر و بخصوص محمد بی ریا شعرهای ضد فاشیستی آتشی می سرود که در روزنامه ها درج شده و دهان به

دهان می گشت.) موجب گردیده که ما شما را آزاد بکنیم و گرنه خودم هر دو تایتان را بیخ دیوار می گذاشتم. بروید سرتان را بیندازید پائین و زندگی تان را بکنید." بی ریا در بارهٔ این سفر اجباری چیزی نمی گفت. ولی سید مهدی اعتماد که به نوعی با هم همکاری داشته و حتی نوشته هایش را هم به من ارائه می کرد، بعضاً با خواهش من سفر به دیار رویاها کرده و آمادگی باز گوئی بخشی از خاطرات تلخ و شیرینش را پیدا می کرد. اکنون یکی از خاطراتش را در رابطه با علی آقا واحد که نمایندهٔ قدرتمند غزل آذربایجانی است، نقل می کنم:

نقل قولی از آقا واحد

اعتماد می گفت: "ما در باکو که بودیم، علاوه بر میرزا ابراهیمف که در آنزمان هم نماینده پارلمان و هم وزیر فرهنگ بود، گاه و بیگاه عده ای از نویسندگان و شعرای سرشناس آنجا مانند محمد سعید اردوبادی (نویسنده رمان تبریز مه آلود- ویراستار)، سلیمان رستم و دیگران به دیدن ما می آمدند. بعلاوه ما را در جشنهائی که بعنوان گوناگون تشکیل می گردید، شرکت می دادند. یکی از شاعران سرشناسی که به سراغ ما می آمد، علی آقا واحد بود که ما قبلاً او را در سفری که به تبریز کرده بود، دیده بودیم." واحد غزلسرای بی بدیل و زبر دست آذربایجان و در عین حال مرد وارسته ای بود که هرگز پیشانی بر آستانه قدرت نسائیده و کلام خود را به توصیف مستبدان نیالود.

سید مهدی اعتماد می گفت: "در یکی از دیدارهایی که واحد با من داشت، از نظر ظاهری او را بسیار پریشان دیدم و گفتم که این وضع در شأن تو نیست. مگر تو کار خاصی در این دستگاه عریض و طویل نداری؟ مگر برای شعرهایی که انتشارات دولتی از تو چاپ می کنند، حق القلم دریافت نمی کنی؟ او در جوابم گفت که اینها کار قابلی به من ارائه نمی کنند. در مورد حق القلم هم صحبتش را نکن. به او گفتم که اگر موافق باشد موضوع را با میرزا ابراهیموف در میان خواهم گذاشت. در جوابم گفت که با اینکار من موافق نیست ولی من اگر دلم می خواهد، برای روشن شدن مطلب می توانم موضوع را با او در میان بگذارم.

چند روز بعد که میرزا ابراهیموف برای سرزدن به ما آمد، موضوع را با او در میان گذاشتم، لکن او در جوابم گفت که همه اش تقصیر خودش. برداره

یکی دو قطعه شعر در بارهٔ آدمهای معینی بسرایه و ثنا خوانی بکند. آن وقت من برایش شغل و خانه ای دست و پا می کنم. همچنین دیوان اشعارش را در سال جاری در لیست کتابهای کاندید چاپ می گذارم. ولی او هیچ کدام از این کارها را نمی خواهد انجام بدهد. روزی که واحد دوباره به دیدن ما آمد، موضوع را به او بازگو کردم. او گفت که من از اول جواب او را می دانستم و برای همین هم گفتم که با اینکار شما موافق نیستم. ولی ای کاش به او می گفتم که مرد نا حسابی، اگر من همهٔ این کارها را می کردم، حالا عوض تو، من سر مسندی که داری، نشسته بودم. ... ولی اندیشه نکن یک کاری پیدا کرده ام. پرسیدم که چه نوع کاریست؟ در جوابم گفت که در نمایش لیلی و مجنون، شمع گردان مجلس شده است. هردومان خندیدیم."

با وجود سرکوب جنبش دهقانی پابرهنگان، تا سال 1324 شمسی جنبشهای خودبخودی دهقانی روز بروز گسترش یافتند. بعد ها در گزارشات رکن دوم ارتش و ارگانهای امنیتی دیگر از این جنبشها بعنوان ادعاینامه علیه فرقهٔ دمکرات علم گردیدند. در حالیکه فرقهٔ دمکرات در آن سالها هنوز تأسیس نشده بود. دولت شوروی و ارتش سرخ مستقر در آذربایجان با این شورشها مخالف بودند و حتی در مواردی از طریق مسئولین حزب توده سعی می کردند که جلو آن را بگیرند. نمونهٔ بارز آن در سال 1323 شمسی حادثهٔ حاج احتشام در لیقوان بود که بهنگام وقوع آن آرداشس آوانسیان در تبریز بود و بعلت تهییج کارگران و اعضای حزب تودهٔ ایران برای پیوستن به شورش دهقانان، مورد انتقاد و سرزنش مقامات شوروی قرار گرفت. بطوریکه می خواستند او را محاکمه کنند. منتها آرداشس مسئولیت آن زد و خورد را به گردن دیگری انداخته و ظاهراً

با وساطت دکتر بنش که از مدرسه حزبی با او آشنائی داشت، از گنااهش گذشتند⁸.

من خود به خاطر ارتباط با دائی هایم که در نزدیکی اهر (مرکز ارسباران - قره داغ) به کار رعیتی اشتغال داشتند، از دو شورش دهقانی با خبر شده بودم. در یکی از این دو شورش، شورای دهقانان حاج احمد شانسواری را که مالک و ارباب ده بود، توقیف کرده، انبار او را مصادره کرده و 12 نفر ژاندارم را که برای فرونشاندن شورش از اهر فرستاده شده بودند، خلع سلاح کرده و گلگندنهای تفنگهایشان را در آورده و به داخل چاه می اندازند. منتها با برگشتن اوضاع به روال عادی، نماینده کمیته ولایتی حزب توده ایران همراه فرمانده ژاندارمری اهر سر می رسند و بدون اجازه بودن شورش را گوشزد می کنند (معلوم نبود این اجازه را کی می بایست صادر می کرد؟ کمیته ولایتی حزب توده و یا فرمانده گروهان ژاندارمری منطقه!؟) ... بعد از آن سه نفر از رهبری کنندگان این شورش را گرفته و به تبریز آوردند تا تسلیم دادگاه ارکان حزب بکنند. لکن کار به دادگاه نکشید. آنها را با آتش مسموم کردند. دوتاشان مردند و فقط یکی زنده ماند تا شاهد تشکیل فرقه باشد.

توضیحات:

1- « شورای متحده مرکزی کارگران ایران » مرکز سندیکاها، اتحادیه های کارگری، پیشه وری و کارمندی بود که بعد از اشغال کشور توسط نیروهای متفقین که منجر به برقراری آزادی های نسبی گردید، با کمک سندیکالیست های قدیمی وابسته به حزب کمونیست ایران و فعالین حزب تازه تاسیس توده بوجود آمد. تا هنگامی که جنگ جهانی دوم ادامه داشت، حزب توده که از سیاست های اتحاد جماهیر شوروی پیروی می

کرد، با شروع اعتصابات کارگری- که بخاطر وضع بد اقتصادی کارگران و آزادی های نسبی شرائط آن کاملاً مهیا بود- مخالف بوده و از آن جلوگیری می کرد. اشاره زنده یاد فرزانه به این مسئله است.

2- خلیل انقلاب معروف به خلیل انقلاب آذر در سال 1286 در تبریز متولد شد. او جزو گروه 53 نفر دستگیر و مدتی در زندان قصر زندانی بود. علیرغم فعالیتهای مشکوکش باید او را همراه با یوسف افتخاری و رضا روستا یکی از سازمان دهندگان برجسته کارگران ایران دانست. خلیل انقلاب بخصوص در سازماندهی و تشکل کارگران آذربایجان نقش بزرگی بازی کرده است. بعد از سقوط رژیم رضا خانی او همراه با یوسف افتخاری، رحیم همداد و ابراهیم علی زاده «اتحادیه کارگران» را در تهران تشکیل داد. این اتحادیه قبل از اتحاد با سازمانهای کارگری تحت نفوذ حزب توده در رقابت با آنها عمل می کرد. اتحادیه تشکیل شده توسط خلیل انقلاب و یوسف افتخاری در تشکیل « شورای متحد مرکزی کارگران ایران» شرکت کرد. با تشکیل این شورا، اولین بار اکثریت کارگران ایران دارای یک تشکل واحد کارگری شدند. - در باره خلیل انقلاب و اقدامات او در تبریز ر. ک. به خاطرات سید جعفر پیشه وری - ترجمه س. حاتملوی، به نقل از سایت آچیق سؤز، ارگان سازمان «جنبش فدرال-دمکرات آذربایجان»

3- یوسف افتخاری سازمانده برجسته کارگری در دوران پهلویهای پدر و پسر بود. او که در سال 1924 میلادی همراه با آرداشس آوانسیان در کوتو- دانشگاه کمونیستی زحمتکشان شرق- درس خوانده بود، بعد ها در دوران سلطنت رضا شاه پهلوی به جرم تحریک به اعتصاب و تشکیل اتحادیه تا اشغال کشور توسط متفقین همراه با سید جعفر پیشه وری و آداهشس آوانسیان در زندان بود. بعد از آزادی در متشکل کردن کارگران

کشور نقش برجسته ای داشت. افتخاری به علت طرفداری از تروتسکی در نتیجه مخالفت با حزب توده نتوانست نقشی در سیاست کشور بازی بکند. بعد از کودتای 28 مرداد در گمنامی در گذشت. ر. ک. به همانجا

4- سید جعفر پیشه وری این قضیه را بدین گونه توصیف می کند: «... با هیاهویی که توسط خلیل انقلاب براه افتاده بود، خیابان تربیت شب و روز پر از آدم بود. بنا به ادعای اشخاصی که از نزدیک در جریان کارها بودند، سه نفر فرد مشکوک که از طرف پلیس، مسلح به اسلحه کمری شده بودند، اطراف خلیل انقلاب را گرفته و جلو در کشیک می دادند. خلیل انقلاب هر چند ساعت یکبار در بالکن ساختمان ظاهر شده و با تمام قوا فریاد کشیده و مردم را به عصیان دعوت می نمود. هر چند که استاندار وقت بعد از مشورت با بعضی ها خواباندن فتنه را لازم دیده بود، ولی سرانجام از این کار خودداری کرده بود. فرمانده قشون نیز با تنگ تر کردن پنهانی محاصره خیابان تربیت، منتظر فرصت و یک اشاره بود. حتی قبل از ظهر روز 22 تیر، عده ای بدشان نمی آمد که ختم قضیه با پرداخت مبالغی رشوه توسط صاحبان صنایع بزرگ در جهت دلخواه آنها چیده شود. جورابچی بعنوان یکی از صاحبان صنایع تبریز انکار نمی کند که در ملاقات آنروز در باره پایان دادن به غائله خلیل انقلاب مذاکره شده بود. من شخصاً بیاد دارم که در آن روزها میرزا کریم خان که از پست فرمانداری تبریز معزول و به تهران مراجعت کرده بود، می خواست به خود من ثابت بکند که تمامی این برنامه ها از اول تا به آخر بسرکردگی دادور و توسط پلیس طراحی و اجرا شده است. او می گفت: "اگر به من اجازه داده شود، می توانم شخصاً و یا توسط پلیس خلیل انقلاب را احضار کرده و به او توصیه لازم را بکنم و یا حتی او را توقیف کرده و به تهران اعزام بکنم." در حالیکه دادور سعی می کرد به من بفهماند که او از این قضیه هدف معینی دارد.

و به نظر من هدف او در اصل هم تلکه کردن تجار و هم متلاشی کردن تشکیلات کارگران بود. در هر حال کارگران برای حادثه 22 تیر که مسبب آن خلیل انقلاب بود، بهای گزافی را پرداختند. نیروهای پلیس و ارتش که از قبل آماده شده بودند، با نقشه قبلی وارد عمل شده و بدون اینکه قطره خونی از دماغ خلیل انقلاب بیاید، دستگیرش کرده و او را از میدان بدر بردند. آنها بعد از زیر و رو کردن ساختمان اتحادیه، 9 نفر از کارگران را بشکل وحشیانه ای به قتل رسانده و 22 نفرشان را شدیداً مجروح کرده و در نهایت به این کمده خاتمه دادند.» - ر. ک. به همانجا

5- رهبر جنبش 21 آذر سید جعفر پیشه وری در باره این جمعیت می گوید: " آگاهی در باره «جمعیت آذربایجان» که به موازات «سازمان زحمتکشان» تشکیل شده بود، برای شناخت روحیه آرزوی مردم آذربایجان از اهمیت زیادی برخوردار است. «جمعیت» که به خاطر عداوتش با ارتجاع تهران فقط نام « آذربایجان» را بر خود گذاشته بود، با انتشار ارگانش روزنامه آذربایجان به دو زبان فارسی و آذربایجانی، اولین گام را در راه مبارزه ملی برداشت. هر چند که تمامی فعالیت های « جمعیت آذربایجان» و « سازمان زحمتکشان آذربایجان» در راه آزادی آذربایجان نبود، ولی آذربایجان برای هر دوی آنها جای بسیار مهمی را اشغال می کرد. بخاطر تعلقشان به طبقه پائین، اکثر زحمتکشان اهمیت زیادی به تهران (مرکز) نمی دادند. در میان رهبران «جمعیت آذربایجان» تعداد کسانی که دارای تجربه اجتماعی باشند، بیشتر بود. هر چند که نوشتن به زبان آذربایجانی بجای خود قدم خیلی بزرگی بود، ولی تعداد کسانی که در رهبری تشکیلات از اهمیت موضوع با خبر باشند، کم بود. با همه اینها « روزنامه آذربایجان» بخاطر چاپ مقالات و اشعاری بزبان آذربایجانی توانست خیلی سریع در بین مردم برای خود جای باز بکند. ... با تاسف باید اینرا

هم بگوئیم که این «جمعیت» رهبران لایقی را که بتوانند آنرا به پیش ببرند، نتوانست بوجود بیاورد. اکثریت رهبران تشکیلات و حتی صدر آن به اصول تشکیلاتی آشنا نبودند. ... می توان گفت که پایگاه طبقاتی «جمعیت آذربایجان» را طبقه متوسط تبریز تشکیل می داد. ... «سازمان زحمتکشان آذربایجان» و «جمعیت آذربایجان» چون تحت لوای آذربایجان وارد گود شده بودند، بیشتر از همه سازمانهای دیگر مورد حمله ارتجاع قرار گرفته و بدین گونه محکوم به آن بودند که برای همیشه از میدان خارج بشوند. ... «جمعیت آذربایجان» ... با انتشار روزنامه «آذربایجان» به دو زبان آذربایجانی و فارسی (تاکید از نویسنده است) خدمت بزرگی به مسئله ملی ما نمود. «جمعیت آذربایجان» در رابطه با تعصب ملی از حزب توده و «سازمان زحمت کشان» خیلی پیشرفته تر بود. عوض کردن اسامی خیابانهای آذربایجان و نامیدن آنها به نام ستارخان و دیگر قهرمانان ملی، فقط در نتیجه کوششهای این «جمعیت» صورت گرفت. ... "ر. ک. به همانجا

6- محمد بی ریا فرزند غلام در سال 1293 شمسی در تبریز به دنیا آمد. او که از اوان جوانی سرودن شعر را آغاز نموده بود، به مشاغل مختلفی پرداخته و از جمله چند صباحی کارمند شهرداری تبریز بود. بعد از اشغال کشور توسط متفقین با اشعار انتقادی و آتشینش محبوب زحمتکشان آذربایجان شد. بی ریا در کنار شاعری به کار تئاتر نیز پرداخته و پيس های «چتربازها»، «در اداره روزنامه»، «استالینگرد» و «ارباب و رعیت» را که نوشته بود، در تبریز به روی صحنه برد. بعد از تشکیل «اتحادیه کارگران آذربایجان»، زحمتکشان آذربایجان بی ریا را به عنوان صدر آن انتخاب کردند. با تشکیل حکومت ملی آذربایجان به عنوان وزیر فرهنگ این حکومت در عرض یکسال در مبارزه با بی سوادى و گسترش فرهنگ در

آذربایجان اقدامات مهمی را انجام داد. بعد از شکست حکومت ملی به آذربایجان شوروی مهاجرت نموده و بدنبال درگیریهائی که با رهبری فرقه و دولت آذربایجان شوروی پیدا کرد، چند بار به سبیری و قزاقستان تبعید شد. بعد از انقلاب بهمن به تبریز باز گشته و چندی بعد توسط رژیم اسلامی دستگیر و بعد از تحمل شدائد و شکنجه های زیاد در زندان، در گذشت. ر. ک. به همانجا

7- میر مهدی اعتماد (1279-1360 شمسی) سراینده سرود ملی آذربایجان (ملی حکومتین هیمنی) که مدرسه طالبیه تبریز را به پایان رسانده بود، مدرسه اعتماد را در تبریز بنیان گذاری کرده و 15 سال در آنجا به کار مشغول بود. در اوان تشکیل حکومت ملی آذربایجان یکی از بنیان گزاران انجمن شعرای آذربایجان (شاعیرلر مجلسی) و عضو هیئت رهبری آن بود. مجموعه اشعار «گلین بزه گی»، «گول غنچه سی» و «آئینه اخلاق»، همچنین کتابهای «مناظره ادبی»، «میزان الانشا» و «الفبای جدید» در باره تعلیم و تربیت از او در دست است. سال 1329 شمسی در تهران انجمن شاعران آذربایجانی را بنیان گذاری کرده بود. - ر. ک. به همانجا

8- - آرداشس آوانسیان که خود عامل بوجود آمدن این حادثه بود، در این باره می نویسد: " عناصر ارتجاعی چقدر در اطراف این ليقوان مطلب نوشت؟... عناصر داخلی ما هم در حزب سر و صدائی بر سر ماجرای ليقوان به پا کردند؟ از آن جمله سيد جعفر پيشه وری و دوستانش و روستا هم به نوبت خود در مهاجرت دنباله این تحریکات را گرفتند. اصل قضیه چه بود؟ سال 1945 بود... عده ای صد نفری یا بیشتر به سرگردگی غلام یحیی به ليقوان می روند، مامور دادگستری هم به همراه آنها بوده است... از چند طرف به سوی آنها تیراندازی می شود و جابجا چهار نفر از

رفقای ما کشته می شوند... گویا همانجا رفقا تصمیم می گیرند که مسئولان این جنایات را دست بسته به تبریز برده تحویل دادگستری بدهند... منظره مرگ و نعش رفقا خون عده ای را به جوش می آورد و عده ای مخفیانه تصمیم می گیرند که کلک حاجی احتشام را بکنند" خاطرات اردشیر آوانسیان- انتشارات حزب دمکراتیک مردم ایران

همچنین انور خامه ای در کتاب فرصت بزرگ از دست رفته در این باره می نویسد: "... روز 19 مرداد عمال حاجی احتشام یکی از مستبد ترین فئودالهای آذربایجان دو نفر از اعضای حزب را که در جشن مشروطیت سخنرانی کرده بودند، کتک می زنند، لختشان می کنند و از ده بیرون می رانند. این دو نفر به دادستان تبریز شکایت می برند و او دادیار خود را مامور رسیدگی به شکایت آنها می کند. آنها همراه با هشتاد نفر از اعضای حزب و سازمان جوانان به لیقوان می روند. در آنجا حاجی احتشام عوض اینکه دادیار را بپذیرد به روی آنها شلیک می کند... در نتیجه این زد و خورد، چند نفر از طرفین کشته می شوند که یکی از آنها خود احتشام بوده است."

اتمام درس و آغاز اشتغال

شهریور 1321 به هر ترتیبی بود به درس و کلاس پایان دادم. چرا که رفتن به دانشگاه و ادامه تحصیل به سالها بعد موکول شد. حالا جدیدترین و حیاتی ترین مسئله چسبیدن به کار و دستیاری به پدر بود که از نارسائی قلبی رنج می برد و نیاز به استراحت داشت. سه ماه استاژ و پشت سر آن تقسیم ما بین مدارس تبریز و یا اعزام به شهرستانها. هیچ دلم نمی خواست به شهرستان عازم شوم، نه اینکه تدریس در شهرستان را دوست نداشتم، بلکه می خواستم که اولاً هر روز از وضع پدر و گذران معاش خانواده باخبر باشم و ثانیاً خود را آماده یک دوره مطالعه کرده بودم که امکانات آن از کتاب و کتابخانه در شهرستان به اندازه تبریز مهیا نبود.

می خواستم به کتابخانه بروم و همین طور بی خیال از جلو دانشسرا که دیوار به دیوار کتابخانه بود، می گذشتم، که مستخدمی دوان دوان از پشت سرم آمده و بمن گفت: "در سرپرستی می خواهند شما را ببینند. من فکر می کردم که در کتابخانه هستید و می خواستم آنجا بیایم که شما را از پنجره دیدم و آمدم خبر بدهم."

با اندکی نگرانی برگشتم. با سرپرستی و مدیریت، میانه خوبی نداشتم. هردو از محصولات شوونیستی دانشگاه تهران بودند. آشکارا تبعیض قائل می شدند و بچه های ترک تبار از این وضع ناخشنود بودند. سرپرست با تمهید مقدمه ای گفت که کتابخانه ملی تربیت از نظر اداری زیر نظر مدیریت دانشسرا قرار می گیرد. ما سه نفر اول از حایزان معدل بالا را که یکی از آنها شما هستید در نظر گرفتیم که دوره استاژ خود را در کتابخانه بگذرانند. کلیدهای مخزن و همچنین تحویل و تحول کتابخانه زیر نظر شما

خواهد بود. حالا دیگر از ما گله مند نباشید. حدس می زنم خواست شما هم همین بود. تشکر کردم و از همان فردا مشغول کار شدیم و عملاً به تدریج ابوابجمعی کتابخانه ملی تربیت به من تحویل گردید.

اما موضوع از چه قرار بود؟ بعد از اشغال ایران از طرف نیروهای متفقین، اداره فرهنگ آذربایجان رئیس نداشت و بوسیله کفیل اداره می شد. در این فاصله، برادر ملک الشعرا بهار دکتر ملکزاده با سمت رئیس فرهنگی به تبریز آمد. و چون بطور موقت آمده بود، اقدام به اجاره خانه نکرده و در اتاقی که برایش در دانشسرا آماده کرده بودند، بسر می برد. ملکزاده آدم فوق العاده مودب و مهربانی بود. این آقایان سعی کردند که تا تنور داغ است نان را بپزند. لذا به مدیر قبلی کتابخانه اعلام کردند تا ریاست سازمانی مدیران دانشسرا را بپذیرد و او چون زیر بار نرفت، قرار شد کتابخانه را تحویل بدهد. در حالی که یک کاسه کردن دو موسسه ولو فرهنگی که هر کدام مستلزم کارشناسی خاص خود بود، نمی توانست پایدار بماند. لذا کتابخانه دوباره استقلال اداری خود را باز یافت. و اما لطف ناگهانی آقایان به من از کجا ناشی می شد؟ آنها قبلاً وسیله کسانی وضعیت خانوادگی مرا از در و همسایه، کاسبهای محل، حتی از حمامی و سلمانی نیز پرسیده بودند و همه آنها در مورد سلامت نفس من، خوشنامی و شایسته احترام و اعتماد مردم بودن پدرم جوابهایی به آنها داده بودند. این در آنها چنین یقینی را به وجود آورده بود که بی دغدغه خاطر مسئولیت مرا در تصدی کتابخانه و اموال آن بپذیرند. یک روز هم که ناشناخته از جلو خانه می گذشتند، دیده بودند که من با اینکه فردا پس فردا معلم خواهم شد، دارم خشت می زنم. بهر حال نتیجه پرس و جو که بخصوص در مورد پدر بسیار مثبت بود، منجر به آن شد که این لطف را در حق حقیر روا دیدند.

وقتی که در کتابخانه جایجا شدم، یکی از نخستین اقداماتم این بود که در اتاقی را که روی در آن «انبار اوراق باطله» نوشته شده بود، با اجازه و حضور نماینده اداره فرهنگ باز کردیم. در آنجا علاوه بر دوره ها و شماره های روزنامه های مختلف، نشریاتی مانند حبل المتین، اختر، ثریا، قانون و حتی ملانصرالدین که در خارج منتشر شده بودند و نیز شماره های ملانصرالدین که در تبریز انتشار یافته بود و همچنین تعداد کثیری از نمایشنامه های چاپ باکو که نتوانسته بودند اجازه نمایش بگیرند، همراه با انبوهی از شماره های متفرقه جراید منتشره در تبریز که در میان اوراق باطله می پوسیدند، تا آنجا که میسر بود تجلید شده و در ردیف کتابها جای گرفتند.

متصدی قبلی، فهرست کتابخانه را روی فیشها آورده و آنها را، هم از روی نام کتاب و هم از روی نام مؤلف تنظیم کرده بود. این فهرست تنها یک کمبود داشت و آنهم فهرست موضوعی بود که تهیه آن کار زیاد ساده ای نبود و من نیز حتی تا پایان مأموریتم در کتابخانه موفق به تنظیم آن نشدم. ولی فهرست موضوعی خاصی از روی فیشها برای کتابهای فارسی، ترکی و عربی فراهم کردم که این فهرست در سالهای بعد چاپ شد. لیکن چون در پیشگفتار آن نوشته شده بود که در عرض مدت بیست و چند سال توجهی کافی به گسترش کتابخانه نشده و لذا کتابخانه به حالت رکود مانده است، این حرف حق به ترنج قباک رئیس وقت برخورد و فقط بعد از سانسور مقدمه، اجازه چاپ فهرست را دادند. دوران مسئولیت من در کتابخانه، یعنی از سال 1321 تا 1330 شمسی که از نظر اجتماعی و سیاسی برای آذربایجان و از نظر خودآموزی، مطالعه و آزمایش قلم برای من پر تحرکترین ده ساله سوم قرن بود، فرصت مغتنمی بود که من آنرا غنیمت شمردم.

هیچ فراموش نمی کنم که از آثار نویسندگان مشهور خارجی که در من تأثیر بسیار عمیق و لایزالی بجای گذاشت، کتاب «بینوایان» ویکتور هوگو بود. در حین مطالعه این اثر بزرگ شنیدم که کتاب به ترکی هم ترجمه شده است. ولی این ترجمه در بین کتب موجود در کتابخانه که به زبان ترکی بودند، وجود نداشت. به ناچار از یک همشهری که با کتب ترکی حشر و نشر داشت، سراغ آن را گرفتم و او هم بشرط اینکه بعد از مطالعه بگویم که کدام صحنه کتاب مرا بیشتر تحت تأثیر قرار داده، آنرا به من امانت داد. من با پذیرفتن شرطش، بعد از خواندن کتاب، موقع پس دادنش در جواب سؤال او بی تأمل گفتم: " «فصل کشیش در مقابل یک نور مجهول» تأثیرش در من بسیار زیاد بود و من آن فصل را سه بار خواندم. ... " همشهری ام گفت که پس این کتاب ارزانی تو باد و آنرا به من بخشید.

در کتابخانه تربیت بعضی وقتها از کتابهایی که به زبان ترکی در تبریز، باکو و در ترکیه چاپ می شدند، نمونه هایی بود. بعضی وقتها می شد در اینجا به دیوان بعضی از شاعرها، کتاب ده ده قورقود¹، دیوان لغات الترك² و لغت ابن مهنا³ دسترسی پیدا کرد.

در آن سالها بعضی وقتها نویسندگان هابی - که در روزنامه وطن یولوندا که در تبریز به زبان ترکی چاپ می شد، مقاله می نوشتند - برای گرفتن کتابی به این کتابخانه سر می زدند. یکی از آنها مرحوم پروفیسور جعفر خندان (حاجی یف) بود که برای خواندن کتابهای مورد علاقه اش به کتابخانه می آمد. یادم است که یک روز برای پیدا کردن بعضی از شماره های ملا نصرالدین که جلیل محمد قلی زاده در تبریز منتشر کرده بود، به کتابخانه آمده بود. من این شماره ها را به راحتی برای او پیدا کردم. این کار باعث شد که رابطه ای که بین من و او بود، محکمتر شده و جعفر خندان

معلم من شد تا من بتوانم با قانون و قاعده های زبان آذربایجانی آشنا شوم. او حداقل هفته ای یکبار به من سر میزد. برای ادامه پیدا کردن این دیدارها، او از من می خواست که راجع به شعرهای معاصر و کلاسیک فارسی صحبت کنم. اولین مقاله هایی را که من به زبان مادری ام نوشتم، او در « وطن یولوندا» چاپ کرد. یکی از این مقاله ها در باره اصطلاحاتی بود که در «دیوان لغات الترک» استفاده شده و دیگری «فضولی یارادیجیلیغینا بیر باخیش- نگاهی به آفرینش ادبی فضولی» بود. او از نوشته های دیگر من در مورد فولکلور آذربایجان بسیار خوشش آمده بود. ولی چیزی که او را بسیار خوشحال کرده بود، ملاحظاتى بود که من در باره «مختصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی- تاریخ مختصر ادبیات آذربایجان» که به تازگی در دو جلد در باکو به چاپ رسیده بود، نوشته بودم. تا آنجایی که به یاد دارم این نوشته ها در مجله شفق در تبریز به چاپ رسیده بودند.

توضیحات:

- 1- کتاب دده قورقود که قدمت آن به بیش از هزار سال می رسد، داستانی است مشحون از قهرمانیها و سلحشوری قوم اوغوز. اوغوزها نیای ترکها و ملت آذربایجان محسوب می شوند. از این کتاب دو نسخه خطی در کتابخانه های شهر درسدن آلمان فدرال و واتیکان وجود دارند. زبان داستانهای کتاب دده قورقود زبانی است حماسی و بدیعی.
- 2- دیوان لغات الترک اثر دانشمند و زبانشناس بزرگ ترک محمد بن الحسین الکاشغری است که نزدیک به هزار سال قبل نوشته شده است. دیوان لغات الترک اولین واژهنامه ای است که به زبان ترکی تنظیم و جمع آوری شده است. این کتاب غیر از مجموعه لغات ترکی، حاوی دهها ضرب

المثل و بیشتر از 200 قطعه شعر می باشد. برگردان فارسی اثر توسط محقق و دانشمند آذربایجانی دکتر حسین محمد زاده صدیق صورت گرفته است.

3- کتاب «حلیۃ الانسان و حلیۃ اللسان» را جمال الدین ابن مهنا نزدیک به هشتصد سال قبل تالیف کرده است که به نام لغت ابن مهنا معروف است. ابن مهنا در این کتاب که از سه بخش عربی- فارسی، عربی- ترکی و عربی- مغولی تشکیل شده است، با تقلید از دستور زبان عربی سعی در تنظیم اصول دستوری زبان فارسی را کرده است.

علی امیرخیزی¹

بهار سال 1322 شمسی باید باشد. یکروز حاج اسماعیل آقا امیرخیزی که برای سامان دادن به معارف آذربایجان و جلب قلوب مردم به ریاست فرهنگ ایالتی منصوب شده بود و در عین حال ریاست انجمن کتابخانه را - که بعد از آمدن وی به آذربایجان با شرکت تعدادی از معتمدین مانند محمد علی صفوت، حاج محمد آقا نخجوانی²، جوادزاده، حیدرزاده و دیگران تشکیل شده بود- بعهده داشت، زنگ زد و گفت: - "علی می آید آنجا، به مطالبی در روزنامه های گذشته احتیاج دارد. همراهی کن و وسایل لازم را در اختیارش بگذار." گفتم:

- اطاعت، اما منظور جنابعالی کدام علی است؟

- "مگر ما چند تا علی داریم؟ علی امیرخیزی، برادر من." گفتم:

- تشریف بیاورند.

اداره فرهنگ با کتابخانه فاصله چندانی نداشت. ده دقیقه ای نگذشته بود که یک مرد میانسال جنتلمن در زده، آمد تو و گفت: "من علی امیرخیزی هستم. چند لحظه قبل داداش به شما تلفن کرد."

اسم علی امیرخیزی را شنیده بودم و اینکه در کمیته ایالتی حزب توده شاخص است و چه بسا مسئول کمیته و یا چیزی در این حدود ها بود. شیک پوش، بسیار شسته رفته و مؤدب. بعد از تعارفات معموله گفت: "من می خواستم ببینم شما از روزنامه های بعد از انقلاب مشروطیت تا کودتای رضاخان چه کلکسیونی دارید." بعدش هم سراغ روزنامه «رعد» و مقاله ای که قبل از کودتای سوم اسفند و در آستانه عقد قرار داد تحمیلی وثوق الدوله به حمایت از سید ضیالالدین طباطبائی در آن چاپ

شده بود، گرفت. کلکسیون روزنامه های قدیمی قفسه سوائی داشت که یک دوره روزنامه رعد هم توی آنها برخورده بود، که درآوردم و به ایشان دادم. از اول آن شروع به ورق زدن کرد و بالاخره خرسند از اینکه مطلب مورد نظر خود را پیدا کرده، کاغذ و قلم خواست تا آنرا استخراج کند. بعد از آن به چند مجموعه دیگر نیز نگاهی گذرا انداخته و مثل کسبیکه حرفی برای گفتن دارد، چپ و راست شد و بالاخره گفت:

- در تشکیلات حزب توده آذربایجان از جمع قابل ملاحظه روشنفکران، فقط عده انگشت شماری شرکت دارند و اغلب افراد خوش نام و با صلاحیت از عضویت و شرکت در حزب امتناع می کنند. مثلاً یکی خود شما. بطوریکه رفقای فرهنگی می گویند تمایلی به حضور در کلوب حزب و شرکت در بحث و گفتگوهای آنجا نشان نمی دهید. در حالیکه مجموعه شرایط شما برای ورود به تشکیلات مساعد است.

- البته شاید این نظر بعضی از همکاران و خود شما که از دور ناظر هستید، درست و منطقی جلوه کند، ولی دو عامل اساسی موجود است که مرا از گرویدن به فعالیت سیاسی باز میدارد. یکی از آن دو عامل تکفل یک خانواده کثیرالاولاد است که بعلت بیماری پدر به من که فرزند ارشد خانواده هستم، محول است و دیگری اینکه من فکر می کنم حالا حالا باید بخوانم، بنویسم، بیندیشم تا صلاحیت ورود به یک جریان سیاسی را حاصل کنم.

- من برخلاف شما می پندارم که این عوامل با شرکت در جریان سیاست و حزب دلخواه بهتر و آسانتر حاصل می شود. زیرا که جریان برخوردهای سیاسی و ارتباط نزدیک با توده حزبی و آشنائی با مشکلات و گرفتاریهای آنان، شما را در تدبیر اندیشی به نارسائیهای زندگی خانوادگی یاری خواهد کرد. هستند کسانی که مشکلات بزرگتری دارند ولی این هیچگاه

موجب عقب کشیدن و به عزلت خزیدن آنها نمی شود. بعلاوه شما با گرایش به مطالعه شبانه روزی به یک فرد کتابی مبدل خواهید شد و مجال ایجاد ارتباط خلاق را با جامعه ای که در آن زندگی می کنید، را نخواهید یافت. مطالعه وقتی مفید فایده است که با جنبه های انطباق عملی و نظری توأم باشد.

گفته های روشن و مستدل او مرا واداشت که آنچه را که از بدو برپائی تشکیلات حزب توده در ساختار آن بخصوص در تبریز و چه بسا در شهرهای دیگر آذربایجان به چشم می خورد، مطرح کنم. از جمله شرکت شمار عمده ای از مهاجران برگشتی از شوروی به ایران که همت دایی نام لومپن پرولتاریا به آنها داده بود، در این حزب را گوشزد کنم. اینها بخصوص بعد از آمدن قشون شوروی هر جا که می نشستند از شرایط موجود در آنجا تعریف و توصیف می کردند. بطوریکه من حتی با یکی دو نفر آنها سرشاخ شده و پرسیده بودم در صورتیکه شرائط آنجا این چنین ایده آل است، پس چرا شما در آنجا نماندید و تابعیت آنجا را نپذیرفتید. آنها نیز به سئوالات من جوابهای مغلطه آمیز داده بودند. من بدون اشاره به جوابهای آنها گفتم:

- چون خودتان مسئله را صادقانه مطرح کردید، من نیز می خواهم صادقانه بگویم که به عقیده من وظیفه اساسی حزب توده در این برهه از زمان، قبل از هر چیز شناخت پسیکولوژی مردم است.

علی امیرخیزی که بدقت گفته هایم را گوش می کرد گفت:

- اولاً من نمیدانم شما این تعبیر لومپن پرولتاریا را از کی و کجا یاد گرفتید! این اصطلاح در معنای عام آن به لائها و الواطهائی اطلاق می شود که بشدت فرصت طلبند و انضباط گریز و فاقد شعور و خصلت. ولی من در جمع مهاجرانی که به حزب توده روی آورده اند، قبول ندارم که کسانی از

این قماش باشند. بعلاوه تا وقتی که افراد صالح و واجد شرایط مثل شما و یا دیگران قدم پیش نگذارند، اینها مسلماً یکه تاز میدان خواهند بود و مسلماً با آمدن یکی از شما یکی از آنها عقب خواهد کشید.

ظهر فرا رسیده بود. کتابخانه دو ساعت فاصله ناهار را تعطیل می شد. او موقع خداحافظی گفت:

- باز هم اینجا خواهم آمد و شما هم هر وقت فرصت کردید، سری بماند.

بعد از رفتن او سرپرست دانشسرا که سرپرستی کتابخانه هم با او بود، به دفتر آمد و گفت:

- این آقا کی بود؟ طوری صحبت تان گرم بود که من یکبار آمدم، ولی شما متوجه نشدید.

- پس چرا نیامدید تو؟ او علی امیرخیزی برادر حاج اسماعیل آقاست. امروز صبح اول وقت زنگ زده بودند که برادرم علی می آید آنجا، با ایشان همراهی کنید تا به آنچه میخواهند برسند. ایشان هم آمدند و به آنچیزی که می خواستند، رسیدند.

سپس اضافه کردم که او ظاهراً مسئول تشکیلات توده در آذربایجان است. سرپرست ابرو در هم کرد و گفت: " «تفو بر تو ای چرخ گردون، تفو» به بین بجای ارانی کیه نشسته اند." گفتم: " اینها را دست کم نگیرید. هر کس بالاخره جای خود را می گیرد. من او را آدمی بسیار مؤدب، منزه و مطلع دیدم... او موقع رفتن از همیاری من در پیدا کردن آنچه در روزنامه رعد سالها پیش درج شده بود، تشکر کرد و گفت که اگر من هم نتوانم اینجا بیایم خلیل ملکی و دکتر جودت پیش شما می آیند. امیدوارم که آنها بتوانند با شما زبان مشترک پیدا کنند."

درست یادم نیست که آیا علی امیرخیزی بار دیگر به کتابخانه آمد یا نه. ولی همان نخستین ملاقات تأثیر مثبتی روی من گذاشت. در مسافرتهاى بعدى که به تهران رفتم، او ظاهراً در حاشیه بود. در ماجراهای بعدی به شوروی کوچید و در آنجا مسئولیتهائی داشت و بعداً در یک تصادف اتومبیل کشته شد. بعدها شنیدم که علی شاعر و سخنور بوده و آثاری از او بجای مانده است. آرزو دارم که آن نوشته ها یکروز روی روشنائی ببیند³. یادش بخیر، خاطره اش ابدی باد...

چند روزی از این دیدار نگذشته بود که یکروز علی اصغر دیبائیان، دبیر علوم طبیعی دبیرستانهای تبریز که هنگام تحصیل یکی از معلمان من بود و حالا دیگر با من مثل یک دوست و همکار سلام و علیک داشت، بسراغ من آمد. آدم منزهی بود و قاطبةً فرهنگیان به او احترام می گذاشتند. بعد از سلام و علیک و حال و احوال گفت:

- این آقایان خلیل ملکی⁴ و دکتر جودت⁵ امان مرا بریده اند و بقول خودشان می خواهند مرا توده کنند. منم شرط قبولم را موکول به این کرده ام که اگر شما توده شدید، منم خواهم شد. احتمالاً آنها سراغ شما خواهند آمد. خواستم از قبل در جریان باشید.

- جناب استاد، شما نمی بایست رفتن من به توده را پیش شرط رفتن خودتان قرار می دادید. البته این را نه بخاطر آنکه ما هر دو در انتقاد راه و روش توده ممکن است هم آوا باشیم، بلکه برای اینکه شما و من وضعیتمان با هم فرق می کند. اولاً شما از نظر تجربه و شناخت از من خیلی جلوتر هستید. دوم اینکه وضع شخصی و خانوادگی من با شما از زمین تا آسمان فرق دارد.

- شاید همه اینها در حد خود درست و قابل پذیرش باشد. من که اصراری به رفتن شما به تشکیلات توده را ندارم. فقط می خواهم خودم را توجیه کنم.

چاره ای نبود جز اینکه بگویم دست شما درد نکند و گفتم!... دو سه روزی از این گفتگو نگذشته بود که یکروز سر و کله آقایان پیدا شد. هر دوشان را نخستین بار بود که می دیدم. خلیل ملکی را بعنوان یکی از افراد استخواندار و جسور گروه پنجاه و سه نفر از طریق رسانه های مطبوعاتی و کتابها می شناختم. اما به دکتر جودت تنها بعنوان یک استاد فیزیک دانشگاه اشراف داشتم. چیزی که در این دیدار در من واکنش آفرین بود، فارسی حرف زدن خلیل ملکی آنهم با لهجه و آکسان شدید ترکی بود. بدون رعایت احترام اولین دیدارمان گفتم:

- آقای ملکی شما چرا به زبان مادری تان یعنی به زبان مردمتان حرف نمی زنید؟ شما آمده اید که مردم بی سواد این دیار را با شعارها و راه و رسم خودتان آشنا کنید. ولی آنها زبان شما را نمی فهمند و اگر در این کار اصرار بورزید، چه بسا کار بجاهای باریک بکشد و شما را مسخره کنند....

او رو کرد به دکتر جودت و گفت:

- این آقا چی میگه؟ پس تمام مشکل شما در نیامدن به حزب و مانع آمدن دیگران شدن، مشکل زبان است.

- البته قسمتی از مشکل من مشکل زبان است و گویا شما در تمام دوران تحریم و تحقیر زبان بومی مردم، درخارج از ایران بوده اید و بنابر این بخاطر ترکی حرف زدن نه به دستتان چوب زده اند و نه ده شاهی و یک قرانی را که پدرتان برای پول ناهار می داد، جریمه داده اید؟... حکومت استبدادی، واعظان فارسی زبانی نظیر تاج و شمس را می فرستاد که

زبان بومی مردم را بایکوت بکنند و حزب توده یک تئوریسین بومی را فرستاده است که با مردم به فارسی گفتگو و شعارهای حزب را به مردمی که اصلاً فارسی بلد نیستند، تفهیم کند. اجازه بدهید من از شما بپرسم آیا در جلسات انجمن ایالتی آذربایجان فارسی حرف می زدند یا ترکی؟...⁶

دکتر جودت که دید کار به جدل می کشد، دخالت کرد و گفت:
- قصد ما از آمدن، دیدن کتابخانه تبریز بود که تعریفش را زیاد شنیده ایم. ولی خواهش می کنم خودتان و دوستانتان پیش ما بیایید و ما را تنها نگذارید.

خارج از مرز خانواده، رابطه تنگاتنگ با مردم کوچه و بازار و دست یازیدن به شغل های گوناگون در تعطیلات، دید جامعه نگری و شناخت مردم شناسی مرا البته نه بطور علمی بلکه بیشتر بشکل تجربی توسعه می داد. دیدن بی عدالتیها، حق کشیها، محرومیت مطلق لایه های پائین جامعه از امکانات موجود و شرایط غیر قابل تحمل ستم و مطلق العنانی ارباب و ژاندارم در روستاها، آن چیزی نبود که از دیدها برکنار بماند و از دید کنجکاو من یکی هم به دور نمی ماند.

برنامه هائی مانند تعویض مکرر کلاه، کشف حجاب و نظایر آن که رفورم نامیده می شدند، اگر فایده ای هم می توانست داشته باشد، اعمال خشونت در پیش برد آنها، آن حسن را نیز از بین می برد. این اعمال مردم را متنفر ساخته و در واقع تفهای سر بالائی بودند که به پیشانی این رفورم ها بر می گشتند. مردم کوچه و بازار که انقلاب مشروطه را پشت سر گذاشته بودند، بی پروا و بی پرده حکومت را دست نشانده انگلستان می دانستند و حقیقت امر هم همین بود. این نفرت از انگلیس و روس از

عوامل موثر در گرایش مردم به رژیم فاشیستی آلمان بود. کشور آلمان داشت بجای آن دو استعمارگر کهنه کار و خشن، کوس لهن الملکی (ملک با من است) می زد...

سفسطه های نژاد برتر فاشیزم، خیلی باب مذاق رضا خان بود و نشریاتی از نوع «ایران باستان» که خود را به ارگان پروپاگاندای آلمان آن روز بدل کرده و تئوریهای تنیده شده توسط شوونیستها و ناسیونالیستهای افراطی در آنها درج می شد، همه جا رایگان بود.

از همان آغاز تحویل گرفتن کتابخانه، با انبوهی از کتابها روبرو شدم که آرزوی دسترسی به آنها را به دل می پروراندم. این بود که کار مطالعه و خودآموزی را بطور پی گیر شروع کردم. کسب اطلاعات فنی درباره کتاب، کتابخانه و کتابداری، از موارد مطالعه و بررسی دائمی من بود. در آن سالها منابع موجود در این باره بسیار اندک بود. کتاب بسیار خوب و کاملی در همین رابطه از ترکیه به دستم رسید. تمام زمینه ها از جمله پیاده کردن سیستم دیوئی، فیش بندی و حتی فیش بندی موضوعی را فرا گرفتم. بسیار مشتاق بودم که کتاب را به فارسی ترجمه کنم. ولی نسخه آن در سالهای بعد با دیگر کتابها به یغما رفت.

مطبوعات تهران مرتباً به کتابخانه می رسید و من با وجود کمی فرصت، مسائل خاصی را پی گیری می کردم. از جمله این مسائل یکی تشکیل حزب توده بود که حزبی با مرامنامه دموکراتیک ولی در همه حال هوادار سیاست شوروی که با همگامی گروهی از پنجاه و سه نفر بوجود آمده بود. دیگری حزب اراده ملی که بوسیله سید ضیاء الدین طباطبائی - که بعد از بالغ بر بیست سال غیبت از ایران، با «کلاه پوستی» و شعار «عنعنات ملی» بازگشته و در دفاع از سیاست انگلیس در برابر توده صف آرائی کرده بود- تشکیل شده بود. مسئله دیگر پی گیری انتشار دفاعیات

دکتر ارانی و کتابهایی که در رابطه با جریان زندانی شدن و نحوه محاکمه پنجاه و سه نفر و همچنین افراد سوسیال دموکراتی نظیر سید جعفر جواد زاده (پیشه وری)، سرتیپ زاده (از تبریز که بعداً در جناح انگلیسی نمایان شد)، سید ابوالقاسم موسوی، آرداشس آوانسیان و دیگران - که غالباً سالهای طولانی و بدون محاکمه در زندان گرفتار عقوبت شده بودند - بود. سالها بعد، یعنی احتمالاً در سال 1370 شمسی در سفری به باکو در بساط یک کتابفروش، کتابی را با عنوان «ده سال در قصر قاجار» دیدم. نویسنده کتاب محمد دهقان ننه کرانی که اهل یکی از توابع نمین آذربایجان بود در یک شبکه سوسیال دمکرات محلی وظیفه پیک را انجام می داده و با اینکه هنوز عضو تشکیلات نبوده بعد از بازداشت، مدت ده سال بدون محاکمه در زندان قصر زندانی بوده است. این کتاب معلومات جالبی از اوضاع و شرایط آن دوره زندان مخصوص سیاسی ها را می داد. البته در این یکی دو سال اخیر نوشته هایی نظیر «ورق پاره های زندان» بزرگ علوی، «یادداشت های زندان» سید جعفر پیشه وری و نیز نوشته ای با همین عنوان از آرداشس آوانسیان با امضای مستعار «آهن» انتشار یافته بود. مندرجات آنها اگر در مواردی بکر و جالب است، منتها نه در این کتابها و نه در نوشته های بعدی اشاره ای به خیلی از موارد از جمله متهم ساختن دکتر تقی ارانی به لو دادن شبکه پنجاه و سه نفر و ایجاد فضائی اهانت آمیز و ناهنجار برای این مرد، نرفته بود. سالها بعد که گردانندگان حزب شروع به نوشتن خاطرات خود کردند، بعضی به اشاره و یا عده ای مثل انور خامه ای و دیگران و بخصوص در تاریخ شفاهی بزرگ علوی که در این سالهای اخیر در آلمان بهمت آقای حمید احمدی تنظیم و چاپ شده است، صریحاً پرده از روی این راز برداشته شد. جا دارد که در

این گوشه از دیده ها و شنیده هایم ... (نقطه چین از نویسندگان است - ویراستار) پاراگرافهای زیر را از همین کتاب بزرگ علوی نقل کنم:

"در همان آغاز، یک علت اختلاف این بود که کی این «پنجاه و سه نفر» را لو داده است؟ تا بحال «کامبخش» چنین وانمود کرده بود که «دکتر ارانی» همه را لو داده است. من اینجا لازم می دانم که چند کلمه راجع به این دو نفر بگویم.

«دکتر ارانی» آدمی با سواد، دکترای خود را در آلمان گذرانده بود، فیزیک و شیمی خوانده بود و آدم فکوری بود، اهل علم بود و آدم متشخصی هم بود، یعنی برای خودش شخصیتی بود و می دانست که کی هست و گذشته از این [در سن 32 سالگی] یک مقام اداری، یعنی مدیر کل صنایع و تعلیمات و پیشه و هنر ایران شده بود. می دانست که چه می خواهد و چه می گوید، ضروری نمی دانست که از خودش دفاع بکند، او ساده و سالم بود، بر عکس کامبخش، کار کشته بود و سرد و گرم روزگار چشیده، سواد زیادی نداشت، در شوروی هم فقط خلبانی یاد گرفته بود. او چنین وانمود کرد که او کسی را اصلاً لو نداده و همه اینها در نتیجه ضعف دکتر «ارانی» لو رفته اند و همه را «ارانی» به اداره سیاسی معرفی کرده است. این موضوع، یک اختلاف میان گروه «پنجاه و سه نفر» بود. بیشتر آنانی که وارد نبودند، واقعاً «دکتر ارانی» را مقصر می دانستند. اما چند نفر از دوستان «ارانی» و از آنانی که با سوادتر بودند و آنانی که دکتر «ارانی» را شخصاً می شناختند، می دانستند که این کار دکتر «ارانی» نیست. اما در فلکه، این سر فاش شد و آن موقعی بود که پرونده خوانی پشت میله های زندان آغاز گردید... (خاطرات بزرگ علوی، بکوشش حمید احمدی، ص 222/223)

البته خاطرات نویسان دیگر نیز از جمله انور خامه ای، دکتر جهانشاهلو و دیگران و قبل از همه شاید خلیل ملکی این حادثه را نقل کرده اند. البته پنجاه شصت سال بعد از وقوع این ماجرا که در این مدت مردم و آنهاییکه به حزب توده گرویده بودند، از آن بی خبر مانده بودند، منتهای قباحات خواهد بود اگر اینان چنین اظهار نظر بکنند که آن را بعنوان یک راز تشکیلاتی نگاهداشته اند. حقیقت امر اینست که مکتوم ماندن این خبر به دلیل وابستگی بی چون و چرای کامبخش به ارگانهای امنیتی شوروی و رعایت موقعیت سیاسی او در حزب بوده و موجب کتمان این قضیه گشته است. و این یکی از موارد عدم صداقت رهبری حزب و دیگر اعضای پنجاه و سه نفر بوده است. تفاوتی که گفته های علوی با نوشته های دیگران در رابطه با لو دادن تشکیلات توسط کامبخش دارد، در آنجاست که علوی در صفحات بعدی خاطرات خود دوباره به این موضوع بر می گردد و چنین اظهار نظر می کند:

" اما [در ادامه صحبت] چیزی که من را از حزب توده دلخور و بَری و سرد کرد تا حتی الامکان خودم را کنار بکشم، قضیه «کامبخش» بود. «کامبخش» در همان یکی دو ماه بعد از تأسیس حزب توده غیبت زد. گفته بودند، بنده میگویم گفته بودند و من که نبودم. گفته بودند رفته است به آنجا [باکو]. ببینید من می گویم گفته بودند نه آنچه را که خود میدانم یعنی مانند آنچه را که در زندان با چشم خودم دیدم. گفتند، رفته است آنجا و قانع کرده که او «پنجاه و سه نفر» را لو نداده. بعد از دو ماه آمد و دیدیم که «کامبخش» پیدایش شده و نه به عنوان یک توده ای عادی بلکه در یک کنفرانسی در خارج از حزب توده و در یکی از سالنهای مدارس رفت و صحبت کرد و گفت: حزب من، تا اینکه حرف او به گوش من خورد، من لرزیدم. این هنوز هیچی نشده، میگویم حزب من. بعد شنیدم که در کمیته

مرکزی هم هست. به «رادمنش» گفتم: «رادمنش»، این چیه؟ او گفت: از من کاری بر نیامد. گفتم: یعنی چه از تو کاری بر نیامد؟ گفت: کار دست آنهایی است که باید باشه. گفتم: یعنی روسها. گفت: بله، صبر کن و درز بگیر این را. صبر کن تا موقعش برسه. گفتم: من استعفاء می دهم. احمدی - در آن موقع شما عضو کمیته مرکزی بودید؟ علوی - بله، «رادمنش» گفت: این کار را نکن، اگر تو اینکار را بکنی، بتو می چسبانند که انگلیسی ها گفتند. این صلاح تو نیست و من در حزب ماندم.

احمدی - با «ایرج اسکندری» هم این مسایل را در میان گذاشتید؟ علوی - بله، «ایرج اسکندری» گفت: آقا، باشه از او کاری بر نیامد، ما که آنجا هستیم و ما نمی گذاریم که دست او باشه. اما این بزرگترین خط من در زندگی بود و من از استعفاء صرف نظر کردم. کاش در همان ماههای اول، استعفاء می دادم... " (همانجا ص 254 و 255)
(در نقل قولها، رسم الخط و نشانه گذاری کتاب مذکور عیناً رعایت شده است- ویراستار)

البته اطلاعات انور خامه ای از محضر روسها خیلی بیشتر است و او در کتاب خاطرات سه جلدی خود می نویسد: " کامبخش در باکو با نام مستعار قنبراف کتاب «رنگین کمان» واندا واسیلوسکایا را که یکی از نوشته های موفق مربوط به جنگ میهنی شوروی است به فارسی ترجمه می کند و کتاب در همانجا منتشر می شود و غیر ذلک." باز جای شکرش باقی است که از میان آن همه رهبران و شاهدان، این یکی با لیت و لعل به اشتباه خود اعتراف دارد.

در سال 1326 شمسی که برای پاسخ گوئی در رابطه با انتشار داستانهای معروف «ده ده قورقود» که اداره کل معارف و اوقاف آذربایجان

انتساب آن را به فولکلور آذربایجان نوعی شانتاژ و نشر اکاذیب دانسته و اساساً وجود آن را نفی می کرد، رفته بودم، سری هم به انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی زدم. آقای دکتر کیانوری که قبلاً از فعالین آنجا بود، بخاطر تراکم وظایف حزبی از آنجا کنار کشیده و آقای بزرگ علوی در پشت یکی از میزها نشسته بود. از او پرسیدم:

- با این همه میدان فراخ فعالیت‌های تبلیغاتی و مطبوعاتی آقا بزرگ را بر سر میز سکرتری نشانده اند؟

اول مرا شناخت و یکه خورد و بعد که مرا شناخت با آن صمیمیت و یگانگی همیشگی مرا بغل کرد و گفت:

- در فجایع و قتل نفوس در آذربایجان نگران چند نفر بودم که یکی از آنها هم تو بودی. آنقدر بی محابا سخن می گفتمی که هر آن ممکن بود زبان سرخت سر سبزت را به باد دهد.

بعد تعارف کرد که بنشینم و یک چائی دیش با هم بخوریم.. ماجرا را گفتم و او با حیرت گوش فرا می داد. در همین حین کریم کشاورز با مشتی اوراق در دست وارد اتاق شد و آقا بزرگ مرا معرفی کرد. کشاورز گفت:

- با اسم شما آشنا هستم ولی نمی دانم از کجا؟

- احتمالاً بخاطر داستان حماسی معروف «پهلوان پلنگینه پوش» شوتا روستاوللی که من روی آن کارکرده و قسمتی از آنرا به فارسی برگردانده بودم. دستنویس آنرا فرستاده بودم اینجا که شخص صاحب نظری آنرا ببیند و در صورتیکه شایسته تشخیص داد، بقیه آنرا تکمیل کنم.

او مثل کسی که در ذهن خود پی مطلبی می گردد، گفت:

- درست است. من آنرا به یکی دادم که ببیند و اظهار نظر کند و از آن آدم بعدها خبری نشد. امیدوارم کپی آن نوشته را خودتان داشته باشید؟

- البته دارم.

بعدش به خواهش من با علوی بکتابخانه رفتیم و من از دیدن اینکه قسمتی از کتابهای کتابخانه انجمن روابط فرهنگی را به اینجا منتقل کرده اند، خوشحال شدم. زیرا آن کتابها در شناساندن زبان، ادب و فرهنگ آذربایجان می توانست مؤثر باشند. (منظور زنده یاد فرزانه کتابهای کتابخانه انجمن روابط فرهنگی شوروی مستقر در تبریز است که کتابهای آن بعد از قتل و عام و کتابسوزان معروف بعد از شکست نهضت 21 آذر، به تهران منقل شده بودند- ویراستار)

کمیته ایالتی حزب توده جهت جلب روشنفکران شهری تقلا می کرد. جلسات بحث و انتقاد را پی گیرانه تشکیل می داد. ولی مبارزه در کوچه و خیابان بود. در میان توده های زحمتکش شهری، رنجبران و تهیدستان دهات و روستاها بود. مردم نان، کار، آزادی و دموکراسی، اجرای مفاد قانون اساسی، عدم دخالت در انتخابات و رفع تبعیض و نابرابریها را می خواستند. جنگ در شرف پایان بود. در این میان انتخابات دوره چهاردهم مجلس آغاز شد. در آستانه انتخابات دو حزب نیرومند حزب توده ایران که زیر نفوذ دولت شوروی و حزب اراده ملی به سردمداری سید ضیاء به عنوان پاسدار کهنه کار سیاست انگلیس، بهمدیگر پریده و همدیگر را لجن مال می کردند. و در این میان صحنه برای جبهه ملی، که از ترکیب چند حزب و گروه تشکیل شده و از سیاست دکتر محمد مصدق که بعداً لیدر و پیشوای بلامنازع این جبهه شد، آماده می گشت.

انتخابات دوره چهاردهم ترکیب تازه ای را به مجلس که نمایندگان انتخابی آن در دوره رضاخانی «حکیم فرموده» بودند، می دهد. در کنار گروهی از سردمداران سابق و مالکان بزرگ و باصطلاح وابستگان به هزار فامیل از قماش دکتر طاهری و ملک مدنی، عده ای وابسته به احزاب و عناصر ملی و تعداد پنج شش نفر از کاندیداهای حزب توده - که بعداً به

فراکسیون توده شهرت یافت- و نیز مدیر روزنامه آژیر، سید جعفر پیشه‌وری انتخاب می‌شوند. جریان تصویب اعتبارنامه‌های آنانرا به دقت تعقیب می‌کنم. دکتر مصدق که لژ مخالفت با نمایندگی سید ضیاء الدین را اداره می‌کند، یکبار عینک خود را در منزل جا گذاشته و سید ضیاء الدین عینک خودش را به او می‌دهد که بدنال آن شوخیهایی از نوع: نمره چشم هردوشان یکی است! هر دو از همان دریچه به مسائل می‌نگرند، از طرف مطبوعات عنوان می‌شود. و باز دقیقاً در همین مجلس و بهنگام طرح اعتبارنامه‌های عبدالرحمن فرامرزی و حائری زاده، این دو با اعتبارنامه‌های دیگر مخالفت می‌کنند و این مخالفتها به پرده‌دریهای منجر میشود و هر کدام آن دیگری را پادوی «ماستوکس» مدیر عامل نفت جنوب و به سایر القاب مفتخر می‌کنند. ولی در حین رأی‌گیری هر دو بهمدیگر رأی مثبت می‌دهند!... اما اعتبارنامه پیشه‌وری را با تمهید و نیرنگ رد می‌کنند و با نشان دادن دهن کجی عملاً با خواستهای قانونی و اصلاح طلبانه آذربایجانیها که پیشه‌وری می‌توانست مدافع آنها در مجلس و دولت باشد، مخالفت می‌کنند.

این اقدام تنها یک راه در پیش پای آذربایجانیها گذاشت و آنهم این بود که مشیت را با مشیت جواب بدهند. و همین انگیزه بود که بعداز گفتگوها و کنکاشها، پیشه‌وری روزنامه خود را بطور موقت تعطیل کرده و خود به آذربایجان آمد. و همه اینها بعداً منجر به صدور مراجعتنامه و تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان و قضایای بعدی گردید. (منظور زنده یاد فرزانه گفتگوها و مذاکراتی است که سید جعفر پیشه‌وری بعد از رد اعتبار نامه اش برای برون رفت از بن بست موجود با عده ای از آزادیخواهان آذربایجانی داشت که منجر به صدور مراجعت نامه مشهور به 12 شهریور و تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان شد- ویراستار)

البته در تمامی این جریان‌ها، دولت شوروی که نمی‌خواست ارتش خود را از آذربایجان بیرون ببرد و مخصوصاً جناح حاکم در آذربایجان شوروی که آتش بیار معرکه شده بود، با جانبداری شان از تشکیل فرقه دموکرات، بدنبال تحصیل آنچه که می‌توانستند بدست آورند، بودند. آنها پیشه‌وری را «آدم» خودشان می‌دانستند. اما پیشه‌وری هر که بود به معنی خاص کلمه «آدم» آنها نبود. مسلماً هوادار آنها بود و این هواداری در شرایط آنروز اگر به معنی تأیید همه جانبه آنها هم که باشد، پیشه‌وری سرسپرده نبود. او از نسل سوسیال دموکرات‌های نخستین بود که هوای صاف و بی‌غش انقلاب را تنفس کرده بودند. شاید از نظر تئوری فرد زیاد شاخصی نبود ولی به کرامت انسان معتقد بود و بیش از همه آنانکه در ایران و در گردونه رهبریت حزب توده می‌چرخیدند، از خصلت‌های مردمی برخوردار بود. به مردم اعتقاد داشت و در برابر آنها احساس مسئولیت می‌کرد. ماجراهائی که بخصوص بعد از عقب نشینی فرقه تا هنگام مرگ او پیش آمد، بیانگر این واقعیت است. او فدای باورهای خود شد. اما رهبران توده ای در رفته از ایران چون گوش بفرمان مسکو داشتند و جیک هم نمی‌زدند، به فراخور خودشان از امنیت و امکانات برخوردار بودند. و بعضی از این صحنه‌ها واقعاً رقت انگیز و تأسف بار است. بعنوان مثال وقتی که ایرج اسکندری را بر می‌دارند که بجای او کیانوری را بنشانند، اسکندری التماس می‌کند که لااقل میز دبیر کلی را برای او بجای گذارند تا او در پشت آن بنشیند. و همچنین از ستمی که بر او رفته به کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی عرضحال می‌نویسد و داد خواهی می‌کند!...

بهر تقدیر فشار اتحاد شوروی به ایران در مورد اخذ امتیاز نفت شمال، زمانی بود که هنوز فرقه دموکرات آذربایجان متولد نشده بود. و این حزب توده ایران بود که عوض متشکل کردن توده‌های عصبانی مردم برای بیرون

راندن انگلیسیها از نفت جنوب و رهبری و هدایت این حرکت تاریخی ضد امپریالیستی، با انتخاب موضع تاریخی نادرستی بدون توجه و اعتنا به اینکه اتحاد جماهیر شوروی (سوسیالیست!) با خواست نادرست خود پای خود را به جای پای یک دولت امپریالیست می گذارد، به دو دوزه بازی و قهر و آشتی با سید ضیاءالدین طباطبائی عامل سرسپرده استعمار مشغول بود. حزب توده هیچوقت نتوانست این شهامت را از خودش بروز بدهد و هدایت این حرکت تاریخی ضد امپریالیستی را بپذیرد و به شعاری که هر روز در بالای روزنامه ارگان خود می نوشت که «با هرگونه استعمار و استثمار ملت ایران مبارزه کنید» جامعه عمل بپوشاند. او طوطی وار خواست اتحاد شوروی را تکرار کرد و در راه تحقق آن از هیچ تلاشی فرو گذار نکرد. او در زیر حمایت سرنیزه سربازان روس در تهران میتینگ برگزار کرد و در آذربایجان توده های عوام شهر و روستا را سوار کامیونها کرد تا داد بزنند «بیز نووتی سووت دوولتینه وئریریک! - ما نفت را به دولت شوراها می دهیم!». رهبران و تئوریسینهای خود را وا داشت تا در مشروعیت آن قلم فرسائی کنند و این اقدام زورکی و نابخردانه را توجیه کرده، صحبت «حریم»⁷ را پیش بکشند و حتی به سفسطه «مداخله در برابر مداخله، مساویست با عدم مداخله» را عنوان کنند و بدین وسیله رهبری توده های وسیع خلق را دو دستی در اختیار جبهه ملی که بزعامت دکتر مصدق در حال نضج گرفتن بود، بگذارند.

کتمان حسابگرانه و مودیانه افراد پنجاه و سه نفر در مورد افترا و اهانتی که در مدت بازداشت توانفرسا به دکتر ارانی رفته بود و بزدلی آنها در افشای ماهیت کامبخش و تسلیم مطلق آنها به دعاوی دولت اتحاد جماهیر شوروی دو تا لکه ننگی بود که از دیدگاه من بر پیشانی حزب توده نشست. تشکیلات و اتحادیه کارگران خلیل انقلاب آذر به نمایندگی

یوسف افتخاری در تبریز، وقتی با هجوم نیروهای انتظامی از هم پاشید، زحمتکشان تبریز بعد از ضربه های وحشتناکی که خوردند به اتحادیه کارگران حزب توده ایران که صدر آن محمد بی ریا شاعر و عضو کمیته ایالتی بود، پیوستند. محمد بی ریا با اینکه در آن تاریخ با شعرهای ملی و اجتماعی که در مطبوعات انتشار می داد و با سخنرانیهایی که در آنها با قدرت بیان خود کارگران را تهییج می کرد، محبوبیتی میان آنان پیدا کرده بود، ولی مورد تأیید اعضای کمیته ایالتی نبود. آنها او را به بیسوادی و تسلیم در برابر عوامل شوروی متهم کرده و نصب عکس استالین در دفتر کارش را مورد انتقاد قرار می دادند. خلیل ملکی بخصوص در این جهت به افراط می رفت. سرانجام همه آنها موجب عزیمت سه نفر از کادرهای مرکزی یعنی خلیل ملکی، دکتر حسین جودت و علی امیرخیزی از تبریز گردید. با عزیمت آنها این بار سر و کله آقای آرداشس آوانسیان با کسی بنام زولون در تبریز پیدا شد. او برای وانمود کردن اینکه حزب توده توان شرکت در شورشهای دهقانی را دارد، با گروهی از اعضای حزب توده و اتحادیه کارگران برای حمایت از عناصر تبلیغاتی که حاج احتشام آنها را از دهات مالکانه خود رانده بود، به روستای لیقوان که در جای با نزهتی در دامنه کوه سهند قرار گرفته، می روند. مالک آن حاج احتشام^۸ که از مالکان با نفوذ تبریز بود، با آنها درگیری مسلحانه پیدا می کند و تعدادی از منسوبان حاج احتشام از آن طرف و چند کارگر از جانب اتحادیه کشته می شوند. آنها کشته ها را برای دفن به شهر منتقل می کنند که این عمل بعداً موجب انتقاد شدید روسها و بالطبع حزب توده گردید و آرداشس، زولون را که یک فرد بیگانه بود و در یک محاکمه قلابی محکوم و اعدام شده بود، عامل این برخورد مسلحانه جلوه می دهد ولی خودش نیز مورد بی مهری قرار می گیرد. بطوریکه اگر دکتر بنش که با آرداشس از مدرسه

سیاسی «کوتو» آشنا بود، پا در میانی نمی کرد، قطعاً عاقبت وخیمتری برای آرداشس می توانست داشته باشد.

مراجعت نامه فرقه را اصغر دیبائیان پیش من آورد و توقع داشت که من هم بقول خودش یک امضا زیر آن بپردازم. ولی با اینکه به دیبائیان خیلی احترام قائل بودم، امتناع کردم و گفتم:

- تا اساسنامه و مرامنامه در میان نباشد، من امضا نمی کنم. اینجا اسامی آدمهای سرشناسی هست که دنیا دیده و سرد و گرم چشیده اند. ولی من هنوز تازه به دوران مطالعه، سنجش و اندیشه قدم نهاده ام. دیبائیان گفت:

- اینجا امضاهائی هم هست که صاحبان آنها به قوزک پای تو هم نمی رسند. این جریان بدون وجود من و تو هم پیش خواهد رفت. اما اگر ما آن تو باشیم چه بسا بتوانیم در جلوگیری از هوسها و افراط و تفریطها مؤثر باشیم.

- می دانید استاد، من از این شایعه قیام مسلحانه دل نگرانم. شورویها تا دیروز با قیام مسلحانه مخالف بودند و حالا با آن نه تنها موافقند بلکه حاضر به دادن هر نوع اسلحه هستند. من با برنامه تحول فرهنگی و مدنی یعنی تدریس زبان بومی خودمان در مدارس، اشاعه مطبوعات، کتاب و تشویق اهل قلم به اینکه نوشته های خود را سعی کنند بزبان مادری بنویسند، همچنین تکثیر مدارس، احیای تئاتر ملی، همگانی کردن تحصیل و اساساً هر آنچه فرقه در این باره تصمیم به اجرا داشته باشد، موافقم. با تقسیم اراضی مالکان بزرگ بین رعایا، با دفع ستم نماینده ارباب و ژاندارم در روستاها، احترام دولت به حدود و حقوق و آزادی مردم، انجام انتخابات واقعی و تشکیل انجمن های ایالتی و ولایتی موافقم. ولی با قیام مسلحانه موافق نیستم. این قیام ما را نه با قشون فررتی ایران که

مقاومت آنرا در سوم شهریور دیدیم، چه بسا به ظن قوی با ارتجاع داخلی و امپریالیسم جهانی مواجه خواهد ساخت. آخر شما که امروز مراجعنامه را امضا کردید، چطوری می خواهید فردا قیام کنید؟ اگر این فرقه که امروز با این عجله تشکیل شده، لاف از همان روز که دیکتاتوری رضاخانی ور افتاد، تشکیل می شد و برنامه تشکیلاتی و تعلیماتی خود را اجرا می کرد یعنی حزب، فرقه و جبهه آن موقع تشکیل می شد، چیزی بود. ولی حالا خلق الساعه یک شبه می خواهیم ره صد ساله برویم. «بنشن آماده نکرده دیگ آش را روی اجاق می گذاریم؟» قرار بر اینست که اتحاد شوروی از این قیام پشتیبانی نکند. ولی اگر نخواست یا نتوانست این پشتیبانی را انجام بدهد، قضیه چه صورتی پیدا می کند؟

دیبائیان آدم جسور و بی پروائی بود. حتی در دوره رضاخانی نیز سر کلاس کارهای نسنجیده دولت را به باد انتقاد می گرفت. بدون ملاحظه به سیاست دولت در مورد آذربایجان می توپید. مخالف شدید تعیین مسئولان دولتی آذربایجان از افراد غیر بومی بود. با این همه یکه خورد و گفت:

- این حرف ها را می توانی در میان جمع هم بزنی؟

- تا این جمع کی باشد.

- مثلاً این کمیته موقت تدارکات، پیش خود پیشه وری.

- آخر چرا نتوانم بزنم. من اطمینان دارم پیشه وری بخاطر این حرفها کسی را دار نمی زند. ولی پیش لومپن پرولترها نه!... آنها به خاطر یک «دستمال حاضرند قیصریه را آتش بزنند.» وانگهی بنظر می رسد تا واریشها (رفقا- ویراستار) این برنامه قیام مسلحانه را چاق کرده اند و قهراً از آن قصد بهره برداری دارند.

اوضاع بسرعت دگرگون می شد و تسلط فرقه بر جو سیاسی منطقه روزافزون بود. خبر مسلح شدن و رو در روئی مردم با ژاندارمها و نیروهای

انتظامی که روز به روز گسترش می یافت، از ولایات و روستاها می رسید. تا بالاخره در بیستم آذر 1324، تبریز به وسیله نیروی مسلح دهقانان محاصره گردید و طی مذاکراتی با ارتش مصالحه شد. تنها در رضائیه (ارومیه - ویراستار) بمناسبت مقاومت ارتش در برابر دموکراتهای مسلح برخوردی رخ داد.

در 21 آذر 1324 در تبریز نخستین کنگره برای تعیین هیئت دولت تشکیل شده و حاکمیت فرقه دموکرات بر اوضاع محرز گشت.

در آن روزها انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی بر برنامه های خود افزوده بود و در یکی از این برنامه ها یکی از افرادی که از آن طرف یعنی باکو به تبریز آمده بود و نامزد علوم تاریخی بود، سخنرانی در رابطه با تاریخ، زبان و مدنیت آذربایجان می کرد. من نیز مانند دیگر فرهنگیان در این کنفرانس ها شرکت می کردم. در نتیجه مراوده و سئوال جوابهایی که رد و بدل می شد، با او آشنا شده بودم و او اظهار تمایل کرده بود که از من فارسی بیاموزد. او برای این کار دو سه بار هم به کتابخانه آمده بود. علاوه بر او یک خانم جوان روس هم که در آنجا منشی بود، در انستیتوی شرق شناسی مسکو زبان فارسی را فرا گرفته بود و مایل بود که بوستان سعدی را فرا گیرد. آن موقع من با زبان روسی آشنائی خیلی سطحی داشتم و با این دو نفر الزاماً به فارسی مذاکره می کردم. روزی حین درس آقائی که رئیس قسمت «وُکس» بود، سرزده و بدون اجازه در را باز کرده و داخل اتاق شده و بدون مقدمه به هر دو نفر آنها سخت توپید که چرا سر وظایفشان نیستید. بعد با لحن تحکم آمیزی چیزهایی گفت که من حدس زدم به فارسی حرف زدن آنها ایراد می گیرد و می گوید که اینجا سفارت ایران در مسکو نیست بلکه شعبه «وُکس» در آذربایجان است. آن دو نفر

رنگشان مثل گچ سفید شده بود. او همینطور با گستاخی به روسی به آنها توپ و تشر می کرد. بالاخره من از کوره در رفته و گفتم:

- اگر اینجا شعبه «وکس» در آذربایجان است، پس چرا شما با همکاران که یک آذربایجانی است و تصادفاً هم نامتان و هم فامیلتان شبیه هم است به روسی حرف می زنید؟

این هر دو نامشان حسین و شهرتشان شریف اف بود. اما آنکه نامزد علوم تاریخ بود، در برابر آن یکی کوتاه آمده و شهرتش را از «شریف اف» به «شریفلی» بدل کرده بود!...

تاواریش شریف اف که دید که من معنی گفته های او را حدس زده ام با همان لحن زشتش پرسید:

- مگر شما روسی هم می دانید؟

- خیلی کم، ولی از لحن گفتارتان معنی عنایتان را فهمیدم.

- پس شما آدم باهوشی هستید.

- نه زیاد، ولی اگر وقت داشتید یک لطیفه ای برای شما نقل می کنم.

او مثل کسیکه ناچار مانده باشد، خودش را روی مبل انداخته و گفت:

- بفرمائید. حاضرم، بشنوم.

- در منطقه خوزستان و لرستان ایران، آنجا که مرکز استخراج نفت است، انگلیسیها از همان ابتدای شروع به استخراج و بهره برداری نفت، با خانها و فئودالهای محلی روابطی بهم زدند. حتی برای بعضی از آنها مستمری برقرار کرده و غالباً تفنگ وینچستر شکاری و از این قبیل هدایا برای آنان می آوردند.

روزی دو نفر انگلیسی به خانه خانی وارد می شوند. خان به آنها خوش آمد می گوید و فردای آنروز آنها را همراه خود به شکار قوچ می برد. در آن حول و حوش آدمی بوده که انگلیسی می دانسته و در چنین مواقعی

وظیفه «دیپماچ» یعنی مترجم را عهده دار می شده است. خان سفارش می فرستد که مترجم نیز بیاید. بعد از شکار قوچ وحشی گوشت بریان به سر سفره می آورند با مخلفات، خوردنیها و چشیدنی های بسیار. بعد از صرف طعام، خان عقب کشیده، به پشتی تکیه داده و از ته دل یک آروغ پر زور می زند. دو نفر انگلیسی به هم نگاه می کنند و یکی چیزی به آن دیگری می گوید. خان که حواسش به آنها بوده، از دیپماچ می پرسد:

- آن یکی به این یکی چی گفت؟

مترجم جواب می دهد که او به هم سفرش گفت:

- خان عجب آدم بی تمدنی است.

- خان ابروانش را در هم میکشد و چیزی نمی گوید.

چند لحظه ای می گذرد و یکی از انگلیسیها که از ناهار فارغ شده، کنار می کشد و یک باد شکم پر صدا رها می کند. خان که هنوز اخمش وانشده بی اختیار دستش به سوی قبضه خنجر می رود و سر جایش پا به پا می شود. دیپماچ که می بیند اوضاع خراب است، می گوید:

- خان، می بخشید. همچنانکه ما آروغ زدن را عیب نمی دانیم آنها هم این کار را عیب نمی شمارند.

خان بغض می کند و می گوید:

- آروغ زدن ما دلیل بی تمدنی، ولی باد شکم در کردن آنها دلیل مدنیت است!

***

حسین شریف اف بر مجله ای که از طرف انجمن روابط فرهنگی شعبه آذربایجان با نام «شفق» منتشر می شد، نظارت می کرد. عید نوروز نزدیک می شد و او می بایست این شماره مجله را به تجدید سال و آغاز فصل بهار اختصاص می داد. یک روز که من برای تدریس زبان و یا عبارت

درست تر برای فراگیری قواعد و ضوابط زبان آذربایجانی - که قانونمند و هارمونیک بودن آن را از حسین شریفلی و دیگر اعضاء تحریریۀ «وطن یولوندا» شنیده بودم - به انجمن مراجعه کردم، شریف اف از من خواست که یک متن بدیعی در رابطه با نوروز بنویسم. من اظهار کردم که چون نوشتن به زبان مادری را تازه شروع کرده ام، بنابراین ممکن است نوشته ام چنگی به دل نزند. گفت چون نمونه نوشته مرا دیده است، هر چه بنویسم، چاپ خواهد کرد. بهرحال کلمات و جملاتی را به زبان مادری بهم بافتم و به او دادم. عیناً نوشته مرا چاپ کرده بود.

در این مجله اگر کسی غیر از نویسندگان خودشان مقاله ای می نوشت، بیست تومان برای او منظور می کردند. ولی شریف اف حق القلم مرا پنجاه تومان منظور کرده بود. وقتی علت افزون بودن آنرا پرسیدم، گفت:

- مازاد آن بابت آن لطیفه ای ست که یکوقتی به من گفتم.

تازه متوجه شدم که ژست آن روز او علی دولابی بوده و بابا اهل بخیه است و دلش برای لطیفه های آبدار تیریز می شنجد. بطوریکه هر وقت برای تعویض کتب امانتی که از کتابخانه انجمن می گرفتم، می رفتم، چون به دختر کتابدار سپرده بود که اگر من آمدم او را خبر بکند، فوراً در کتابخانه پیدایش شده و از من می خواست که لطیفۀ تازه ای را نقل کنم. من نیز یکی از آن لطیفه های بانگ خروس نشنیده را برایش نقل می کردم. شریفوف می گفت:

- تو این لطیفه ها را از کجا یاد گرفتی و چطوری به ذهنت سپردی؟

یک روز که مرا به اطاقش دعوت کرده بود، روی میزش کتاب دوجلدی «تاریخ ادبیات آذربایجان» را دیدم که ظاهراً تازه از باکو آمده بود. گفتم:

- می توانم آنها را از شما امانت بگیرم؟

- البته، فقط به یک شرط.

- چه شرطی؟
- به شرط اینکه یک مقاله در شناساندن این کتاب بنویسی.
- شما عجب انتظاری از من دارید. « به لب شگری می گوئی که چراغ را پف کن! » (ضرب المثل آذربایجانی: میریغا دییرسن، چیراغی پووفله- ویراستار). این کار از عهده اساتید و کتاب شناسان بر میاید.
- چرا بر میاید. نوشته هایت را دیده ام. مگر آن دو مقاله در مجله یادگار به قلم تو نیست؟

من پیش خود گفتم: ای بابا، اینکه از همه جا خبر دارد! حالا قضیه چه بود. شاید سالهای 1322 و یا 1323 شمسی بود. عباس اقبال از جایی فهمیده بود که نسخه ای از سفرنامه حسینخان آجودانباشی به اروپا که به قلم عبدالفتاح گرمودی منشی است، همچنین نسخه خطی کامل تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز نگارش نادر میرزا به خط ادیب السلطنه سمیعی در کتابخانه تربیت موجود هستند. او از من خواسته بود که در باره این دو اثر نوشته های جداگانه ای بنویسم. من اینکار را انجام داده بودم. البته قهرراً هر دو مقاله به فارسی نوشته شده و در آن تاریخ در مجله «یادگار» چاپ شده بودند. بی تردید خواندن آن تاریخ ادبیات دو جلدی که با حروف کریل (با اینکه بعد از ایجاد جمهوری شوروی آذربایجان الفبای لاتین جای عربی را گرفت، ولی بادمجان دور قاب چین های حزب کمونیست آنرا با الفبای کریل عوض کردند. بعد از استقلال اخیر جمهوری آذربایجان، الفبای لاتین با هزار زحمت دوباره معمول گردید - ویراستار) چاپ شده بود، برایم آسان نبود. ولی بهر تقدیر بعد از پانزده بیست روز چیزهایی سر هم بندی کرده و به او دادم. پسندیده بود و در مجله چاپ کرده بود. در آستانه تشکیل فرقه دموکرات، او که مسئولیت اعزام جوانان آذربایجانی جهت ادامه تحصیل به

باکو را عهده دار بود، سرش شلوغ شده بود. روزیکه قرار بود انبوهی از این جوانان راهی شوند، برای دیدن و تودیع با چند تن از آنان رفته بودم. او تا چشمش به من افتاد گفت:

- "کار واجبی با شما دارم. اگر ممکن است همینجاها باشید تا من برگردم." گفتم که:

- پائین در کتابخانه هستم، هروقت آمدید مرا صدا بزنید.

یکساعت بعد آمده و مرا به اطاق خود دعوت کرد. از کارهای مجله و کار اعزام داوطلبان برای ادامه تحصیل به باکو حرف زد. ولی حدس می زدم که اینها همه بهانه هستند و او کار واجبی با من دارد. حدسم درست بود. ناگهان بر سر مطلب رفته و پرسید:

- نظر شما به آینده این حرکت که در اینجا شروع شده چیست؟ آیا این حرکت خواهد توانست در شعارهای خودش موفق شده و این مردم را از فقر و جهلی که دامنگیر آنهاست، رهائی ببخشد؟

- حقیقتش من در این باره نیندیشیده ام و بنابراین نمی توانم به این سؤال که یک سؤال دقیق و قابل بررسی است، فی المجلس جواب بدهم. ... (در اینجا در متن اصلی جمله ای که شامل سؤال زنده یاد فرزانه از شریف اف است، افتاده است - ویراستار)

- اما یک بار که در اداره روزنامه وطن یولوندا به میرزا ابراهیموف - که وزیر فرهنگ آذربایجان بود و به آذربایجان ایران رفت و آمد داشت - معرفی شدم، او طوری برخورد کرد که گویا می تواند به هر نوع سئوالی که داشته باشم، پاسخ بگوید. البته از نوشته هایش کتابی را با عنوان «بؤیوک دموکرات - دموکرات بزرگ» خوانده بودم. این کتاب درباره شرح احوال و آثار ادیب و متفکر سرشناس آذربایجان جلیل محمد قلی زاده بود که قبل از انقلاب سوسیالیستی با انتشار روزنامه «ملانصرالدین» مشهور

خاص و عام شده بود. و من از این کتاب خوشم آمده بود. از این رو فی البداهه از او پرسیدم: "شما در باره نهضت امروزی آذربایجان چه نظری دارید؟ آیا این نهضت خواهد توانست سرمشقی برای اقوام دیگر و مردم زحمتکش ایران در دستیابی به حقوق حقه خود باشد؟" او در جواب گفت: "من می توانم به این سؤال شما یک جواب نظری عمومی بدهم و آن اینست که هر نهضت تا حالت تعرض داشته باشد، موفق است. ولی بمحض اینکه حالت دفاعی و انفعالی بخود بگیرد، ناکام خواهد ماند." بعد من از او پرسیدم: "آیا شما این مطلب را با کس دیگری نیز مطرح کرده اید؟" کمی بفکر رفت و گفت: "چرا، در این باره با یکی از حاجی آقا های سرشناس تبریز مذاکرات مفصلی داشتیم. ولی آخرش او آب پاکی روی دستم ریخت." از ابراهیموف پرسیدم: "چطوری ریخت؟" در جوابم گفت: "حاج آقا گفت که اگر منظور یک آذربایجان واحد و مستقل است، در آن صورت شما برای رسیدن به آن خیلی بیشتر از ما مشکل دارید. می دانید که ما با یک تلنگر انگشت می توانیم شاه را سرنگون کنیم. و بعد از آن نیز می نشینیم و می اندیشیم که چکار بکنیم. اما شما باید خود را از زیر سلطه رژیم حاکم در آنجا رها کنید و این کار خیلی مایه می برد. مگر اینکه شرایط تاریخی مساعدت کند که بتوانیم عهدنامه های گلستان و ترکمان چای را پاره کنیم. تازه آنوقت هم شما باید به ما ملحق شوید. ..."

خندیدم و گفتم:

- حالا می توانید از آن آدم سرشناس نام ببرید؟
- چرا که نتوانم. شما حاجی محمد آقا نخجوانی را می شناسید؟ گفتم: مگر در تبریز در بازار و بین مردم کتابدوست کسی هست که حاج آقا را شناسد؟

آنوقت‌ها حاج محمد آقا نخجوانی عضو هیأت مدیره انجمن روابط فرهنگی آذربایجان با اتحاد شوروی بود و بنابراین با شریف اف امکان دیدار، مذاکره و گفت و شنود آزاد داشت.

شریف اف تعریف کرد که با حاج آقا بطور تفصیل در مورد آذربایجان صحبت داشته و حاج آقا همیشه با زیرکی (اصطلاح خود شریف اف) از زیر تکلیف‌های (پیشنهادات) او در رفته است. از جمله یک بار او به تقدیر خودش با نخجوانی در باره فاجعه جدائی یک ملت و یک سرزمین صحبت کرده و از او می پرسد که به نظر او چه راهی برای یکپارچه کردن این ملت وجود دارد؟ مخصوصاً که این ملت واحد در دو شرایط کاملاً متفاوت قرار گرفته و قسمت جدا شده از این سرزمین در داخل ترکیب دولت مقتدر روسیه سرنوشت و راه رسم جداگانه ای را پیدا کرده و با وقوع انقلاب کبیر اکتبر بمرحله ای رسیده است که حاجی آقا در سفر اخیرش به باکو آنرا ملاحظه کرده است. حاج آقا جواب می دهد که من اهل سیاست نیستم. ولی شما در گفته هایتان صحبت جدائی آن آذربایجان را پیش می کشید. آیا این جدا شدن بر اساس خواست مردمی بوده که اکنون در آن طرف مانده اند؟ چرا که ما اغلب در سخنرانیهای رسمی مسئولان شما از زبان آنها می شنویم که می گویند: «الحاق داوطلبانه آذربایجان به ترکیب اتحاد شوروی». من تا حالا معنی این کلمه داوطلبانه را نفهمیده ام. ولی اگر می خواهید که این آذربایجان هم مثل آذربایجان شمالی «داوطلبانه» وارد ترکیب اتحاد شوروی شود، در آن صورت باید بگویم که «بو خام خیالوندی سنون» (این خیال خامی است که تو می پرورانی). ... او مثل اینکه می خواست نظر مرا بسنجد. نگاهش را به دهن من دوخت. من گفتم:

- اگر شما چنین گفتگوئی با حاج آقا نخجوانی داشتید، در آن صورت بقول آدمهای دین باور ما، او حجت را بر شما تمام کرده و من تنها می توانم اینرا بر آن بیفزایم که شما و دولت شوراها سعی کنید، صادقانه و بدون گروکشی از نهضتی که در آذربایجان ایران مشتعل شده، بعنوان یک دولت حامی ستمکشان حمایت کنید، تا صدای نهضت آذربایجان به اکناف ایران رسیده و پایداری آن حکومت تهران را بر سر عقل بیاورد. همچنانکه سوسیال دموکراتهای روسیه بدون هیچ چشمداشتی به انقلاب مشروطیت و مبارزان مشروطه کمک کردند.

حسین شریف اف ساکت گوش می داد. حرف من که تمام شد، گفت:
- من می دانستم که تو حرفی برای گفتن داری. ولی میل دارم این صحبت همینجا بماند و بجائی درز نکند. ...

لیکن سالها بعد وقتی که به باکو رفتم، دیدم که او این مطلب را اینجا و آنجا با اندکی اینور آنور کردن موضوع نقل کرده است. باین ترتیب من نیز از گناه افشای راز و بازگوئی آن بری شدم.

توضیحات:

1- در تحولات سیاسی بعد از انقلاب مشروطیت برادران امیر خیزی همیشه فعال بوده و جزو نیروهای پیشرو این منطقه از کشور بوده اند. حاج اسماعیل امیر خیزی غیر از کارهای فرهنگی مهمی که در آذربایجان انجام داده است، جزو دمکراتهای تبریز بوده و در حین قیام لاهوتی همراه با شخصیت هائی چون ابوالقاسم فیوضات، میرزا محمد علی تربیت و میرزا محمد علی صفوت اداره شهر تبریز را در دست داشتند. برادر او علی امیر خیزی که خود اهل ادب و شعر بود، از فعالین حزب توده بوده و در بحبوحه انقلاب بهمن در مهاجرت شوروی در گذشت.

2- عالم بزرگ کتاب شناس حاج محمد آقا نخجوانی را به حق می توان یکی از مفاخر بزرگ آذربایجان دانست. حاج محمد نخجوانی که عمری را صرف جمع آوری کتب خطی کرده بود، باید یکی از خادمین بزرگ فرهنگ آذربایجان به حساب آورد. این مرد بزرگ مجموعه کتابهای خطی خود را که با خون دل فراهم آورده بود، با بزرگ منشی به کتابخانه ملی تبریز بخشید.

3- بخشی از آثار قلمی و اشعار علی امیرخیزی در آرشیو شخصی دوست زنده یادم دکتر علی مینائی موجود است .

4- خلیل ملکی که جزو گروه 53 نفر و همراه با تقی ارانی دستگیر و تا اشغال کشور توسط متفقین در زندان قصر قاجار زندانی بود، بعد از آزادی از زندان یکی از فعالین حزب توده محسوب می شد. او بعد ها از این حزب انشعاب کرده و همراه با مظفر بقائی حزب زحمتکشان را تشکیل داد. مللکی بعد ها از این حزب هم جدا شده و نیروی سوم را تشکیل داده و در بنیان گذاری جبهه ملی اول فعال بوده و جزو یاران دکتر مصدق محسوب می شد. در دوران پهلوی دوم نیز چند باز زندانی شد. ر. ک. به همانجا

5- استاد دانشگاه تهران دکتر جودت، قبل و بعد از انقلاب بهمن جزو اعضای رهبری حزب توده ایران بود. در قضیه دستگیری دسته جمعی رهبران حزب توده او نیز دستگیر و همراه با اکثریت آنها در زندان اوین اعدام شد. ر. ک. به همانجا.

6- فرستادن افرادی همانند خلیل ملکی توسط حزب توده به آذربایجان امریست قابل تامل!! با اینکه بعد از شهریور 1320 تعداد متکلمان به زبان فارسی در آذربایجان محدود بود و علیرغم اینکه در کنگره های حزبی برگزار شده در تهران، بعضی از نمایندگان فرستاده شده از طرف سازمان

ایالتی این حزب - که وابسته به افشار زحمتکش آذربایجان بودند - قادر به صحبت کردن به زبان فارسی نبودند، رفتار افرادی مثل ملکی که به علت تمایلات ناسیونالیستی فارس گرا در جلسات سازمانی حزب توده در آذربایجان از حرف زدن به زبان ترکی آذربایجانی خودداری می کردند، بیانگر خیلی مسائل می باشد. برخورد حزب توده و اینگونه تشکلهای سراسری به سازمان ایالتی شان در آذربایجان شباهت عجیبی به سانترالیسم افراطی حکومت مرکزی دارد. علیرغم ادعاهایشان، در داخل این سازمانها نیز فارسی «زبان رسمی» محسوب می شود. جالب اینجاست که هنوز هم خیلی ها یکی از اشتباهات فرقه دمکرات آذربایجان را تاکید بیش از حد بر روی زبان آذربایجانی می دانند!!

7- در سالهای بعد از اشغال ایران توسط متفقین، در مجامع سیاسی، بسته به اینکه چه کسی طرفدار سیاست کدام کشور است، صحبت از این بود که جنوب ایران حریم امنیت انگلیس ها و شمال کشور نیز حریم امنیت دولت شوروی می باشد. ایرج اسکندری به عنوان یکی از رهبران اصلی و بنیان گذاران حزب توده در باره بحث «حریم» می گوید: " درباره حریم امنیت و در رابطه با همین مسئله نفت (منظور نفت شمال- ویراستار) و این مسائل، برای اولین بار طبری مقاله ای در روزنامه رهبر نوشته و ضمن آن گفته است که شمال ایران حریم امنیت شوروی است و ما بایستی این حریم را محترم بشماریم."- خاطرات سیاسی اسکندری- به اهتمام بابک امیر خسروی و فریدون آذر نور.

8- حاجی احتشام همانند اکثریت بزرگ مالکان آذربایجان طرفدار استبداد و مخالف حکومت ملی آذربایجان بود. احمد کسروی در کتاب تاریخ مشروطه ایران در باره او می نویسد: "... صمد خان پس از شکستی که به مجاهدان داد، دو روز در خانقاه مانده و به دهخوارقان آمد و از آنجا نیز

پس از چند روزی به خسرو شاه رسید. در اینجا حاج احتشام لیقوانی با یک دسته سوار به او پیوست. ... روز هفدهم دیماه صمد خان و حاجی احتشام ناگهان تاخت آوردند و جنگ در گرفت."

حق برای تهیه‌کننده کتاب محفوظ است

یادمانده هائی از قلم فرسائی در مطبوعات

در آغاز بسان خیلی های دیگر نوشتن به زبان آذربایجانی برایم مشکل بود. عدم آشنائی به گرامر زبان و ناشیگری در اسلوب نگارش، نوشته هایم را سطحی جلوه می داد. فارسی، زبان جملات کوتاه است. ولی در آذربایجانی کاربرد جمله های گوناگون، بخصوص جملات مرکب رایج است. با دقت به الگوهای موجود بتدریج مشکلاتم بر طرف می شدند. ابتدا نوشته های انشاء گونه و بدنبال آن جمع آوری مواد و مصالح فولکلور و بخصوص ادبیات شفاهی خلقی توجه مرا بخود می کشیدند. روزی بخود آمدم، دیدم اگر چه هنوز فولکلورشناس نشده ام ولی یکپا یک فولکلورچی هستم.

دو ستون از مطالب صفحات داخلی روزنامه آذربایجان یکی به مقدمه روشنگرانه ای که برای «داستانهای ملی آذربایجان» نوشته شده بود و دیگری متن فشرده ای از «داستانهای دده قورقود» که تا آن زمان برای مردم و حتی روشنفکران آذربایجان ایران نامکشوف بود، اختصاص داده شده بودند. این مطالب از کتابی که در استانبول بهمت معلم رفعت به چاپ رسیده بود، استنساخ می شدند. ...

حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان

من به نسلی از آذربایجانیها تعلق دارم که با وجود داشتن موضع انتقادی نسبت به حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان، غالباً حق را بیشتر به فرقه داده ام. نسل بعد از من نیز همین گونه می اندیشد. این جانبداری اگر از یکطرف به این دلیل باشد که فرقه دموکرات به فرهنگ، زبان، سنتهای قومی و سرزمین بومی من بیشتر عنایت داشت و اساساً فلسفه وجودیش برگرداندن هویت تاریخی، قومی و حقوق فدرالیسم دموکراتیک ساکنان این سرزمین بخود آنان بود، دلیل دیگرش سیاست دو پهلو و کینه توزانه ای بود که حزب توده همواره نسبت به فرقه اعمال می کرد. حزب توده از نخستین ماههای تشکیل فرقه با اینکه به روش مبارزه مسلحانه این تشکیلات وقوف داشت، با آن ائتلاف کرد ولی هیچ وقت به مفاد برنامه آن اعتنا نکرد. و بعد ها فرقه را در بحرانی ترین شرایط تنها گذاشت. وقتی بعد از عقب نشینی فرقه از گردانندگان حزب توده سؤال شد که جریان فرقه چی بود، مثلاً آقای ایرج اسکندری گفته بود که آن یک کاتاستروف (فاجعه) بود. و یا آقای احسان طبری فرموده بود که چه خوب شد که ماجرا این چنین خاتمه یافت وگرنه در آن بساط جایی برای هیچکدام از ما وجود نداشت. انور خامه ای، آن موجود خودنما و خودستا در تریلوژی (خاطرات سه جلدی) خود بدترین تهمت ها را بر سر فرقه فرو ریخته و در این باره از کینه توزترین عناصر نژاد پرست و دیگر نابخردان عقب نماند. حزب توده گردانندگان فرقه دموکرات را بی سواد و وابسته به شوروی (البته بیشتر از خودشان) می دانست، در حالیکه سید جعفر پیشه وری تا آنجا که من در مراحل بعدی با رهبران حزب توده آشنائی پیدا

کردم، بعنوان یک رهبر برخاسته از میان مردم، یک سر و گردن از تک تک آنها والاتر بود. حزب توده همه جا محمد بی ریا را آدمی بیسواد و دست آموز عوامل شوروی معرفی می کرد، در صورتیکه رضا روستا عاملی سرسپرده تر و فرمانبردارتر بود. براه دوری نباید رفت. رفتار ناهنجار و ناجوانمردانه ای که با همین دو نفر، یعنی سید جعفر پیشه وری و محمد بی ریا کردند، معلوم می کند که آنها به رفتاری که با آنان شده بود، معترض بودند. و گرنه این دو نیز مثل آنهای دیگر در آنجاها پلکیده، تملق می گفتند و خوش می زیستند. آنها غلام دانشیان را بیسواد می شناختند. او البته بی سواد بود و به نقل از یک بازپرس که قبل از تشکیل فرقه به دلیل فعالیت در بین دهقانان او را استنطاق کرده و در جواب این سؤال که آیا تو سواد داری؟ غلام گفته بود: بلی دارم، ولی بدرد شما نمی خورد! اما همین غلام تا پیشه وری زنده بود جیک نمی زد، ولی بعد از مرگ او همه گوش به فرمان او بودند و او «تکلیف (پیشنهاد)» تعویض دبیر کل حزب را می داد و همه به تکلیف او در برداشتن ایرج اسکندری از سمت دبیر کلی و گزینش کیانوری بجای او رأی می دادند و صدایشان هم در نمی آمد.

یکی از مسائلی که در دوران رتق و فتق فرقه بزبان نمی آمد و بعداز عقب نشینی فرقه عنوان شد، «غافلگیر» شدن حزب توده در مسئله تشکیل فرقه بود. در صورتیکه هیاهوی تشکیل فرقه در مطبوعات آنچنان با گستردگی شایع شد که تنها ممکن بود خواجه حافظ شیرازی از آن بی خبر مانده باشد! واقعیت اینست که موج خیزش مردم در آذربایجان بخصوص بعداز سال 1323 شمسی آنچنان فزاینده بود که استراتژی و تاکتیک حزب توده قادر به مهار کردن آن نبود و حزب توده با اینکه یک روز

خلیل ملکی و روز دیگر آرداشس آوانسیان را به آذربایجان گسیل می داشت، قادر به کنترل این فزاینده نبود. بعنوان مثال در گزارشهاییکه بعد از عقب نشینی فرقه از طرف رکن 2 ستاد ارتش انتشار یافت، در مدت یک سال قبل از تشکیل فرقه پنجاه و چند شورش، قیام دهقانی و روستائی در آذربایجان رخ داده بود که حزب توده در آنها هیچگونه نقش فعال نداشت و اگر در چند تائی هم حضور داشت، نقش انفعالی بود. بعنوان مثال در شورشی که در «شاسوار» از روستاهای محال ارسباران رخ داده بود، نماینده کمیته ولایتی در معیت نماینده ارباب و ژاندارمها رفته بود تا دهقانان را نصیحت کند که دست از نافرمانی بردارند. علاوه بر همه اینها آقای مرتضی راوندی - که معرف حضور اغلب روشنفکران است و کتاب «تاریخ اجتماعی ایران» او در تیراژ بالائی به چاپ رسیده و شهرت همگانی دارد و در آن سالها بعنوان قاضی در دادگستری تبریز انجام وظیفه می کرد و اگر اشتباه نکنم آنوقتها عضو مشاور کمیته مرکزی حزب توده بود - سالها بعد یک روز حین صحبت از گذشته ها اظهار داشت: "من یک روز عصر که به کلوب حزب آمدم، دیدم همه جا اعلامیه خبر تشکیل فرقه را چسبانده اند و یک عده هم در داخل کلوب بعضی مخالف و بعضی موافق دارند در باره آن جر و بحث می کنند. آنها که چشمشان بمن افتاد بسوی من رو آوردند و عقیده مرا جویا شدند. من هم در جوابشان گفتم آنکه تا حالا می خواست فعالیت بنام آن یکی باشد حالا می خواهد به این عنوان باشد و جر و بحث شما مشکلی را حل نخواهد کرد. مضافاً بر اینکه آنچه حزب توده مطرح می کرد صنفی و طبقاتی است و مال این یکی مسئله ملی است.»

آقای قاسم چشم آذر از کادرهای فرقه دموکرات که مدتی نیز دبیر کمیته اجرائی فرقه در باکو بود، در واپسین سالهای عمرش در سفری که به

تهران آمده بود، دیداری نیز با من داشت و من در آن دیدار واقعیت امر را از او جویا شدم. او نیز چنین گفت: «در انتقال کمیته ایالتی حزب توده ایران به فرقه دموکرات چندین جلسه تشکیل شد و در این جلسات درباره واگذاری حوزه ها، اسناد و حتی محل کلوب کمیته، مذاکرات بعمل آمد و بعداً به من مأموریت داده شد که وسایل حرکت آنان را به تهران را آماده کنم. منم در اتوبوس برای آنان جا رزرو کردم و برای هر کدام نیز یک جعبه بزرگ شیرینی تبریز مهیا کردم و آنان را به تهران روانه ساختم. آنوقت رفقا در خاطرات خود مدعی می شوند که گویا صادق پادگان عضو کمیته مرکزی فرقه پی خانه دکتر فریدون کشاورز می گشت تا خبر را به او برساند.»

ماجرای حزب توده و فرقه دموکرات به اینجا خاتمه پیدا نمی کند و از سال 1330 شمسی که تحت تأثیر جنبش ملی شدن صنعت نفت حرکت سیاسی در تبریز و سایر شهرهای آذربایجان اوج می گیرد، حزب توده دوباره در صحنه سیاسی و تشکیلاتی آذربایجان ظاهر می شود و این ظهور موجب پی آمدهائی می شود که در ردیف این یادواره ها در جای خود خواهد آمد و اینجا بهمین مختصر اکتفا می کنم.

جشن بیست و پنجمین سالگرد تأسیس کتابخانه دولتی تربیت تبریز

کتابخانه دولتی تربیت تبریز بهمت رجل اجتماعی و فرهنگی تبریز میرزا محمدعلی خان تربیت¹ در سال 1300 شمسی تأسیس شده بود و مدتها یگانه کتابخانه ملی آذربایجان بود. در دوره حاکمیت فرقه، 25 سال از تاریخ تأسیس آن می گذشت و بنابراین با پیشنهاد کتابخانه و موافقت اداره فرهنگ آذربایجان، قرار شد جشن بیست و پنجمین سالگرد تأسیس آن برگزار شود. این جشن در سالن دبیرستان دخترانه ایراندخت تبریز که یکی از مدارس خوب تبریز و مجهز به سن و جایگاه ارکستر بود، برگزار شد. علاوه بر قاطبه فرهنگیان تبریز، انبوهی از رجال علم و ادب تبریز و همچنین مسئولین دولتی و نیز هیئت تحریریه روزنامه «وطن یولوندا» و صاحبان مطبوعات در آن شرکت کرده بودند. کمیته مسئول برگزاری جشن چنین روا دیده بود که علاوه بر برنامه رسمی دو پرده نمایش هم در برنامه گنجانده شود و قرعه فال به نمایشنامه «آنامین کتابی - کتاب مادرم» از نوشته های میرزا جلیل محمد قلی زاده² (ملا نصرالدین) اصابت کرده بود. چون این نمایشنامه در چهار پرده اجرا می شد، کارگردان برای سهولت کار، فشرده آنرا در دو پرده آماده کرده بود. در روز برگزاری جشن بعد از انجام قسمت اول برنامه رسمی، پرده اول نمایش نشان داده شده و قبل از نمایش دومین پرده، آنراکت داده شد. در این فاصله که از مدعوین پذیرائی می شد، من هم به عنوان میزبان در بین میهمانان وول می خوردم. در حین خوش و بش رسیدم به جمع مربوط به هیئت تحریریه روزنامه «وطن یولوندا» که در گوشه ای ایستاده و در باره نمایش چند دقیقه قبل صحبت می کردند. بدون آنکه وارد جرگه آنها بشوم، گوش

خواباندم. یکی از میان جمع از همکاریش عوض صادق که رژیسور تئاتر بود، پرسید:

- «عوض، بازی هنرمندها را چگونه دیدی؟» او در جواب گفت:
- به مرگ تو نه، به مرگ خودم قویتر از آرتیستهای ما بازی می کنند.
هنر پیشه ها، گروهی از بازیگران تئاتر آکتورال تبریز بودند، که بصورت گروهی در سرتاسر آذربایجان گشته و سعی در احیای مجدد هنر تئاتر می کردند. این گروهها همچنین سعی در احیای موسیقی ملی کرده و نه تنها در زمینه تشکیل ارکستر ملی و کنسرتهای متنوع سازهای گوناگون موسیقی کلاسیک فعال بودند، بلکه با کمک به قصه پردازی عاشقها، سعی در اشاعه فولکلور آذربایجان نیز می کردند.
در این اجلاس فرهنگی قرار بود چند نفر نیز سخنرانی بکنند که در صدر آنها محمد علی صفوت قرار داشت. صفوت یکی از فرهنگیان قدیمی و مؤثری بود که بعلمت نزدیکی به مرحوم محمد علی تربیت و عضویت در انجمن کتابخانه می بایست شمه ای از تاریخ تأسیس کتابخانه و تلاشهای خستگی ناپذیر مؤسس آن را بیان کند. محمد علی صفوت در آغاز کسوت روحانیت داشته و بعداً مکلاً شده و به جرگه فرهنگیان پیوسته بود. او صاحب آثاری چون «میزان الانسان» و «داستان دوستان» بود و کار تدوین «دیوان حکیم لعلی» را به انجام رسانده بود. در این دوره او عضو هیئت مدیره انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی بود و در دانشگاه تازه تأسیس تبریز نیز مسائلی را در رابطه با ادبیات و بدیعیات تدریس می کرد. صفوت سخنان خود را غالباً به کنایه و اشاره می گفت و این وظیفه شنونده بود که خود تشخیص دهد شخص مورد عنایت و توصیف او و یا برعکس آدم مورد عتاب و خطاب او کیست.

در این روز او سخنرانی خود را با قدر شناسی از مجاهدتهای محمد علی تربیت در اشاعه معارف - که از نمونه های بارز آن یکی همین کتابخانه تربیت بود- آغاز کرده و بعد نیز شمه ای از خدمات خود را برشمرد و یکدفعه گفت: "ما آنوقتها به کلاس درس با اسلحه نمی آمدیم ولی امروز مثل اینکه اوضاع خیلی فرق کرده و با اسلحه به کلاس آمدن تشخص به حساب می آید. مدرسه و دانشگاه که عرصه جنگ نیست تا با اسلحه در سر کلاس حاضر شوی." از مسئولان فرقه تنها دکتر جهانشاهلو³ بود که اسلحه کمری داشت و طرف عتاب و خطاب او هم بی آنکه اسمش برده شود، همین جهانشاهلو بود.

صفوت با بیان کلمات و عباراتی که حاکی از رنجیدگی او بود، سخنان خود را پایان داد و بعد بجای آنکه سر جای خود بنشیند و بعنوان پیش کسوت ناظر اجرای بقیه برنامه باشد، راه خود را کشید و رفت. من بخاطر اینکه بهر حال میزبان حساب می شدم، خواستم ضمن مشایعت او این نکته را یادآور باشم که طرح مسئله دانشگاه به هر عنوان که باشد در این اجلاس هیچ مناسبتی نداشت و بنابراین با صدای آرام و بی دغدغه ای گفتم: "استاد، شما فکر نمی کنید طرح مسئله به این شکل صورت خوشی نداشت؟" صفوت در جوابم گفت:

- شما که بهتر از من می دانید این آقا بجای درس «جامعه شناسی» چه مطالب و مسائلی را در سر کلاس عنوان می کند. او اگر دکتر است، برود در بیمارستان آپاندیسیت عمل کند. این چپ رویها و با هفت تیر در دانشگاه نمایش دادن، مردم عادی را علیه ما می شوراند و آنوقت آن روزی که اینها در رفتند ما می مانیم و این مردم عادی که به دانشگاه به چشم مرکز نشر کفر و الحاد می نگرند و ما باید تقاص زیاده رویهای آنها را بدهیم.

اتفاقاً بهمان صورت که مرحوم صفوت پیش بینی می کرد، در سر بزنگاه اینپهایی که سنگ ملت را به سینه می زدند، در رفتند و صفوت و دیگران که ماندند مورد تعرض و اهانت اوباش قرار گرفتند. خود صفوت که امکان ماندن در تبریز برایش ممکن نبود به قم مهاجرت کرد و تا پایان عمر آنجا معتکف بود و آخر عمری کتاب خاطرات گونه ای تحت عنوان «تاریخ فرهنگ آذربایجان یا ملاحظات ادبی» نوشت که در آن با اشاره به انتصاب دکتر احمد محسنی بعنوان «ریاست کل فرهنگ و اوقاف آذربایجان»، تلاش حاکمیت تهران برای تحریم زبان ملی آذربایجان و رخدادهای بسیاری را با نام و نشان بیان می کند.

این کتاب یکی از اسناد محکوم کننده عناصر و عواملی است که در این تلاش ضد انسانی نقش داشته اند.

توضیحات:

- 1- میرزا محمدعلی خان تربیت از رجال روشنفکر آذربایجان و موسس کتابخانه تربیت تبریز می باشد. از فعالین و آزادیخواهان دوران انقلاب مشروطیت بوده و در بنیان گذاری چندین انجمن و نشریه فرهنگی شرکت داشته و عمری را در خدمت فرهنگ و آموزش و پرورش آذربایجان صرف کرده است. بعد از انقلاب مشروطیت چند صباحی ریاست معارف آذربایجان و مقام شهرداری تبریز را دارا بود. در دوران شهرداری او چندین پروژه مهم در شهر تبریز به مرحله بهره برداری رسید. همچنین دو دوره نماینده مردم تبریز در مجلس شورای ملی بود.
- 2- نویسنده، درام نویس و کوشنده بزرگ اجتماعی آذربایجان جلیل محمد قلی زاده (1932-1869 م.) ناشر نشریه ساتیریک «ملا نصر الدین» بود. این نشریه انتقادی که چند شماره ای از آن حتی در تبریز نیز به چاپ

رسید، در اوایل قرن گذشته به مرکزی برای مبارزه با استبداد و خرافات دینی بدل شده و در تربیت نسلی از روشنفکران آذربایجانی نقش بی بدیلی بازی کرد. نمایشنامه ها و داستانهای کوتاه میرزا جلیل هنوز هم بین آذربایجانیها خوانندگان زیادی دارند.

3- به نوشته دکتر جهانشاهلو در کتاب «ما و بیگانگان»، او در یک خانواده زمیندار وابسته به ایل افشار چشم به جهان گشوده است. جزو گروه 53 نفر دستگیر و چند صبحی در زندان رضا شاه محبوس بود. بعد از تشکیل فرقه دمکرات و برپائی حکومت ملی آذربایجان از فعالین آن محسوب می شد. بعد از مهاجرت به آذربایجان شوروی مسئول تبلیغات فرقه دمکرات آذربایجان بود و در برپائی رادیوی فرقه نقش داشت. از سال 1351 شمسی به اتحاد شوروی پشت کرده و در برلین غربی ساکن شده و به شغل طبابت مشغول شد. بعد از سکونت در این شهر، خاطرات سیاسی خود را قلمی کرده و در آن با بدگونی از اتحاد شوروی و فرقه به مداح رژیم پهلوی بدل شد.

تأسیس مدرسه موسیقی

فرقهٔ دموکرات به احیای موسیقی اعم از آواز و تصنیف و ترانه عنایت و اهتمام مبذول می داشت. آنها حتی پیر کهنسال و پدر موسیقی ابوالحسن خان اقبال آذر را برای تمرین و آموزش ردیفها دعوت کرده بودند. آوازه خوان بی همتا با اینکه دوران کهولت را می گذراند، با وجود این در تمرینها اشتراک می کرد و کسانی که به هنگام اجرای برنامه از جوار مدرسه می گذشتند، صدای ملکوتی اقبال را می شنیدند که فضای تبریز را می شکافت و تا ملکوت اوج می گرفت.

همچنین فلارمونی آذربایجان¹ از آهنگساز معروف جهانگیر جهانگیراف دعوت کرده بود که برای تشکیل ارکستر به تبریز بیاید و نواختن با نت را به داوطلبان بیاموزد. جهانگیر جهانگیراف در مدت اقامت در تبریز در کنار کار آموزشی خود، ترانه های محلی رایج در این شهر را جمع آوری و روی آنها نت گذاشت. یکی از این ترانه ها تصنیف « قره گپله - سیه چشم» است که اکنون هنوز هم دو واریانت (روایت) از آن در رپرتوار ترانه های فولکلوریک آذربایجان رایج است: یکی روایت تبریز و دیگری روایت باکو.

توضیحات:

1- شاعر مشهور آذربایجان علی توده که مدیر فلارمونی آذربایجان بود، در بارهٔ تشکیل و فعالیت آن می گوید: " من از طرف وزارت معارف آذربایجان (حکومت ملی آذربایجان- ویراستار) به عنوان مدیر این موسسهٔ موسیقی منصوب شدم. ... در شهر تبریز می بایستی- صرف نظر از اینکه با آنها آشنائی داشتم یا نداشتم- خوانندگان، نوازندگان و رقاصان را به این خانهٔ هنر دعوت می کردم. ... در یازدهم شهریور 1324 فیلارمونی دولتی تبریز

با طنطنه زیاد افتتاح شد. ... در سالون فیلارمونی از شدت ازدحام حتی جایی برای ایستادن باقی نمانده بود. ... هنگامی که سید جعفر پیشه وری پشت میکروفون قرار گرفت، در زیر نور چراغهای رنگارنگ، موهای سرش همچون قوس قزح می درخشیدند. ... بزرگترین دسته موسیقی فیلارمونی دولتی تبریز را ارکستر آلات موسیقی ملی آذربایجان تشکیل می داد. این ارکستر در کنار مقامات آذربایجانی، ترانه های خلقی و رنگ های رقص، آثار پیچیده آهنگسازان از جمله اپراهای لیلی و مجنون، آرشین مال آلان، شاه اسماعیل و کور اوغلو را با مهارت تمام اجرا می کرد. ... - گونشلی بهارین یارپاقلاری- علی توده

جمعیت شعرا و نویسندگان

شاید قبلاً به این مورد اشاره رفته است که در سالهای 1322 و 1323 شمسی ارگان ارتش سرخ پادگان تبریز روزنامه «وطن یولوندا» یکی دو صفحه خود را به درج مطالب ادبی از جمله شعر، داستان کوتاه، رپرتاژ و از این قبیل اختصاص داده بود. زبان روزنامه چون ترکی آذری بود، از طرف مردم با حسن استقبال مواجه گردید. در صفحات آن علاوه بر اشعار شاعران آذربایجان شمالی، سروده های شاعران آذربایجان جنوبی و از آنجمله شاعر خروشان محمد بی ریا چاپ می شد و به سرعت در میان مردم دهان به دهان می گشت. این رونق بازار شعر و ادب که کم کم در دیگر روزنامه ها و نشریات نیز باب می گشت، بتدریج به ایجاد محفلی از شاعران تبریز و یا آنانکه از شهرستانها برای این نشریات شعر فرستاده و هر از چند گاهی سری به تبریز می زدند، منجر شد. این محفل شعرا با تأسیس فرقه دموکرات آذربایجان صورت رسمی تری به خود گرفته و بنام «جمعیت شعرا و نویسندگان آذربایجان» نامیده شده و محل آن به یکی از خانه های قدیمی و مجلل تبریز انتقال یافت. منظم که در حالت محفلی آن به ندرت در جلساتش شرکت می کردم، بعد از رسمیت یافتن آن بطور پیگیر در برنامه های آن شرکت می کردم. آنجا در جلسات شعر خوانی شاعران جوان سروده های خود را می خواندند و پیش کسوتان درباره بافت و مضمون اشعار آنها اظهار نظر کرده و احياناً سخته ها و تنگی قافیه ها را برطرف می کردند. در جلسات سخنرانی که اغلب در رابطه با مسائل و موارد ادبی و بدیعی و اسلوب انجام می شد، ندرتاً پیشه وری هم شرکت می کرد. در این نوع نشستها که جنبه همگانی پیدا می کرد،

درباره روزنامه ارگان فرقه و سایر روزنامه ها و نشریات سخن می رفت و پیشه وری بخاطر سابقه ممتدی که در انتشار این نوع مطبوعات داشت، خاطره ها می گفت و به نکات فنی اشاره می کرد. در یکی از این جلسات همگانی که در آن از فعالین فرقه، اداره کنندگان روزنامه ها و گروهی از معلمان شرکت کرده بودند، مذاکره درباره بالا بردن سطح مطالب و مندرجات جراید و نشریات می رفت. پیشه وری به صراحت اعلام کرد که هرکس در این باره هر نظری دارد، آزادانه ابراز کند تا اگر منطقی و مورد موافقت بود، تدبیری در باره آن بیندیشیم. یکی از معلمان اجازه خواست و گفت:

- من عضو فرقه نیستم و هوادار هستم و تمام برنامه های اصلاحی فرقه را هم در خور و لازم می دانم، ولی مدتها بود که می خواستم یک مطلب را بگویم و جرأت نمی کردم زیرا می پنداشتم حمل بر غرض و از این موارد گردد. لکن حالا که اجازه دادید، آنرا مطرح می کنم. این مهاجرینی که در سالهای گذشته به ایران برگشته اند، البته نه همه آنها، بلکه عده ای از آنها هم در حزب توده و هم در فرقه دموکرات خود هر آشنند و در همه کارها هم بدون صلاحیت دخالت می کنند و خلاصه باعث دل آزرده و انزجار مردم ساده و زحمتکش می شوند. اگر جلو افراط کاری و بی بند و باری آنها گرفته نشود، مردم با صمیمیت، حسن ظن شما را نمی پذیرند. پیشه وری در جواب گفت:

- من از این صراحت شما خیلی خوشنودم. ولی فعلاً آنها پا پیش نهاده اند و ما نمی توانیم آنها را برانیم. فعلاً تنها کاری که می توانیم بکنیم، باید بردبار باشیم. شما ها قدم پیش بگذارید. مسلماً هر فرد سالم و صالحی که وارد فرقه می شود، یک فرد ابن الوقت و خوداندیش را پس می راند.

اساس کارهای ما بر راستی، درستی و امانت متکی است، نه دله دزدی، دغلبازی و لاف و گراف!

روزنامه «وطن یولوندا - در راه میهن» قبلاً آنتولوژی مفصلی از اشعار شاعران آذربایجانی را تحت عنوان «شاعرلر مجلسی - مجلس شاعران» منتشر کرده بود. حالا در آرشیو جمعیت مقادیری شعر از شاعران پیر و جوان تلنبار شده بود که باید بعنوان جلد دوم همان آنتولوژی چاپ شود. برای این کار کمیسیونی که منهم عضو آن بودم، تعیین شد. همانطوریکه گفتم چون جلد اول کتاب از طرف روزنامه ارگان ارتش سرخ «وطن یولوندا» انتشار یافته بود، بنابراین در آن آثار بارز شخصیت پرستی به روال آن روزگار نمایان بود. آغاز آن پیش گفتاری داشت بعنوان «استالین در شعر آذربایجان جنوبی» و در متن کتاب هم اغلب اشعاری در مدح و ثنای استالین بچشم می خورد. هنگام بحث در نحوه گزینش اشعار و تنظیم مقدمه، بعضی از اعضای کمیسیون از آن جمله علی توده¹ معتقد بودند که تنظیم مطالب جلد دوم هم به روال جلد اول باشد. من با این نظر موافق نبودم و گفتم:

- اولاً آن اولی نخستین آزمایش بود. در آن بیشتر اشعار چاپ شده بجای شعر بوی شعار می دهند. اما شعر که نباید تنها شعار باشد. شعر یک دست آورد حسی و معنوی بدیعی و شعار یک آژیتاسیون سیاسی است. بعلاوه آن یکی زیر آرم «وطن یولوندا» چاپ شده و این یکی زیر آرم «جمعیت شاعران و نویسندگان آذربایجان جنوبی» انتشار می یافت و بنابراین در گزینش اشعار باید دقت بیشتری مبذول گردد. یکدفعه علی توده از میان جمع برخاست و گفت:

- ما حرفهای تازه ای می شنویم. شما (خطاب به من) معتقدید ما در پیشگفتار از کی یا از چی نام ببریم؟ در شعر جای اول را به چه کسی بدهیم؟...

سخنانش را قطع کرده و گفتم:

- اگر ما در پیشگفتار ناگزیریم از چهره ای هم نام ببریم، چرا این اسم مثلاً سنارخان نباشد؟ چرا به این سرزمین و به این مردم که پدید آورندهٔ هویت، تاریخ و مدنیت ما هستند، متکی و مفتخر نباشیم؟ اگر در تدوین این جلد «مجلس الشعرا» روی اسلوب تدوین جلد اول پافشاری شود، من نخواهم بود.

درست متوجه نشدم که باز علی توده بود یا یکی دیگر از «استالینیست‌ها» که گفت:

- «تره دلاک گلیپ کاکیلی یاندان قویور - سلمان‌ی جدیدی آمده کاکل را از کنار سر می گذارد.»

بعدش هم هیاهو شد و جلسهٔ کمیسیون دیر وقت بدون اخذ نتیجه پایان یافت.

صبح فردا که به کتابخانه رفتم، به من گفتند که یکبار بی ریا و یکبار هم دیبائیان² زنگ زده شما را خواسته اند. به دیبائیان زنگ زدم و گفتم:

- زنگ زده بودید، اگر لازم است بیایم آنجا. دیبائیان گفت:

- بی ریا که صبح آمد، سراغ شما را گرفت. بهتر است خودتان بیایید.

رفتم به وزرات معارف و وقتی که رسیدم، دیبائیان گفت:

- سرش خلوت است، می توانید بروید تو.

این موضوع را همینجا باید یادآور بشوم که وقتی بی ریا به سمت وزیر معارف انتخاب شد، من با وزرات او اصلاً موافق نبودم. معتقد بودم که

احیای زبان و فرهنگ آذربایجانی و تعمیم آموزش پایه، کار بی سابقه و جدیدی است که فرقه می خواست آنرا انجام بدهد. لذا کسان زیادی در فرهنگ آذربایجان بودند که برای تصدی کار معارف داوطلب بودند. پیش خودم فکر می کردم که بهتر است او همان صدر اتحادیه کارگران و شاعر آتشین کلام بماند- چیزی که بعدها خودش نیز به این موضوع متوجه و معترف شد- لذا بعد از تعیین اش بسمت وزیر معارف، وقتی که اکثریت فرهنگیان موافق و مخالف برای تبریک و تهنیت رفته بودند، من از این کار خودداری کرده بودم. به همین خاطر به دبئیایان گفتم که:

- نه. بهتر است، شما هم با من باشید.

بهر صورت، قبل از ما یک فدائی پیر اهل خوی که برای دادن عریضه جهت استخدام پسرش که سیکل را تمام کرده و می خواست معلم مدرسه ابتدائی شود، با اتاقدار وزیر جر و بحث می کرد. چرا که اتاقدار مانع ورود او با اسلحه به اتاق وزیر گشته بود. ما که وارد شدیم، بی ریا که با روی خوش عریضه او را پذیرفته بود، به پیرمرد گفتم:

- بین عمو، این آقایان هم شاهد باشند که من می نویسم پسر را به معلمی قبول کنند. ولی تو اول باید بگویی که چرا بجای پائین عریضه، امضا را بالای آن گذاشته ای؟

پیر مرد که از پذیرش در خواستش خوشحال به نظر می رسید، با ساده دلی گفت:

- قبل از انقلاب پائین عریضه را امضا می کردیم. حالا که انقلاب کردیم، میگوئید که باز هم همان کار را بکنیم؟

بی ریا که آدم بذله گو و مردم نوازی بود، خنده پر صدائی کرد و گفت:

- زنده باشی عمو، صبح مان را شیرین کردی.

بعد برگشت و به من گفت:

- شما را قبلاً بیشتر از این زیارت می کردیم. ولی حالا باید به خواندن نامتان و نوشته هایتان قناعت کنیم.

در آن دوره من در نوشتن زبان ترکی آذری راه افتاده بودم و نوشته های گوناگونی بخصوص در زمینه ادبیات شفاهی آذربایجان به روزنامه ها و نشریات می دادم. گفتم:

- اختیار دارید، شما به قدری بالا رفته اید که دیگر دسترسی به آستان شما غیر ممکن است.

- نه، انصاف نیست. من همانم که هستم. خوب حالا بفرمائید، بگوئید که دیشب در جمعیت شاعران و نویسندگان چه خبر بود؟ شنیدم غوغائی برپا بود و یک طرف دعوا شما بودید.

- اخبار چقدر سریع پخش می شود. این خبر را اگر شب دیر وقت به شما نرسانده باشند، قطعاً امروز صبح اول وقت رسانده اند.

- بنظر شما رساندن این خبر کار کیست؟

- نمی توانم حدس بزنم، شاید کار علی توده باشد.

- نه، علی توده آدم بد زبانی هست ولی خبرچین نیست. آنجا در ساختمان جمعیت شاعران و نویسندگان، در ردیف اتاقهای کوچکی که به سرسرا باز می شود، یک اتاق هم مخصوص آرشیو و مدارک نمایشنامه و تئاتر است. آنجا همیشه یک آدم ساکت و صامت که شبیه مسیو هاست، نشسته است. شما او را می شناسید؟

- نه، اصلاً هیچ شناختی از او ندارم.

- او هر اتفاق جالبی را که در آنجا می افتد، به مسئولینی که با آن موضوع سر و کار دارند، می رساند. باید خیلی هشیار باشید. اینجوریهایش هم هستند. اینها خبرچین های بی جیره و موجب هستند و دردسر می آفرینند.

بعد رو کرد به اصغر دیبائیان و گفت:

- فلانی، (که من باشم) خرس توی چاپچیها می ره. از آگهیها، لوايح و مقالات که به روزنامه می فرستید، یک سیاهه هم به ایشان بدهید که آنها را پی گیری کنند.
من گفتم:

- جلسه انجمن کتابخانه آخرین پنجشنبه هر ماه تشکیل می شود. خیلی بجاست که شما هم در یکی از این جلسات شرکت کنید.
- من آنچنان سرم شلوغه که مجال خاراندن آنرا ندارم. کارهای معارف و مسئولیتهای اتحادیه بکلی کلافه ام کرده اند. حتی مجال نوشتن یک قطعه شعر را هم پیدا نمی کنم.

بی ریا بعداً دوباره به سر کار اصلی خود، یعنی صدر اتحادیه کارگران³ برگشت. اتحادیه نشریه ای بنام «غلبه» انتشار می داد، که او علاقمند بود من با آن نشریه نیز همکاری داشته باشم. ولی تراکم کار مرا از انجام این خواست او معذور می داشت.

یادم هست روزی که روزنامه «وطن یولوندا» تعطیل شده بود و هیئت تحریریه آن در حال بازگشت به باکو بود، من و تعدادی از اعضای جمعیت نویسندگان و شعرا برای تودیع و خداحافظی با آنان به ایستگاه راه آهن رفته بودیم. بی ریا خطاب به آنان گفت:

- آمدید اینجا کار دست ما دادید و حالا که می خواهید برگردید، ما را هم همراه خودتان ببرید تا لاقل شاهد اوضاع آشفته ای که پیش خواهد آمد، نباشیم.

رضا قلی یف مدیر مسئول روزنامه مذکور برگشت و گفت:

- ما شما را در مبارزه ایکه آغاز کرده اید، تنها نخواهیم گذاشت.

توضیحات:

1- علی قلی اوغلو جوادزاده مشهور به علی توده اهل یکی از دهات مغان آذربایجان بود. در سالهای اشغال کشور توسط متفقین ابتدا عضو حزب توده شده و سپس به فرقه دمکرات آذربایجان پیوسته و در تشکیل حکومت ملی آذربایجان شرکت فعالی داشت. بعد از مهاجرت به آذربایجان شوروی در تشکیلات فرقه دمکرات آذربایجان فعالیت و به کار شاعری ادامه می‌داد. مجموعه شعر و خاطراتش تحت عنوان «گونشلی بهارین یارپاقلاری» چاپ شده‌اند.

2- اصغر دیبائیان عضو هیئت تحریریه نشریه شفق و از فعالین حکومت ملی آذربایجان محسوب می‌شد.

3- سید جعفر پیشه‌وری درباره اتحادیه کارگران آذربایجان می‌نویسد: "«اتحادیه کارگران آذربایجان» جزو سازمانهایی است که بعد از شهریور 1325 (آگوست 1945) وارد میدان شدند. از موسسین اولیه آن می‌توان از سورن کارگر کارخانه غلام و فدوی کارگر کارخانه ایران نام برد. ... آن موقع در نتیجه جنگ، قیمت محصولات تولیدی کارخانجات بشکل حیرت آوری بالا رفته بود. کارفرمایان که از گسترش مبارزات کارگری وحشت داشتند، در مقابل خواسته‌های آنها کوتاه می‌آمدند. دولت نیز که در کوتاه مدت از گسترش مبارزات (کارگری) می‌ترسید، مجبور شد که دکتر شیخی را بعنوان نماینده وزارت اقتصاد به آذربایجان و اصفهان اعزام بکند. دکتر شیخی بعد از مطالعات لازم در محل، لایحه‌ای را که مناسبات کارگران و کارفرمایان را تنظیم می‌کرد، تهیه کرده و به تصویب دولت رساند. بعد از اینکار وضعیت کارگران رو به بهبودی نهاد. دستمزدها صد در صد و حتی بعضاً 150 درصد افزایش یافتند. صاحبان کارخانجات مجبور به تهیه نان و حتی سوخت کارگران شدند." ر. ک. همانجا

غوغای نفت ادامه دارد

جنگ جهانی دوم تازه پایان یافته بود و تنها هیروشیما و ناگازاکی در انتظار سرنوشت مشنوم خود به سر می بردند. آمریکاییها که در مدت اقامت در ایران بوی نفت به مشامشان خورده بود، بلافاصله بعد از جنگ مخفیانه هیئتی را برای اکتشاف نفت در فلات قاره - منهای حوزه عملیات نفت جنوب- به ایران گسیل می دارند. این هیئت در زمان کابینه ساعد به ایران وارد شده و شروع به عملیات اکتشافی و نشانه گذاری می کند. دولت شوروی یا مستقیماً به وسیله عواملی که در ایران داشت و یا غیر مستقیم و چه بسا به وسیله دولت انگلیس از ماجرا مطلع شده و غوغای شدیدی راه می اندازد. دولت ایران با دستپاچگی و اینکه این هیئت گویا برای بررسی آبیاری مناطق کویری به ایران آمده، آن را راهی می کند. ولی دولت شوروی با همین دستاویز که اگر بناست دولت ایران قراردادی برای استخراج نفت شمال منعقد کند، باید این قرارداد را با دولتی که همسایه ایران بوده و با این کشور بیش از دو هزار و پانصد کیلومتر مرز مشترک دارد، منعقد کند، معاون وزیر امور خارجه شوروی کافتارادزه را برای مذاکره جهت عقد قراردادی بر مبنای سهم 51 - 49 به ایران می فرستد. نماینده فوق العاده شوروی با دماغ پر باد خود در تهران با قوام السلطنه محیل و مرتجع روبرو می گردد. قوام به او اعلام می کند که چون وضع دنیا آشفته است مجلس ایران ماده واحده ای را تصویب کرده است که بر اساس آن تا برقراری آرامش، واگذاری هر نوع امتیازی به دولتهای خارجی فعلاً قذغن می باشد. ولی دولت حاضر است که پیشنهاد دولت همسایه را در مجلس مطرح کند. منتها افتتاح

مجلس موکول بر اینستکه حکومت شوروی نیروهای خود را که هنوز در ایران مستقر هستند، از کشور بیرون ببرد و مسئلهٔ آذربایجان در حدی که نیروهای ایران از شرایط اعزام به خطهٔ آذربایجان برخوردار شوند، حل بشود. قوام بعداً با سفر به مسکو و وعدهٔ در باغ سبز این اصل را به آنها می قبولاند و با این لطایف الحیل و تحرکاتی که در محافل بین المللی و منطقه راه می اندازد، بالاخره با مسلح کردن ایادی و جیره خواران فنودالها و لومپن پرولتاریای محلی و اعزام نیرو به آذربایجان چنان آتشی افروخت و قتل عامی را انداخت که روی بسیاری از خون آشامان و غارتگران تاریخ را سفید کرد. بعد از این لشگر کشی هزارها نفر بدست اوباشان و فرصت طلبان بدون محاکمه در ملا عام تیرباران شدند. ده ها هزار نفر باتهام همکاری با فرقهٔ دموکرات و بعنوان «متجاسر» به نواحی جنوب ایران تبعید گروهی شدند. انبوه کثیری در دادگاههای فرمایشی به جزای اعدام و مجازاتهای سنگین محکوم شدند. ابعاد خشونت چنان بود که شایعه ای بین مردم شیوع یافته بود که داشتن سیل کلفت پانزده سال، دندان طلا ده سال و حرف زدن به لهجهٔ مهاجری 5 سال زندانی دارد¹. مأمورین برای بازداشت یکی از فرقه ای ها رفته بودند و چون خود او در رفته بود، برادرزاده اش را آورده بودند. وقتی حکم اعدام را برایش روا دیده بودند، او هنوز معنای این کلمه را نمی دانست و وقتی برایش توضیح داده بودند، غش کرده و بزمین در غلتیده بود. در اردبیل آدمها را با تبر شقه کرده بودند. در ارومیه انسانهای بی گناه را از شاخه های درختان توت آویخته بودند. در میانه، لمپن ها برای تجاوز به دختر جوانی که منشی تشکیلات فرقه بود، صف کشیده بودند. در تبریز هفته ها چوبه های دار برافراشته بود و هرروز صبح جسد بی جان چندین قربانی برسر دار تکان می خوردند

و زیر پای این قربانیان کتابهای درسی بزبان ترکی آذربایجانی را که معارف ملی تدوین و نشر کرده بود، به آتش می کشیدند.

توضیحات:

1- داشتن سییل کلفت نشانه ای از دارا بودن نظریات چپی بود. مهاجرین و کسانی که از آذربایجان شمالی به این ور روخانه ارس یعنی آذربایجان جنوبی آمده و در نهضت 21 آذر شرکت کرده بودند، به خاطر اینکه آن روزها در جمهوری شوروی آذربایجان گذاشتن دندان طلا مد بود، بیشتر دارای دندانهای طلا بوده و به لهجه اهالی آذربایجان شمالی که با لهجه اهالی آذربایجان جنوبی و بخصوص مردم تبریز فرق دارد، صحبت می کردند.

مرگ هست، بازگشت نیست!

من هیچوقت نتوانستم عمل آنهایی را که دست اندرکار و آتش بیار معرکه بودند و در بحرانی ترین شرایط مردم را به امید خدا رها کردند و در رفتند، توجیه کنم. گو اینکه بعدها مدعی شده بودند که اگر می ماندیم، ما هم کشته می شدیم. چند روز قبل از عقب نشینی میتینگ «اؤلدو وار، دؤندو یوخ - مرگ هست، بازگشت نیست» را تشکیل دادن، برای مبارزه مسلحانه چریکی اسم نویسی کردن و روز بعد فدائیان را خلع سلاح کردن و در آن زمستان وحشتناک آذر ماه 1325 در بیابانها ویلان رها کردن، تنها یک چیز را می توانست ثابت کند و آنهم ادعای کسانی را که نهضت آذربایجان را ساخته و پرداخته شوروی ها تلقی کرده و در آن هیچ سهمی برای مردم زجر دیده و جان به لب رسیده آذربایجان قائل نبودند. اینها تمام تلاششان این بود که فضاحت ارتش ایران را لاپوشانی کنند و از پسر زبون رضاخان یک قهرمان ملی بتراشند. آنروزها شایع بود که پسر رضا خان در روزهای خونین 21 آذر چند بار برای تماشای صحنه های نسل کشی به آذربایجان آمده بود.

هر حرکت خلقی، در هر مرحله از مبارزه، بخصوص در مرحله مبارزه مسلحانه پیروز و یا منکوب می شود و هر یک از این دو حالت و بخصوص در شکست می تواند آموزنده بوده و اندوخته ای از تجارب را در اختیار مبارزان قرار دهد. بدترین و دردناک ترین حالت، حرکت را به امید خدا رها کردن و در رفتن از میدان است. بدترین و درد آورترین نوع شکست، رها کردن مبارزه و خالی گذاشتن میدان برای دشمن است. مقاومت و پایداری تا آخرین لحظه ولو با شکست کامل هم توأم باشد، برای مراحل

بعدی مبارزه پشتوانه می آفریند. ولی به امید خدا سپردن دست آوردها و مردم در حساسترین لحظات آن، سرافکندگی ها و بلاتکلیفی های گزنده ای دارد که مردم آذربایجان پنجاه سال طعم آن را چشیدند و تهمت‌ها و لیچارهائی را که از زمین و زمان بر سر آنها می ریخت، تحمل کردند. اگر اجبار رفتن از طرف شورویها به رهبری فرقه دموکرات آذربایجان شده بود، عین آن چه بسا به قاضی محمد و نزدیکان او نیز شده بود ولی آنها ایستادگی کردند و نرفتند و تفاوت فاحش این رفتن و نرفتن در دو فقره کتاب که بعدها نجفقلی پسیان تحت عنوان «مرگ بود، بازگشت هم بود» و «مهاباد خونین» نوشت، منعکس شده است. کتاب اولی خواننده را شرمنده و کتاب دوم خواننده را سرفراز می کرد. تا آنجا که کتاب دومی از طرف حکومت توقیف شد. ولی کتاب اولی را به اصرار به هر کسی می دادند تا بخواند¹. اینکه در تشکیل فرقه شتابزدگی به کار رفته بود، هیچ شکی نیست. در عین حال در این حقیقت نیز جای هیچ تردید نیست که استعداد و توانائیهای مردم و زحمتکشانشان بعضاً عوض یک سال می توانند در شرایط خروش انقلابی در عرض چند روز و حتی یک روز بروز بکنند. ما در شرایط ناکام و دردناک نهضت آذربایجان شاهد نمونه های بارز و درخشانی از این شهامت و اتکا به نفس بودیم که یک نمونه از آن را در زیر نقل می کنم:

«مراغالی قادر - قادر مراغه ای» از یک عائلۀ کشاورز و زحمتکش بود. او با تشکیل فرقه جلب تشکیلات مبارزۀ مسلحانه شده و بعد از عقب نشینی فرقه و استیلای ارتش بر آذربایجان به کوه زده و با وجود زمستان سخت سال 1325 شمسی، سرتاسر زمستان را در کوه سپری کرده و گاه گذاری به دهات اطراف مراغه شبیخون می زد. او خواب راحت را به فئودالهایی که بعد از شکست حکومت ملی باز گشته و خون رعایا را در

شیشه می کردند، حرام کرده و به آنها آسیبهای مالی و اگر پایش می افتاد، آسیب جانی نیز می رساند. روستائی ها او را دوست داشتند و از حیث مایحتاج به او یاری می رساندند. مالکان و فئودالها که حریف قادر نبودند مرتباً به تبریز و تهران فشار می آوردند که شر این «بی سر و پا» ی یاغی را از سر آنان کوتاه کند. هنگ ژاندارمری تبریز اعلام می کند برای افسری که بتواند مرده یا زنده قادر را تحویل دهد یک درجه ترفیع و پاداش کلان خواهد داد. یک سرگرد ژاندارمری با دو درجه دار و شش ژاندارم داوطلبانه این مأموریت را می پذیرند. این گروه با تجهیزات لازم از چادر و دستگاه بی سیم و تفنگهای خودکار و آفتومات و یک جیب عازم محل می شوند. در دامنه های سه‌پند چادر می زنند. بعد از مدت‌ها گشت و گذار ردپائی پیدا می کنند و آنجا را تحت نظر گرفته و محاصره می کنند. آنها هر روز حلقه محاصره را تنگتر کرده و به تبریز خبر می دهند که همین روز ها شکار به تله خواهد افتاد. بدین ترتیب سرگرد اعزامی شبها خواب سرهنگ دوم شدن را می دید. او یک روز صبح درحین که خودش با تجهیزات کامل و دوربین از پشت یک صخره عملیات را هدایت کرده و نفراتش را رهبری می کرد، در حالیکه مشغول فشنگ گذاری به تفنگ اتوماتیکش بود، یکدفعه متوجه سایه ای می شود که بر روی صخره افتاده است. سرگرد وقتی که به پشت سر خود نگاه می کند، قادر را می بیند که سر تا پا مسلح پشت سرش ایستاده است. زبان سرگرد بند می آید و تا می خواهد بخود بجنبد، قادر اشاره می کند که اسلحه اش را بزمین بیندازد و از جا برخیزد. سرگرد اسلحه را رها می کند و سر پا می ایستد. قادر به او می گوید:

- حالا که آمده ای تا مرا دستگیر کنی بفرما!

سرگرد شروع به عجز و لابه می کند که:

- من مأمورم و معذور. من زن و بچه دارم. از کشتن من چیزی عاید شما و هواداران‌تان نمی‌شود.

قادر می‌گوید:

- آن تصمیم را باید من بگیرم. فعلاً آن یراق و یساق را باز کن و بینداز آن طرف.

سرگرد شتابزده دست می‌برد که کمر و یراق فشنگ را که از بالا به پائین حمایل کرده بود، باز کند. ولی چفت کمر سفت بود و دست لرزان او توان باز کردن آنرا نداشت. لذا می‌گوید:

- این صاحب مرده هم باز نمی‌شود. آقا را هم معطل کردیم.

قادر بعد از خلع سلاح، خطاب به او می‌گوید:

- برو پائین و نفرات را جمع کن و بزن به چاک. این بار را به خانواده ات می‌بخشم. ولی اگر دفعه دیگر اینجا پیدایت شد، هر چه دیدی از چشم خود دیدی.

این یک نمونه، نموداری از ده‌ها موارد دیگر است و ما در یادواره‌های بعدی شاهد آن خواهیم بود که آذربایجان چه سان خودش را از زیر این ضربات سهمگین و نامردانه رها می‌سازد. با اینکه حاکمیت ایران از تمام امکانات و مقدورات فرهنگی و رسانه‌ای برای درهم کوبیدن روحیه مبارز طلبانه مردم استفاده می‌کند و بخصوص می‌کوشد تا رادیو و دانشگاه را به کانونی برای تحقیر و تخطئه حرکت دموکراتیک تبدیل کند، باز هم بهره‌ای از آن حاصل نمی‌کند. دو سال بعد از شکست نهضت مردم این شعار را که بر روی در و دیوار نوشته شده است، می‌خوانند: «مبارزه بوگون ده وار، یارین دا. بیزده اونون ان اؤن سیرالاریندا! - مبارزه امروز هست، فردا هم هست و ما در صفوف مقدم آن خواهیم بود!»

توضیحات:

1- این کتابها که به توصیه رژیم و دایرة تبلیغات ارتش شاهنشاهی توسط سرهنگ نجفقلی پسیان نوشته شده اند، اساساً برای پاک کردن دامن ارتش شاهنشاهی از جنایاتی که در هنگام اشغال آذربایجان در حق هموطنان خود مرتکب شده بود، نوشته شده اند. ارتش شاهنشاهی هنگام اشغال آذربایجان و کردستان جنایاتی را در این مناطق انجام داد که ارتشهای اشغالگر متفقین در حین جنگ جهانی دوم یک دهم آنها در کشور مرتکب نشده بودند.

کتابهای درسی به زبان مادری

من درباره کتابهای درسی به زبان مادری ام، چندین سال قبل خاطراتی را به فارسی نوشته ام، که ترجمه فشرده ای از آنرا نقل می کنم:

در سالهای 25 - 1324 شمسی هنگام اوجگیری حرکات ملی - دموکراتیک در آذربایجان ایران، ضمن تبدلات و نو آوریهای چشمگیر سیاسی و اقتصادی که در زمینه های ملی و مدنی انجام گرفت، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن به بانوان تفویض شده و اراضی مالکان و فئودالها (که حاکم بر جان و مال رعایا بوده و حالا که هوا را در آذربایجان پس دیده به تهران گریخته بودند و آنجا نیز سرگرم توطئه چینی علیه حکومت ملی بودند) بین روستائیان تقسیم شد. در کنار این اصلاحات که در عرض یکسال انجام شد، در راستای معارف ملی و تحصیل نیز همگام و هماهنگ با دینامیزم فرهنگ و آموزش، قدمهای موفقی برداشته شد.

البته در آذربایجان ایران این اقدام، یعنی آموزش و تدریس به زبان مادری، سالها پیش از طرف مربی و مروج فرهنگ نو در ایران یعنی حاجی میرزا حسن رشديه¹ در پروگرام مدارس که بر محور اصول جدید بر پا می شد، گنجانده شده بود و کتاب معروف «آنا دیلی - وطن دیلی» (زبان مادری - زبان میهنی) که بر مبنای آوا شناسی زبان تدوین شده بود، شاهد زنده این اقدام فرهنگی است. سالها بعد از این اقدام رشديه، در قراری که از طرف کنگره ملی آذربایجان² اعلام گردید، به آموزش اجباری زبان مادری تأکید قاطع بعمل آمد و به هیئت ملیه توصیه شد تا این وظیفه فرهنگی را یک تکلیف ملی به حساب آورد. در این قرار توصیه شده بود که مخالفین

این کار را باید دشمن خلق محسوب داشته و برای پیشگیری از اقدامات ارتجاعی و حرکات خائنانه آنها تدابیر جدی اندیشیده شود. بدین ترتیب بعد از پیروزی جنبش ملی دموکراتیک بلافاصله با اشتراک معلمان با تجربه و خادمان دست اندر کار در آموزش و پرورش، کمیسیون برای تهیه کتابهای درسی به زبان مادری تعیین شد. در این کمیسیون تقسیم کار بعمل آمده، گردآوری و چاپ و نشر کتابها بسرعت پی گیری شد.

در آماده سازی کتابها، ضمن اینکه مطالب مندرج در آنها هم آوایی نزدیکی با سن و سال بچه ها و نیازهای آموزشی آنها داشت، بعلت فقدان امکانات فنی، آنها از نارسائیهای که ناشی از شتاب بود، مصون نبودند. با اینهمه کتابها از طرف بچه ها و خانواده های آنها با علاقه و اشتیاق استقبال می شد. بچه ها از اینکه برای اولین بار درس را با زبان مادری خود می خوانند، خوشحال بودند. بخصوص در روستاها که پدران و مادران بی سواد بودند، آنها با دیدن اینکه بچه ها براحتی می توانستند معنای خوانده ها و نوشته های خود را درک کنند، بسیار خرسند بودند.

در کتابها جای اصلی را ترجمه حال و نمونه هائی از آثار ادبا، شعرا و شرح احوال بزرگان می گرفتند. کتابها در حد خود با دیدگاه دموکراتیک و جهان نگر علمی نوشته شده بودند. در آنها بجز مطالب ملی و انسانی سالم، به هیچ باور سیاسی نه با احترام و نه با نفرت خاص نگریده می شد.³ این کتابها بهمان اندازه که مورد اقبال قاطبه مردم و بخصوص انسانهای وابسته به ژرفای جامعه بودند، به همان اندازه مورد نفرت دلبستگان رژیم سفاک رضا خانی و فرزند او بودند که برای نگهداری مردم در جهالت و اسارت سوگند خورده بودند. اینها گروهی بهم پیوسته از فئودالها، مالکان، کلان سرمایه داران و اقشار طفیلی وابسته به آنها که

نه تنها در زمینه معارف ملی، بلکه در تمام شئون اجتماعی، سیاسی و مدنی همصدا با مرتجعان ضد دموکراسی و حامیان آنها در لندن و واشنگتن بودند. آنها برای ایجاد توطئه بر علیه مردم زنجیرگسل آذربایجان و بخون آغشتن دستاوردهای آنها دست به یکی کرده بودند. چه بهتر که این موضوع را از زبان شاعر نامور زمان ب. ق. سهند بشنویم:

این صدا تا آنگاه که مانند رعد و برق می خروشد   بنای ستم را از بن منهدم می کرد

آتشی که از حدت آن هر آن شعله می کشید   دنیای پوسیده شاهان را ویران می ساخت

شاید دشمنان نیز قدرت بزرگی را که در این   صدا نهفته بود، بطور رسا می شنیدند

این صدا در همه آسیا طنین خواهد انداخت   آنکه چشم دیدن این «فلاکت» را نداشت

در هر طرف جغدها و سگها زوزه سر دادند   گوئی که ولوله در کائنات افتاد

باید خفه شود این صدا در شرق   با این شعار دنیای کهنه دست به یکی شد

حرکات پنهانی در لندن آغاز گشت   تدارکات شوم در واشنگتن فراهم آمد.

ناوهای جنگی به خلیج گسیل شد...   از این یکی طرف هم ترک افندیها

در تاریخ آنانکه جان فدای آرمان   هدف وطن کرده اند، کم نیستند

هستند آنهاییکه عزیزان خود را قربانی کرده اند (خلیل پسر خود را
به قربانی به منا برد)
اما فدا شدن یک ملت را هرگز تاریخ در هیچ عصری نشان نداده
است.
بگذار یکبار دیگر بگویم تا همه جهان بدانند آذربایجان قربانی صلح
جهانی شد

متأسفانه همانگونه که شاعر بزرگ ما می گوید، آذربایجان قربانی صلح به
خون آغشته گشت. هزاران نفر از فرزندان آن بدست ایادی خود فروخته
شاه و مزدوران فئودالهای خونخوار بی محکمه و بی سئوال و جواب در ملأ
عام و حتی پیش چشم عائله های خود اعدام شدند.

توضیحات:

1- حاجی میرزا حسن رشديه (1227-1323 شمسی) را به حق پدر
آموزش و پرورش نوین و افتخار فرهنگ ایران لقب داده اند. او در تاسیس
اولین مدارس به سبک جدید پیشگام بوده و در عین حال شیوه آموزش
سهل و نوین الفبا نیز ابتکار رشديه محسوب می شود. اما بزرگترین
خدمت رشديه تهیه کتاب «وطن دلی» است. رشديه در اولین مدرسه
ای که در تبریز تاسیس کرد، به وسیله این کتاب که به زبان ترکی
آذربایجانی تهیه شده بود، زبان مادری را با شیوه نوین به کودکان می
آموخت.

2- «کنگره ملی آذربایجان» مجمعی از نمایندگان افشار مختلف آذربایجان
بود که ابتدا برای انتخابات انجمن های ایالتی و ولایتی و انتخاب نمایندگان

دوره پانزدهم مجلس شورای ملی در آخر مهر 1424 تشکیل شد. با شدت یافتن مبارزات ملت آذربایجان، کنگره در جریان کار خود را «مجلس موسسان» نامیده و 39 نفر از نمایندگان را به نام «هیئت ملی» انتخاب کرد. این هیئت تا تشکیل حکومت ملی می بایستی وظایف دولتی را انجام داده و آذربایجان را اداره نماید. مجلس موسسان همچنین دستور انتخابات مجلس ملی آذربایجان را صادر کرد.

3- مقایسه ای ما بین کتابهای درسی تنظیم شده در دوران پهلوی های پدر و پسر و رژیم خلف آنها جمهوری اسلامی با کتابهای درسی دوران حکومت ملی آذربایجان گویای خیلی نکته ها می باشد. هنگامی که کتابهای درسی دوران حکومت ملی با روح هومانیزم، عدالت خواهی و بری از هر گونه ایدئولوژی تنظیم شده بودند، کتابهای درسی دوران پهلوی ها و رژیم جمهوری اسلامی مشحون از تبلیغ نفرت علیه ملت های دیگر همچون ترک و عرب، ادیان دیگر و تبعیض مابین زن و مرد بودند و هستند.

اتحادیه فرهنگیان و معلمان تبریز

در تبریز و شهرستانهای دیگر آذربایجان برخی از صنوف و بویژه کارگران، اتحادیه و سندیکا داشتند و اکنون دیگر تمام آنها زیر نظارت فرقه و شورای متحد کارگران بودند¹. فرقه و شورای متحده در حال اجرای یک رشته از مقررات نظیر 8 ساعت کار روزانه، پرداخت دستمزد بهنگام بیماری، اشتغال به کار بانوان با حقوق یکسان با مردها در انجام کارهای یکسان، منع به کار کشیدن و بهره کشی از کودکان و از این قبیل بودند.

در بهار سال 1325 شمسی دبیر کنفدراسیون بین المللی کارگران لوئی سایان که بمنظور رسیدگی به موضوع اختلاف «کنفدراسیونهای دولتی» با «شورای متحده مرکزی کارگران» به ایران آمده بود، در تبریز شاهد میتینگ و رژه گروههای کارگران و دهقانان شد که برای او تعجب انگیز بود. لوئی سایان در حین میتینگ برگشته و به محمد بی ریا گفته بود:

- شما قدرت عظیمی در اختیار دارید و این نیرو می تواند فردا بازوی توانای نیروهای دموکراسی در ایران باشد.

بی ریا که بدلیل خوردن یک لیوان آبجو شنگول و بی پروا شده بود، می گوید:

- تا نظر رفیق رضا روستا² چه باشد؟!

بعد از مراجعت لوئی سایان، برنامه توسعه اتحادیه جدیتر شد و بی ریا از میان کارگران چندین همکار و معاون فعال برای خود برگزید و به تدریج مسئله تشکیل اتحادیه معلمان و فرهنگیان آذربایجان مطرح شد. این کار می بایست ابتدا از تبریز آغاز می گشت. آنوقتها یکی از زحمتکش ترین و محرومترین قشرهای جامعه فرهنگی، معلمین مزدبگیر مدارس خصوصی

و ملی بودند. درست است که آنوقت‌ها وضع معلمان دولتی و رسمی هم چنگی بدل نمی زد، ولی وضع معلمان قراردادی و مدارس خصوصی واقعاً اسفناک بود. در آن سال و سالهای بعد جوکهای کنایه آمیزی بین مردم شایع بود که یکی از آنها را اینجا نقل می کنم:

یکی از معلمان به نام آقای راشد- که بیشتر نو آموزان آن سالها فراگیری الفبا را رهین او بودند- واقعاً خداوند تدریس الفبا بود. بعد از عقب نشینی فرقهٔ دموکرات که گروهی از مأموران بلند پایهٔ تهران به تبریز می آیند، آقای دکتر (یا بقول خودش پروفیسور) عیسی صدیق اعلم نیز برای بازدید از فرهنگ آذربایجان به تبریز آمده بود. مدیر کل وقت معارف آذربایجان عبدالحسین صادقی، بمنظور خوش خدمتی آقای وزیر را به کلاس آموزش الفبای راشد می برد. دکتر عیسی صدیق از مشاهدهٔ شیوهٔ تدریس راشد شگفت زده می شود و می گوید:

- آقا، من از شورایعالی فرهنگ برای شما تقاضای نشان لیاقت خواهم کرد.

راشد، آن مرد متهور و رک گو بر می گرددو به دکتر صدیق می گوید:
- قربان نشان لیاقت به درد من نمی خورد. "سرشک از رخم پاک کردن چه حاصل- تو کاری بکن کز دلم خون نیاید." شما عنایت بفرمائید و این حقوق ناچیز بنده را ترمیم بفرمائید.

وزیر می پرسد:

- آقا، حقوق شما چقدر است ؟ مگر شما رسمی نیستید؟
- نه قربان، من هنوز رسمی نشده ام و حقوقم آن قدر کم است که از گفتن آن شرم دارم.

- آقا، اینکه خجالت ندارد. من می خواهم بدانم شما چقدر حقوق می گیرید.

- قربان، من و جناب مدیر کل فرهنگ دوتائی دوازده هزار و سی و چهار تومان حقوق دریافت می داریم! (این جوک بقیه ای هم دارد و آن اینکه از این حقوق دوازده هزار و سی و چهار تومانی، سهم بنده سی و چهار تومان است- ویراستار)

در جریان اشاعه خبر تشکیل اتحادیه معلمان و فرهنگیان تبریز، روزی اصغر دیبائیان بعنوان سرکشی به کتابخانه آمد و ضمن طرح مسئله تشکیل مجمع عمومی معلمان و فرهنگیان، از من خواست که نامم را جزو لیست کاندید های هیئت اجرائیه اتحادیه منظور کند. من از او تشکر کرده و گفتم:

- می دانید که من عضو رسمی فرقه نیستم. از طرفی هم مورد حسادت و کینه توزی یکی دو تا از این معلمان فرقه ای و مخصوصاً یکی از آنها که در دوران تحصیل همشاگردی من بود و حالا گویا چشم بینای فرقه در دانشسرا تعیین شده است، هستم. این آقا پشت سرم صفحه می گذارد و اینجا و آنجا گفته که بعضی ها عضویت فرقه را قبول ندارند ولی برای هر سطر از نوشته های خود یک تومان حق القلم دریافت می دارند. بعلاوه رفته پیش بی ریا و به او هم در باره من حرفهایی زده است. بی ریا هم گفته که او این چیزها را به دیبائیان بگوید. اطلاع ندارم که به شما مراجعه کرده یا نه؟

دیبائیان گفت:

- همینها با رویه خودسرانه و نسنجیده شان باعث بدنامی فرقه می شوند و اسباب دردسر هستند. من اینجور آدمها را به حضورم راه نمی دهم.

بعد که دید من آمادگی کاندید شدن در انتخابات هیئت اجراییه را ندارم، گفت:

- نظر شما در باره تشکیل اتحادیه و این کاندیدها چیست؟
بعد لیستی بمن داد که در آن اسامی تعدادی از معلمان و فرهنگیان از مرد و زن بود.
من گفتم:

- در مورد تشکیل اتحادیه جای هیچگونه بحث و تردید نباید باشد. ولی من بیم آن دارم که به دلیل عدم آمادگی قبلی و در کار نبودن روش توضیحی و توجیهی رشته کار از دست خارج شود و بجای معلمان مدارس ملی و خصوصی، مدیران این مدارس انتخاب شوند. زیرا معلمان هنوز به اصلاحات فرقه اشراف ندارند و آن تعداد انگشت شماری هم که عضو فرقه و کاندیدهای شما هستند، آن جریزه، جاذبه و سابقه را ندارند و چه بسا نتوانند رأی بیاورند.

دبیائیان گفت:

- با تمام این احوال شما خودت بیا!

- مطلقاً خواهم آمد.

جلسه با شرکت انبوه کثیری از معلمان تشکیل شد. چند نفر از کاندیدها صحبت کردند و وعده بهبود زندگی در آینده نزدیک را به معلمان و بخصوص معلمان بخش مدارس ملی که گذران و معاششان بسیار ناگوار بود، دادند. در حین جلسه تعدادی از معلمان مرتجع و نیمه مرفه به یکی از کاندیدها بنام محمد علی کوچک خان نوه سی (چهره نمای بعدی) که معلم نقاشی بود، شیشکی بسته و طرفدار انتخاب هیئت اجراییه با رأی مخفی شدند. نمایندگان شرکت کننده از طرف اتحادیه کارگران نیز نتوانستند فضای مجمع را که قبلاً زمینه چینی شده بود، عوض کنند.

بالنتیجه بجای معلمان مدارس بخش خصوصی، چند تا از مدیران آنها برگزیده شدند و عملاً نقش اتحادیه و معلمان محروم نقش بر آب شد. حتی سخنرانی آتشین بی ریا نیز کاری از پیش نبرد. این قضیه اختار شدیدی به فرقه بود و فرقه عملاً از این حرکت جا خورده بود. فرقه می توانست این عدم صمیمیت را مثلاً در مورد بازاریان، اصناف و گروهی از پیشه وران تحمل کند، ولی تحمل این «بی وفائی» را از قشر معلم که روشنفکران جامعه را تشکیل می دادند، نداشت. ولی این اتفاق افتاده بود. وقتی جلسه پایان یافت، مدیر مدرسه سعدی را - که سر و سری هم با انجمن روابط فرهنگی داشت و اگر اشتباه نکنم عضو هیئت مدیره آنجا بود- دیدم که به عیان از خوشحالی می شنگید.

دلیل این مسائل چه بود؟ به نظر من در جنب دلایل جنبی، دو دلیل اصلی موجب ظهور و گسترش این نگرش شده بود.

یکی از آنها گزافه گوئی، بلند پروازی و دهن لقی آن گروه از مهاجران بود که همت دایی یادش بخیر آنها را به حق لومپن پرولتاریا نامیده بود. آنها هر جا که می نشستند صحبت از یگانگی دو آذربایجان می کردند و آنرا تنها راه رهائی آذربایجان ایران از فقر، جهل و رهائی از پنجه خونین مستبدان حکومت، مالکین، فئودالها و سرمایه داران می دانستند. آنها آن طرف رودخانه ارس را ارض موعود توصیف می کردند. بطوریکه یکی دو بار در حین صحبت با آنها گفته بودم اگر آنجا چنین ارض موعودی است، چرا آنجا را ترک کرده و به این جهنم نمرود آمده اید؟ این آدمها در جواب سفسطه می کردند و از من کینه به دل می گرفتند. این روش که با عملکرد بعضی از مسئولان آذربایجان شوروی همآوایی داشت، موجب ایجاد پانیک (هراس و آشفتگی) می شد و قشر آریستوکراسی میانه

حال شهری را که روشنفکران (به مفهوم با سوادان) در میان آنها بودند،
رم میداد.

درست یادم است یکروز که جهت دادن نوشته ای به روزنامه آذربایجان
رفته بودم، آنجا نیز شاهد این صحبتها و گزافه گوئیها شدم. فتحی
خشکنابی³ که در آن موقع سردبیر روزنامه بود و با هم در یک مدرسه
خوانده بودیم، گفت:

- حالا حلال مشکلات آمد.

در حرفش اندکی کنایه احساس می شد. این بود که گفتم:

- تو شلوارت را سفت نگه دار، شیرین کلامی پیشکشت (او در دوران
تحصیل شلوارش می افتاد و هی آنرا بالا می کشید).
یکی از آن میان گفت:

- راستی شما نظرتان راجع به این مسئله چی هست؟ (سئوال در باره
قرارداد ترکمان چای است که مابین دولتهای تزاری و قاجار بسته شد و
بر اساس آن سرزمین های آن ور رودخانه ارس که قبلاً جزو امپراطوری
ایران بود، به روسیه واگذار شد. در نوشته اصلی این سئوال از قلم افتاده
است- ویراستار)

در جواب گفتم:

- تا آنجا که من می دانم، عهدنامه اگر استیلاگرانه و ستمگرانه باشد که
هست، بین نمایندگان دو دولت روسیه تزاری و حکومت ایران تواماً می
تواند کان لم یکن تلقی شود. ولی روسها مدعی هستند برای عقد این
عهدنامه ها یک ملیون هزینه کرده اند. حالا این پول به کی پرداخت
شده؟ الله اعلم! بعلاوه آقا میر فتاح طباطبائی مریدان خود و مردم عادی
را به همراه می گیرد و میرود تا بروسها بگوید شما ای کاش که تا تبریز هم
می آمدید! وانگهی برای تحقق این آرزو یک رفرا ندیم دموکراتیک عاقلانه و

عادلانه لازم است که آنهم در صورت بالا رفتن شعور و درک ملی و اجتماعی عامه مردم میسر است و حالا حالاها به سادگی و سهولت فراهم نمی شود.

همه به هم دیگر نگرستند و فتحی خشکناپی باز پرید وسط و اظهار داشت:

- "نگفتم که حلال مشکلات آمد!" این بار تو کلامش کنایه نبود.

دلیل دومی نحوه روابط مردم شهری و روستائی در این حرکت بود. در جنبشهایی از این ردیف عموماً توده های انقلابی شهری که آگاه تر و متشکل تر و سازمان پذیر تر هستند، برای آزاد ساختن دهقانان به روستاها می روند. کما اینکه در خود آذربایجان جنبش مشروطه نخست از شهرها آغاز شده و بعد به روستاها کشانده شده بود. در قیام خیابانی نیز شهر و روشنفکران شهری جنبش را پیش می بردند. این تضاد بارز توده شهری و روستائی در جنبش نیز خود را نشان می داد. توده شهری که سواد کسب کرده بود، لباس اطو کشیده می پوشید، به سینما می رفت، از روشنائی چراغ برق استفاده می کرد، سوار درشکه می شد و در خانه های تمیز و مفروش زندگی می کرد، هرگز با توده روستائی که سال به سال روی حمام را نمی دید و برای سواری و بارکشی از الاغ و استر استفاده می کرد، قابل مقایسه نبود. همین موارد پدید آورنده تضادهائی می شد که تحت تأثیر آنها شهری خود را تافته جدا بافته می دانست و سعی می کرد بهر شکل ممکن این تفوق را نگه داشته و سر فرصت به رخ روستائی بکشد.

توضیحات:

- 1- سید جعفر پیشه‌وری در خاطرات خود در این باره می‌نویسد: " همانگونه که گفتیم اتحادیه (کارگری) آذربایجان بخاطر جوان بودنش، از بدو تاسیس تا خاتمه ی نهضت (21 آذر)، با دنباله روی از نظریات شخصی چند نفر عنصر منفعت طلب همیشه بنوعی از تبعیت رهبری فرقه (دمکرات) خودداری کرده و نه تنها در مسائل اقتصادی بلکه حتی در برخورد با مسائل سیاسی نیز از اشتباهات مختلف برکنار نبود. یکی از بزرگترین معایب این تشکیلات، مقابله ی آن با فرقه بود که خلیل انقلاب، یوسف افتخاری و حتی این اواخر تک به تک نمایندگان اتحادیه مبتکر آن بودند. با همه ی اینها باید قبول کرد که اتحادیه کارگران و زحمتکشان آذربایجان چه در دوران (نهضت) ملی و چه قبل از آن همیشه پیشقراول نیروهای آزادیخواه بوده و یه خصوص در دوران نهضت (ملی) همیشه پشتیبان محکم فرقه بحساب می‌آمد. «ر. ک. همانجا و در رابطه با شورای متحده کارگان ایران نیز باید گفت که بعد از تشکیل حکومت ملی آذربایجان رابطه این شورا و اتحادیه مزبور رابطه ای دوستانه ای بود و کنترل این اتحادیه توسط این شورا نیز نمی‌تواند درست باشد. بهر صورت انتخابات اتحادیه فرهنگیان خود گویای جو دموکراتیکی است که در دوران حکومت یکساله فرقه در آذربایجان حکمفرما بود. چرا که علیرغم حضور و سخنرانی وزیر معارف (بی‌ریا) معلمین باز هم علیرغم خواست او به کاندیداهای مورد نظر خود رای می‌دهند.
- 2- رضا روستا قبل از اینکه در تشکیل حزب توده شرکت کند، عضو حزب کمونیست ایران بود. او یکی از برجسته ترین سازمانگران کارگری ایران محسوب می‌شود. در این زمان او مسئول «شورای متحده مرکزی اتحادیه‌های کارگران و زحمتکشان ایران» بود.

3- رمان نویس و دراماتورق آذربایجانی تقی خشکنابی خالق رمانهای «ایکی قارداش» (دوبرادر) و «آتا» (پدر) به زبان ترکی آذربایجانی است. تقی خشکنابی بعد از استقرار حکومت ملی آذربایجان سر دبیر روزنامه آذربایجان بود که به عنوان ارگان فرقه دموکرات آذربایجان منتشر می شد. بعد از شکست حکومت ملی خشکنابی به مهاجرت رفته و مقیم آذربایجان شوروی بود. او بعد از انقلاب به تبریز برگشته و چند صباحی سر دبیر هفته نامه آذربایجان بود.

تأسیس دانشگاه تبریز

از قدمهای بنیادین که فرقه در عرض یکسال فعالیتهای فرهنگی و رسانه ای در راه اندازی آنها موفق بود، ایجاد دستگاه فرستنده رادیو مرکز تبریز و تأسیس دانشگاه تبریز بود. با تشکیل حکومت ملی آذربایجان ایجاد ایستگاه فرستنده رادیو - که در آن زمان برای استانهای دیگر رؤیائی بیش نبود- بمرحله عمل در آمد و این قدم بزرگی بود که بعد از عقب نشینی فرقه نیز، حکومت مرکزی نه تنها نتوانست این دستاورد را پایمال کند، بلکه ناگزیر به حفظ و حراست و توسعه آن شد. البته نه به آن دلیل که از آن به خیر و مصلحت مردم استفاده شود، بلکه به این نیت که از آن برای سم پاشی و تحکیم ریشه آسیمیلاسیون بهره برداری کند. ولی بهر حال وجود همین ایستگاه رادیو، دولت را ناگزیر ساخت که در مراکز استانهای دیگر نیز برای تأسیس دستگاه فرستنده رادیو اقدام کند.

و اما تأسیس دانشگاه در آن شرایط دشوار و با دست خالی واقعاً معجزه حساب می شد. و تا آنجا که من شاهد بودم تاواریشها (منظور حکومت شوروی است- ویراستار) در تأسیس آن هیچ کمک مؤثر و یا حتی نامؤثری انجام ندادند. شاید یگانه کمکشان این بود که پیر مردی را برای تدریس زبان روسی فرستاده بودند که هر بار به بهانه ای قهر کرده می رفت. او می گفت که اینجا دانشگاه نیست بلکه اینجا بازار است و شماها هم بازاری هستید...

در مجلس جشنی که برای تأسیس دانشگاه تشکیل شده بود، دکتر نصرت الله جهانشاهلو که رئیس دانشگاه تعیین شده بود، در سخنرانی اش با موضع بسیار سهل انگارانه و خوش بینانه برخورد کرده و مدعی

شد که دانشگاه از هر حیث مجهز است و هیچ مشکلی برای راه اندازی دانشکده های آن وجود ندارد. ولی پیشه وری که بعد از او سخن گفت با مسئله واقعگرانه تر برخورد کرده و گفت که ما درست است که دانشگاه را تأسیس کردیم ولی برای راه اندازی آن هنوز کم و کسریهای زیادی داریم که باید در تدارک و رفع آنها همت بخرج دهیم و این کار را هم انجام خواهیم داد. کادر استادان دانشگاه از معلمان برجسته و ممتاز تبریز تعیین گردیده بود و در دانشکده ادبیات نیز قرار بود که پیشه وری تاریخ ادبیات آذربایجان و دکتر جهانشاهلو جامعه شناسی و محمد علی صفوت اخلاق اجتماعی را تدریس بکنند. داوطلبان دانشگاه را عموماً معلمان، کارمندان و عده ای از جوانان دیپلمه تشکیل می دادند. دانشکده پزشکی و ادبیات راه افتاده بود و دانشکده های دیگر در حال تشکیل بود. کلاسهای دانشکده ها در حال دایر شدن بودند که یکروز حضی (یکی از محافظان پیشه وری) به کتابخانه آمد و اطلاع داد که یولداش (رفیق) پیشه وری به کتابخانه می آیند. منهم به او گفتم که خوب تشریف بیاورند.

کتابخانه سر راه خانه مسکونی پیشه وری و در چند قدمی مقر حکومت بود. (البته این فاصله کمی بیشتر از چند قدم بود- ویراستار) پیشه وری مرا از روزنامه آژیر (سید جعفر پیشه وری بعد از آزادی از زندان رضا شاهی در تهران ناشر این روزنامه بود) می شناخت. من گاهی مطالبی برای روزنامه می فرستادم. به تبریز هم که آمد یکی دو بار بر حسب تصادف مرا در روزنامه آذربایجان که ارگان فرقه بود، دیده بود. با وجود همه اینها فکر نمی کردم تصور مشخصی از من در ذهن داشته باشد. وقتی که آقای پیشه وری وارد کتابخانه شد، بعد از آویختن کلاه و پالتوش به رخت آویز خلاف تصور من گفت:

- چه خوب که شما هنوز اینجا هستید. من نوشته هایتان را در روزنامه می خوانم. بسیار جالب هستند (صحبت از اولین نوشته های من بودند که در سال 1325 شمسی در باره شاعر ساتیریک آذربایجان میرزا علی اکبر صابر در روزنامه آذربایجان نوشته بودم). درباره فولکلور آذربایجان تاکنون هیچ کار علمی انجام نشده در حالیکه این فولکلور با غنای سرشار خود باید جمع آوری و مورد بررسی قرار گیرد. فکر نمی کنید که شما مناسبترین فرد برای مرکز جمع آوری و نشر فولکلور آذربایجان در دانشگاه باشید؟

در جواب گفتم:

- من در این مورد هیچ نیاندیشیده ام. اجازه بفرمائید که در این مورد قدری بیشتر تأمل کنیم. چون چه بسا افراد بایسته تری از من برای اینکار باشند.

- ولی روزنامه که می تواند یک کارت نمایندگی و خبرنگاری بنام شما صادر کند که دستتان در مراجعه به سازمانها و افراد باز باشد و هر جا لازم شد از آنها همیاری بخواهید.

- من بسیار مایلم که در کلاسهای درس شما و اگر فرصت شد در درس جامعه شناسی دکتر جهانشاهلو بطور مستمع آزاد شرکت کنم.

- از نظر من هیچ مانعی ندارد و خیلی هم خوب است. بعد او سراغ اوستا و کتابهایی را که با تاریخ و ادبیات و تحول اندیشه اجتماعی در آذربایجان ارتباط داشتند، گرفت. گفتم:

- شما آن تاریخ ادبیات دو جلدی را که این اواخر در باکو منتشر شده، دیده اید؟

- همانکه در باره آن در مجله مطلبی نوشته شده بود؟ آنرا خواستم و برایم فرستادند.

بعد چندین جلد کتاب انتخاب کرده و برای آنها رسید امضا کرد و به گماشته اش سپرد که آنها را به همراه بردارد.

کلاسهای درس دو ساعته بود و کلاسهای پیشه وری و دکتر جهانشاهلو و محمد علی صفوت که من سعی می کردم بصورت مستمع آزاد در آنها شرکت کنم - بخصوص کلاسهای پیشه وری- بسیار جالب و آموزنده بودند. پیشه وری همچنانکه روان و سلیس می نوشت، همانگونه هم مسلط و مطبوع سخن می گفت. ساعت اول کلاس صرف مباحث ادبیات می شد و در ساعت دوم به مسائل عمومی و حتی روزمره می کشید. خوب به یاد دارم ایام سوگواری محرم بود و در فاصله کمی از دانشگاه عصر هنگام دسته های سینه زنی و زنجیر زنی راه افتاده بود. چه بسا که کشیدن این دسته ها به جوار دانشگاه به توصیه و تفتین بعضی از مراجع انجام می شد. بهر تقدیر یکی از جوانها که عضو سازمان جوانان فرقه بود، بلند شد و گفت:

- یولدش پیشه وری اوضاع مثل اینکه زیاد فرق نکرده است. در آن رژیم هم علم و کتل و در این رژیم هم علم و کتل. در آن رژیم هم سینه زنی و در این رژیم هم سینه زنی و ندبه و گریه؟! پیشه وری ابروانش را در هم کشید و گفت:

- بلی در هر دو رژیم سینه زنی و ندبه و گریه است. ولی در آن رژیم از شروع تاریخ، تسلط ارتجاع بود. ولی در این رژیم وقتی در مغزها جرقه بزند، تاریکیها زایل خواهند شد. و این کار بعهدۀ شماهاست و شمائید که این رسالت را باید به پایان برسانید. اجازه بدهید تا اینجا مسئله را اندکی بیشتر بشکافم. روستائی ما از ترس اینکه گاوش بیماری دامی نگیرد یک دعای تعویض تهیه کرده و آنرا به شاخ گاوش می آویزد. مسلماً این کار تا وقتی ادامه خواهد یافت که بیطار آموزش دیده در همین دانشگاه به

روستا راه یابد و برای جلوگیری از این بیماری به گاو او و دیگر گاوها آمپول بزند. وقتی روستائی از نتیجهٔ این عمل مطمئن شد و آن را سنجید، آنوقت اگر دعای تعویض پاره شود و به زمین بیفتد، او حتی زحمت خم شدن و برداشتن آن تعویض را از زمین بخود نخواهد داد. ما به روحانیت احترام می گذاریم و تا مادامیکه برنامه های اصلاحی و بهبود شرایط اجتماعی انجام شده از جانب فرقه را تأیید کرده و در امور سیاسی مداخله نمی کنند، این حرمت همچنان باقی خواهد ماند.

در همان روزها آقای سید ابوالحسن اصفهانی زعیم و پیشوای شیعه وفات کرد و بازاریان تبریز که پی بهانه بودند، بازار را بسته، همه جا سیاه پوش شده و سه روز پشت سر هم بسیاری از سازمانها تعطیل اعلام کردند. در آنروزها در دانشگاه هم از طرف عده ای از دانشجویان پا بسن گذاشته پیشنهاد شد که دانشگاه نیز تعطیل بشود. ولی یکی از معاونان دانشگاه بنام مهندس حریری به این دانشجویان توپید که مگر با مرگ هر ملا قاسمی دانشگاه را تعطیل می کنند؟

لیکن این دانشجویان به کمیته مرکزی فرقه شکایت کرده و موضوع به اطلاع پیشه وری رسیده بود و او نیز مهندس حریری را پای تلفون خواسته و گفته بود که پیشوای جهان شیعه مرده و شما آنرا به مرگ ملا قاسم تعبیر می کنید؟ هیچ می دانید که یک فتوای او می تواند بساط خلیها و حتی بساط ما را به هم بریزد.

اما جالبتر از آن شیوهٔ مدیریت و کلاسرداری دکتر جهانشاهلو بود. او شاید شیک پوش ترین و اطو خورده ترین فرد در تمام فرقه بود. البته فریدون ابراهیمی هم شیک پوش بود. ولی دکتر جهانشاهلو خانزاده و از تبار خانها بود و عنوان عضویت در گروه پنجاه و سه نفر را یدک می کشید. دو تا دختر خوش سیما را به منشی گری خود برگزیده بود. یادم هست حتی

یکروز خانم مریم فیروز را که به تبریز آمده بود، با آن کیا بیا و زر و زیور شاهزادگی به دانشگاه و سر کلاس دعوت کرده بود و در سر کلاس به ایشان پیشنهاد کرده بود که «نصایح و رهنمودهائی» به حاضران بدهد. خانم مریم فیروز هم رندانه گفته بودند که شما استبداد را منکوب کردید و سرنوشت خودتان را بدست گرفتید. من چه نصایح و رهنمودی می توانم به شما بدهم. من باید از شما بیاموزم.

کلاسهای دکتر جهانشاهلو با مسائل جامعه شناسی آغاز می شد ولی رفته رفته به مارکسیسم، ماتریالیسم دیالکتیک و ماتریالیسم تاریخی ختم می شد. حتی در ادامه بحث ها کار به آنتیسم نیز می کشید. جوانها بیشتر تشنه و مشتاق این بحثها بودند. آنها کلمات را در هوا می قاپیدند. ولی میانسالان که معمولاً برای گرفتن ورقه لیسانس به دانشگاه آمده بودند، براق می شدند ولی در بحث شرکت می کردند. دکتر سعی می کرد که با گفتن عبارت «بحثیمیز توکنندی - بحثمان خاتمه یافت» لای گفتار را درز بگیرد. ولی در عین حال این شایعه را روز بروز تقویت می شد که در دانشگاه «لا مذهبی» درس می دهند.

در این درس غالباً از طرف ایده ایستها و اسپریتوآلیستها مباحثی در ردیف جبر و اختیار و مستحب الوجود و واجب الوجود نیز مطرح می شد که دکتر جهانشاهلو جوابهای آماده ای برای هر کدام از آنها در آستین داشت. من از آن در شگفتم که ایشان در کتاب خاطرات مفصلی¹ که نوشته دم از ناسیونالیزم ایرانی می زند. زبان آذربایجانی را تحقیر می کند، در صورتیکه، تا آنجا که به یاد دارم، او در آن زمان طرفدار مختاریت تام و تمام آذربایجان بود و بیشتر به این سبب به معاونت پیشه وری انتخاب شده و در فرقه بلا معارض بود.

در کلاس درس محمد علی صفوت مسائل به شکل متفاوتی مطرح می شد. صفوت قبلاً معمم بود، ولی بعدها مکلا شده بود. او چهره ای شناخته شده و صاحب تألیفات بود. ولی قهرماً ایده آلیست و منکر اصالت ماده بود. مطالبی را که او از آنها سخن می گفت و ما آنها را بصورت جزوه می نوشتیم (تا اواخر رژیم پهلوی به علت کمبود کتابهای درسی و کمکی لازم، معلمها مجبور به استفاده از محفوظات و معلومات خود بوده و شاگردان سر کلاس آنها را بصورت جزوه های درسی یادداشت می کردند- ویراستار) درست نقطه مقابل گفتارهای دکتر جهانشاهلو بود. مثلاً او یک بار سر کلاس گفت که انسان دو جنبه دارد: جنبه مادی که فانی است و جنبه روحی که فنا ناپذیر است. این حرفها با دید ماتریالیستی دکتر جهانشاهلو مغایر بود و لذا کلاسهای او با اینکه جریزه بسیاری داشت پر از هیاهو می شد و او نیک می دانست که سنگ را از کجا می خورد. روزیکه جشن سالگرد 25 سالگی تأسیس کتابخانه گرفته شده بود و او بلحاظ نزدیکی با مرحوم تربیت بنا بود در باره تاریخچه تأسیس کتابخانه سخن بگوید، یکدفعه مثل بمب ترکید و با صدای بلند و اعتراض آمیزی گفت: "چرا عقاید مرا تخطئه می کنید؟ من هم اگر با اسلحه به کلاس می آمدم (دکتر جهانشاهلو گویا سر کلاس در زیر کتش اسلحه می بست)، آنوقت قبولم داشتید؟" پسرش سرهنگ صفوت بعد ها در یک منازعه نظامی تیر خورد و بعد از آمدن قشون دولت مرکزی، اوباش به خانه اش ریختند و حتی قصد جاننش را نیز داشتند. او بعداً نتوانست در تبریز بماند و به قم کوچید و مقیم و متحصن آنها شد. همانطوریکه قبلاً گفته شد آخر عمری کتابی بنام «ملاحظات ادبی و تاریخ فرهنگ آذربایجان» نوشت که یکی از زنده ترین و گویا ترین اسناد خاطراتی است که در مورد نفی و تحقیر زبان آذربایجانی و سیاست خشن رؤسای دولتی و بخصوص

دکتر احمد محسنی (عماد الملک) - که اختصاصاً برای انجام آسیمپله کردن آذربایجان آمده بود- وجود دارد.

بعد از شکست حکومت ملی آذربایجان ایادی حکومت مرکزی، رادیو تبریز را بسرعت راه انداختند تا از این طریق هرچه بدهنشان می آید به آذربایجان و آذربایجانی بگویند و در این کار هدف اصلی، توجیه جنایات و غارتگریهای لومپن پرولترها و اوباش و بدنام کردن آحاد مردم و لقب «متجاسر» دادن به آنها و تکرار هر روز آن از رادیو و رسانه ها بود.

لیکن برای دانشگاه تبریز برنامه دیگری در دست تدوین بود و این، کار بازگشائی دانشگاه را به تعویق می انداخت. حکومت و ایادی آن می خواستند دانشگاه آذربادگانی بوجود بیاورند که عملکرد آن در خلاف جهت هویت آذربایجان باشد. آنها می خواستند مخصوصاً در دانشکده علوم انسانی فضائی آکنده از توهین، تحقیر و تخریب واقعیت تباری و زبان رایج را بوجود آورده و در حقیقت پایگاهی برای ترویج ناسیونالیسم افراطی ایجاد بکنند. بهمین منظور یکی از نوکران معروف دربار آقای دکتر خانابا بیانی² به سمت رئیس دانشگاه تعیین شد و از آن پس دانشگاه تبریز مبدل به مرکزی برای شانتاژ قوی و سیاست تضییق علیه آذربایجان و به ویژه علیه زبان آذربایجانی شد. خانابا بیانی در آستانه افتتاح مجدد دانشگاه از بعضی از اساتید تهران همچون دکتر صورتگر، بدیع الزمان فروزانفر و دیگران برای ادای سخنرانی دعوت کرده و آقای دکتر ماهیار نوایی را برای تخطئه زبان و فرهنگ آذربایجان به تبریز آورد. آنها نیز در خوشخدمتی کوتاهی نکردند.

اینان در همان سال آغاز دروس، برای تکمیل این نمایش ملی نمایانه، نشریه ای بنام «نشریه دانشکده ادبیات تبریز» را علم کردند و کوشیدند

قسمتی از ناگفته‌ها را نیز آنجا منعکس کرده و در عین حال انتشار این نشریه را قدمی بزرگ در راه اعتلای فرهنگ در آذربایجان جا بزنند.

یکی از روزنامه‌ها ی تبریز در ادامه این لافزنیها مقاله ای را تحت عنوان «دکتر بیانی به آذربایجان فضیلت آورد»، منتشر کرد. این قبیل چرت و پرت‌ها بیشتر از تهمت‌های «استادان ممتاز» ماها را رنج می‌داد. من که مثل خیلی‌های دیگر از تشبثات و تهمت‌های مغایر انسانیت و ناشایست به تنگ آمده بودم، نوشته ای در نقد و بررسی این شماره نشریه مزبور به فارسی نوشتم. این نقد و بررسی در جمع بندی و ارزشیابی نشریه، به این نکته تأکید داشت که این نشریه هیچ آتش دهن سوزی نیست و جوانان با ذوق و مطلع تبریز می‌توانند نشریه‌هایی در همان سطح و حتی بالاتر از آن فراهم کنند. مقاله را برداشتم و پیش آن مدیر کهنسال روزنامه رفتم. سلام و علیکی با هم داشتیم. حین صحبت گفتم:

- روزنامه نگار کهنسال، تو که سی سال است روزنامه نگار هستی، این پرت و پلا چیست که توی روزنامه ات می‌نویسی؟ وقتی دکتر بیانی هنوز به بطن مادرش نیفتاده بود، آذربایجان سرشار از فرهنگ و فضیلت بود. بگو ببینم مجله «گنجینه فنون» و دیگر نشریات مشابه که بیست سی سال پیش منتشر می‌شدند، با ارزش بودند یا این «نشریه دانشکده ادبیات تبریز»؟

اندکی متحیر شد و گفت:

- چه کارش کنم؟ من همین از دستم بر می‌آید، شما بهترش را بنویس، مطمئن باش که چاپش می‌کنم.

نوشته را به او دادم و گفتم:

- بیا، اگر جرأتش را داری چاپش کن.

نگاهی به تیترو اینور و آنور نوشته انداخت و گفت:

- چاپش می کنم.

اینجایش را راست می گفت. چاپ کرده بود. عنوان و پیش در آمد نوشته در صفحه اول رفته بود و بقیه یعنی قسمت مهم نوشته، صفحه دو و سه را پر کرده بود. به کتابخانه که رسیدم تلفون پشت تلفون می شد که مرحبا! به آتش درونمان آب پاشیدی. حقاً که پسر همان پدری. جلو این نافته های جدا بافته خوب در آمدی، خیال می کنند برای ما تحفه از نطنز آورده اند و از این قبیل.

لابد تیر به هدف خورده بود که چند روز بعد از دانشگاه تبریز تلفون کردند که اگر مانعی در کار نیست آقای دکتر بیانی مایلند از کتابخانه دیدن کنند. گفتم که هیچ مانعی در کار نیست. می توانند تشریف بیاورند. دقایقی بعد آقای دکتر خانبابا بیانی به همراه دکتر ماهیار نوایی و رضا جرجانی آمدند. دکتر بیانی تا اسم مرا شنید، گفت:

- آقا، ما ز یاران چشم یاری داشتیم. من شما را شخصی میانه سال و با یال و کوپالی تصور می کردم. در حالیکه شما خیلی جوانید. هیچ به نظر نمی رسد که آن نقد و بررسی را شما نوشته باشید. گفتم:

- می خواهید بگوئید که آن را یکی دیگر نوشته و من نامم را بالای آن گذاشته ام؟

- نه، من چنین جسارتی نکردم. اگر سوء تفاهمی پیش آمد، خواهید بخشید. ولی بهتر نبود که شما عوض اینکه مقاله را به آن روزنامه بفرستید به خودمان می دادید؟ آخر ما مهمان شما هستیم و آذربایجانی ها در مهمان نوازی شهره اند. ضمناً ما می خواستیم از وجود شما بیشتر از اینها استفاده کنیم. می خواستیم در تشکیل کتابخانه مرکزی به ما کمک کنید. شما جوش و خروش دیگران را به حساب ما مگذارید.

- آقای دکتر، از شما خیلی ممنونم. اما بهتر است این را بدانید آذربایجانی تا آن وقت مهمان نواز است که مهمان حد خود را نگهدارد. اینجا کسی نمی‌خواهد جوش و خروش دیگران را به حساب شما بنویسد. در این چند ماهی که شما اینجا هستید، تهمتهای بی حد و حسابی از طرف اساتید ممتازی که شما به اینجا آورده اید در باره آذربایجان و به آذربایجانی نثار شده است. حتماً فراموش نکرده اید که آقای دکتر صورتگر در شعر خودشان به ما سفارش کرده که «زینهار که با سفله نسازی به گرانمایه نتازی» و یا آن یکی می‌فرماید: «الان فرصت مناسبی پیش آمده که شما (یعنی آذربایجانی‌ها) این لباس بیگانه را بدور اندازید و لباس اجداد مقدس‌تان را بپوشید». تمام سخنرانان در خطابه‌هایشان بدون اینکه ربطی به موضوع داشته باشد، برای آذربایجانی‌ها «شجره‌نامه» درست کردند و خواستند که آنها خودشان را از یوغ زبانی که یادگار «مغولها و تاتارها» است، رها سازند.

در اینجا آقای ماهیار نوایی از این موسیقی ناخوش آیند دل‌آزرده شده به وسط پریده و شروع به نطق کرد:

- ما چنین فکر می‌کنیم. زبان اساس وحدت ملی است. اگر شما با ما هم نظر نیز نباشید، حتماً قبول دارید که زبان آذربایجانی قبل از اینکه زبان باشد، یک لهجه است. و مثل بقیه لهجه‌ها هیچ قاعده و ضابطه‌ای ندارد. یک مشت واژه‌های ترکی، فارسی و عربی جمع شده و این زبان را بوجود آورده‌اند.

من از ماهیار نوایی سؤال کردم:

- آقای دکتر، من قبل از هر چیز می‌خواستم بدانم شما زبان آذربایجانی را می‌دانید یا نه؟

نوایی در جوابم گفت:

- دانستن و یا ندانستن این زبان در اصل مسئله هیچ تأثیری نمی تواند داشته باشد. حتی این زبان را هم ندانم، نظر صاحب نظرانی که این زبان را می دانند، قبول دارم.

- لطفاً نام یکی از این صاحب نظران را بفرمائید تا ما هم بشناسیم.

- همین همشهری خودتان کسروی. اگر شما رساله او را بخوانید، همه چیز برایتان روشن می شود.

من از درک سطحی کسی که عنوان دکترا را با خودش یدک می کشید، حیرت کردم و گفتم:

- من رساله کسروی را خیلی دقیق خوانده ام. او در این نوشته مسئله بحث انگیزی را عنوان کرده ولی در آن رساله نه درباره اینکه زبانی که مردم آذربایجان امروز بدان سخن می گویند، زبان نیست و لهجه است، سخنی رفته و نه درباره بی قاعدگی این زبان. خلاصه نگرش کسروی به مسئله یک چیز است و نگرش شما یک چیز دیگر.

دکتر بیانی که حس کرد مباحثه می تواند کش پیدا کند پا در میانی کرد و گفت:

- ما به اینجا برای مصالحه آمده ایم نه مجادله. پس رویش را به طرف رضا جرجانی کرد و اضافه کرد:

- آقای جرجانی آمده تا با شما برای یادگرفتن زبان ترکی قرار بگذارد.

من از حسن نیت و علاقه وی به زبان آذربایجانی مطلع بودم. خانابا بیانی مثل اکثر فراماسونها در برخورد و گفتگو اتیکت را رعایت می کرد. ولی دکتر ماهیار نوایی که استاد ادبیات فارسی بود، آنقدر پشت سر زبان امروزی آذربایجان بدگوئی کرده بود که آخر سر تهییج شده و کتابی در رابطه با انتقال نوزادان و کودکان آذربایجانی به نقاط دور دست و آماده سازی محیط آنها برای یاد گرفتن زبان فارسی و اجتناب از فراگیری زبان

مادری نگاشته بود. اما رضا جرجانی تیپ متفاوتی بود و بخاطر متانت و داشتن افق های بلند از بقیه متمایز بود. چه بسا او را برای کسب وجهه پیش روشنفکران آذربایجانی با خودشان آورده بودند. ولی افسوس که او هم عمرش کوتاه بود و من با او بیش از دو جلسه نبودم. در همان اوایل که یک روز راجع به خیام سخنرانی داشت، هنگام ادای مصرع «می سازد و بر زمین می زندش» خودش نیز همانجا نقش زمین می شود.

آنها بعد از یک بازدید سطحی از کتابخانه، سر صحبت را با گله از اینکه در باره نشریه دانشکده شان کم لطفی شده و صفحات آن، برای آنهاییکه بخواهند در راستای خط مشی نشریه مقاله بنویسند، باز است، از من نیز تلویحاً چشمداشت همکاری نزدیک داشتند. به آنها گفتم:

- به یک شرط این کار ممکن است.

گفتند به چه شرطی؟

- بشرط اینکه صفحاتی از مجله را به زبان آذربایجانی اختصاص دهید و از گوشه و کنایه زدن به زبان و فرهنگ قومی ما بپرهیزید.

آنها بعد از شنیدن سخنان من رفتند و پشت سرشان را هم نگاه نکردند. هر چند دکتر نوایی موقع رفتن برای اینکه زهر خودش را ریخته و تمسخر هم کرده باشد گفت:

- امیدوارم روزی کتابتان را درباره قواعد و قوانین زبان آذربایجانی بخوانم.

در جوابش من هم گفتم:

- مطمئن باشید، خواهید خواند.

مدتی بعد، اتفاقاً دکتر بیانی را در کتابخانه ملی تهران دیدم. اظهار تأسف کرد که نتوانسته بود پایه یک همکاری مؤثر را بریزد. گفتم:

- جای تأسف نیست. شما مأموریت امحای زبان، فرهنگ و موجودیت آذربایجان را داشتید، نه احیای آن را...

بعد محمود بیانی رئیس کتابخانه ملی که برادر بزرگ خانبابا بیانی بود و پیشاپیش مرا می شناخت، برگشت و گفت:

- من نگران ایشان (یعنی من) بوده و می ترسیدم که زبان سرخش سر خرمائیش را در زمان سلطه دموکراتها به باد دهد.
ولی من به او گفتم:

- ای بابا، شیطان آنقدرها هم که می گویند زشت و سیاه نیست.
در این لحظه از کتابخانه سلطنتی تلفونی به ایشان شد که طرف از آن طرف خط چیزهایی می گفت و او پی در پی بلی قربان، شما امر بفرمائید، ما تابع تصمیم و اراده شما هستیم، می گفت و از این چاپلوسیها به کار می برد. من که خیال کردم طرف صحبت او خود شاه می باشد، بعد از اشاره هایش به خانبابا بیانی معلوم شد که طرف صحبتش نه شاه بلکه یکی از مقامات دربار یعنی رئیس اداره بیوتات و کسی و چیزی در این رده بوده است. چون او تعجب مرا از بله قربان گوییهای خود احساس کرده بود، برای اینکه پارسنگی به ترازو بیندازد، از کسی اسم برد که گویا قبلاً در کتابخانه ملی کارمند بوده و در مواردی که کتابهای کمیاب را بخانه می برده، اتیکت کتاب را کنده به کتاب دیگری می چسبانده و بعد نسخه قلابی را به کتابخانه بر می گردانده است. این آدم گویا در دوران حاکمیت فرقه مسئول یکی از کمیسیونهای فرهنگی بود.
من گفتم:

- اگر این آدم این کار را کرده عمل بسیار زشتی را مرتکب شده است.
ولی شما که به این فقره اشراف داشتید و دوستانی در میان چپهای تهران داشتید می توانستید این موضوع را به آنها بگوئید. بعلاوه آنچه که گفتید ظاهراً سیره مرضیه خیلی از اساتید است که کتابهای امانتی را با

تعویض اتیکت جابجا می کنند و این فقره یکی دو بار حتی در مطبوعات تهران هم منعکس شده است.

توضیحات:

- 1- کتاب خاطرات دکتر جهانشاهلو در دو جلد تحت عنوان «ما و بیگانگان» بعد از خروج از اتحاد شوروی و مستقر شدن در آلمان غربی سابق نوشته شده است. جهانشاهلو در این خاطرات در کنار بعضی واقعیت ها، برای رضایت رژیم پهلوی - که با بریدن از فرقه دمکرات آذربایجان متمایل به آن گشته بود- بعضی مسائل غیر واقعی و نامربوط را آورده است که باعث از بین رفتن کامل ارزش این خاطرات گشته است.
- 2- خانباها بیانی مولف کتاب «غائله آذربایجان» می باشد.

یادمانده هائی از دوران حکومت ملی

در اینجا می خواهم ماجرای یک غارتگری را که خود شاهد عینی آن بودم، بازگو کنم. پیشه وری بعد از قرار گرفتن در رأس هرم حکومت ملی، در بیرونی خانه مجلل منصور السلطنه زندگی می کرد. بعدها معلوم شد که او و خانواده اش به هیچ یک از اسباب خانه و حتی دو عدد مردانگی که در یکی از اتاقها بود، دست نزده بودند. روزهای بعد از 21 آذر که ارتش هم به تبریز آمده و بر اوضاع مسلط بود، گروهی از اوباشان برای سر در آوردن از درون خانه و به طمع اشیائیکه آنجا بود، از طرف رودخانه و از در و دیوار درشکه خانه بالا می روند تا به خانه وارد بشوند. رفت و آمد آنها از پشت بام اصطبل درشکه خانه بوده که منصور السلطنه ها هنگام فرار به تهران مبالغی از اشیاء نفیس و ذیقیمت را به همان اصطبل منتقل کرده و در و پنجره آنجا را کاهگل مالیده بودند. از رفت و آمد اشخاص، سوراخی پشت بام باز می شود و اوباشان وقتی آن پائین را می نگرند، گنجینه ای را در آنجا می بینند و بی معطلی نردبان و طناب و گونیهای فراهم می کنند و سرگرم چپاول می شوند. آنروزها کتابخانه تعطیل بود و من هر روز دوبار پیش از ظهر و بعد از ظهر به آنجا سر می زدم تا اتفاقی پیش نیاید. موقع برگشتن به خانه از همان معبر کنار رودخانه می آمدم. وقتی جلو درشکه خانه رسیدم، صف طولی از غارتگران با کالا های مختلف، مانند فرش، قالیچه، تابلوهای نقاشی، انواع ظروف آلات و حتی لحاف و تشک راه افتاده بود. با اینکه پیشتازان آنها به پل منصور رسیده بودند، هنوز اشیاء گرانبها را از آنجا بیرون می آوردند که حتی یک پیانو که تزار روسیه به حسن آقا تاجر باشی داده بود، بین آنها خود نمائی می کرد. وقتی من به

پل منصور رسیدم، یک جیب ارتشی با یک کامیون سرباز مسلح آنجا توقف کرد. سرهنگی که بعداً فهمیدم سرهنگ شقاقی رئیس ستاد اردوی اعزامی به آذربایجان است، به کاروان یغماگران ایست داد و از یکی پرسید:

- این چیزها را از کجا بلند کرده اید؟

او در جواب سرهنگ گفت:

- از خانه منصورالدوله.

سرهنگ به همه دستور داد:

- هرچه همراه دارید به زمین بگذارید و خودتان عقب بکشید.

غارتگران پشت سری که حدس زدند هوا پس است، بارهایشان را زمین گذاشتند و فلنگ را بستند. بعد سرهنگ دستور داد که سربازها از کامیون پیاده شده و اشیائی را که روی زمین بود و یا از راه می رسید، بار کامیون کردند. در این معرکه از یک طرف آخوند دوز دوزانی که برای نماز به مسجد حسن پادشاه می رفت و حاج علی اکبر بافته چی یا تافته چی که عصا زنان از ششگلان می آمد، هر دو همزمان رسیدند. آخوند دوزدوزانی پرسید:

- آقای سرهنگ اینها را از کجا غارت کرده اند؟

سرهنگ در جواب آخوند گفت:

- ظاهراً از خانه منصورالدوله.

در این موقع صدای آقای بافته چی هم بلند شد که:

- آقا، مال مردم را کجا می برید؟

سرهنگ گفت:

- حاج آقا می بریم تا اگر صاحبش پیدا شد تحویلش بدهم.

آخوند دوزدوزانی گفت:

- آقا شما که می گوئید از خانه منصورالدوله، پس برگردانید سر جایش و نگهبان بگذارید. اگر اینها اینجا همینجوری حیف و میل بشوند، جار خواهید زد که پیشه وری خانه حسن آقا تاجر باشی را جارو کشیده و هرچه بود با خود برده است.

***

آنها که گذاشتند و در رفتند، درست است که آنها نیز در مهاجرت دچار ناکامیها و نابسامانیها شدند، ولی تاوانی که بجای مانده ها دادند، بس سنگین و شکننده بود. انبوهی اوباش و سرسپرده همه جا خاکستر مرگ پاشیده و تخم کین در دلها کاشتند. ستمها و نامردیهاییکه شاید تنها یکدهم آن روی کاغذ آمده ولی خاطره تلخی ها، ناله ها، استغاثه ها همچنان در فضای خونین روزگار بجای مانده است. مثلاً در زنجان هنرمند تئاتر میرزا باقر حاجی زاده¹ را که برای تقویت روحیه سواران ستارخان² و دیگر جانبازان به زنجان رفته و آنجا در عقب نشینی جا مانده بود، مزدوران ذوالفقاریها می گیرند و بعد از آنکه اسلحه و کفش و لباس او را به غنیمت می ربایند، یکی از آنها می گوید:

- ببریم با یک گلوله راحتش کنیم.

همپالکیش می گوید:

- گلوله حیف است، ول کن برود سرمای زنجان دخل او را خواهد آورد. مرد درمانده با فتق مزمنی که داشته، پیاده به جانب تبریز راه می افتد. و یا در سراب کاتب یکی از حومه ها (حومه یکی از تقسیمات سازمانی فرقه دمکرات آذربایجان محسوب می شد- ویراستار) بدست او باشند می افتد. او را چون بین مردم محبوبیت داشته، می برند و در طویله زندانی می کنند که شب کارش را یکسره بکنند. شب او را به خارج از آبادی می برند و لختش می کنند. بین سه تفنگچی بر سر ماترک او از پالتو، کفش،

کمر و کلاه اختلاف می افتد و مرد بیچاره لخت که در زیر سرمای ده پانزده درجه زیر صفر سراب مستأصل می شود، می گوید: "لامصبا! یا بکشیدم و یا لباسهایم را بدهید تا بیوشم." آنها می گویند: "زر زن باید در تقسیم ماترک خودت ما را یاری بکنی. رو به دیوار بکن و پشت سرت را نگاه نکن. ما هر بار دست روی یکی از وسایل ات می گذاریم و از تو می پرسیم که این مال کی. تو باید یکی از ما را اسم ببری. باین ترتیب اول دست روی پالتو می گذارند و می گویند: "این مال کی؟" جواب می دهد: "آنکه پالتو ندارد." می پرسند: "این چکمه ها مال کی؟" می گوید: "مال آنکه پوتین ندارد." بعد روی فرنج و کمر دست می گذارند و می پرسند: "اینها مال کی؟" می گوید: "مال آنکه فرنج ندارد و شلوارش می افتد." آنگاه سه گلوله نثارش می کنند. در تبریز وقتی اول صبح ده نفر را برای اعدام می آورند، یکی از محکومین مرتب داد می زند: "آی مدعی العموم، آی دولت، آی مردم، من آن آدم که می بایست اعدام بشود، نیستم. من با آن آدم تنها تشابه اسمی دارم." قاضی لشکر به میر غضبها خطاب می کند: "شما وظیفه تان را انجام دهید. به ادعای او بعداً رسیدگی می شود." تنها در تبریز بروایتی چهار هزار و بروایتی دیگر شش هزار زندانی «متجاسر» بوده که کمتر از یک صدم آنها به قشر روشنفکر و اداری و بقیه همه به زحمتکشان و محرومان شهر و روستا تعلق داشتند. بعد از عقب نشینی فرقه افراد جسور و متهوری بودند که در برابر خود سری عاملان دولت و مالکین قد علم کرده، به کوه زده، قاچاق (یاغی فراری- ویراستار) و یا چریک شدند. خاطراتی از این قهرمانان میان مردم هست که یکی از آنان ماجرای قادر مراغه ای (ماراغالی قادر) است که قبلاً در باره آن نوشته شد.

***

در روزهایی که فرقهٔ دموکرات بر سر قدرت بود، ادارهٔ فرهنگ تبریز آموزگار جوانی را که در مرند داماد نمایندهٔ فرهنگ سابق این شهر بود به دلیل «تظاهرات شاهپرستانه» به تبریز منتقل کرده و برای اشتغال به کتابخانه فرستاده بود. ظاهراً این روش از دیر باز شیوهٔ کارگزینی فرهنگ تبریز بود که افرادی از کارمندان را که روی دستشان می ماند به کتابخانه حواله می کردند. این بار نیز این یکی را که روی دستشان مانده بود، به کتابخانه معرفی کردند. این جوان آدم مودی و یا دله دزدی بنظر نمی آمد. در مخزن کتابخانه مشغول کار شد و من بتدریج کلیدهای مخزن را هم به او سپردم. البته او گاهی «احساسات شاهپرستانه» اش گل می کرد و من مجبور می شدم تذکراتی باو بدهم و می گفتم: " آنقدر که شما تشویش او را دارید، او حتی یکصدم آن تشویش را برای شماها ندارد. تو و زنت هر دو کار می کنید و تا آنجا که می دانم وضع زندگیتان روبراه نیست و دیگدانتان در گرو ملاقه است." در جواب من می گفت: "شاه از این چیزها خبر ندارد. اطرافیانش نمی گذارند صدای مردم به گوش او برسد. آنروز که بار عام داده بودند، اگر آنجا بودی می دیدی چقدر با محبت از مردم دلجوئی می کرد و عریضه های آنها را می پذیرفت. منم می گفتم: "فکر نمی کنید این بار عامها، دلجوئیها و قبول عریضه ها محض حفظ ظاهر است و می خواهند با آن خونهای بناحق ریخته را بشویند و کدورت را از دل مردم بزدایند!"

موقع عقب نشینی فرقه و نزول اجلال ارتش «فاتح» و مأموران دولت به آذربایجان، تعدادی از ایادی فرصت طلب میداندار شده و حتی بعضیها تفنگ هم برداشته و موجبات اذیت و مزاحمت فرهنگیان را که عضو فرقه بودند، فراهم می کردند. روزی این جوان هم با یک اسلحه سر کار آمد و وقتی از پرسیدم:

- چرا دیر کردی؟
- در جوابم گفت:
- رفته بودم بازرسی. آنجا به من توپیدند که همهٔ ادارهٔ فرهنگ تبریز از دموکراتها پاک شده تو چرا در کتابخانه دست به کار نمی شوی؟
- من پیش دستی کردم و گفتم:
- خوب، آنها راست می گویند. تو هم مثل آنها مرا بینداز جلو و ببر تحویل بازرس بده، تا دخلم را دریاورند.
- راستش چند بار شیطان وسوسه ام کرده است. لیکن بخودم نهیب زده ام که در برابر صداقت شما دور از مردی و انصاف است که من به این کار دست بیازم.
- حالا که اینطوری شد، کسیکه این کار را به تو توصیه کرد کی بود؟
- کی می خواستید باشد، رئیس بازرسی!
- خندهٔ تلخی کردم و گفتم:
- خیلی عجیب است که این مؤمن تا وقتی که فرقه در رأس قدرت بود، دم می جنباند و خوشخدمتی می کرد. ولی حالا ساز دیگری می نوازد.
- واقعاً او خود را طرفدار جنبش آذربایجان بقلم می داد؟
- من در این باره مدرکی دارم که فکر می کنم در داخل مدارک مربوط به جشن بیست و پنجمین سال تأسیس کتابخانه باشد.
- اگر لطف کنید در این باره توضیح بیشتری بدهید و یا در صورت امکان آن مدارک را ارائه نمائید بسیار ممنون می شوم.
- در آن جنبش یکی از کسانی که می بایست در باره تاریخچهٔ کتابخانه و مساعی میرزا محمد علیخان تربیت در تأسیس آن صحبت کند، مهدی مجتهدی عضو انجمن کتابخانه بود. در شرحی که مجتهدی در این باره نوشته و می بایست قبلاً از طرف همین آقای بازرس «بررسی می شد»،

در چند جا از محمد علی تربیت بعنوان یک کتاب شناس و دموکرات ایرانی نام برده شده بود. آقای بازرس، کلمه «ایرانی» را قلم زده و بجای آن یک دموکرات «آذربایجانی» نوشته بود.

روز بعد هم همان نوشته را در آوردم و به او نشان دادم. او مدتی توی فکر بود. بعد تفنگ را برد تحویل داد و این بار هر آنچه را که در اداره فرهنگ اتفاق می افتاد و یا قرار بود اتفاق بیفتد، می آمد و به من بازگو می کرد. بطوریکه من خبر احضار خودم به دادگاه اداری را از زبان او شنیدم. البته خودش ناچار شد به فرهنگ اسکو منتقل شود. علت آن هم به این سبب بود که زنش هم که معلم بود، در ایامی که او «احساسات شاهپرستانه» از خود نشان می داد، برای محافظت وی از آسیب، خود را طرفدار فرقه وانمود کرده بود.

***

بالاخره در یکی از روزهای دیماه 1325 شمسی نامه رسان اداره آمد و ورقه ای را روی میز گذاشت و گفت: «نامه ای داشتید که گذاشتم روی میزتان.» نامه مذکور احضاریه از طرف دادگاه اداری بود. دادگاه با حضور مدیر کل بازرسی وزارت آموزش و پرورش یزدانفر، مدیر کل کارگزینی همان وزارتخانه محمد باخدا، استاد دانشگاه و نماینده مجلس دکتر رضا زاده شفق، رئیس دانشسرا بدر ایرانی و رئیس بازرسی اداره آموزش و پرورش آذربایجان تشکیل می شد. یزدانفر قبل از تشکیل فرقه یا در آستانه تشکیل آن به ریاست فرهنگ آذربایجان انتخاب شده بود ولی چون اوضاع بر وفق مرادش نچرخیده و با دریافت نیش قلمهائی از محمد بی ریا با مطلع «بیزده بیر آند ایچمیشیک او حضرت یزدانفره - ما هم قسمی یاد کرده ایم به نام حضرت یزدانفر» و «گندون دئیون یزدانفره، باشین سورتور

کوت خنجره - بروید و به یزدانفر بگوئید که سرش را به خنجر کند می ساید»، در رفته بود.

باخدا اولین بار بود که به تبریز می آمد. ولی دکتر رضا زاده شفق بنام بود و آخرین شاهکارش بعد از انتخاب به نمایندگی مجلس از طرف قاطبه فرهنگیان تهران در اولین نطق پیش از دستور خود نطق غرائی در باره اشرف پهلوی ایراد کرده بود و وقتی نمایندگان فرهنگیان به این عمل او اعتراض کرده بودند، گفته بود: "من عوض نشده ام، چه بسا شما مرا نمی شناختید!" بدر ایرانی معلم ریاضی من بود. در جمع معلمان میانه رو ترین کسی بود که من می شناختم و در دانشسرا غالباً طرف آذربایجانیها را می گرفت. چیزی که او را عاصی کرد و حتی بر آن داشت که دانش آموزان دانشسرا را ردیف کرده و به پیشواز نیروی نظامی اعزامی ببرد و یا در سوزاندن کتابهای درسی دست داشته باشد، روش نسنجیده و ناهنجار «نماینده» فرقه در دانشسرا بود. این مؤمن که یکی از شاگردان همدوره من بود، از بدو تأسیس حزب توده عضو آن حزب بود. با تشکیل فرقه غالباً با لباس نظامی و اسلحه به کمر بسته به مدرسه می آمد و غالباً رفتار گستاخانه و لومین پرولتاریائی با اطرافیان داشت و همه را از خودش به نحوی رنجانده و بدر ایرانی را هم از کوره به در برده بود. این آدم که من با او از سالهای تحصیلی روابط دوستانه و مشفقانه داشتم، بخصوص در فرقه از من بدگوئی می کرد و چون دیمی رشد کرده بود روش کینه توزانه ای در پیش گرفته بود. اینجا و آنجا می نشست و می گفت: "او (یعنی من) به شوروی اعتقاد ندارد و فقط بخاطر دریافت حق القلم با مطبوعات فرقه همکاری می کند!"

و با لا خره رحمت الله کلانتری رئیس بازرسی آموزش و پرورش تبریز بود که در عین حال منشی دادگاه اداری هم بود.

بمحض اینکه من وارد شدم و احضاریه را روی میز گذاشتم، او بدون اینکه به روی من نگاه کند گفت:

- شما قرار بود منابعی را که در ادبیات شفاهی آذربایجان از آنها استفاده کرده اید، همراه بیاورید.
به او گفتم:

- تا این لحظه هیچ کس در این باره به من دستوری نداده، اگر دستوری هم داده می شد، غیر عملی بود. زیرا من سهم عمده این بایاتیها، ترانه ها، قصه ها و امثال ساریه را سالها قبل از مادرم شنیده ام. با این حساب من می بایست مادرم را هم با خودم به اینجا می آوردم. بعلاوه فکر می کنم شما اساساً صلاحیت تصمیم گیری در مورد مرا ندارید.
قیافه های حاضران که با شنیدن موضوع همراه آوردن مادر نیششان باز شده بود، دوباره یخ زد.

- به چه دلیل من صلاحیت تصمیم گیری ندارم؟
- به دلیل اینکه شما قبلاً در این مورد به عمل اجرائی دست زده و به کارمند من توصیه کرده اید که مرا از کتابخانه دک کند.

باخدا با شنیدن این حرفها یکه خورد و گفت:
- آقای بدر ایرانی شما پرس و جوی لازم را از ایشان بکنید و اگر مدارکی علیه ایشان هست، ارائه دهید.
بدر ایرانی جابجا شد و گفت:

- تنها چیزی که در باره این جوان می توانم بگویم این است که او بسیار جدی و با پرנסیب است و به آنچه بیندیشد، بگوید و بنویسد، اعتقاد دارد. منتها اینجا به دو سه مورد انگشت گذاشته شده که باید در آن باره توضیح داده شود. یکی از آنها این دو بیتی است:

«آرازی آیردیلار/ قومونان دویوردولار/ من سندن آیریلمازدیم/ ظلمله آیردیلار»

(مسیر آراز (رودخانه ارس - ویراستار) را عوض کردند/ آنرا با ریگ اشباع کردند/ من از تو جدا نمی شدم/ با ستم جدا کردند) گفتم:

- این چهار مصراع (بایاتی) را من نگفته ام. اساساً گوینده آن معلوم نیست. این یکی از هزاران «بایاتی» است که مردم تحت تأثیر فضای سیاسی و حوادثی که در زندگی آنها تأثیر گذاشته اند، سروده اند. و این یکی احتمالاً در همان جنگهای ایران و روس که منجر به عهد نامه گلستان و ترکمنچای گردید، سروده شده و در ادبیات شفاهی سینه به سینه تا به امروز نقل گردیده است. بدر ایرانی گفت:

- مورد دوم قطعه منظومی است که شما آنرا جزو بازمانده های ادبیات شفاهی آذربایجان قلمداد کرده اید. این قطعه با این بیت شروع می شود: «کوشکی بالابان آرازا باخار/ آرازین سویو گوزلردن آخار»

در ادامه این شعر ابیاتی هست که نشان می دهد که دو سوی ارس بهم پیوسته و دو مرتبه مادران با کودکان دیدار می کنند و نامزدهای هجران دیده بوصال همدیگر می رسند. سؤال شده این «کوشکی بالابان» چه صیغه ای است؟

گفتم:

- بدون تردید این یکی نیز نظیر همان «بایاتی» است. بعد از آنکه رودخانه ارس به عنوان سرحد تعیین شده، ساکنان مناطق جنوبی این رود از جهت احساس ناگواری که از این حادثه داشتند، این مراسم «سمبولیک» را انجام می دادند. «کوشکی بالابان» اصطلاح عامیانه همان پیر امید

است که گروهی از ورزشکاران و جوانان روی دوش هم بالا می روند. ظاهراً بعد از استیلای روسها به منطقهٔ ماوراء قفقاز، سالها مردم عادی و بخصوص جوانان کنار رود ارس می رفتند و با ایجاد پیر امید با آرزو و رؤیای بهم پیوستن دو طرف ساحل رودخانه این مراسم را اجرا می کردند. بدر ایرانی ادامه داد:

- اما مورد سوم. شما در سلسله مقالاتی که زیر عنوان «داستانهای ملی آذربایجان» انتشار داده اید، از کتابی اسم برده اید بنام «داستانهای دده قورقود» و آنرا سنگ بنای دیگر داستانهای رایج در این سرزمین معرفی کرده اید و مطالب گسترده ای از این داستانها را نمونه آورده اید. آقایان پرسیده اند که این داستانها از کدام مأخذ و منبع نقل شده و اگر نسخه یا نسخه هائی از آن در دست است باید ارائه شود تا به جعلی و ساختگی نبودن این نوشته ها قناعت حاصل گردد. گفتم:

- این پرسشگرها عجب سئوالاتی مطرح می کنند. اگر اینان به وجود این اثر وقوف ندارند، این مشکل خودشان است و من نمی توانم پاسخگوی بی اطلاعی آنان از جهان علم باشم. تا آنجا که اطلاع دارم از این کتاب تاکنون تنها یک نسخه بدست آمده که آنهم در کتابخانهٔ معروف درسدن آلمان نگاهداری می شود. روی کتاب، دانشمندان و متن شناسان معروفی چون دیتس و همچنین شرقشناس معروف آلمانی تتودور نلدکه، شرق شناسان مشهور روس بارتولد و یا کوبوفسکی تدقیق و بررسی بعمل آورده اند. بعلاوه اصل کتاب از طرف معلم رفعت در ترکیه چاپ شده که مورد استناد من قرار گرفته است. این نسخه از کتاب به همراه کتابهای دیگر در میان اوراق باطله از انبار راکد کتابخانه پیدا شده و بسان کتابهای

دیگری که بعداً به ردیف کتابهای موجود اضافه شده است، در دفاتر کتابخانه ثبت و وارد فهرست کتب چاپی شرقی کتابخانه گردیده است. با این توضیحات فکر می‌کردم که دیگر غائله «داستانهای دده قورقود» خاتمه یافته است. ولی یزدانفر اعلام کرد:

- چون شما این کتاب را یک شاهکار فولکلوریک ادبیات شفاهی آذربایجان معرفی کرده‌اید، ما نسبت به این موضوع اعلام عدم صلاحیت می‌کنیم و شما باید در کمیسیونی که در تهران تشکیل می‌شود، پاسخگو باشید. مسئله به اینجا خاتمه یافت. در باره سرانجام این قضیه در اشاره به رویدادهای بعدی خواهم نوشت.

توضیحات:

1- آذربایجان و شهر تبریز مهد تئاتر در ایران محسوب می‌شوند. اولین نمایشنامه‌ها به سبک امروزی در این شهر به روی صحنه رفته‌اند. میرزا باقر حاجی زاده از پیشگامان تئاتر آذربایجان بود. حاجی زاده که هنر تئاتر را بخوبی می‌دانست، بعد از انقلاب مشروطیت با هنر خود بارها و بارها در شهر تبریز در خشیده بود. با استانداری عبد الله مستوفی که به اعتراف خودش حتی روضه خوانی به زبان ترکی را قدغن کرده بود، از اجرای تئاتر به این زبان جلوگیری به عمل آمد. حاجی زاده و بسیاری از هنرمندان از اجرای تئاتر به زبانی که برای مردم بیگانه بود، خودداری کردند. با پیروزی حکومت ملی آذربایجان چند صباحی دوران طلایی تئاتر آذربایجان و هنرمندانی مثل حاجی زاده شروع شد. ولی افسوس که این دوران دیری نپائید. بعد از سقوط حکومت ملی دوران آوارگی و بدبختی حاجی زاده شروع شد. او که قبلاً هم همیشه مورد آزار گزمه‌های

رضاخانی قرار گرفته بود، چند صبحی زندانی و سپس در گمنامی درگذشت.

2- سواران ستارخان بخشی از نیروهای شبه نظامی وابسته به قشون ملی آذربایجان بودند.

حقوق برای تهیه کننده کتاب محفوظ است

بعد از سقوط حکومت ملی

جای پایی در روزنامه باز شده بود و من سعی داشتم از آن حداکثر استفاده را بکنم. برخی از همفکران این روش را، یعنی نوشتن مسائل، موارد و دردها به زبان فارسی را جایز نمی دانستند و می گفتند: ما باید مرز زبان مادری را نگهبانی کنیم. ولی اکثریت فعال آنرا تأیید می کردند و به تدریج به سوی مطبوعات کشانده شده و جناح دموکرات این روزنامه ها را تقویت می کردند. کما اینکه روزنامه تبریز بعد از چند ماه هیئت تحریریه ای برای خودش پیدا کرد و روزنامه فریاد که صاحب امتیاز و مدیرش دکتر حسینقلی کاتبی وکیل درجه اول دادگستری بود، هیئت تحریریه ای داشت. تا موقعی که در 14 بهمن 1327 شمسی، بعد از تیراندازی به شاه در دانشگاه تهران، آنها را همراه عده ای دیگر به اتهام فعالیت به نفع فرقه دمکرات آذربایجان در تبریز بازداشت کردند.

بعد از نوشتن مقاله نقد و بررسی نشریه دانشکده ادبیات که در بالا به آن اشاره شد، بدیع الزمان فروزانفر در سخنرانی که با دعوت خانابا بیانی در دانشگاه ادبیات ایراد کرد، رئوس برنامه های دانشکده را یک به یک بر شمرد. یکی از اینها هم موضوع گردآوری، تدوین و رده بندی فولکلورهای بومی و انتشار آنها البته به زبان فارسی بود. من هم این مسئله را دست آویز قرار داده و در چند مقاله به ماهیت فولکلور، اهمیت آن و گستردگی فولکلور آذربایجان اشاره کرده و نشر متون فولکلور آذربایجان را به زبان فارسی کاری مردود و مصنوعی دانستم. در یکی از مقاله ها نشر فولکلور آذربایجان به زبان فارسی را به عروسی تشبیه کردم که با اینکه خود عروس ترک تبار و روستا زاده است، ولی آرایش و لباس او مال ناف تهران

می باشد. نوشتم که این نوع فولکلور در حقیقت مانکن فولکلور می تواند باشد و نه خود آن.

پس از آن و یا شاید مقدم بر آن، سفر آقای سید حسن تقی زاده به قصد انتخاب به نمایندگی از تبریز بود. ایشان بعد از سالیان دراز که نطقهای دوره قیام تبریز را در رپرتوار خود داشتند، این بار برخلاف دیدگاه کلاسیک خود که در مجله کاوه و جاهای دیگر نشر یافته و اساس آن پذیرش فرهنگ و سنن غربی بوده و اینکه ایرانیان باید ظاهراً و باطناً، ماداً و معنأً، جسماً و روحاً فرنگی بشوند، صدو هشتاد درجه از نظرات قبلی اش عدول کرده، آهنگ مخالفی را ساز کرده و فرمودند که ایران و ایرانی باید ظاهراً و باطناً، ماداً و معنأً، جسماً و روحاً ایرانی بمانند. این نطق در محافل روشنفکری تبریز موجب بگو مگوهای ضد و نقیضی شد. من هم از فرصت استفاده کرده و از حسین تبریزی پرسیدم اگر مقاله مستدلی در این باره باشد، حاضر به چاپ آن می باشد. او نیز به شرط اینکه من پاسخگوی مقاله ام باشم، قول چاپ آنرا داد.

مقاله آماده شد و ترجیع بند اصلی آن همان دو گانگی متضادی بود که در دیدگاههای قدیم و جدید آقای تقی زاده رخ داده بود. عنوان مقاله «سخنی چند درباره نطق جناب آقای تقی زاده» بود.

تمام مقاله که اندکی مفصل هم بود در یک شماره چاپ شده بود و ستونهای اصلی دو صفحه وسطی را در تصرف خود داشت. صبح اول وقت که سرکار آمدم، تلفون زنگ زد. گوشی را برداشتم. آقای حاج محمد آقا نخجوانی بود. بدون سلام و صباح گفت:

- ما ز یاران چشم یاری داشتیم...

گفتم:

- چی شده حاج آقا. چه ترک اولائی از ما سر زده؟

- می خواستی چه بشه. حال که حریم تقی زاده را رعایت نمی کنی، حداقل باید به من حرمت می گذاشتی. من اصلاً باور ندارم آن نوشته مال تو باشد.

- چرا حاج آقا مال خود منه. یک شبانه روز روی آن کار کرده ام و شما حالا می فرمائید که نباید این کار را می کردم.

- تقی زاده خیلی دلگیر است و می گوید در این سفر کلی ضرر کرده است.

- حاج آقا، جناب تقی زاده که تاجر نیست. ماشاءالله، ماشاءالله یک سیاستمدار کار کشته است. او بیدی نیست که از این بادهای بلرزد. بعلاوه من که جسارتی نکردم. نوشته ام جناب تقی زاده با این موضع دو نسل و شاید سه نسل از جوانان ما را سرگردان کرده اند.

- بهر حال سعی می کنم او را به کتابخانه بیاورم. کاری کن آزرده گیش تسکین یابد.

تنها آقای تقی زاده از مقاله ام شاکی بود. دیگران زنگ می زدند و دست درد نکند می گفتند. شخصی که سواد خوبی داشت و به زبان انگلیسی مسلط بود و در مواقعی که لازم می آمد میان مقامات دولتی و یا مخبران وظیفه مترجمی را انجام می داد و کلاً احترامی میان مردم داشت، به من تلفون زده و گفت:

- دلم می خواست خودم بیایم ولی توفیق نیافتم. نوشته را با اشتیاق تمام خواندم. سنگ تمام گذاشته ای. فکر میکنم بر خلاف همه اراجیفی که می گفتند، تو از یک آزمایش سخت سر بلند در آمدی.

روزنامه نویسندگان تازه ای پیدا کرده بود که عموماً با امضای مستعار می نوشتند. یکی از آنها یک ارمنی از ارامنه تبریز بود که فارسی را خوب می نوشت و پاورقیهای او با تیترا «شبهای تبریز» غوغا می کرد. رادیو فرقه

دموکرات که از آن سوی رود ارس برنامه پخش می کرد، مرتباً مقالات روزنامه را می خواند و حسین آقا فشنگچی بادی به غیب می انداخت و می گفت که بالاخره ما اینیم.

بالاخره یکروز سپهبد شاه بختی¹ به حسین آقا می گوید که مایل به ملاقات با اعضای هیئت تحریریه روزنامه است. حسین آقا از من پرسید: - چه کار کنم؟

گفتم:

- او پیر مرد است، ممکن است که موضوع را فراموش بکند. حالا اگر دفعه دیگر پرسید که پس این هیئت تحریریه چی شد، بگو که قربان آنها آدمهای گرفتاری هستند و پی کار و زندگی اینور آنور می روند و نمی توانم آنها را یک جا جمع کنم.

تصادفاً او یکبار دیگر از حسین آقا می پرسد و او حرفهای مرا تحویل می دهد. و شاه بختی هم به کنایه می گوید از اول هم می دانستم که هیئت تحریریه روزنامه تو آنسوی ارس است.

اما جالبتر از شاه بختی که فرمانروای قداره بند بود، برخورد علی منصور استاندار سیویل با قضیه بود. روزی کمی قبل از ساعت تعطیل کتابخانه، تلفون زنگ زد و یکی از آن طرف خط گفت:

- اینجا استانداری است و من رئیس دفتر استانداری صدری هستم. جناب استاندار برای سرکشی به کتابخانه می آیند.

گفتم:

- جناب استاندار وقت مناسبی را برای دیدن کتابخانه تعیین نکرده اند. کتابخانه تعطیل شده کسی به جز من و سرایدار اینجا نیست.

- بهر حال ایشان راه افتاده اند و هم الان می رسند.

گوشی را سرچایش نگذاشته بودم که زنگ در صدا در آمد. به سراپدار گفتم که حواسش جمع باشد که استاندار می آید. منصور با گماشته اش بود و از استانداری تا کتابخانه را که دویست متر بیشتر نبود، پیاده آمده بود. وارد دفتر شد و نگاهی به هر طرف چرخید. وقتی مخزن کتاب را دید گفت:

- شما کتابخانه مفصلی دارید. ولی اسلوب معماری و قفسه بندیش قدیمی است. این قفسه های ده اشکوبه برای انبار کتاب خوبست و ارتفاع قفسه ها باید طوری باشد که آدم قد کوتاهی مثل من هم دستش به بالا ترین اشکوب برسد.

من فرصت را غنیمت شمردم و گفتم:

- شما این دومین بار است که در رأس استانداری آذربایجان هستید و این ظاهراً اولین بار است که از کتابخانه دیدن می کنید.

منصور گفت:

- کار آنچنان فشرده هست که وقتی برای این ردیف کارها نمی ماند. می خواستم از نسخه های نادر خطی و قسمت کتابهای خارجی برایش توضیحاتی بدهم که دیدم علاقه چندانی به این امر ندارد و ظاهراً برای مطلب دیگری به اینجا آمده است.، او یکدفعه برگشت و به من گفت:

- شما همان شخص هستی که در روزنامه مقاله می نویسی؟

- بلی خودم هستم.

- خیلی شیوا می نویسید. ولی با این خط و ربط نمی فهمم اینجا چه کار می کنید؟ هر آدم دیگری هم می تواند این کار را انجام بدهد. دادن چند کتاب به دست اشخاص و پس گرفتن آنها و نوشتن فیش و از این قبیل برای خلیها میسر است. شما به عقیده من باید بیایید در کاری که بیشتر بتوانید برای مملکت و دولت مفید باشید.

- چون به این کار علاقه دارم در اندیشه کار و حرفه دیگری نبوده ام.
- اینکه کار نیست. می توانید قالب بترکانید. می توانید کارهای مهمتری را عهده دار بشوید. ولی اول باید خودتان را نشان بدهید.
- چطوری آدم می تواند خودی نشان بدهد؟
- همینطوری که شروع کرده اید. فکر می کنم شما یک روزنامه نگار خوبی میتوانید از آب در بیائید. بشرط اینکه بخواهید. میتوانید به وزارت داخله منتقل بشوید. ما شما را می توانیم با بورس دولتی بفرستیم تا در باره روزنامه نگاری دوره به بینید و اگر نخواهید به خارج سفر کنید همینجا در تهران و در روزنامه اطلاعات می توانید رموز کار را بیاموزید و آنوقت برگردید و اینجا امتیاز یک روزنامه را تحصیل بکنید. و ما هم همه نوع امکانات را در اختیارتان می گذاریم.
- آنوقت چه توقع و چشم داشتی از من خواهید داشت؟
- خوب معلوم است باید جانبدار سیاست دولت باشید. در مسائل دید مثبتی ارائه بدهید و با قلمتان آنچه را که به صلاح ملت و مملکت است، انجام بدهید.
- جناب استاندار! از اینهمه لطف و عنایتی که دارید، سپاسگزارم. ولی من آدمی هستم که جز آنکه هستم نمی توانم باشم. پدر من آدم کم سواد ولی تجربه دیده ای بود. او به من می گفت که در زندگی هر که هستی خودت باش و سعی کن هیچوقت به زندگی مشروط آلوده نشوی.
- استاندار بی آنکه حرف دیگری بزند، بلند شد و راه افتاد. در حین خارج شدن از در گفت:
- اگر عقیده تان عوض شد، به من نامه بنویسد.
- و این نامه هرگز نوشته نشد...

***

اولین مسافرت من به تهران در نوروز 1326 بود. این مسافرت برای اطلاع از نظریه و عملکرد کمیسیونی بود، که می بایست در باره نسخه میکروفیلم و نسخه خطی کتاب دده قورقود که از آلمان و یا ترکیه می رسید، ابراز بکند. من طی نامه ای نوشته بودم که هزینه آنرا هرچه باشد خواهم پرداخت. ولی این نسخه نمی رسید و من می بایست گاه و بیگاه به کتابخانه ملی مراجعه می کردم. البته مسافرت من بعد از آن هر سال بیشتر و بیشتر شد و علت آن عاملی بود که در یادواره های بعدی مطرح خواهد شد.

در یکی از مسافرتها که به کتابخانه ملی سر می زدم، باز با آقای خانابا بیانی مصادف شدم. او از من خواست که با رئیس تعلیمات عالییه دکتر احمد علی آبادی در وزارت فرهنگ ملاقات کنم. وقتی که من موجب این ملاقات را پرسیدم، گفت:

- آقا، ملاقات که دیگر مالیات ندارد. خیلی ها حسرت چنین ملاقاتی را می خورند.

روز بعدش خودم را شیک و پیک کردم و به وزارت فرهنگ رفتم. آنجا به یکی از همشهریها که در کارگزینی کار می کرد، برخورددم. پرسید:

- تو هنوز کارت راست و ریس نشده؟

- نمی دانم. این بار سر و کارم با دکتر احمد علی آبادی افتاده.

- ای بابا، اونکه خیلی خرش می ره. خوشا بحالت. ایندفعه پارتی گردن کلفتی گیرت آمده. سعی کن ولش نکنی.

- آری، تا ببینم چه پیش میاد.

در دفتر دکتر علی آبادی سکرتر گفت که ایشان مراجعین را از ساعت 11 بعد می پذیرند. گفتم:

- شما این کارت ویزیت را به ایشان بدهید، شاید فرجی باشد.

کارت را خانبابا بیانی داده بود. سکرتر کارت را برد و یک لحظه بعد آمد و گفت:

- بفرمائید.

وارد شدم و سلام کردم. سرگرم امضای نامه ها بود و بی آنکه سرش بلند کند و نگاهم کند گفت:

- بگیر بشین.

چند لحظه بعد نگاهش را از نامه ها گرفته و متوجه من شد و گفت:

- جوان تو چه مرگته؟

از برخورد و لحن علی دولابیش آنّا فهمیدم که باید به حرفش جواب در خور داد. گفتم:

- من هیچ مرگم نیست و حالا هم اینجا در محضر مدیریت کل تعلیمات عالیّه وزارت فرهنگ شرف حضور دارم.

- زبانت خیلی تیزه. بچه تبریزی؟

- آره.

- خانبابا بیانی خیلی تعریف ترا کرده است. استاندار بدیدنت می آید. کار و بار بهتری را به تو پیشنهاد می کند. ولی تو انگار نه انگار. نکند از آنهائی هستی که سرشان بوی قورمه سبزی می ده. از آن توده ایها، چی می دونم فرقه چی های دو آتشه؟

- شاید دو آتشه باشم ولی تا حال در هیچ توده و فرقه عضو نبوده ام.

حین دادن جواب با خودم می اندیشیدم که استاندار آذربایجان علی منصور کجا و دکتر احمد علی آبادی رئیس تعلیمات عالیّه وزارت فرهنگ کجا. اینها مثل اینکه به دهن همدیگر تف کرده اند. هر دو یک جور حرف می زنند. مثل اینکه هر دو از یک آبشخور آب می خورند. دکتر علی آبادی بی پرده گفت:

- حقوق را به عائله ات می دهیم. برای خودت هم بورس در نظر می گیریم. من هم علاقمندم در روزنامه نگاری دوره ببینی و بعد بر می گردی اینجا و نانت توی روغن است. مگر تو وکیل و وصی گشنه ها و پا برهنه ها هستی؟

- من جواب اینها را یکسال قبل به استاندار آذربایجان داده ام.
- باشد، ولی باز هم خوب بیندیش و رابطه ات را با من یکی قطع نکن. هر وقت راحت از این طرف بود، سری به من بزن. ازت خوشم آمد. سرسخت و یکدنده ای!...

فردای آنروز قراری با محمد هرمز داشتم. محمد هرمز را از دوره حاکمیت فرقه دموکرات که با خبرنگاران روزنامه های تهران به تبریز می آمد، می شناختم. از او خواهش کرده بودم که کسیرا که بعد از غیر قانونی شدن حزب توده، در سازمان دهی تشکیلات مخفی حزب توده دست اندرکار بود، به من معرفی کند. می خواستم از او شیوه سازمان دادن به بقایای افراد فرقه دموکرات را که مایل به ادامه مبارزه بودند، ولی راه و رسم کار را بلد نبودند، یاری بخواهم. هرمز در دفتر کارش دو نفر را به من معرفی کرد که هر دو نام مستعار داشتند. بعداً از قراین و امارات حدس زدم که یکی از آنها احتمالاً غلامحسین فروتن و دیگری قدوه است. آنها قبل از اینکه به نحوه ساختار تشکیلات مخفی که مورد علاقه من بود، اشاره ای بکنند، شروع کردند به پرسشهای مختلف که شما این سازه ساختار تشکیلاتی را به چه منظوری می خواهی و اینکه دیروز در وزارت فرهنگ و اداره تعلیمات عالیه پیش دکتر علی آبادی بودید و آیا این دیدار برای اولین بار اتفاق افتاد یا قبلاً هم روی داده بود و در این دیدار واپسین چه صحبتها شده و چه قرار و مدارها گذاشته شده؟

من ماجرا را از همان وقایع تبریز، فعالیت مطبوعاتی و ملاقات علی منصور و بعد دخالت خانابا بیانی و دیدار دیروز با دکتر علی آبادی را از سیر تا پیاز هر چه بود، تعریف کردم. آنها بدقت گوش کردند و بعد قدوه گفت:

- فراماسونها برایت تله گذاشته بودند. خوب زرنگی کردی و از تله جستی.

ولی آن دیگری که بگمانم دکتر فروتن بود و او را تنها یکبار دیدم و بعداً هیچوقت ندیدم، گفت:

- خوب بود می رفتید و تخصصی هم پیدا می کردید و بر می گشتید. آنها که نمی توانستند در باورهای شما خلل وارد کنند... من گفته‌ام او را با معذرت خواهی قطع کردم و گفتم:

- من زندگی مشروط و دوگانه را دوست ندارم و نمی توانم خود را پنهان کنم. همه چیز را حتی مبارزه را از روبرو دوست دارم.

او گفت:

- این خوب است ولی در مبارزه مخفی معمولاً افراد با کد شناخته می شوند. این امر برای شما مشکل ایجاد نخواهد کرد؟

- من به این جنبه مسئله زیاد نیندیشیده‌ام. ولی آنچه که حالا در تبریز و احتمالاً سایر شهرستانهای آذربایجان مطرح است، آشنائی پراتیک با این تاکتیک و استراتژی تشکیلاتی و ساختار آن است.

بعد آنها هر کدام توضیحاتی در زمینه تبدیل فعالیت علنی به فعالیت مخفی و زیر زمینی دادند. خلاصه توضیحاتشان این بود که در تشکیلات مخفی پایه اصلی روی واحد حوزه ها نهاده شده است. حوزه ها با شرکت افرادی که رسماً عضو تشکیلاتند، تشکیل می شوند. هواداران و سمپاتی‌زنها با افراد حوزه ها مراوده و تماس دارند و چه بسا که سمپاتهای یک فرد حوزه سمپاتهای فرد دیگر حوزه را شناسند. گفتند که

این از نظر حفظ بدنه شبکه حزبی بسیار حائز اهمیت است و حوزه ها برحسب ساختار اجتماعی شهر و منطقه ممکن است محلی یا صنفی باشند. همچنین مقداری از این مسائل و برنامه های تعلیماتی حوزه ها، آموزش کادرها، رعایت اصول نهانکاری و غیره را توضیح دادند که برای خود من هم بسیار آموزنده بود.

در ضمن من خواهش کردم اگر کتابها و نوشته هایی در مورد شیوه های کار تشکیلات مخفی هست، از من دریغ ندارند. گفتند که کتاب خاصی در این مورد نمی شناسند. چون اگر این مسائل در کتابی مطرح شود پلیس از آن در شناسائی شیوه های کار مخفی بیشتر از هر کسی بهره مند می شود. ولی این موارد در کتابهای مختلفی که انتشار یافته، بطور متفرق هست. از جمله در کتابهای تاریخ حزب کمونیست شوروی که اخیراً در مسکو چاپ شده و اصول اساسی لنینیسم و برخی از نوشته های لئوشائوچی و یک سری از نشریات حزب که در صورت تمایل می توانند برایم فراهم کنند. به آنها گفتم که فکر میکنم این کتابها را بچه های تبریز نیز دارند. اصرار من به آگاهی بر شیوه های کار مخفی از این نظر بود که در تبریز حرکتی شروع شده بود و نه تنها جوانها، حتی سالخورده ها نیز واقف برموز کار مخفی نبودند و بعضاً جلسات چهل پنجاه نفری تشکیل می دادند، که موجب ضربه های سنگین می شد. برای نمونه یک مورد را بازگو می کنم:

در سالهای 28- 1327 شمسی با تصویب قانون عفو «متجاسرین» که یک جنبه آن دلجوئی از مردم ستمکش آذربایجان و رفع آثار کینه و کدورت از دلهای آنان بود، انبوهی از زندانیان فرقه از زندانها آزاد شده و تعداد کثیری از تبعیدیهای جنوب هم به آذربایجان باز گشتند. رادیوی فرقه که از آنسوی رود ارس برنامه پخش می کرد، مرتباً از برگشتن گروه فدائیان که در

عقب نشینی فرقه به آذربایجان شوروی پناهنده شده بودند، خبر می داد. (منظور زنده یاد فرزانه بازگشت برای تسخیر دوباره حکومت توسط فرقه دمکرات آذربایجان است که در آن روزها وعده آن توسط رادیوی فرقه دمکرات آذربایجان به مردم آذربایجان داده می شد- ویراستار) در تبریز و دیگر شهرها شبنامه ها منتشر می شد و هیجان روز بروز اوج می گرفت. از طرفی هم نهضت ملی کردن صنایع نفت در حال تکوین بود. دولت فحیمه انگلیس با این احتمال که ممکن است پیشه وری جدیدی ظهور بکند، به حکومت ایران اشاره می کند که مواظب حرکات آذربایجان باشد و کم و کیف آنرا در یابد. رئیس اطلاعات شهربانی تبریز عوض می شود و یکی از آن پرونده سازان قهار مأمور آذربایجان می گردد. اطلاعات به تکاپو می افتد. شکار در دسترس است. یکی از جوانان تبریز بنام سرخابی که «حربی مکتب - مدرسه نظام» را تمام کرده و در ارتش ملی خدمت کرده بود، با آمدن ارتش به آذربایجان بیکار می شود و نامه ای جهت استخدام به شهربانی می نویسد. اطلاعات شهربانی موضوع را پی می گیرد و با سرخابی وارد مذاکره می شود که با گروهی از جوانان که سابقه فعالیت فرقه ای هم داشته باشند، تماس برقرار نماید و با استفاده از نفوذ خود، آنان را برای شرکت در جلسات فعالیت دوباره فرقه تشویق بکند. شهربانی به او قول می دهد که در این صورت او را مجدداً به استخدام خود در خواهد آورد. این کار انجام می گیرد. در یکی از جلسات که قرار بوده هیئت اجراییه ای تعیین شود و جریان راه اندازی شود، با رهنمود سرخابی مذاکرات صورتجلسه می شود. وقتی همه افراد حاضر زیر آن را امضا میکنند، مأمورین کارآگاهی و پاسبانها از در و دیوار می ریزند. سرخابی صورتجلسه را ریز ریز می کند و زیر فرش می ریزد. مأمورین خرده های صورتجلسه را «کشف» می کنند و همه حاضرین و سرخابی

هم در ردیف آنها بازداشت و به زندان منتقل می شوند. زندان انفرادی بدون ملاقات، بازجوئیهای ممتد و توانفرسا، شکنجه و توهین و تحقیر، شکایتها و عریضه های خانواده های بازداشت شدگان و بالاتر از همه، حصول اطمینان برای دیپلماسی انگلستان که پیشه وری جدیدی در حال ظهور نیست و اعتراف صریح سرخابی مبنی بر اینکه فریب نیرنگ شهربانی چی ها را خورده و باعث گرفتاری انبوهی از مردم بیگناه گشته است، منجر به آن می شود که پرونده متهمین زیر نظارت بازرس نظامی اعزامی از مرکز قرار گرفته و کار به کیفر خواست و دادگاه نکشد. بدین ترتیب تمام متهمین آزاد و بازرس علیه رئیس شهربانی، رئیس اطلاعات و بازجوها اعلام جرم میکند. اعلام جرمیکه با همان پرونده در بایگانی راکد دادگستری مدفون می شود.

توضیحات:

1- سپهبد محمد شاه بختی از افسران وابسته به دربار بود که از زمان رضا شاه در نواحی مختلف کشور خدمت کرده بود. در دوره ای به عنوان نماینده محمد رضا پهلوی در آذربایجان خدمت کرده و همه کاره این منطقه به حساب می آمد. در سال 1322 شمسی استاندار آذربایجان شرقی بود و همانند اکثر استانداران آذربایجان وظیفه اش فقط حفظ آرامش این منطقه به هر قیمت بود.

غیر قانونی اعلان شدن حزب توده

تیراندازی ناصر فخرائی در چهاردهم بهمن 1327 به محمدرضا پهلوی، برنامه ای بود برای ترساندن شاه که احياناً در مورد نفت خیالهای خامی به سرش نزند. همچنین و مهمتر از آن بازداشتن حزب توده که داشت سیاست خود را راست و ریست می کرد تا بلکه آب رفته را بجوی برگردانده و رهبری نهضت ملی شدن صنعت نفت بدست گیرد. کاری که این حزب اگر واقعاً حزب «توده ایران» بود و نه حزب چپ نمای وابسته به مسکو و اتحاد شوروی، می بایست انجام دهد. تمامی اینها موجب شدند که غیر قانونی کردن آن در همان شب اول قبل از تصویب توسط مجلس اجرا گردد. کلوب حزب همان شب اشغال و گروهی از رهبران و فعالین حزب بازداشت و تحت محاکمه قرار گرفتند. البته همان موقع هم علائم و اشاراتی وجود داشت که جناح وابسته به کیانوری، از آنکه می بایست اتفاق بیافتد، خبر داشته و یک دلیل آن ارتباط کیانوری با عبدالله ارکانی و ارتباط ارکانی با ناصر فخر آرائی بود. مراجعت سریع کیانوری به تهران، آنهم در همان ساعات اولیه وقوع حادثه همانگونه که بعدها دکتر فریدون کشاورز آنرا در کتابش «من متهم می کنم» عنوان کرد و کیانوری هیچوقت جواب ردی به آن نداد، می تواند دلیل بارزی بر صحت آن باشد ولی خود محمد رضا پهلوی در یکی از نوشته هایش می گوید که ناصر فخر آرائی «تصادفاً» پسر باغبان سفارت انگلیس بود!

بهر تقدیر محاکمه سران حزب توده، محاکمه پر سر و صدائی بود که طی آن در حقیقت هیئت حاکمه ایران محکوم شد. ظاهراً این کیانوری بود که

در یکی از جلسات دادگاه گفت: " آقایان اینقدر خوش خدمتی بخرج ندهید. موقع فرار، در هواپیما برای همه تان جا نخواهد بود. ..."

البته این محاکمه که از طرف حزب به عنوان «یک محاکمه تاریخی» قلمداد شده و حتی کتابچه ای هم با همین عنوان در رابطه با آن منتشر شد، حزب توده را از سر به سر گذاشتن با مصدق باز نداشت. حزب، رقیب و دشمن قبلی خود یعنی سید ضیا را بغراموشی سپرده و بجای آن یقه مصدق را بعنوان عامل امپریالیسم آمریکا چسبید. حزب توده با اینکه شعار «تشکیل جبهه واحد ضد استعماری» را با جبهه ملی می داد، ولی این شعار هیچوقت به مرحله عمل در نیامد. و با اینکه بارها اعلام گردید که حزب سیاست خود را عوض کرده و جبهه ملی را بعنوان نماینده بورژوازی قبول دارد، کار شکنیها و تهمت ها همچنان ادامه داشته و در عملکردهای حزب توده خود را می نمایاند. بطوریکه حزب در مورد خرید اوراق قرضه ملی هیچگونه چهره موافق نشان نداد.

با اینکه برای بازگوئی یادواره زیر باید چند سالی جلوتر بروم، ولی با وجود این نقل آن اینجا مناسب تر بنظر می رسد. در سال 1331 شمسی که من با دو نفر دیگر بصورت تبعید در اردبیل زندانی بودم، مهره های حزب توده در تبریز فرمان می راندند. در اثر فشاریکه برای حذف محاکم نظامی و احاله پرونده ها به دادگستری به حکومت وارد می شد، ناچار شدند ما را برای تعیین تکلیف و محاکمه مجدد در دادگاه عمومی به تبریز برگردانند. قبلاً وقتی که ما را به زندان اردبیل و همزنجیران را به زندانهای شهرستانهای دیگر تبعید کردند، زندان سیاسی و زندان عمومی تبریز در یک ساختمان بود. ولی در این فاصله زندان سیاسی را از آنجا به محل جدیدی در وسط شهر که در جوار استانداری، شهربانی، دژبان و دیگر سازمانهای دولتی قرار داشت، منتقل کرده بودند. در همان روزهای اول و

دوم انتقال به این زندان متوجه شدم که زندانیان سیاسی، صبحگاهان سرودهایی از قبیل سرود صلح، سرود انترناسیونال و سرود آذربایجان را می خواندند که تا اینجایش اشکالی نداشت. ولی بعد از خواندن این سرودها نوبت به یکی دو سرود دیگر می رسید که قابل تأمل بود. این سرودها تا آنجا که به یاد دارم با بیتهای زیر آغاز میشد:

" انشیتیمیشم اؤزگه یارین وار، چرچیلدن ساواک مصدق

قولدورلوقدا، حقه بازلیقدا یوخ سنه هئچ تکی مصدق

ایشلرون بوتون کلکدی، یار یولداشون دبنگدی

توکمه گؤزلریندن یالان یاش، کهنه قولدور کهنه اوباش. ..."

(شنیده ام یار دیگری غیر از چرچیل داری مصدق

در قلدری و حقه بازی لنگه ای نداری

کارهات سر تا پا کلک است، یار و دوستانت دبنگند

قلدر و اوباش کهنه کار، اشک تمساح نیز. ...)

و یک سروده دیگر که فقط مصرع آغازین آن در یادم مانده و آن چنین است:

«مکی¹ - مکی حالیم یاماندير اؤلورم دور گل یانیم

سنسن منیم اینانديغیم قوریان جانینا»

(مکی - مکی - حالم خراب است پاشو بیا پیشم

تو ای آنکه من قبولش دارم، جانم فدایت)

پرسیدم که :

- " اینها چی یه، اینها را کی سروده و کی اجازه خواندن آنها را بشما داده؟" گفتند:

- " اینها را فلانی (نادری نامی که بعد از کودتای 28 مرداد به تهران می آید و در رأس یکی از شبکه های کارگران کوره پرخانه قرار می گیرد و

مدتها با ساواک ارتباط داشته و بالاخره پته اش روی آب می افتد. شنیدم بعد از بهمن 57 نوحه سرا شده بود و کتاب نوحه چاپ می کرد. (سروده و بیرون (منظور از بیرون یعنی تشکیلات) هم اجازه خواندن آنها را داده است. اگر بخواهیم آنها را سرودها حذف کنیم، باید به بیرون اطلاع بدهی." گفتم:

"- فلانی غلط کرده و بیرون هم بیخود کرده. شما بعد از ظهری یک جلسه همگانی با حضور همه زندانیان سیاسی تشکیل دهید تا تکلیف این امر همانجا معلوم شود."

خبر تشکیل جلسه را دادند و درضمن سپردند که در جلسه با خواندن شعر علیه مصدق مخالفت بعمل آید. جلسه همگانی با اکثریت آرا خواندن سروده های کذائی علیه مصدق را موقوف کرد. یکی از افراد وابسته به کمیته میتینگ اول ماه مه که اعضای آن کمیته همگی یکجا بازداشت شده بودند، بعد از جلسه پیش من آمد و گفت:

"رفیق، ما همه به شما اعتماد داریم و به شما احترام می گذاریم، ولی این چه نوع دولت دموکرات ملی است که با میتینگ اول ماه مه مخالف بوده و اعضای کمیته برگزاری آنها بازداشت می کند؟" گفتم:

- " اشکال کار اینجاست که ما در تشخیص موضع دولت در آذربایجان اشتباه می کنیم. دولت با اعزام دکتر حسین فاطمی به عنوان نماینده رسمی خود رسماً اعلام کرده است که در آذربایجان حاکم بر اوضاع نیست و تصمیم نهائی در مورد مسائل آذربایجان با دربار است. استاندار آذربایجان دکتر اقبال نه از طرف دولت، بلکه از طرف دربار به این سمت انتخاب و فرستاده شده است تا بقول خود دکتر اقبال " کلک چپ را در آذربایجان بکند". اما تقصیر اساسی این مسئله به گردن کسانی که «عوض جاری کردن آب، فقط گذارها را خیساندند.» (ضرب المثل

آذربایجانی: سو گتیرمه ییب، آرخلاری ایسلاتدیلار- ویراستار) آنها از محمد رضا پهلوی یک قهرمان دوران ساختند. بطوریکه او حالا آذربایجان را حریم فرمانروائی مطلق خود پنداشته و رتی و فتق امور آن را بخود اختصاص داده است."

واقعیت قضیه این است که حزب توده با رجز خوانیهای خود و وابستگیهای بالفعلی که به شوروی داشت، بورژوازی ملی را که در صفوف مقدم ان هنوز ایادی مرموز و ابن الوقت کم نبود، آنچنان ترسانده و رمانده بود که مصدق شاه را - علیرغم اینکه او رسماً قصد از بین بردن او را کرده بود- بر حزب توده ترجیح می داد. مصدق در صداقت حزب توده تردید داشت و هر آدم عاقلی نیز می تواند و باید در باره صلاحیت سازمانی که متکی بخود نیست، تردید داشته باشد. جالب اینجاست بمحض اینکه خواندن سرودهای مربوط به مصدق موقوف شد، اداره زندان توصیه کرد که چون زندان در وسط شهر قرار دارد و صدای سرود در بیرون شنیده شده و به ادارات نیز می رسد، خواندن سرود باید بطور کلی تعطیل بشود. معلوم شد که مدیریت زندان سرود خوانی را فقط بخاطر آن دو فقره شعر تحمل می کرد. لذا با ترک خواندن شعر بر علیه مصدق، سرود صبحگاهی هم مالید.

توضیحات:

1- حسین مکی روزنامه نگار و از موسسین حزب ایران، برای چند دوره ای نماینده مجلس شورای ملی بود. ابتدا در ملی شدن نفت با دکتر مصدق همکاری کرده و سپس به جمع مخالفین او پیوست.

تشکیل «همام» (هیئت مسئولان موقت) در آذربایجان

با آغاز سال 1330 شمسی هماهنگ با گسترش مبارزه ضد استعماری در راستای خلع ید از شرکت نفت جنوب و اشتیاق فزاینده ای که در تبریز و برخی شهرهای دیگر آذربایجان به تشکیل فعالیتهای محفلی ابراز می شد، حزب توده از تجربه ای که در کار تشکیلاتی، سازماندهی، تعلیمات و تبلیغات داشت، همچون کارت برنده ای استفاده کرده و بدنبال توافق با عواملی که در خارج بودند (مسئولین فرقه دمکرات آذربایجان که در خارج از کشور بودند- ویراستار) و بعد از رفت و آمدها و تشکیل جلسات، پنج نفر را بعنوان هیات مسئولین موقت (همام) تعیین کرد تا با تقسیم کارها بین خود کار تشکیلاتی را در دو جناح علنی و مخفی پی گیری کنند¹. قرار بر این بود که فعالیت مخفی در محل کار و بر مبنای وابستگی حرفه ای و صنفی افراد و فعالیتهای علنی بر مبنای کمیته هائی که آنها هم بر اساس وابستگی صنفی افراد تشکیل می شد، شکل بپذیرد. لیکن همزمانی تشکیل این دو جناح، مشکلات و آشفتگیهای اجتناب ناپذیری را به بار می آورد. چرا که یکنفر در عین داشتن وظیفه در شبکه سازمان مخفی اگر مسئولیتی نیز در کمیته علنی بعهده داشته باشد، با در نظر گرفتن اینکه پلیس هر نوع حرکت چپگرایانه را به فرقه دموکرات آذربایجان نسبت می داد، در صورت تعقیب افراد شناخته شده، امکان داشت به شبکه مخفی ضربه وارد سازد. یک نوع تفکیک وظایف و تقسیم کار، فوری ترین کاری بود که می بایست انجام می شد. ولی کاغذ بازی، نامه پرانی و بوروکراتیسمی که از تهران تحمیل می شد، فرصت فعالیت دیگری را به کمیته مسئولین نمی داد. از طریق پست هر روز چند نامه رمزی می

رسید، که کشف و جواب دادن به آنها ساعتها وقت می گرفت. روزی که در یک سفر نوبتی به تهران رفته بودم، به این قرطاس بازی اعتراض کرده و با اشاره به شرایط آن همکارمان که بخاطر کشف رمز و جواب نوشتن به نامه های رمزی از کارهای خود عقب افتاده و از این وضع بسیار دلتنگ و ناراضی بود، به مسئولین توپیدم. احمد قاسمی² نیمه شوخی و جدی گفت:

- "خوب استعفا بدهد. جایش را به یکی دیگر می دهند." گفتم:
- " حتماً شنیده اید که می گویند جوانی با دختری ازدواج کرد. دختری جوان بیچاره را یک لحظه آسوده نمی گذاشت و همواره بزیر مهمیز داشت. روزی جوان پیش پدر خود از زنش شکایت می کند و می گوید پدر دیگر جانم به لبم رسیده، نمی دانم چه کارش کنم. پدر می گوید: پسرم اگر اینطوری هست که میگی طلاقش بده و خودت را راحت کن. پسر جواب می دهد که زنم جوری مرا در تنگنا قرار داده که حتی مجال اینکه بگویم بیا طلاق را بگیر و راحتم بگذار را هم از من سلب کرده است. ..."
علاوه بر این یک مشکل دیگری هم داشتیم. افراد استخواندار و باصطلاح آذربایجانیها «نایب ها» که بطور عمده از بقایای سوارکاران ستارخان بودند، بشدت با برگشت حزب توده به آذربایجان مخالف بودند و در این رابطه اینجا و آنجا به منبر می رفتند. موضوع داشت به یک کشمکش منجر می شد که الزاماً در «همام» مطرح گردید. قرار شد یکی از اعضای همام که دکتر کودکان و طبیب خانوادگی چند تا از این «نایبها» بود، با آنها تماس بگیرد و با کار توضیحی آنان را توجیه کند. دکتر به آنها مراجعه می کند و بحثهای مفصلی انجام می شود و احیاناً به دکتر هم توهین می کنند. او از این دیدار با عصبانیت شدید برگشته و گفت: " اینها چه جور آدمهایی هستند. می گویند مرغ یک پا دارد و پای حرفشان می ایستند.

می خواهی توضیح بیشتری بدهی، آن موقع توهین غلیظ تری می شنوی."

بالاخره موضوع را به من محول کردند. گفتند که تو زبان آنها را بهتر می فهمی. من رفتم و به لیدر آنها که قاسم خان جواد خانی نام داشت، گفتم:

- قاسم آقا، با دکترا خوب رفتار نکردید.

قاسم خان که معروف به «قاسم قزاق» بود و علیرغم کم سوادیش همیشه در صحبت هایش کلمات قصار به کار می برد، گفت:

- برادر (تکیه کلامش برادر بود) شما هم این حرف را می زنید، دکتر... پستان مادر را ول کرده و بیضه دائی را چسبیده. این حزب توده از ما چی میخواد؟ چرا دست از یقه ما نمی کشد؟

- فعلاً کارت برنده دست آنهاست. ما باید شیوه تشکیلات مخفی را از آنها بیاموزیم. آنها کادر زیاد دارند ولی افراد ما اکثراً در یک سطح هستند که باید از شایسته ترین آنها کادر تربیت کنیم. آنها در کار تشویق و تبلیغ از ما جلوترند. چون ما در زبان مادریمان درس نخوانده ایم و مجبور بوده ایم به زبان مادری مان بیندیشم ولی بزبان دیگری سخن بگوئیم، لذا آنها قدرت نطق و بیانشان قویتر است.

- اینها همه درست ولی من می ترسم آنها نه تنها نتوانند، بلکه اصلاً نخواهند بما یاد بدهند. در آن موقع هم آنچه را که خودمان داریم، از دست خواهیم داد.

- نترس قاسم آقا. کارها روبراه می شود.

ولی حالا بعد از گذشتن این همه سال بخودم می گویم که روح شاد قاسم آقا. تو و دوستان غارت چقدر واقع بین بودید. اکنون که برمی گردم و به پشت سر نگاه می کنم، می بینم که آنها نه تنها چیز جالبی در هیچ

زمینه ای بما نیاموختند، بلکه صداقتی را هم که ما بین خود داشتیم، به کینه تبدیل کرده و ما را به کجراهه سوق دادند...

کارها شتابزده پیش می رفت و از پائین فشار وارد می کردند که بعد از چندین سال برای تقویت روحی مردم میتینگ برگزار شود. در تقسیم کار، مسئولیت شبکه مخفی فرهنگیان که بعد از عقب نشینی فرقه تعداد آنها فزونی یافته بود، همچنین مسئولیت کار در ارگانهای علنی مانند جمعیت مبارزه با استعمار³، جمعیت هواداران صلح⁴، مبارزه با بیسوادی و جمعیت بانوان دموکرات⁵ عهده من گذاشته شد. در شبانه روز دو سه ساعت بیشتر نمی توانستم بخوابم و محل کارم در کتابخانه به کانونی تبدیل شده بود که مردم سرزده به آنجا آمده و خواستار انجام خواسته های جور واجورشان بودند.

برگزاری میتینگ به روز هفتم خرداد محول شده بود و این تصمیم می بایست به اطلاع جمعیت مبارزه با استعمار که میتینگ زیر چتر آن انجام می گرفت، رسانده شود. با پخش اولین تراکت برگزاری میتینگ، شهربانی تبریز عربده کشی را آغاز کرده و هر روز بر شدت آن افزود. دو روز مانده به برگزاری میتینگ، از تهران اطلاع دادند که تظاهرات باید با حضور نماینده جمعیت مرکزی برپا شود و برای آوردن نماینده لازم است که یکنفر از تبریز به تهران اعزام شده، نماینده را تحویل گرفته و به تبریز بیاورد. فرصت خیلی تنگ بود و انجام این کار از عهده هر کسی بر نمی آمد. ناچار به قاسم آقا متوسل شدیم که در این قبیل موارد خبره بود و کاربر. او به محض دریافت این مأموریت خطاب به من گفت:

- " برادر مگر من نگفتم که اینها سر تا پا دردرسند و خرده فرمایش. من آنها را می شناسم. ولی بهر حال مأموریت را انجام خواهم داد. چونکه

سرباز فرقه، سردوشیهایش به گوشت شانه هایش دوخته شده است.
 منهم سرباز فرقه هستم." گفتم:
 - زنده باشی قاسم آقا، عجله کن!
 قاسم آقا راه افتاده و شب یک راست می رود سراغ آدرسی که به او داده شده است. ساعت 2 بعد از نیمه شب در خانه طرف را می زند. صدای خواب آلودی از پشت در می پرسد:
 - کیه؟
 قاسم آقا پارول (علامت شناسائی) را می دهد. صدای خواب آلود جواب میدهد:
 - ترا خدا بگذار بخوابم. برو صبح بیا، آن موقع هر چه که بخواهی، نوکرت هستم.
 - قاسم آقا می گوید زود باش در را باز کن. یا همین حالا و یا هیچوقت. اگر در را باز نکنی، آنرا می شکنم.
 طرف به ناچار در را باز می کند و می بیند که مرد خوش هیكل خوش قواره ای با سبیل پریشتی جلوییش ایستاده است. کوتاه می آید و می گوید:
 - چه کار می توانم برایت انجام دهم؟
 قاسم آقا می گوید:
 - مگه از پشت در پارول ندادم؟ حالا جوابش را بفرست بیاد تا یک وقت عوضی نیامده باشم.
 یارو جواب پارول را می دهد و می گوید:
 - ولی این وقت شب من چه کسی را می توانم از خواب بیدار کنم؟
 - من این حرفها سرم نمی شود. تا یک ساعت دیگر باید من نماینده را تحویل بگیرم و راه بیفتم.

- خیلی خوب، تو یکدم استراحت کن تا به بینم چه کار می توانم بکنم.
سپس گوشی تلفن را برداشته و بعد از چندین صحبت تلفنی آخر سر به او می گویند که نماینده تا یکساعت دیگر آنجا خواهد بود. قاسم آقا دیگر داشت حوصله اش سر می رفت که آقای شیک پوش آراسته ای از در وارد می شود و می گوید:

- من باقر موسوی دبیر جمعیت مبارزه با استعمار هستم و در خدمتم.
قاسم می گوید:

- خدمت از ماست و بفرما بریم که داره دیر میشه.
قاسم تو راه می گوید که:

- ما یک هفته قبل به شما خبر داده ایم که می خواهیم میتینگ برگزار کنیم. شما دست نگاه داشته اید و یکروز مانده به برگزاری آن خبر می دهید که میتینگ باید با حضور نماینده تهران برگزار شود. خوب به بینم شما قبل از اینکه مرا به اینجا بکشانید، مگر نمی شد که خودتان مثل بچه آدم راه افتاده و می آمدید تبریز؟ آنوقت قدمتان رو چشمان بود و خاطرتان عزیز.

آقای موسوی می گوید:

- مگر بهمین سادگی از عزت و احترام افتادیم؟

- نه بابا، همیشه عزیزید. خصوصاً که همشهری ما هم هستید.

صحبت این دو تا گل می کند و حوالی ظهر که به تبریز می رسند، کله های هر دو تایشان یک کمی داغ بوده است. قاسم آقا سعی داشته که آنرا بروز ندهد ولی آقای موسوی خود را لو میدهد. او را می فرستند به حمام تا با آب سرد حالش را جا بیاورند.

طرفهای ظهر شهربانی مخالفت صریح خود را با انجام هر گونه میتینگ و تظاهرات اظهار داشته و اعلام کرد که در صورت تخلف از تصمیم شهربانی

که آنهم مبتنی بر تصویب شورای امنیت شهر است، با تظاهر کنندگان بطور قهر آمیز و اگر لازم باشد حتی با اسلحه مقابله خواهد شد. شهربانی همچنین عده ای از اوباشان را به سراغ کسانی که احتمال می دادند در برگزاری میتینگ نقش مؤثری دارند، فرستاده بود. منتها این عده عوض رفتن به سراغ آنها، گویا همان روز صبح به شهربانی رفته و در آنجا بست می نشینند. آنها می گویند که ما در اجرای نقشه دولت در اینجا آدم کشته و قتل نفس کردیم⁶ و حالا حکومت، دست جانشینان کشته شدگان را باز می گذارد تا از ما انتقام بستانند. از آن طرف هم گروهی از طرفداران انجام میتینگ، میان آژانها، مأمورین آگاهی و وکیل باشیهای ارتش که با لباس سیویل در میدان حاضر بودند، شایع کردند که اوباشان، ایادی شهربانی و شاهپرستان شناسائی شده اند و امروز پانصد نفر از افراد جان بر کف، کفن پوشیده اند تا انتقام خونهای را که بی گناه ریخته شده است، از این افراد بگیرند. (صحبت از قتل عامی است که طی آن نیروهای ارتش و اوباشان وابسته به آنها بعد از سقوط حکومت ملی آذربایجان هزاران نفر را در خون خود غرقه ساختند- ویراستار) در آخرین تراکتی که در باره برگزاری میتینگ پخش شده بود، با اعلام ساعت و محل برگزاری آن، حضور دبیر جمعیت مبارزه با استعمار نیز ذکر شده بود. میتینگ ساعت چهار شروع می شد. شهربانی که از حضور دبیر جمعیت با خبر شده بود، با او تماس گرفته و می گویند که تیمسار مایلند با او ملاقات بکنند.

نماینده اعزامی از تهران به همراه دو سه نفر از کمیته دانشگاه تبریز به شهربانی رفته بودند. رئیس شهربانی ابتدا به دبیر جمعیت توپیده بود که آقا شما آمده اید اینجا تا غوغا راه بیندازید. اینجا که دور هم جمع شده و از صلح، مبارزه با استعمار، آزادی و دموکراسی دم می زنند،

همگی همان بازماندگان «متجاسرین» هستند که آن موقع مشمول رأفت و بخشودگی قرار گرفته و اینها حالا می خواهند دو مرتبه علم شنگه بپا کنند. بعد بپا خاسته و آلبوم عکسی را از قفسه بیرون آورده و عکسهای محمود پاکدل (معروف به استالین محمود) و رسول رضائی (معروف به شاطر رسول) را - که هر دو در این عکسها مسلح هستند- به او نشان داده و می گوید که این آقایان حالا قهرمان صلح و آشتی شده و برای بیانیه صلح امضا جمع آوری می کنند. بعد اضافه می کند که من بحکم حفظ نظم و انتظام شهر با هر گونه ایجاد اغتشاش بطور قاطع مقابله خواهم کرد و خواهش می کنم شما نیز برای اجتناب از خونریزی این میتینگ را منسوخ کنید و موجب نشوید که کار به جاهای باریک بکشد.

موسوی می خواهد جواب بدهد، ولی یکی از دانشجویان از موسوی خواهش می کند که اجازه بدهد جواب تیمسار را او بدهد، او می گوید:

- تیمسار! اولاً ایشان سر خود اینجا نیامده اند، بلکه بدعوت ما و برای نظارت بر انجام میتینگ در اینجا هستند. ایشان به عنوان جمعیت مبارزه با استعمار هر تخطی، توطئه و استفاده از قوه قهریه را در تهران منعکس خواهند کرد. ثانیاً مگر ایران و آذربایجان دو منطقه جدا از همدیگر هستند؟ یا مثلاً آذربایجان مستعمره ای است که آنچه را انجامش در تهران مجاز باشد در اینجا قدغن است؟ در یک مملکت چگونه می تواند اجرای یک قانون دو صورت متضاد داشته باشد؟

تیمسار جا می خورد و می گوید:

- آقا شما هنوز دهنتان بوی شیر می ده، این حرفها برای سرکلاس درس خوبست. اینجا شصت هزار نفر بیکار هستند با شصت هزار نفر مهاجر. تا بخود بجنبی آنها تابلوی «آذربایجان صلح جمعیتی» (شعبه جمعیت

طرفداران صلح در آذربایجان- ویراستار) را بر می دارند و سر جایش
«آذربایجان دموکرات فرقه سی» را نصب می کنند.

نمایندگان جمعیت مبارزه با استعمار می گویند:

- ما به تیمسار قول می دهیم که این اتفاق نخواهد افتاد و تا مادامیکه به
ما تعرض نشده میتینگ خودمان را بصورت مسالمت آمیز برگزار خواهیم
کرد. ولی اگر مورد تعرض قرار بگیریم مقابله خواهیم کرد. ...

میتینگ قرار بود ساعت 4 بعد از ظهر شروع بشود. من ساعت 3 به میدان
جلو باغ گلستان آمدم. میدان از جمعیت موج می زد. چون احتمال حمله
پلیس می رفت، هنوز تریبونی را که برای سخنرانان میتینگ بر بالای یک
کامیون بر پا کرده بودند، به میدان نیاورده بودند. قیافه ها همه جدی و
مصمم بودند. نماینده کمیته کارگران اصرار داشت که کارگران در صف اول
به عنوان محافظ جمعیت مواظب هجوم احتمالی اوباشان باشند. کامیون
در حمایت انتظامات میتینگ آمده و در گوشه میدان مستقر شد. ساعت
نزدیک به چهار بود ولی هنوز نماینده تهران در میان جمعیت حضور
نداشت. من دلوپس شدم و به خانه ای که او در آنجا اتراق کرده بود، سر
زدم. مثل اینکه توپ و تشرها کار خود را کرده بود. چون او در مشورت با
اعضای «همام» - البته منهای من- به این نتیجه رسیده بود که چون
ممکن است برگزاری میتینگ به زد و خورد و کشت و کشتار منجر شود- و
به آقای نماینده تهران (به ادعای خودش) توصیه شده بود که باید از
هرگونه خونریزی اجتناب شود- لذا متنی را حاضر و امضا کرده بودند که بر
اساس آن می بایست میتینگ کنسل شده و مردم متفرق گردند. قرار بود
که این نوشته از تریبون برای مردم خوانده شود. وقتی که نوشته را
خوانده و از مضمون آن باخبر شدم، آنرا پاره و ریز ریز کرده، بزمین انداخته
و گفتم که میتینگ حالا مدتی است که شروع شده و شما باید مسئولیت

عدم حضورتان را بپذیرید. آنجا مردم ماشین رئیس شهربانی سرتیپ شوکت را که در حفاظت پاسبانهای مسلح قرار دارد، عقب می زنند و اینجا شما لم داده اید تا با یک صورتجلسه میتینگ را کنسل کنید. او بعد از شنیدن حرفهای من با عجله لباس پوشیده و با هم بیرون آمدیم. وقتی که به میدان رسیدیم، نماینده دانشجویان که یک دختر خانم بود با بیانی برا و رسا می گفت: "ما می خواهیم که در آذربایجان به فرمانروائی ارتش و پلیس پایان داده شود. خواست ما احترام به قانون اساسی و متمم آن و اجرای بی چون و چرا و بطور یکسان آن در سرتاسر ایران است. اجرای کامل قانون ملی شدن صنعت نفت، اختصاص در آمد آن بطور عادلانه برای آبادانی، ترقی صنایع و مبارزه با هر نوع استعمار جدید در خواستههای ما جای اساسی دارند. ... " بعد از او نماینده های کمیته های دیگر صحبت کرده و بالاخره نوبت به خواندن قطعنامه میتینگ رسید که آنرا خود نماینده می بایست بخواند. ولی متأسفانه ار فرط دستپاچگی قطعنامه در خانه جا مانده بود. نماینده که قطعنامه را یک بار برای ما خوانده بود، این بار نیز با حضور ذهن تمام از حافظه آنرا خوانده و بدین ترتیب بدون پیش آمدن سانحه ای میتینگ پایان یافت. بعد از پایان میتینگ در جلسه ای که کمیته برگزاری برای بررسی مجموعه عملکردها و بخصوص نقاط ضعف و نارسائیهها تشکیل داده بود، شرکت کردیم. در طول جلسه چه بسا با یک برنامه از قبل آماده شده مرا مورد انتقاد قرار دادند که چرا در میتینگ ظاهر شده و خودم را به پلیس شناسانده ام. در جوابشان گفتم:

- بهر حال من حضور داشتم و شماها حضور نداشتید، این به آن در. حالا بیائید در مورد دلایل کنسل کردن میتینگ بحث بکنیم.

ولی نماینده تهران با قطع کردن کلام ما اجازه گرفته و گفت:

- این مسائل را شما بین خودتان بحث و بررسی بکنید. اما مطلبی است که من آنرا باید به شما بگویم. تصمیم کنسل کردن میتینگ، اشتباهی بود که من هم در آن سهیم بودم. منتها موقعی که از تهران به تبریز می آمدم، بین راه من از قاسم آقا پرسیدم که آیا به عقیده او ما موفق به برگزاری این میتینگ خواهیم شد. او در جواب من گفت که خطابیۀ میتینگ، ملی شدن صنایع نفت و راندن انگلیسها از ایران است. اگر در تهران اوضاع را آشفته نکنند، ما در تبریز میتینگ خود را بی تردید برگزار خواهیم کرد. آن دانشجویی که در ملاقات ما با رئیس شهربانی آب پاکی بر روی دستهای ناپاک او ریخت و کسی که اکنون در اینجا حضور دارد و اعلامیۀ مربوط به لغو میتینگ را پاره کرد، همه و همه برای من درس شهامت و اعتماد به نفس بود که من از شماها آموختم. بعد از صحبتهای او من نیز از حضور ذهنش و اینکه قطعنامه را بطور کامل از حفظ بازگو کردم، قدردانی کردم. این اولین و شاید آخرین نماینده تهران بود که بر روی ما در آذربایجان تاثیر مثبت گذاشت. وقتی من سخنان او را به قاسم جواد خانی بازگو کردم، گفت:

- برادر می دانی چیه؟ آخه او زبان ما را بلد است. قاسم تا مدتی که جمعیت مبارزه با استعمار دایر بود و حتی سالها بعد از آن ارتباط خود را با باقر موسوی حفظ کرده بود. آن شب من به اصرار آقای باقر موسوی شتابزده گزارشی نوشتم که یکی دو جای آن اندک قلم خوردگی داشت. بعد از یک هفته آن را برگردانده بودند که پاکنویس کرده و دوباره بفرستید! ...

بعد از انجام این میتینگ، از طرف جمعیت هواداران صلح برگزاری میتینگی برای تیر ماه همان سال در نظر گرفته شد. قرار شد که نمایندگان جمعیت

هواداران صلح یکی دو روز زودتر از انجام میتینگ در تبریز باشند. صدای برگزاری میتینگ که در تبریز برگزار شده بود، در شهرهای دیگر نیز پیچیده و حتی در روستاها شایع شده بود که فرقه برگشته و دارد از اعضایش اسم نویسی می کند. شاعر نامور ما سهند که اوایل دفتر جمعیت صلح را در تبریز اداره می کرد، یکروز خسته و کوفته آمد که:

- بابا به من رحم کنید. دیروز و امروز هزار نفر از روستاها آمده، کارت عضویتشان در فرقه را به همراه آورده اند که اسم ما را هم بنویسید.

چون از چند تا جمعیت علنی موجود فقط جمعیت هواداران صلح دارای دفتر و تابلویی بودند، روستائیان نیز به آنجا مراجعه کرده و خواسته اند که اسم آنها هم ثبت شود. در مقابل توضیحات سهند که این یک جمعیت طرفدار صلح و آشتی درمیان ملتهاست، گفته اند که ما را از سرتان وا نکنید این همان فرقه است و لاغیر.

میتینگ صلح در چنین شرایطی و با آمادگی بیشتر تدارک دیده می شد. نمایندگان جمعیت هواداران صلح مرکز، دبیر کل آن محمود هرمز، محمد رشاد، آن مرد شریف و خوش نام که بعنوان بازپرس علیه قوام السلطنه اعلام جرم کرده بود و نماینده دانشجویان دکتر ظریفیان بودند. رئیس شهربانی قطعاً هرمز را می شناخت و می دانست که آدم بی پروایی ست، لذا هیچ اقدامی برای ملاقات با نمایندگان جمعیت هواداران صلح انجام نداد. فقط رئیس کلانتری محل را فرستاد. آنها آمد و یک سری حرفهای نیش دار شنید و در رفت. هرمز، وکیلی برجسته و در عین حال آدمی متهور بود. چون شهربانی برای خوشایند افرادی که موقع عقب نشینی فرقه آسایش مردم را به هم زده و حالا نگران اوضاع بودند، هیچ اقدامی نکرده بود، میتینگ با کمال نظم انجام شد. اما از فردای آنروز به وسیله انبوهی از درجه داران ارتش در لباس سیویل، مأموران آگاهی،

کاسبهای محل و لومپن‌هایی که در دروازه گجیل پلاس بودند و دست آموزهای شهربانی و آگاهی شمرده می شدند، همچنین با همکاری افراد شناخته ای که پیش از استقرار ارتش در تبریز به قتل و غارت دست یازیده بودند به برپائی میتینگ در همان محل اجتماع هواداران جبهه واحد مبارزه با استعمار و جمعیت صلح اقدام کردند. چند نفر از سردمداران آنها یعنی محمد دیهیم، ابوالقاسم جوان⁷، یوسف سینما و شهباز بعد از برگزاری میتینگ، جمعیت حاضر در صحنه را با پخش شعارهای تحریک آمیز به هجوم و تخریب دفاتر جمعیت‌های دموکراتیک و متعاقب آن ضرب و شتم و توقیف افراد شناخته شده ترغیب کردند.

از سوی دیگر «همام» و جمعیت‌های دموکراتیک نیز با اطلاع از نحوه برنامه «میهن خران» (آنها لقب میهن فروشان را به فرقه چی ها داده بودند، فرقه چی ها نیز عنوان میهن خران را نثار آنها کرده بودند)، برای اجتناب از برخوردهای خیابانی دستور اکید داده بودند که به غیر از دو اکیپ افراد ورزیده که وظیفه آنها دفع حمله به دفاتر جمعیتها بود، مطلقاً در آن حوالی که احتمال برخورد می رفت، کسی دیده نشود.

ولی روزی که آن میتینگ کذائی تشکیل شد و آنها آنچه که به دهنشان می آمد به ما گفتند، قبل از آنکه آنها سوار کامیونها شده و به سوی دفاتر جمعیتها روان شوند، من بحکم مسئولیت مستقیمی که در این جمعیتها داشتم به آنجا رفتم. وقتی که به آنجا رسیدم، با منظره عجیبی روبرو شدم. جمعیت انبوهی در حدود چهل بلکه پنجاه هزار نفر از طرفداران جمعیت و مردم عادی با قیافه های مصمم آنجا حاضر بودند. این حرکت خودبخودی به قدری تکان دهنده بود که اولین تلاش من صرف پیدا کردن افرادی شد که احتمال دخالت آنها در کشیدن جمعیت به این محل می

رفت. قبل از هر کس به قاسم آقا برخورد کردم. او را به گوشه ای کشیده و گفتم:

- قاسم آقا این چه بساطی است؟ فکر نکردید که اگر این تجمع منجر به برخورد با اوباشان بشود، چه فاجعه ای رخ خواهد داد؟
قاسم آقا با لحن قاطعی گفت:

- برادر، من به تو قول می دهم هیچ فاجعه ای اتفاق نخواهد افتاد. آنها وقتی به اینجا برسند و با این جمعیت روبرو بشوند، از کامیونها پیاده نشده و در خواهند رفت. در رابطه با خودم نیز باید بگویم قبل از آمدن به اینجا وصیتهایم را کرده ام. و خیال نکن که فقط من یکی این کار را کرده ام، خیر. خیلیها این کار را کرده اند.

قاسم آقا در حین گفتگو ایوب کلانتری⁸ از پیشکسوتان بیلانکوه و باغمیشه (محلّه هائی در تبریز - ویراستار) را صدا زد. او نزد ما آمد. کلانتری کمی کله اش گرم بود. بکنایه گفتم:

- ایوب خان خوبه که دست خالی آمدی و اسلحه ای همراه نداری.
کلانتری گفت:

- چرا رفیق همراه دارم.

بعد دامن کتش را بالا زد. از زیر کت یک نفاقان به کمر بسته بود. آن دیگران هم هر یک به فراخور حال وسیله دفاعی همراه داشتند. کامیونهای حامل «میهن خران» از راه رسیدند. آنها که مسلح به چماق بودند، عربده کشان و هیاهو کنان لحظه ای در دهانه خیابان شهناز ایستاده و بعد راهشان را کشیده و رفتند.

دست قاسم را فشردم و گفتم:

- قاسم تو چه آیتی خدا را!

او تشکر کرد و گفت:

برادر، ما می رویم به «ننو» (اسم زنی بود که با دستیاری دختر صاحب جمال و کمالش یک می فروشی را اداره می کرد). اگر وقت داری بیا. دم غنیمت است.
گفتم:

- من کار دارم و باید بروم. شما را نوش باد!

این جریان که در نهایت به موفقیت انجامیده بود، تبعات بعدیش نگران کننده بود. چون دکتر منوچهر اقبال به عنوان نماینده مستقیم دربار و شاه، در مقام استانداری و ریاست افتخاری دانشگاه تبریز با اختیارات تامه مستقر شده بود و در یکی از کمیسیونهای امنیت استان گفته بود که من آمده ام، "کلک این فرقه چپها را که دوباره سربلند کرده اند، بکنم." اینها آنقدر رو پیدا کرده اند که حتی در دانشگاه رو در روی من می ایستند.

در اجرای این برنامه، با این تفتین که همه این جریانها از انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی شعبه تبریز آب می خورد، تصمیم به برچیدن آن می گیرد و چون به عنوان استاندار ریاست افتخاری انجمن روابط فرهنگی را داشته، قبلاً هیئت مدیره آنجا را که از افراد سرشناس تبریز مانند حاج محمد آقا نخجوانی، حاج محمد حریری، محمد علی صفوت⁹ و از این ردیف تشکیل شده بودند، به استانداری دعوت می کند و بعد از مقدمه چینی اعلام می کند که چون بیشتر تحریکات اینجا به وسیله همین انجمن و ایادی آن راه انداخته می شود، سیاست دولت بر این اساس است که این انجمن را تعطیل کند. یکی از اعضای جمعیت می گوید: جناب استاندار این شعبه با انجمن روابط فرهنگی مستقر در تهران یگانگی و همبستگی ندارد؟ او جواب می دهد: چرا همبستگی دارد ولی بجای یگانگی، دوگانگی دارد و اینجا مستقل عمل می کند. اعضای انجمن می گویند: در اینصورت ما هم مشمول این دوگانگی خواهیم بود و مردم

اعتمادشان را نسبت به ما از دست خواهند داد. او جواب می دهد: شما دسته جمعی استعفا بدهید و مطمئن باشید کسی شما را بخاطر این عمل سرزنش نخواهد کرد.

بعد نماینده طرف شوروی را که همان رفیق حسین شریفلی بود که قبلاً از او اسم برده شده می طلبد و به او می گوید: چون هیئت عامله انجمن استعفا داده و گمان نمی رود که کسان دیگری آمادگی کاندید شدن به هیئت مدیره انجمن را داشته باشند، بعلاوه شهرداری نیز به ساختمان مورد اجاره شما نیاز دارد و می خواهد آنجا را به خانه شهر تبدیل کند، بهتر خواهد بود که شما نیز فعالیت خود را در تبریز متوقف کنید.

نماینده انجمن روابط فرهنگی می گوید: من این موضوع را با مراجع مسئول مطرح خواهم ساخت و بعد از دریافت نظر و روایت آنها امر شما را اجرا خواهم کرد.

حسین شریفلی یک روز بدون اطلاع قبلی به دیدن من آمد. مدتها بود که با او تماس نداشتم و درس زبان فارسی هم تعطیل شده بود. او ضمن تعریف ماجرا گفت: " اینها نظرشان اینست که اگر نتوانستند اینجا را تعطیل کنند، حداقل خواهند خواست که مسئول انجمن بجای یک آذربایجانی یک روس باشد." بعد او گفت که زبان فارسی اش پیشرفت کرده و بعد، از نوشته های من که با تعطیل شدن مطبوعات آذری به فارسی چاپ شده بودند، بسیار قدرشناسی کرد. و چون در آن زمان بمناسبت فرا رسیدن هشتصدمین سال یادبود نظامی گنجوی سلسله مقالاتی در شرح احوال و آثار این شاعر بزرگ نوشته بودم، یک نوشته مرا در حد تحلیل آکادمیک خواند و گفت که آنرا به شعبه ادبیات آکادمی آذربایجان خواهم داد. از او خداحافظی کردم و دیدار بعدی را به آینده

نامعلوم سپردم. مرد نیکی بود. من در شناختن تاریخ، مردم شناسی و مدنیت آذربایجان خیلی چیزها از او فرا گرفتم...

اقدام بعدی اقبال بگفته خودش برچیدن بساط فرقه چی ها بود و این کار بعد از آن نمایش قدرت در خیابان شهناز به یک مسئله فوری و بلا تأخیر تبدیل شده بود. یک روز عصر پلیس به جمعیت هواداران صلح هجوم برده و کسانی را که آنجا بودند، بازداشت کرد. همزمان با آن در سرتاسر شهر به توقیف فرقه چی ها پرداختند. بازداشتیها از صنوف مختلف دانشگاهی، فرهنگی، وکلای دادگستری، کارگران، بازاریان و حتی دانش آموزان بودند. در این فاصله زمانی مهندس ایرانشهر به تبریز منتقل شده و بعنوان عضو ارشد به جمع «همام» پیوسته بود.

در واکنش به این بازداشت‌های غیر قانونی، همام تصمیم گرفت که چون دبیر جمعیت، وکیل درجه اول دادگستری دکتر حسینقلی کاتبی بازداشت شده بود، با اشتراک یکی دو نفر از هر کمیته برای دادخواهی در تلگرافخانه متحصن شویم. تعداد داوطلبان زیاد بود ولی چون خطر شناخته شدن متحصنین از طرف پلیس می رفت، بسیاری از آنان برگردانده شدند. ولی باز هم محوطه تلگرافخانه همیشه از مردم موج می زد و کمکهای مالی و غذایی برای متحصنین مرتباً از راه می رسید. ما بعد از تحصن بلافاصله با تهران تماس گرفته و برای تماس مستقیم خواهان حضور نماینده دولت در تلگرافخانه تهران شدیم. بعد از ظهر تلگرافخانه اعلام کرد که سر ساعت چهار بعد از ظهر نماینده دولت آقای دکتر حسین فاطمی در تلگرافخانه تهران حضور خواهد یافت، ما شرح مظلومه ای نوشتیم، بازداشتیها را محکوم کرده و خواستیم که دولت پاسخگوی این بی اعتنائی به قانون و سیاست یک بام و دو هوایی باشد که در تهران و تبریز حکمفرماست. نوشتیم که این نقض غرض است که دولت مردم را به

اتهام عضویت و شرکت در شعبه جمعیتی که ارکان مرکزی آن در تهران فعالیت علنی دارد، بازداشت کند. به جواب دکتر فاطمی من قبلاً به تلویح اشاره کرده ام. او در تلگراف جوابیه نوشته بود: "با اظهار تأسف از این اقدام خلاف قانون باید به شما اطلاع دهم که دولت هنوز حاکمیتی در آذربایجان احراز نکرده و رتق و فتق امور آن همچنان در ید قدرت مقامات غیر مسئول است. ..."

بعد ما رونوشت هر دو تلگراف را به مطبوعات فرستادیم که بشکل گسترده ای در مطبوعات تهران انعکاس یافت.

مجموعه این اقدامات و رفت و آمد مردم به تلگرافخانه، همان روز بعد از تحصن موجب دردسر ما شد. تلگرافخانه در حوزه استحفاظی ناحیه 6 تبریز قرار داشت و رئیس کلانتری آنجا آنروزها سرگرد گنتمیری افسر دائم الخمر لات منشی بود که بعدها فهمیدیم که پسر خواهر رئیس شهربانی دوره سلطنت رضاشاه سرپاس مختاری است. او به همراه چند مامور روی پله های حیاط تلگرافخانه ایستاده و بصدای دورگه بلندی عربده کشیده و می پرسید:

- مسئول جمعیتی که به اینجا ریخته اند، کیست؟

من قدم پیش نهاده و گفتم:

- منم، فرمایشتان را بفرمائید.

- من مسئول حفاظت این منطقه از شهر هستم، شما شب اینجا بزن بکوب راه انداختید و بعد در سخنانتان به مقامات مملکتی توهین کردید و باعث رکود امور جاری تلگرافخانه شدید. طبق امریه ریاست مطبوع، این حرکات هر کدام بخودی خود جرم و تخلف محسوب می شوند و ما می توانیم متخلفین را بنام قانون بازداشت کنیم. ...

- اولاً شما بدون توجه به قانون هم می توانید بازداشت کنید؛ کما اینکه تا بحال یکعهده را برخلاف قانون بازداشت کرده اید و ما نیز از دیروز در اینجا برای اعتراض به این نحوه بازداشت و آزادی دوباره آنها گرد آمده ایم. ثانیاً کسی اینجا بزن بکوب راه نینداخته و اگر شما ساز و آوازی بگوشتان خورده از خانه های عمومی (خانه های عشرت- ویراستار) بیخ گوش کلانتری و یا می فروشیهای بی حسابی که در منطقه حفاظت شما هست، بوده است و شما اگر واقعاً شاهدی دارید می توانید بیاورید تا اینجا شهادت بدهد.

او یکی از آژانهای خود را فرستاد و او نیز بلافاصله یکی از کارمندان تلگرافخانه را آورد، گتتمیری می خواست در سؤال پیشدستی کرده و شاید حرفی به دهان او بگذارد. من گفتم:

- نه، من باید بیرسم. آقا شما امشب اینجا شاهد بزن بکوب و آواز خوانی بودید؟

- نه، من فقط حرفهائی را می شنیدم که بوی سیاست می داد و صحبت از صلح و جنگ و این چیزها بود.

سرگرد گتتمیری راهش را کشید و رفت. ساعت ده شب دوباره آمد. مست لایعقل بود. چون دید از ساز و آواز خبری نیست و کسی هم به مقامات عالیه توهین نمی کند، گفت:

- من باید با شما حرف بزنم، شما امروز پیش افرادم به من توهین کردید.

- من با آدم مست حرف نمی زنم و خودم هم کار دارم. ...

توضیحات:

1- خواننده عزیز باید بداند که با تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان، سازمان ایالتی حزب توده در آذربایجان - که بعد از تشکیلات حزب در تهران قوی ترین سازمان این حزب در کشور محسوب می شد- به این فرقه پیوسته و بعد از آن تاریخ این حزب فعالیت در آذربایجان نداشت. بعد از سرنگونی حکومت ملی، فعالین فرقه دوباره سازمان مخفی آن را احیا کرده و تحت نام فرقه دموکرات آذربایجان فعالیت می کردند. در رابطه با این فعالیت ها زنده یاد غلامحسین ساعدی در مصاحبه ای می گوید که او بعد از شکست حکومت ملی آذربایجان مسئول نشریه «جوانان دموکرات» بوده و تمامی کارهای این نشریه را که ارگان مخفی سازمان جوانان وابسته به فرقه دموکرات بوده، به تنهایی انجام می داده است. همچنین انور خامه ای در کتاب «فرصت بزرگ از دست رفته» در باره تشکیلات مخفی فرقه دموکرات آذربایجان می نویسد: " کامبخش به من گفت: ... اصل مسئله این است که می خواهیم تشکیلات فرقه دموکرات را از دست پیشه وری در بیاوریم و خودمان (یعنی حزب توده- ویراستار) به دست بگیریم. ...» در همان کتاب از قول پیشه وری نیز می گوید: " ما به این نتیجه رسیده ایم که اداره تشکیلات فرقه دموکرات بوسیله ما از باکو درست نیست و خطرات فراوانی دارد....»

2- احمد قاسمی از اولین روزهای تاسیس حزب توده جزو رهبران طراز اول این حزب بود. قاسمی نویسنده جزوه «حزب توده ایران چه می گوید و چه می خواهد» است که به عنوان اولین مرامنامه و برنامه این حزب محسوب می شود. احمد قاسمی در سال 1336 شمسی به علت هواداری از چین و فعالیت های مائوئیستی همراه با غلامحسین فروتن و عباس

سغائی از این حزب اخراج گردیدند. این کار تحت فشار دولت اتحاد جماهیر شوروی انجام گرفت.

3- «جمعیت ملی مبارزه با استعمار» همانند «جمعیت ایرانی هواداران صلح» یکی از سازمانهای علنی حزب توده بود که بعد از غیر قانونی شدن این حزب تشکیل یافته بودند.

4- بعد از پایان جنگ جهانی دوم به علت شروع و شدت یافتن جنگ سرد و احتمال شروع جنگ جهانی سوم، با حمایت اتحاد جماهیر شوروی در بیشتر کشورهای جهان جمعیت ها و سازمانهایی برای دفاع از صلح جهانی تشکیل شدند. در سال 1329 شمسی در ایران نیز «جمعیت ایرانی هواداران صلح» با شرکت عده ای از شخصیت های سیاسی، علمی و ادبی از آن جمله ملک الشعراء بهار تشکیل شد. این جمعیت که به عنوان یکی از سازمانهای علنی حزب توده عمل می کرد، نشریه ای را با نام «مصلحت» منتشر می کرد.

5- جمعیت بانوان دموکرات یکی از سازمانهای توده ای زنان وابسته به حزب توده بود که بعد از اشغال کشور توسط متفقین شروع به فعالیت کرده و در آشنائی زنان ایران با حقوق خودشان در عرصه های معینی مثمر ثمر واقع شد.

6- دولت مرکزی ایران بعد از توافق با حکومت اتحاد شوروی - که به امید کسب امتیاز نفت شمال قشون ملی را خلع سلاح کرده و از نظر سیاسی عملاً حکومت ملی را تنها گذاشته بود - با زیر پا گذاشتن توافق انجام شده با حکومت ملی آذربایجان بعد از قتل عام در شهر زنجان، به بهانه نظارت بر انتخابات مجلس، اردوکنشی به آذربایجان را آغاز کرد. نیروهای ارتش شاهنشاهی بعد از در هم شکستن مقاومت نیروهای فدائی در ارتفاعات مشرف به شهر میانه، به شکل مشکوکی به مدت دو

روز در جلو دروازه های شهر تبریز توقف کردند. در این دو روز درجه داران و افسران ارتش در لباس سیویل و دسته های شاه پرست همراه با لومپن ها و اوباشی که در دوران حکومت فرقه از شهر فرار کرده و اینک دوباره توسط ارتش مسلح شده بودند، آنچه را که می خواستند با اهالی بی دفاع شهر، با زنان و کودکان و به خصوص با فعالین فرقه و حکومت ملی، فعالین سندیکائی و روشنفکران انجام دادند. برای نمونه شاعر آذربایجانی سعدی یوز بندی را سر بریده و سر بریده اش را تحویل مادرش دادند. اشاره زنده یاد فرزانه به این افراد است که در آن روزها از ترس انتقام نیروهای مترقی آذربایجانی به خود می لرزیدند.

7- ابوالقاسم جوان و محمد دیهیم از چاقو کشان و لومپن های به نام شهر تبریز بودند. بخصوص حاجی ابوالقاسم جوان یکی از چهره های منفور آذربایجان می باشد. او که همچون شعبان بی مخ علیرغم کم سوادى اش در نتیجه نزدیکی به ارتجاع و فعالیت های ضد کارگری اش به نوائی رسیده بود، در فعالیت علیه نیروهای مترقی آذربایجانی بخصوص فعالین فرقه، حزب توده و تشکلهای کارگری آذربایجان با خشونت تمام عمل کرده و چاقوکشان و چماقداران وابسته به او در سرکوب مخالفین سلطنت خبره بودند. ویراستار این اثر هنوز هم رژه طرفداران سلطنت به رهبری ابوالقاسم جوان را در روزهای 21 آذر تبریز به یاد دارد. در خاطرات سید جعفر پیشه وری درباره او می خوانیم: " آدمهای او (منظور فهیمی استاندار وقت آذربایجان شرقی- ویراستار) مثل تقی بیت الله، کروبى، ابوالقاسم جوان و دیگران به عناوین مختلف محیط اطراف را مسموم کرده و برای بدنام کردن هر کسی که قد علم می کرد، کلکهای جور و جور سوار می کردند. برای رفع شر خلیل انقلاب، ابوالقاسم جوان صاحب بزرگترین کارخانه قالی بافی تبریز انتخاب شده بود. ابوالقاسم جوان که از

بی نوائی به آلف- اولاف رسیده بود، به خلیل انقلاب تهمت رشوه خواری زده و با عده ای از چاقوکشان او را مورد حمله قرار داده، بعد از زدن کتک مفصلی از دست او به استاندار شکایت می کند. استاندار یعنی فهیمی نیز خلیل را به اتهام اخلال در امنیت عمومی بازداشت و به تهران تبعید کرده و در اتحادیه را تخته می کند.»

8- ایوب کلانتری، حسن زهتاب سراب، خسرو جهانبان آذر، جواد فروغی الیاس و علی عظیم زاده از فعالین و مسئولان سازمان فرقه دمکرات آذربایجان بودند که در سال 1339 شمسی به اتهام فعالیت به نفع فرقه دموکرات آذربایجان اعدام شدند.

9- محمد علی صفوت که درجه اجتهاد داشت، بعد از خارج شدن از کسوت روحانیت مدتی رئیس اداره اوقاف آذربایجان، کفیل اداره فرهنگ آذربایجان و همچنین سرپرست دانشسرای تبریز بود. بعد از شکست حکومت ملی آذربایجان به شهر قم رفته و تا آخر عمر در آنجا زندگی کرد. غیر از کتاب «تاریخ فرهنگ آذربایجان» مولف کتابهای همچون «تذکره ادبا و شعرای آذربایجان»، «داستان و دوستان» و همچنین بعضی کتب مذهبی است.

دستگیری، زندانهای تبریز و اردبیل

سرگرد گنتمیری مرتب گزارشهایش را می داد و آجودان رئیس شهربانی سرگرد درمشیان نیز گزارشهای او را به مقامات بالا رد می کرد. مردم همکاری شگفت انگیزی نشان می دادند. ما هر روز مبالغی پول تلگراف می دادیم و افراد متحصن هم هزینه هائی داشتند. با اینکه از روز چهارم تحصن تلگرافخانه بشدت در محاصره پلیس بود، ولی مردم با استفاده از خانه های دیوار به دیوار و عوامل دیگر یک لحظه هم ما را در تنگنا نمی گذاشتند. یکبار او گزارش داده بود که متحصنین اکنون دیگر تلگرافخانه را به لانه فساد تبدیل کرده اند، لذا یک شب فرمانده لشکر سرلشکر مقبلی شبانه پنهانی به تلگرافخانه آمده و از پشت پنجره تاریک به بخشی از سخنرانی ها که ما در آن صحبت از جنگهای استعماری تجاوزکارانه و جنگهای عادلانه آزادیخواهانه و استقلال طلبانه می کردیم، به دقت گوش داده بود. بعد از بازداشت ما یک روز ظاهراً سرزده به دادسرای لشکر آمد و آنجا به اتفاقی که در آن از من بازجوئی می شد، سر زده، زمانی توقف کرده و گفت:

- یک شب من پنهانی به تلگرافخانه آمدم تا از نزدیک بحثهای شما را بشنوم. چون گزارش داده بودند که آنجا در مورد مسائل کمونیستی (گویا منظور تیمسار مارکسیستی بود) بحث می شود. در حالیکه در آنجا از جنگهای استیلاگرانه و جنگهای عادلانه آزادی طلبانه سخن می رفت که برای من تازگی داشت.

چون من با شگفتی به او می نگریستم، ادامه داد:

- من بر خلاف گفته های شماها یک قزاق نیستم. تمام این مملکت و مردم آنرا مثل کف دستم می شناسم. من آنجا در تلگرافخانه منظره جالبی دیدم. در آنجا روشنفکر و کارگر بهم خیلی نزدیک بودند. من دقت که میکردم، نمی دانستم که کدام یک از این آدمها فرهنگی، دانشگاهی و یا اهل قلم است و کدام یک از محیط کار و کارخانه آمده است. حتی دختران جوانیکه به تحصن پیوسته بودند، همین حالت را داشتند. این به آن معنی است که حکومت باید اینجا حواسش خیلی جمع باشد. حالا با اینکه در چنگ ما هستی و بازجویی می شوی ولی من می توانم بگویم که ترا آزاد بکنند. بشرط اینکه یک روز هم اینجا نمایی و بروی به تهران. آنجا می توانی میتینگ بدهی، روزنامه علم کنی، سخنرانی کرده و به همه حکومت بد و بیراه بگوئی. ولی اینجا به کسی اجازه نمی دهیم و اجازه هم نخواهیم داد که از این کارها بکنند.

بعد از آن با اشاره ای که کرد، بازجو از اتاق بیرون رفت. تیمسار که قدم می زد، ایستاده و گفت:

- یک چیز دیگر. در منطقه بندی استراتژیکی جهانی، ایران در بلوک غرب قرار گرفته است. همه می دانیم آن دویست میلیون که در شوروی نفس می کشند، اگر بشاشند، زهرآب آن همه ما را به خلیج فارس می ریزد. ولی قرار نیست که آنها بشاشند. چون ساکت شد، گفتم:

- خیلی عجیب است که یک روز بعد از بازداشتن عین این حرفها را سرتیپ شوکت نیز می گفت. او هم تاکید می کرد که از اینجا به تهران بروم و آنجا هر کاری دلم خواست، انجام بدهم. ولی من به او جواب دادم آنکه باید از اینجا برود من نیستم. کسانی که هیچ تعلق خاطری به این سرزمین ندارند باید از اینجا بروند. اینجا زادگاه من است. اینجا من تا

چشم باز کرده ام با این مردم دمساز و هم آواز بوده ام. شما نمونه های آنها را در تحصن تلگرافخانه دیدید. من با این مردم، با آرزوهایشان، دردهایشان و شادکامیهایشان محشور بوده ام. من یکی از آنها هستم و نمی توانم جدا از آنها باشم. مگر اینکه این جدائی را جبراً ایجاد کنند. او با ابروان گره کرده به بازجو گفت:

- " کارت را ادامه بده!" و خودش بی اعتنا از اتاق بیرون رفت.

در روزهایی که محاصره تلگرافخانه هر روز تنگتر می شد و پلیس تدارک حمله شبانه و شکار انسانها را می دید، از همام پیام فرستادند که من از تلگرافخانه خارج گشته و عازم تهران شوم. من جواب دادم که این کار برایم میسر نیست. نمی توانم گروهی را اینجا در بند بگذارم و خودم راهی تهران شوم. همینجا در انتظار آنچه پیش خواهد آمد، می مانم. ولی محض احتیاط تعداد متحصین را به حداقل تقلیل دادیم. بالاخره یک شب دو نفر از دانشجویان متحصن از گفتگوی درگوشی پاسبانها حدس زده بودند که امشب پلیس حمله می کند. آمدند و موضوع را خبر دادند. عکس العمل من این بود که حمید باباعلیلو، مسئول کمیته کارگران را که ارشد متحصنین حساب میشد و زیر نامه های ارسالی را با هم امضا می کردیم، بیدار کردم که لباس بپوشد و آماده باشد. به او هم تکلیف شده بود که از تحصن خارج شده و خود را بجای امنی برساند، که او هم نپذیرفته بود. خودم نیز لباس پوشیدم و دوباره سر جایم دراز کشیدم. بهر حال حوالی ساعت 2 نیمه شب از در و دیوار ریختند. بالای سر هر یک از متحصنین یک نفر پلیس ایستاده و صدای بلند گفتند که کسی از جای خود نجنبد. بعد چراغ دستی ها را روشن کرده و بالاخره بالای سر ما دو نفر یعنی من و حمید آمدند و خواستند که آماده بشویم. ما نیز گفتیم همانطوریکه می بینید، ما هم آماده هستیم. در این لحظه همه متحصنین

بیدار شده بودند و بحالت اعتراض با پاسبانها در گیر شده بودند. ازدحام شد و چون مأموریت پلیس فقط بردن ما دو نفر بود، لذا همه ده بیست نفر پاسبانها ما را دوره کردند. من یکوقت دیدم که پاهایم از زمین جدا شده و روی دوش پاسبانها قرار دارم. فاصله تلگرافخانه تا کلانتری سه دقیقه بیشتر راه نبود. با وجود این، در این فاصله کوتاه در نتیجه دست به دست شدن، تمام لباسهایم کنده شده و تنها یک پیراهن و زیر شلواری به تنم باقی مانده بودند. وقتی که به کلانتری رسیدیم، آنجا یک اردو از کوماندوهای شهربانی با کلاه خود و باتونهای لاستیکی حاضر یراق منتظر رسیدن ما و پذیرائی جانانه از ما بودند. من دیدم اگر لحظه ای درنگ کنیم، باران باتون و مشت و لگد ما را له و لورده خواهد کرد، لذا داد زدم:

- اگر به ما تعرض کنید، طوری نعره خواهیم زد که تمام مردم تبریز بریزند اینجا.

سرگرد گتمیری برگشت و گفت:

- جناب سروان، می دانید این مرد در هر ملاقاتی به من اهانت کرده و هر چه از دهانش در آمده به من گفته، ولی از این یکی - با اشاره به حمید بابا علیلو- من حرفی درشتتر از گل نشنیدم.

گفتم:

- میدانی چرا نشنیدید؟ چونکه او حرف دلش را نمی تواند به زبانی غیر از زبان مادری خود بگوید. اگر می توانست آن وقت می دیدی که چطوری از عهده ات بر می آمد.

آنها ما را بازجویی بدنی کردند و آنچه داشتیم صورتمجلس کردند و آنرا جلویم گذاشتند که امضا کنم. من امضا نکردم و گفتم: "این دستور، که ساعت 2 بعد از نصف شب حمله کنید و آحاد مردم را بدزدید، از طرف هر مقام که داده شده باشد، غلط است." صورتمجلسه را به سروان اسدی

ارائه دادند او نیز گفت: "من زیر صورتجلسه می نویسم که بازداشت شدگان به بازداشت خود اعتراض داشتند و صورتجلسه را امضا نکردند." آنگاه ما را ازهم سوا کردند و تحت الحفظ به بازداشتگاه موقت بردند. ساعت 3 بعد از نصف شب بود، ولی چراغ اتاق رئیس شهربانی روشن بود و حتماً گزارش ختم تحصن را می نوشت، ولی تحصن مدت‌ها ادامه یافت.

از فردا صبح باز ناصیح پدرانه آغاز شد. خود سرتیپ شوکت با من روبرو نشد. ولی معاون او سرهنگ شاهمیر گفت:

- ما پدر شما را می شناختیم و احترامش را داشتیم. او آدم آزادیخواه بود ولی هیچوقت یاغی دولت نبود.

- مگر من یاغی دولت هستم؟

- پس چی، آدم محترمی مثل رئیس شهربانی به شما پیشنهاد می کند به تهران رفته و آنجا هر چه دلت می خواهد بکن. روزنامه بنویس، جمعیت تشکیل بده و میتینگ راه بینداز. ولی تو بر می گردی و جواب می دهی که اگر قرار است یکنفر از اینجا برود تو هستی، نه من. حالا او برگشته و به تو گفته که من این درجه ها را همینطوری نگرفته ام. زحمتها کشیده و خون دل خوردم. تو بر میگردی می گوئی که من هم آرمانم را راحت بچنگ نیاورده ام. شبها و روزها خوانده و تأمل کرده ام تا بدانم دنیا دست کیست،. آخر سر هم فهمیده ام که دنیا دست صاحبش که این مردم ساده و زحمتکش باید باشند، نیست. دنیا دست قدرت طلبان، کلاشان و دلالان است. ...

بعد از او رئیس اداره آگاهی سرهنگ وکیلی آمد و گفت:

- دیدی کار را بکجا کشاندی. خودت را به مخمصه انداختی. مقالات می نوشتی. با بزرگتر از خودت سربسر می گذاشتی. به خیلی ها بند می

کردی و ما همه آن نوشته ها را می دیدیم و تحمل می کردیم. خودت
ملاحظه کردی که در باره آن مقاله ها هیچ حرفی نزدیم. می دانستیم که
شما مقاله هائی را که در دوره فرقه متجاسرین به ترکی می نوشتی،
حالا عین آنرا به فارسی می نویسی و چاپ می کنی. ولی حالا آمدی و
می خواهی سازمان و تشکیلات راه بیندازی. آنرا حاکمیت تحمل نمی
کند و به شماها این اجازه را نمی دهد که جمعیت صلح جهانی را بجای
فرقه دموکرات علم کنید. چندی پیش آقای رئیس فرهنگ به خواهش
تیمسار رئیس شهربانی به اینجا آمده بود. رئیس شهربانی از او تقاضا کرد
که تدبیری درباره شما بیاندیشد. رئیس فرهنگ گفت که در فکر آن هستیم
و می خواهیم که او کتابخانه را به یکی دیگر تحویل بدهد و در نظر است
که او را نماینده اداره فرهنگ مراغه یا میانه بکنیم. حسابش را بکن
آدمهای پنجاه شصت ساله، بیست سی سالی است که با آرزوی چنین
پستی سر به بستر می گذارند، ولی تو هنوز سی سالی نشده اداره
مطبوعات این پیشنهاد را میکند. ما می دانیم اینجا رشته کار بدست چند
نفر است که ما آنها را گیر انداختیم و در اختیار ما هستند.

- برای همه خیر اندیشیها متشکرم. ولی حالا ظاهراً شما باید ما را به
زندان فرستاده و بدست بازجو بسپارید.

- مگر چاره ای جز این دارم؟ ...

بابا علیلو و مرا بدون بازجوئی مقدماتی به زندان و پیش آن شصت هفتاد
نفری که در یک حمله بازداشت کرده بودند، فرستادند. زندانیان سیاسی
وابسته به فرقه که قانون عفو شامل آنها نشده بود¹، با محکومیتهای
سنگین حبس ابد و ده سال همراه زندانیان عادی در یک محوطه بودند.
ولی زندانیان سیاسی جدید را که آنها را «زندانان صلح» می نامیدند، در

یک بنای دیگر مشرف به بنای اصلی گنجانده بودند. اما فضای هواخوری و شیرهای آب و توالت ها مشترک بودند.

آن سالها زندان تبریز را ده ششصدانگ اعزاز می نامیدند. سرهنگ اعزاز رئیس زندان بود و هزینه های مختلف زندان ممر درآمد این آقا محسوب می شد. محل زندان قبلاً کارگاه قالیپافی آلمانیها بود. این ساختمان دو طبقه دارای اتاقهای متعددی بود که هر اتاق آن در تیول یک گردن کلفت حرفه ای بود و او به رئیس زندان حق و حساب می داد. دو تا از اتاقها بیشتر از سایر اتاقها اسم در کرده بودند که یکی از آنها را «منزل گنده» و دیگری را «حلاجا بازار- بازار حلاجها» می نامیدند.

منزل یا اتاق گنده نام دیگری هم داشت که من فراموش کرده ام. آنجا برهوت دراندشتی بود که در مواقع ضرور صد نفر و حتی بیشتر در آنجا جا داده می شد. این اتاق، قرنطینه زندان بود. هرگاه بازداشتی و یا زندانی در انفرادی نبود و ممنوع الملاقات نیز به حساب نمی آمد، او را به قرنطینه تحویل می دادند. رئیس قرنطینه ناز شصت کلانی به رئیس زندان می داد و بنابراین دستش در سرکیسه کردن زندانیان باز بود. زندانی از هر قشر و طبقه ای که بود، نخست جایش در آستانه در و روی کفشها بود. بعد به نسبت حق و حسابی که می داد، جای بهتری گیرش می آمد. زندانی که از در قرنطینه وارد می شد، اگر سر و وضع مرتبی داشت، لباس، کفش و کلاهش را قیمت کرده و در برابر بهای ناچیز ازش می ربودند. اما اطاق پامبیقچی لار و یا حلاجا بازار وضع نکبت باری داشته و تبعیدگاه زندانیان بی ملاقات و سرکش بود.

با اوج گرفتن حرکات اجتماعی در تبریز، زندانیان وابسته به فرقه با تهدید به اعتصاب و عصیان، به تسلط رئیس زندان اعزاز پایان دادند. ولی تعدادی از آنها به اتهام ایجاد آشوب به زندانهای شهر های دیگر آذربایجان تبعید

شدند. اما غائله به همینجا خاتمه نیافت. مابقی زندانیان وابسته به فرقهٔ دموکرات آذربایجان و کردستان، لاتها، چاقوکشان و خلاف کاران شهری را که امر و نهی اتاقهای زندان در دست آنها بود، از میان خود راندند و مسئولین زندان نیز ناچار شدند که آنها را در محوطهٔ جداگانه ای جای دهند.

محاكمةٔ زندانیان وابسته به جمعیت هواداران صلح مرتب عقب می افتاد. برای اعتراض به این امر، زندانیان تصمیم به اعتصاب غذا گرفتند. اعتصاب با موافقت جمعیت هواداران صلح مرکز آغاز شده و با یک پارچگی و یک ضرب 5 روز تمام ادامه یافت. چون از روز ششم افرادی از پا می افتادند، بهداری زندان برای تزریق آمپول دست به کار شد. ولی بازداشتیها با تزریق آمپول مخالفت کردند. چون انتظامات زندان سعی کردند تا آنها را که از پا می افتادند، به بهداری منتقل کنند، درگیری شدیدی مابین مأمورین زندان و اعتصاب کنندگان رخ داد. درگیری سخت به خشونت گرائیده، پلیس ناچاراً کوتاه آمده و جای خود را به نمایندگان دادگستری، لشگر، شهربانی و نمایندگان جمعیت صلح که از تهران آمده بودند، داد. چون اعتصاب کنندگان به شکستن اعتصاب حاضر نبودند، یکی از این نمایندگان جمعیت هواداران صلح گفت:

- آقایان با اینکه به جمعیت هواداران صلح مرکز وابسته اند، معلوم نیست چرا پیام نمایندهٔ آن جمعیت را نمی پذیرند.

سخنگوی اعتصاب کنندگان در جواب گفت:

- بهمان دلیل که اینجا مسئولین درجه اول دولت می گویند. در آذربایجان شرایط سیاسی و اجتماعی فرق می کند. جمعیتی که در تهران کلوب مرکزی و روزنامهٔ علنی ارگان خود را دارد و مرتباً فعالیت خود را در سطح

جامعه گسترش می دهد، در آذربایجان اجازه فعالیت ندارد. بنا براین ما هم می خواهیم از همان تبصره فوق استفاده کنیم.

بالاخره با وعده نماینده لشکر که دادگاه نظامی مشغول تدارک جای مناسب برای تشکیل دادگاه است و دادگاه آقایان بزودی تشکیل و مشغول رسیدگی خواهد شد، ظاهراً ادامه اعتصاب ضرورت خود را از دست داد.

بالاخره بعد از تشریفات پرونده خوانی، این دادگاه تشکیل شد، منتها در کجا، درست در وسط سربازخانه و بیخ گوش ستاد لشکر!...

در جلسه مقدماتی دادگاه که به منظور اعتراض به صلاحیت دادگاه تشکیل شده بود، اعتراض نخست به مکان تشکیل آن بود که دادگاه را که می بایست علنی باشد، در عمل به دادگاه مخفی بدل می ساخت. چرا که بغیر از ارتشیها ورود مردم منفرقه به محوطه ستاد قدغن بود و بدین ترتیب حضور تماشاچیان و بخصوص تماشاچیان طرفدار متهمان را تعلیق به محال کرده بودند. بنابراین یکی از وکلای دادگستری که جزو متهمان بود در اعتراض به مکان تشکیل دادگاه گفت:

- شما دادگاهی را که مورد توجه و کنجکاوی مردم شهر است و بقول نماینده خودتان در تدارک محلی مناسب برای آن بودید، اینجا در اول کفر و آخر اسلام تشکیل داده اید. لابد اگر این تدارک را نمی دیدید، احتمالاً آنرا در ساختمان رکن 2 ارتش تشکیل می دادید.

دادگاه اعتراض را پذیرفته و اعلام کرد که از جلسه بعدی جای مناسبتری را برای تشکیل دادگاه در نظر خواهد گرفت. ولی اعتراض به صلاحیت دادگاه را که با ادله و شواهد بسیاری صورت گرفته بود، با یک قیام و قعود رد کرد.

جلسه دوم دادگاه در سالن باشگاه افسران برگزار شد که محوطه ای بسیار وسیع و گنجایش چندین صد نفر را داشت. قرار شد که در طرف راست سالن، موافقین این محاکمه که عبارت از طرفداران دولت بودند و در طرف چپ هواداران جمعیت صلح که مخالف این محاکمه محسوب می شدند، بعنوان تماشاچی و ناظر جریان دادگاه بنشینند. در کیفرخواست دادگاه، متهمان حاضر بعنوان بازماندگان فرقه دموکرات و جوانانی که در بین آنان بودند، به سان کسانی که گویا فریب تبلیغات آنها را خورده و به جمعیت طرفداران صلح پیوسته اند، معرفی شده بودند. همچنین جمعیت هواداران صلح در آذربایجان به عنوان پوششی برای یاغیان و متجاسرین که گویا دگر باره علم کرده و می خواهند که بساط سالهای 1324 و 1325 شمسی را از نو برپا کنند، قلمداد شده بود. در کیفرخواست آمده بود که جمعیت هواداران صلح که مرامنامه آن از چهار ماده تجاوز نمی کند، در میتینگ های خود شعارهایی مبنی بر تقسیم اراضی، آزادی زنان و حق انتخاب کردن و انتخاب شدن برای آنها، بهبود زندگی مردم، جای گزین کردن زبان ترکی- که زبانی تحمیلی است- به جای زبان فارسی- که نشانه و نمونه ایرانیگری می باشد- سر داده و به مأمورین دولت علناً توهین کرده و جسارت به ساحت مقام سلطنت می کنند. آنها به نصایح و تذکرات مسئولان برای حفظ امنیت و آسایش مردم بی اعتنا بوده و ادعا می کنند که اگر آذربایجان جزو سرزمین ایران است پس در آن صورت باید در تهران و اینجا قوانین به یکسان عمل شود و هر جمعیت و جبهه ای که در تهران کلپ علنی و روزنامه ارگان و تشکیلات دارد، می تواند همان بساط را در اینجا نیز برپا کند. در صورتیکه همه می دانیم که هر منطقه ویژگیهای خود را داشته و مسئولان موظفند که این ویژگیها را در نظر داشته و رعایت بکنند. در پایان به اتهام تک تک افراد

اشاره شده و بموجب مواد مربوط به «قانون مقدمین علیه استقلال و امنیت کشور» بهر کسی اتهامهای معینی را نسبت داده و تقاضای کیفر کرده بودند.

در میان 5 نفری که دادگاه را اداره می کردند، سه نفر بودند که می شد به صداقت آنها معتقد بود. یکی از اینها سرهنگ پالیزیان، قاضی ارشد دادگاه بود که یکی از متهمین بخاطر اینکه در دوره انجام خدمت سربازی زیر دست او خدمت کرده بود، شناخت کافی از او داشت. دومی سرهنگ ستاری پسر ستارخان سردار ملی بود. سومین نفر سرگرد کاظمی، افسری وارسته و روشندل بود. این سه تن کسانی بودند که اگر مدافعات ما همراه با منطق و برهان می بود، می شد چشمداشت برائت یا صدور عدم صلاحیت را از آنها داشت. دو نفر دیگر یعنی سرهنگ شاهین و یک سرهنگ دیگر از ایادی و سرسپردگان رژیم بودند که از همان آغاز، رأی مخالفتشان نسبت به ما را می شد در جبین آنها خواند. متهمان چون در جمعشان یک وکیل دادگستری میرز (دکتر حسینقلی کاتبی دبیر جمعیت هواداران صلح و مدیر مسئول روزنامه فریاد) وجود داشت، لزومی به تعیین وکیل جداگانه ندیدند. دادگاه بناچار دو نفر از افسران بازنشسته را بعنوان وکیل تسخیری برایشان تعیین کرد. بعد از قرائت ادعانامه مدعی العموم، یکی از وکلای تسخیری (سروان میرزالو) اجازه خواست و گفت:

- دفاع از ماهوای اتهام به عهده خود آقایان خواهد بود. من فقط در مقدمه چند تذکر آئین نامه ای دارم. چون تصمیم به صلاحیت رسیدگی دادگاه بسرعت انجام گرفت و فرصتی برای طرح آن نبود، آنها را در اینجا مطرح می کنم. محتویات پرونده متشکله علیه متهمان با مدلول کیفر خواست جناب سرهنگ دادستان هماهنگ نیست. متهم ساختن انبوه عظیم مردم

به پیروی از خط سیاسی و فرهنگی فرقه دموکرات و تکیه بر اینکه جوانان امروزی نیز با تبلیغات آنان به مرام فرقه که امروزه با استتار زیر عنوان نهضت جهانی صلح در عرصه آذربایجان بوجود آمده، بدون ارائه مدارک مستدل قابل پذیرش نبوده ولی هر شنونده ای را به این نتیجه می رساند که فرقه هنوز در آذربایجان مثل آتشی است که زیر خاکستر نهان شده و در هر فرصت مناسب می تواند دوباره نمایان شود. باز تأکید میکنم این ادعا باید مبتنی بر دلایل و شواهدی باشد که بتواند اختلاف، تضاد و دوگانگی ما بین مدارک موجود در پرونده و کیفر خواست دادستان را برطرف کند. ...

دادستان اجازه خواسته و گفت:

- من مایلیم به هر کدام از این تذکرات خواه از طرف وکلای مدافع تسخیری و خواه خود متهمان عنوان می شود، جداگانه جواب بگویم.

رئیس دادگاه اجازه داده و دادستان اینگونه ادامه داد:

- عرض میکنم. آقای وکیل مدافع می فرمایند در پرونده مدارک کافی برای اثبات موارد ادعائی در کیفر خواست نیست. اینها که اینجا در محضر دادگاه نشستند، دست پروردگان سیمرغ هستند و زیرکتر از آنند که مدرکی از خود بجای بگذارند. اینها همه جا هستند و حتی یکی از آنها بیانیه صلح را به استاندار و ریاست دانشگاه آذربایادگان جناب دکتر اقبال ارائه می دهد تا از او امضا بگیرد. من می پرسم، آقا مگر کسی طرفدار جنگ است که شما هر جا که پایتان می رسد، می خواهید برای بیانیه استکھلم امضا جمع آوری کنید؟ مگر کسی مخالف صلح است؟ کسی با ملی شدن صنایع نفت سر ناساز گاری دارد و یا نمی خواهد شما به زبان محلی و مادریتان صحبت کنید؟ ... عرضی ندارم.

رئیس: آقای وکیل مدافع، بفرمائید.

- وکیل مدافع تسخیری: عرض می شود در پرونده گزارشی هست از جانب سرگرد گنتمیری نامی که رئیس ناحیه استخاضی کلانتری 6 تبریز است. تلگرافخانه جزو همان منطقه استخاضی است. این گزارش علیه یکی از فرهنگیان خوش نام تبریز که از محبوبیت گسترده ای در میان مردم و روشنفکران برخوردار است، داده شده است. بعد از بازداشت گروهی هیئت مدیره و اعضای جمعیت، ایشان با تعدادی از نمایندگان کمیته های صلح از قبیل کمیته دانشگاه، کمیته فرهنگیان، کمیته کارگران و کمیته زنان و مطبوعات در تلگرافخانه متحصن شده است. این سرگرد در گزارش خود مدعی است هر وقت که او برای ابلاغ دستورات مافوق به آنجا مراجعه کرده و با تذکرات قانونی سعی در حفظ آرامش و امنیت تلگرافخانه داشته، از جانب این شخص مورد اهانت قرار گرفته و از طرف افراد حاضر هو شده است. از محضر دادگاه تقاضا می شود این افسر بعنوان شاهد به دادگاه دعوت شود و با فرد مورد ادعا مواجه داده شود. دادستان: من از محضر دادگاه تقاضا می کنم آن گزارش را ندیده تلقی کند و بنابراین حضور او در این دادگاه بعنوان شاهد منتفی است. وکیل مدافع: عرض می شود در پرونده استشهاداتی هست که در آنها افرادی که ساکن حول و حوش منطقه برگزاری میتینگ هستند، زیر آنها را امضا کرده و یا انگشت زده اند. در این استشهاد گفته شده که متهمین در سخنرانیها صحبت از تقسیم اراضی بین دهقانان، آزادی زنان، مبارزه برای راندن انگلیسها از مملکت و مبارزه با قانون شکنی دولتها کرده اند و در آخر هم تعداد زیادی کفتر هوا کردند که گویا بین آنها کبوتر های نامه بر نیز بوده است. ...

دادستان با احضار این شهود نیز به دادگاه مخالفت کرد. ولی دادگاه دستور داد که شهربانی شهودی را که آن استشهاد را امضا کرده اند، فردا به دادگاه احضار کند.

دادگاه تا فردا تعطیل شد. فردا در هنگام تشکیل دادگاه شهود حاضر بودند. آنها در گوشه ای کز کرده بودند. دادگاه آغاز به کار کرد و رئیس دادگاه اولین شاهد را که آدمی ژولیده و آشفته ولی هر چه بود از آن یکی ها فرز و قبراق تر بود به نزد منشی دادگاه طلبیده و گفت:

- اسم و رسم خودت را بگو تا منشی یادداشت کند. بصدای بلند هم بگو که همه بشنوند.

بابا چون مشکل زبان داشت، قرار شد که او به زبان مادری خود بگوید و منشی ترجمه کند. بابا گفت:

- من اسمم قلی است و در گجیل قاپیسی (درب گجیل، محله گجیل- ویراستار)) مرا «ماتی قولوسی» می نامند. سواد ندارم و تاریخ تولدم را نمی دانم. ...

رئیس دادگاه: شما سوء سابقه دارید؟ یعنی تا حال بزندان افتاده اید؟
- بلی رئیس. چند بار.

در این میان یکی از متهمان که خود وکیل دعاوی بود، گفت:

- ایشان از نظر مأموران شهربانی و دادگستری فرد شناخته ای است. بطوریکه بازپرس هر وقت بخواهد او را به زندان بفرستد، حکم بازداشت را بدستش می دهد تا خودش آنرا ببرد.

رئیس دادگاه: شما زیر استشهادی را انگشت زده اید که بر مبنای آن در روزی که آنجا میتینگ بوده، شعارهای اشتراکی داده شده است. به مقامات دولتی بد و بیراه گفته شده و آخرش هم کفتر هوا کرده اند که بعضی از آنها کفترهای نامه بر بوده اند.

- قربان من از شعار اشتراکی سر در نمی آورم. توهین به مقامات دولتی را نه دیدم و نه شنیدم. هوا کردن کفترها را دیدم ولی من از کجا می دانم کبوتر نامه بر و نامه آور چیه. چند روز بعد از آن هیاهو، یک روز تهرانی که تأمینات (مامور آگاهی) است، آمد و از من خواست که چند نفر از رفقایم را صدا بزنم تا زیر این صورتمجلس را امضا کنند. در جواب سؤال من که صورتمجلس چه چیزی است، گفت که اینجا نوشته شده که آنها در روز میتینگ شعارهای اشتراکی داده و دولت را به باد ناسزا گرفته اند. می دانید رئیس، ما مجبوریم اطاعت کنیم وگرنه آنقدر ما را اذیت می کنند که شیر مادری را که خورده ایم از دماغمان در بیاید. من و آن یکی ها هم امضا کرده ایم. من از تهرانی تأمینات پرسیدم یکوقتی نیابند یقه ما را بگیرند؟! او گفت که برید پی کارتان...

رئیس دادگاه با دیدن فضاقت شاهد اول اشاره کرد که شاهد های دیگر را از صحنه دادگاه بیرون ببرند. موقعیت مناسبی بود که ما به پرونده سازی شهربانی نه در سالهای دور، بلکه در همین سه چهار سال بعد از عقب نشینی فرقه انگشت بگذاریم. من در همین زمینه یادداشتی به دکتر حسینقلی کاتبی که به جریان دو مورد مهم از این پرونده سازیه اشراق کامل داشت، رد کردم و خواهش کردم که از دادگاه بخواهد که آن دو تا پرونده از بایگانی دادگستری به دادگاه آورده شوند. البته مسلم بود که دادگاه با این درخواست موافقت نمی کرد. ولی در عوض فرصتی ایجاد می شد تا شمه ای از آن در دادگاه مطرح شود.

دکتر کاتبی با کسب اجازه از دادگاه گفت:

- در این دادگاه صرف نظر از محتوای اتهامات منتسبه که برای دفاع در برابر آنها از حق خود استفاده خواهیم کرد، از همین حادثه ای که امروز در اینجا و در مورد استشهاد کذائی پیش آمد، پرونده سازی شهربانی محرز

می شود و ما از محضر دادگاه تقاضا داریم، دستور فرماید دوتا از این پرونده ها به قرار ذیل در اینجا مطرح شود:

1 - پرونده گروهی از هواداران فرقه که شهربانی با تبانی و نقشه قبلی و حتی تعویض رئیس شعبه اداره آگاهی ساخته و پرداخته است که بر اساس آن گویا که بازداشت شدگان قصد احیای فرقه و فعالیت به نفع آنرا داشته اند. با این پرونده سازی شهربانی گروهی را به بند کشیده و بقصد گرفتن «اعتراف» به زیر شکنجه برده و در زندان انفرادی حبس کرده است.

2 - جریان به سرقت رفتن وجوهی از خانه دبیر ادبیات آقای فیاض که خانه اش مشرف به باغ سرهنگ مقدم بود. ماموران شهربانی به باغبان سرهنگ مقدم سوءظن پیدا کرده او را دستگیر کرده و در زیر شکنجه از او اعتراف گرفتند. ماموران بعد از خفه کردن او شبانه به باغ آمده و پولها را پیدا و تصاحب می کنند.

طرح این دو مورد اگر چه باعث عصبانیت فوق العاده دادستان شد ولی حس کنجکاوی حاضران در دادگاه و حتی خود قضات را برانگیخت. دادستان در اعتراض به این درخواست اظهار داشت:

- من متعجبم. با آزادی بی حد و مرزی که در این دادگاه به متهمان داده شده است آنها هر چه که می خواهند می گویند و حوادثی را که ارتباطی با این دادگاه و اتهامات وارده به آنها ندارد، عنوان می کنند. اساساً در این دادگاه این مسئله قبل از هر چیز باید روشن شود که آیا این ما - یعنی حکومت که حافظ امنیت، صیانت و استقلال مملکت است- هستیم که این آقایان را محاکمه می کنیم، یا برعکس این آقایان هستند که شهربانی را به محاکمه کشانده اند؟
رئیس دادگاه گفت:

- متهمان علی‌الرسم آنچه را که در دفاع از خود مفید می‌دانند، می‌توانند عنوان کنند. منتها دادگاه فرصت آنرا ندارد که منتظر بماند تا پرونده هائیکه با این دادرسی ارتباط مستقیمی ندارند به اینجا آورده شوند. متهمان می‌توانند در مراحل مختلف برای دفاع از خود با در نظر گرفتن وقت دادرسی مطالبی را عنوان کنند. اساساً خواستن این پرونده‌ها به این دادگاه نیز خالی از اشکالات قانونی نیست.

دکتر کاتبی گفت:

- پس اجازه فرمائید تنفسی داده شود، تا ما کنکاشی با هم داشته باشیم.

در مشاوره معلوم شد که دکتر کاتبی اشراف دقیقی به جریان پرونده سازی شهربانی علیه هواداران فرقه ندارد. لذا تشریح پرونده سازی علیه هواداران فرقه بعهدۀ یکی دو نفری که در آن پرونده جزو بازداشت شدگان بوده و اکنون نیز در ردیف متهمان حاضر بودند، گذاشته شد. قرار گذاشته شد که کاتبی پروندۀ مربوط به سرقت پول از خانۀ فیاض را توضیح بدهد. ماجرای پرونده سازی شهربانی علیه طرفداران فرقه اینگونه بود که بعد از سپری شدن دو سال از عقب نشینی فرقه، حرکتهای محفلی متعددی در تبریز و شاید دیگر شهرهای آذربایجان بچشم می‌خورد و پرده از روی فجایع برداشته می‌شود. مخصوصاً که رادیو فرقه که از آنسوی ارس پخش می‌شد، مردم را به خیزش فرا خوانده و وعدۀ برگشتن آنهایی را که فرار کرده بودند، می‌داد. این نه تنها حکومت ایران، بلکه دولت فحیمۀ انگلستان را نیز نگران کرده بود. آنها می‌ترسیدند که نکند باز پیشه‌وری جدیدی در شرف ظهور باشد. اینست که با تانیهای قبلی و با تعویض مأموران رده بالای شهربانی و بخصوص رئیس اطلاعات جدید - که متأسفانه اسمش اکنون بخاطرم نیست- ترتیب تشکیل یک شبکه از

هواخواهان فرقه را می دهند. آنها برای این کار با یک نفر به اسم سرخابی که دورهٔ مدرسهٔ جنگ (حربی مکتب) را دیده و جزو درجه داران خدائی (منظور مولف مشخص نشد- ویراستار) در آمده و اکنون به دلیل بیکاری بهمه جا و حتی به شهربانی عریضه داده و تقاضای شغل کرده بود، وارد مذاکره می شوند. آنها به او وعده می دهند که اگر حاضر باشد در یک طرح به آنها یاری دهد، او را استخدام خواهند کرد و مزایائی هم به او تعلق خواهد گرفت. او که با بسیاری از دموکراتها آشنائی داشت و می توانست اعتماد آنها را بخود جلب کند، با عده ای از آنها وارد مذاکره و قرار و مدار می شود. بعد از چندین جلسهٔ گفت و شنود و نشست و برخاست پیشنهاد می کند که یک جلسهٔ همگانی تشکیل بدهند تا در آنجا بعد از مشورت چند نفر را برای ادارهٔ تشکیلات و تبلیغاتی که باید انجام شود، انتخاب کنند. اطلاعات شهربانی به او تأکید می کند که از مذاکرات جلسهٔ همگانی صورتمجلسی تنظیم کرده و یک رونوشت آنرا که امضای همه حاضران را باید داشته باشد، به مأموران شهربانی تحویل دهد. ولی جلسه که تشکیل می شود و شهربانی که محل و ساعت آن را می دانست، منتظر رونوشت صورتمجلس نشده و در سر بزنگاه از در و دیوار وارد خانه شده و همه را یکجا بازداشت میکنند. سرخابی با ملاحظهٔ این وضع با دست و پاچگی صورتمجلسه را ریز ریز می کند و زیر فرش قایم می کند. ولی آنها خرده ریزهای کاغذ صورتمجلس را جمع کرده و بهم می چسبانند. خود سرخابی هم با دیگران راهی بازداشتگاه می شود. ادامهٔ بازداشت و بازجوئیهای مکرر او را متوجه می کند که رو دست خورده است. عتاب و خطاب دیگر بازداشتیها - که اکثراً یاران و آشنایان او هستند- نیز او را متقاعد می کند که حقیقت امر را بیان کند. از طرف دیگر دولت فحیمه به این نتیجه می رسد که پیشه وری تازه ای در راه نیست.

خانواده های بازداشتیها نیزد بهمه جا شکایت می کنند و آخر سر از دادسرای ارتش افسری مأمور می شود که مسئله را پی جوئی کند. اعترافات سرخابی و قراین و امارات نشان می دهد که آنچه اتفاق افتاده محصول یک تبانی و توطئه از پیش ساخته و پرداخته بوده و همان افسر که گویا نیابت قضائی نیز داشته، متهمین را آزاد ساخته و علیه مرتکبین توطئه اعلام جرم می کند. اعلام جرمی که هرگز به مرحله عمل نرسید. و اما ماجرای سرقت رفتن پول خرید از خانه آقای فیاض. بعد از به سرقت رفتن پولهایش او بلافاصله شکایت کرده و مأمورین نیز در بازدید از محل به راحتی به این نتیجه می رسند که باغبان باغ عامل سرقت بوده است. او را گرفته و در زیر شکنجه از او اعتراف می گیرند. سپس شبانه به باغ رفته و پولها را برمی دارند. خود فیاض که نخوابیده بود، شاهد ورود و خروج آنها از باغ بوده است ولی جرأت نمی کرده حرفی بزند. روز بعد شایع می شود که باغبان با عارضه سکته در زندان در گذشته است. پزشک شهربانی هم جواز فوت را صادر کرده و جسد به گورستان حمل می شود. سرهنگ مقدم و بیش از او پسرش علی مقدم قضیه را پی می گیرند. علی به دانشکده آمده و از وقوع یک جنایت خبر می دهد و دانشجویان را به رفتن و پس گرفتن جسد از گورستان بر می انگیزاند. گروهی از دانشجویان می روند و جسد را باز پس گرفته و به سالن تشریح می آورند. یکی از چهار دکتر آلمانی که آن موقع در استخدام دانشکده پزشکی بودند، احتمالاً دکتر رومل هارت که رئیس این اکیپ و همچنین رئیس بخش جراحی بود، جسد را کالبد شکافی می کند و شیئی را که برای پاک کردن اسلحه بکار می رود، را از گلوله مرده بیرون می آورد. آثار زخم در درون گلوله حاکی از آن بوده که گلوله با ابزار نوک تیزی توی گلوله چپانده شده است. جراح در جواز مرگ علت را در نتیجه

خفگی با ابزار صادر می کند. سه نفر مأمور بازجوئی از باغبان در محاکمه به زندانهائی محکوم می شوند و از آن موقع هم تا حالا در زندان بودند. ... طرح این فجایع کفه ترازو را به نفع متهمان سنگین کرد و تأثیر سریع آن این بود که یکی از پاسبانان جوان که جزو تیم بدرقه (در ژارگون زندانیان و ماموران زندان ارسال زندانیان به دادگاه و یا از زندانی به زندان دیگر، «بدرقه» نامیده می شود- ویراستار) زندانیان بود، وقتی که بعد از دادگاه دوباره به زندان برگشتیم، در پیش چشم زندانیان و پاسبانان لباس رسمی خود را کنده، بدور انداخته و با اعتراض گفت:

- من از این شهربانی که اینهمه حق کشی در حق مردم کرده، بیزارم. من می روم، عملگی می کنم ولی این نانی را که از این راه بدست می آید، نمی خورم. هر قدر خواستند ساکتش کنند، آرام نشد و گفت که یک تکه کاغذ به من بدهید تا استعفایم را بنویسم.

متهمان، هر کدام بفراخور حال، ضمن دفاعیات و بخصوص آخرین دفاع شان، علاوه بر دفاع و هوادارای از صلح جهانی و انزجار از جنگهای ویرانگر و وحشتناک جهانی در یک قرن اخیر، یعنی جنگهای 1918- 1914 و 1945- 1940 و بقیه جنگهای استیلاگرانه در راستای استعمار و غارت جهان سوم و تکیه بر این اصل که تنها همبستگی و تفاهم ملتهاست که می تواند چهره زشت جنگ افروزان را برملا کرده و پرچم صلح و آشتی را افرشته نگاهدارد، از اصلاحات فرقه و عملکردهای مثبت و تاریخی آن تلویحاً دفاع کردند و بر این موضوع پای فشردند که حرکت آذربایجان و مردم آذربایجان نخستین قربانیان جنگ و از بین رفتن صلح و آرامش جهانی بوده که در آن موقع هیچ کس در دنیا به هواداری از آنها برخاست. ...

دفاعیات متهمان پیش از پیش فضای حاکم بر محاکمه را روشن ساخته و کفه ترازوی عدالت با این پارسنگ به سود هواداران صلح سنگینی کرد.

دادگاه برای رسیدگی به پرونده رأی به عدم صلاحیت خودش صادر کرده و پرونده به دادگاه تجدید نظر لشکر تبریز احاله گردید. دادرسی ارتش از تهران «دادستان ویژه» ای برای دادگاه گسیل داشته، با صحنه سازها و بر اساس گزارشهای شهربانی و به بهانه اینکه لایحه متهمان دیرتر از موقع مقرر به دادگاه تسلیم شده، بدون حضور آنها «رسیدگی» را شروع کرده و بطور غیابی احکام زندان به مدت 5 سال، 3 سال، یکسال و شش ماه برای گروهی از متهمان صادر کرد. بعدش هم این احکام «غیابی» را بعنوان ناموجه به احکام «حضوری» بدل کرده و پرونده را جهت تأیید به دادرسی ارتش فرستاد. آنجا هم مسلم بود که احکام صادره تبدیل به احکام قطعی شوند. این رویه خلاف قانون موجب اعتراض مردم و مطبوعات شده و شهربانی به بهانه اینکه این زندانیان موجب عدم امنیت و آرامش شده اند و ممکن است ایادی آنها یکروز بریزند و آنها را آزاد کنند، هشت نفر از آنها را به زندانهای شهرهای اردبیل، خوی و مراغه تبعید کردند. به این ترتیب من، دکتر حسینقلی کاتبی و یکی از جوانان کرد که از سال 1327 شمسی یعنی از حادثه تیراندازی به محمد رضا شاه در دانشگاه تهران بازداشت و زندانی بود، به زندان اردبیل تبعید شدیم. شهربانی تبریز در گزارش و یا عبارت خودشان اطلاعیه تحریک آمیزی که علیه ما به شهربانی اردبیل نوشته بود، قید کرده بود که این سه نفر عناصر خطرناکی هستند که ممکن است یک دفعه غیبتشان بزند و یا اینها می توانند تا شما بخود بیایید، مردم را در خارج از زندان علیه شما بشورانند. و یا آنها می توانند مأمورین را فریب بدهند. با این تمهید رئیس شهربانی و بالطبع مأموران زندان با نگرانی و آشفته خیالی با ما مواجه شدند و ما را قبل از اینکه بخواهند به داخل زندان تحویل دهند، در جوار ساخلوی شهربانی در یک اتاق جای دادند. قبل از همه یک استوار کهنه

کار به نام طیار که می شد گفت سرخیل یا مدیر داخلی بود، عرض اندام کرده و گفت:

- شما بعنوان مهمان خوش آمدید ولی بعنوان زندانی باید مطیع مقررات زندان باشید و دست از پا خطا نکنید. ما می دانیم که شما آدمهای تحصیل کرده ای هستید ولی فعلاً که زندانی هستید، سر کارتان با ماست و امیدوارم وضعی پیش نیاید که ما با هم رو در رو قرار بگیریم. ما شما را با دزدان، آدمکشان و لاتهای فاتی نمی کنیم و قرار است محوطه ویژه ای را برای شما آماده کنیم. این محوطه در فضای داخلی زندان و در واقع زندانی در داخل زندان بود که دو تا اتاق داشت و تنها دریچه های سلولها و کریدور زندان عمومی جهت کسب روشنایی به این محوطه باز می شد. ارتفاع این دریچه ها نیز از کف سلولها فراتر از قد یک انسان بود. آسایشگاه پاسبانها در جوار اسکان موقت نگهداری ما بود. آنجا پاسبانها بعد از چهار ساعت کشیک استراحت می کردند. غالباً بینشان گفتگوهائی می شد که ما بدون اراده قبلی آنها را می شنیدیم. یک شب یکی از پاسبانها از همقطارهایش پرسید:

- شما فکر می کنید اینها را که تازگی به اینجا آوردند، واقعاً از تبریز آورده اند؟

آن یکی جواب داد:

- تبریز کجا بود، اینها به قصد جاسوسی از روسیه آمده اند، منتها در سرحد گیر افتاده اند و حالا آورده اند اینجا که آب تلخ اردبیل را بخورند تا حالشان جا بیاد.

آن یکی در تأیید او گفت:

- راست میگی، اینها هیچکدام شبیه مردم تبریز نیستند. هر سه تاشان دارای موهای قهوه ای و پوست صورتشان نیز قرمز است. ...

تا این صحبتها را شنیدیم به دکتر کاتبی گفتم:

- بیا آقای وکیل دادگستری، سردوشی اشتراکی بودن را در تبریز گرفته بودی، حالا اینجا هم مدالهای افتخار جاسوسی را به سینه بزنی.

بعد از مستقر شدن در «محوطه ویژه» که مو لای درزش نمی رفت و درش همیشه بسته بود، یک روز یک سرهنگ شهربانی قلشن که مطلقاً ترکی نمی دانست و یا خودش را به آن راه زده بود، به دیدن ما آمد. قبلاً مأموران آمدن او را اطلاع داده و گفته بودند که رئیس شهربانی آدم کله شقی است و مدتها فرمانده گارد محافظ رضا شاه بوده است. اسمش اگر اشتباه نکنم، معصومی بود. او آمد و بعد از تعارفات رسمی لب یکی از تختخوابهای سفری که در عرض و طول اتاق زده بودیم، نشسته، نگاهی به اطراف انداخت و گفت:

- اینجا که زندان نیست، اینجا یک هتل درست و حسابی است.

بدنبال حرفهای او منهم گفتم:

- بلی هتلی که نه ورود به آن و نه خروج از آن در اختیار مسافر نیست. او ابروانش را گره زده و گفت:

- اما باید در نظر داشته باشید که بهر صورت شما به حکم قوانین جاری مملکت مخل امنیت و آرامش هستید و فکر می کنم تبعید شما هم به زندانهای شهرستانها بهمین منظور بوده است. اطلاعاتی ای که شهربانی تبریز درباره شما فرستاده بسیار ناباورانه است. آنها نوشته اند که شما در یک چشم بهم زدن زندانیان دیگر و حتی مردم شهر را تحریک می کنید و قصد آنرا دارید که زیر عناوین خوش آهنگ مبارزه با استعمار و هواداری از صلح و از این قبیل، فرقه متجاسرین را احیا کنید.

دکتر کاتبی گفت:

- مسئله ما این نیست که می‌خواهیم کپسولی را برای درمان مرضی که برای آن ساخته نشده است، تجویز کنیم. خیر، اعتراض ما در یک کلام خلاصه می‌شود و آنهم اینکه جمعیتها و گروههایی که در تهران آزادانه فعالیت می‌کنند، چرا در آذربایجان اجازه فعالیت ندارند؟ ایرادی که ما می‌گیریم این است که چرا شهربانی پرونده سازی می‌کند؟ وقتی که ما این پرونده سازیها را با سند و مدرک ارائه دادیم، آنها به این کارها متشبه شدند، تا خودشان را از طوق لعنتی که به گردنشان آویخته شده بود، برهانند.

دوران ملی شدن صنایع نفت و حکومت مصدق بود و اینها با تمام هارت و پورتی که داشتند، خالی شدن زمین را زیر پایشان احساس می‌کردند و این بود که رندانه خود را به کوچه علی‌چپ زده و می‌کوشیدند تا مطلب را درز بگیرند. من پشت رشته سخنان کاتبی را گرفتم و پرسیدم:

- شما فکر میکنید در این چند سال چرا اینهمه علیه فرقه شانتاز شده و پشت سر آن اینقدر بد و بیراه گفته شده است؟ آیا اینها که این تهمت‌ها را می‌زنند خودشان بهتر از همه نمی‌دانند که فرقه قصد جدا کردن آذربایجان از ایران و الحاق آن به جمهوریهای شوروی را نداشت؟ اگر فرقه چنین قصدی داشت، نمی‌توانست که با نوعی رفراندوم که حکومت ایران چند سال یکبار آنرا براه می‌اندازد، این کار را انجام دهد؟ مطلب اینجاست که نقاط ضعف فرقه به یکسو اما اصلاحاتی را که در عرض یکسال در آذربایجان انجام داد، در مدت بیست و پنج سال حاکمیت رژیم پهلوی نشده بود. مثال و نمونه از اصلاحات اساسی نمی‌آورم. در تبریز جزو کلانتریهای هشتگانه شهر یک کلانتری بود که شلوغترین و پر غوغا ترین کلانتریها بود و چنین شایع بود که رئیس و مأمورین آنجا هم عارض و هم معروض را سر کیسه می‌کردند. فرقه یک کارگر آگاه را به ریاست کلانتری

آنجا گماشت و آن کارگر نظم و نظامی در آن کلانتری و حوزه استحقاقی خود بوجود آورد که سرهنگان سه قبه واکسیل دار و چکمه پوش نتوانسته بودند در تمام این مدت بوجود آورند.

او چه بسا به دلیل اینکه جوابی نداشت، گفت:

- من زیاد سیاسی نیستم و مأموریتم اجرای تصمیمات قوه مقننه است و برای زندانی هم در برابر تخلف و اخلاف یک آئین نامه سه ماده ای دارم؛ اول محروم کردن او از ملاقات با نزدیکان و نامه نگاری دوم در صورت ادامه تخلف و اخلاف، منحصر کردن جیره به نان و آب خالی و سوم زندان مجرد. دکتر کاتبی گفت:

- ببخشید این آئین نامه همان آئین نامه رژیم رضاخانی است. بموجب مقررات بین المللی وضعیت زندانی سیاسی با زندانی عادی و حتی طبق قوانین محاکم و زندانهای ایران نیز متفاوت است. مثلاً شما ملزمید جیره ما را به صورت نقدی بپردازید و اگر این اصل را رعایت نکنید ما از گرفتن و مصرف غذای زندان خودداری می کنیم. زندانی سیاسی به مطبوعات، کتاب، قلم و کاغذ نیاز دارد. دسترسی به بهداری و حمام و اساساً رعایت حیثیت زندانی از اهم وظایف زندانبان است. زندانی سیاسی نه مال کسی را دزدیده، نه قتل نفس کرده، نه جیب کسی را زده است. او با حاکمیت بر سر نحوه اداره مملکت اختلاف دارد. خلاصه عدم رعایت این موارد، خود بمعنی تخلف از مقررات محسوب می شود.

سرهنگ مثل یک مسلسل چی که فشنگش ته کشیده باشد، با انگشتان خود بازی می کرد. او یکدفعه ار جایش برخاست و گفت:

- بهرحال امیدوارم تا مدتی که اینجا هستید، تفاهم داشته باشیم و همدیگر را درک کنیم.

این تفاهم و درک متقابل خیلی زود حاصل شد. چون سلوک ما کذب محض و افترا بودن آنچه را که شهربانی تبریز در اطلاعیه خود نوشته بود، نشان داد. او یکی دو ماه بعد فرماندار اردبیل را برای دیدن ما آورد. فرماندار به محض دیدن ما گفت:

- آقای رئیس شهربانی آنقدر تعریف شما را کرده که من مایل شدم شما را از نزدیک ببینم. حادثه دیگری این مسئله را بیش از پیش مسجل ساخت. مطلب از این قرار بود که رئیس شهربانی تبریز سرتیپ شوکت که درباره اش هیاهوی زیادی در مطبوعات برافزوده بود، به تهران خواسته می شود و بجای آن سرتیپ جدیدی را تعیین می کنند که ظاهراً یکی از وظایفش این بوده که در مورد زندانیان صلح تحقیقاتی بکند و نتیجه تحقیقات را به تهران گزارش دهد.

بنابراین، او تا به تبریز می رسد، سراغ این زندانیها را می گیرد. باو می گویند که گردانندگان اصلی اینها به زندانهای شهرهای دیگر آذربایجان تبعید شده اند و الزاماً او در ظاهر برای بازدید از شهربانیهای این چند شهر و در واقع امر دیدن این «جانورانی» که باعث اینهمه شور و شر و افشای شهربانی شده اند، به راه می افتد.

وقتی که به اردبیل میرسد، ضمن بازدید از شهربانی از زندانیان صلح نیز خبر می گیرد. رئیس شهربانی اردبیل به او می گوید که اگر علاقمند دیدن آنها باشید، من شما را آنجا خواهم برد. ولی او جواب میدهد که مایل به رویارویی با این زندانیان نیست و فقط می خواهد ماها را از دور به بیند!

ما در حیاط محوطه زندان قدم می زدیم که متوجه شدیم یک نفر از دیوار بام زندان سرک کشیده، ما را نگاه می کند و دوباره در پشت دیوار قایم می شود. این قایم موشک بازی چند بار تکرار شد. نگو جناب سرتیپ که

نمی خواسته با ما روبرو بشود، به همین اکتفا می کند. چند روز بعد که رئیس شهربانی اردبیل بدیدن ما آمده بود، با نفرت گفت:

- آدم به قصد سرکشی آمده و از من خواسته که شما را از دور به او نشان بدهم و چون او را به بام زندان بردم که از آن بالا شما و مأمور زندان را به بیند، از من می پرسد که این مأمور بدون اسلحه آنجا چه کار می کند؟ فکر نمی کنید اینها آنجا او را بگیرند و خفه اش بکنند؟!

با وجود حسن نیت ظاهری رئیس شهربانی، مأمورانی که در داخل محوطه کشیک داده و مأمور تهیه مایحتاج ما بودند، در باطن مأمور استراق سمع و یا بخیال خودشان کشیدن اطلاعات از ما بودند. حتی بعدها شنیدیم که مأمورینی را از اطلاعات شهربانی تبریز فرستاده بودند، تا در کشیک محوطه ما از آنان استفاده شود. ولی وقتی از این کار نتیجه ای نگرفتند، پاسبانی بنام آقا میر احمد را مأمور نگهبانی و خرید مایحتاج ما کردند. آقا میر احمد هیچ شباهتی به دیگر پاسبانها نداشت. آدمی سر بزیر، خوش برخورد و مهربان بود و خیلی راحت توانست در ما بر آن سوء ظن که طبعاً با تعویض هر مأمور نگهبانی و خرید پیش می آمد، فائق شود. بی محابا به حکومت و دولت بدو بیراه می گفت و از شهربانی دل پری داشت. می گفت:

- این حکومتها جور و ستم اند. اینها همه شان در برابر مافوق تر از خود خوار و ذلیلند و در مقابل ضعیفتر از خود سفاک و بی رحمند. شهربانی برای ترساندن مردم است و دادگستری برای پایمال کردن حق مردم. اداره دارائی فقط ضعفا و خرده پاها را می چزاند و کاری به اقویا، ملاکین، پولدارها و غارتگران ندارد. یعنی در اصل زورش هم به آنها نمی رسد. این عمامه به سرها، شال به کمرها و عبا به دوشها را که می بینی، همه شان شکم چرانند.

یکروز گفتم:

- آقا میر احمد تو خیلی جسوری که این حرفها را می زنی. ما این حرفها را به زبان رانده و نرانده، می بینی که سر و کارمان با هلفدوننی است. اما کسی به تو نمی گوید که سید بالای چشمش ابروست. نکند بخاطر اینکه سید هستی از تو می ترسند.

- تو چه داری می گی معلم. مرا از شهربانی اخراج کردند. پرونده برایم ساخته و تحویل دادگاه دادند. در دادگاه چون دیدند که غرض و مرضی ندارم و به جایی هم وصل نیستم، ازم التزام گرفتند که دیگر حرفهای پرت و پلا نگویم. گفتند که در غیر این صورت پرونده ات را به جریان انداخته و بدبخت می کنیم. با وجود این مرا به خدمت برگرداندند و پرونده را به استیناف دادند و از آنجا هم برای تأیید به دیوانعالی کشور فرستادند. دیوانعالی هم مرا بی تقصیر دانست. ولی من همچنان در خارج گود ماندم و به هر مقامی ملتجی شدم، نتیجه ای نداد. بالاخره شکوائیه ای به سازمان ملل نوشتم و رونوشت آن را به دادگاه لاهه فرستادم. در پستخانه، سانسورچیهای شهربانی پاکتها را دیده و ضبط کرده بودند. در شکوائیه نوشته بودم که به من تهمت توهین به مقامات مملکتی زده اند. اتهام دیگرم هم تحریک افراد ساده و بی خبر به نافرمانی است. مرا از کار برکنار کردند ولی در تمام مراحل دادرسی بی گناه تشخیص دادند. اکنون ماههاست که من همچنان سرگردانم. به نظر می رسد که پرونده را برای تأیید به مراجع بین المللی فرستاده اند تا آنجا هم تأیید شود! و گرنه برگرداندن من به سر کار چه مانع قانونی می تواند داشته باشد؟ آنها مرا به شهربانی خواستند و گفتند که حالا دیگر کار را به آنجا کشاندی که از ما به مراجع بین المللی شکایت می کنی. برو لباسهایت را بپوش و بیا سر خدمت و دیگر از این غلطها هم نکن. ولی می دانید تا نفس دارم باز

هم از این غلطها خواهم کرد. نقطهٔ ضعفشان را پیدا کرده ام. راستی دو نفر از محبوسان فرقه که قبل از شما به اینجا تبعید شده بودند، می خواستند با شما دیدار کنند. اگر مایل باشید می توانم این دیدار را فراهم کنم.

دکتر کاتبی گفت:

- آقا سید احمد، این کار ممکن است برای تو باز هم دردسر ایجاد کند.

من هم گفتم:

- شما چطوری می خواهی این دیدار را روبراه کنی؟ مگر ندیدی با آن جوانی که در یکی از سلولهای مشرف به این محوطه چه بسا فقط بخاطر رفع اندوه دلش و یا برای خوشی ما تصنیف می خواند- چه معامله ای کردند؟ ریختند بر سرش و تهدیدش کردند که اگر باز هم این کار را تکرار کند، زبانش را از حلقش بیرون می کشند.

- راستی شما از آواز خواندن او خوشحال می شدید؟ من کاری می کنم که او باز هم تصنیف بخواند. یک وکیل بند (نگهبان بند زندان- ویراستار) است که با من خیلی رفیق. به او سفارش می کنم موقعی که این وکیل بند کشیک دارد، بخواند.

- تو اگر توانستی رخصت خواندن آن تصنیف ها را فراهم کنی، ایوالله!

دو روز بعد، نوای تصنیف جانفزای جوان در محوطهٔ زندان طنین انداخت:

دندیم گئتمه تک صیره/ یولون دوشر اردبيله/ گندرسن بئکار قالارسان/
دوولته نوکر قالارسان/ قاپیزدان یولومو ساللام/ گۆزلرین قاداسین آلام/
عشقی نین سسی اوللام / آلام، آلام سنی/ یازیغام قارغیما منی/
اردبیلین یولو داشدی/ من سئودیگیم قلم قاشدی/ سنل گلیب باشیمدان
آشدی/ آلام، آلام سنی/ یازیغام قارغیما منی/ اردبیلین یولو چمن/
کاش اولایدین منیمکی سن/ دینله یئیدیم سنی هردن/ آلام آلام

سنی/ یازیغام قارغیما منی (ترانه ای است که ظاهراً در اردبیل و اطراف آن خوانده می شد و مضمون آن نیز شکایت از یار و آرزوی وصال محبوب است. ترانه بر اساس بایاتی های آذربایجانی بوجود آمده است. خوانندگان این نوع ترانه ها که در آذربایجان به نام «ترانه خلقی» نامیده می شوند، غالباً مشخص نیستند- ویراستار)

آقا میر احمد نتوانست امکان ملاقات ما را با دو زندانی منسوب به فرقه (صفر خان قهرمانی و برادران آهنگر²) فراهم کند. ولی زورش تا آنجا رسید که دکتر حسینیقلی کاتبی برای چند دقیقه هم شده با برادران آهنگر دیدار بکند.

استوار طیار که مأمور سانسور و بازبینی مطبوعات بود که به ما می رسید، در عین حال نامه های خصوصی را نیز بدقت خوانده و بقول خودش موی را از ماست می کشید. در آن دوران شاعر سخنور ما ب. ق. سهند نیز از زندانیان منسوب به جمعیت ایرانی هواداران صلح بود. او را نیز با دو زندانی دیگر به مراغه تبعید کرده بودند. او از مراغه یک نامه چند صفحه ای به من نوشته بود. چون خطش زیاد خوانا نبود، سرکار طیار در بازبینی آن بزحمت افتاده بود. و چون از خواندن آن عاجز مانده بود، در گوشه نامه این عبارت را نوشته بود: «نامه پر از عراجیف (اراجیف) است. من یکی از خواندنش بسطوح (به ستوه) آمدم. اگر اینجا بودی خلاصه (خلاصه) نوشتن را یادت می دادم. ...»

توضیحات:

1- بعد از شکست حکومت ملی آذربایجان آنهایی که از قتل عامهای چند روز اول جان سالم بدر بردند، عده ای همچون فریدون ابراهیمی، داداش تقی زاده و تعدادی از افسران و روشنفکران سریعاً محاکمه و تیرباران

شدند. تعدادی زندانی و عده زیادی به جاهای بد آب و هوای ایران در جنوب کشور تبعید شدند. سرگذشت جان گداز این زندانیان و تبعیدیان در نامه تقی زاده به مجلس شورای ملی و همچنین خاطرات نویسندۀ آذربایجانی گنجعلی صباحی به خوبی منعکس شده اند. بعد از چند سال که دولت تسلط خود را بر آذربایجان تحکیم کرد، بخشی از این زندانیان و تبعیدی ها مورد « عفو ملوکانه » قرار گرفتند. منتها اکثریت اینها هرگز نتوانستند آن کابوس بزرگ را به درستی هضم کرده و به زندگی عادی برگردند.

2- از جمع زندانیان منسوب به فرقه دمکرات آذربایجان دو نفر بیشتر از بیست سال در زندان ماندند. صفر قهرمانی بیشتر از آن شناخته شده است که احتیاج به معرفی داشته باشد. احمد برادران آهنگر نیز علیرغم تمامی ناملایمات 24 سال در زندان های مختلف کشور پایداری کرد.

زندان تبریز و آزادی

در کشمکش و بحران روابط مصدق با دربار، نماینده تبریز علی اصغر مدرس که از جبهه ملی بود، ماده واحده ای را برای حذف محاکم اختصاصی به مجلس داد. با تصویب آن بسیاری از پرونده های متهمین سیاسی مختومه و حتی پرونده هایی که رأی صادره درباره آنها قطعیت پیدا کرده بود، منجمله پرونده ما به دادگستری احاله گردیدند. دادگستری آذربایجان نیز رأی صادره درباره پرونده ای را که بنام «پرونده هواداران صلح» در تبریز مشهور شده بود، کان لم یکن تلقی کرده و آنرا جهت رسیدگی به دادگاه جنائی تبریز احاله داد. لکن رئیس دادگاه، رسیدگی این پرونده در تبریز را مخل امنیت تشخیص داده و پرونده را همراه با متهمین به دادگستری مرکز احاله داد.

ما در میان تظاهرات مردم به تهران اعزام شده، سرود خوانان وارد تهران گشته و به بازداشتگاه شهربانی تحویل داده شدیم. چون یک روز قبل از آن رئیس شهربانی افشار طوس ربوده شده و در بیابانهای اطراف تهران به قتل رسیده بود، خود شهربانی ملتهب و آشفته بود. از همان آغاز خواستیم که ما را به بازداشتگاه دادگستری بفرستند. شهربانی به بهانه اینکه بازداشتگاه دادگستری انباشته از زندانی است، ما را به بند 6 که بند عمومی سیاسیها بود، تحویل داد. اینجا انبوهی از اعضای حزب توده و سازمان جوانان آن زندانی بودند. من در اولین نظر روحیه آنها را ضعیف تر از افراد همسانی که در تبریز زندانی بودند، دیدم. حتی در میان آنها لومپن پرولترهائی بودند که یکی آنها رضوانی نامی بود. این آدم که خیلی ها را می شناخت، بعد از کودتای 28 مرداد باعث لو رفتن افراد زیادی شد. با

وجود این نوع تیپ ها در میان بازداشتیها که تبدیل کردن آنها به عوامل خبرچین زحمت چندانی نداشت، در همان روز اول یا دوم ورودمان، ما دو نفر را با سر و وضع مرتب به بند 6 که بند سیاسیها بود، تحویل دادند. یکی از زندانی ها که من او را از دوران تحصیل در تبریز می شناختم، از نوچه های فرمانفرما بود. تیپی آریستوکرات که درس و مدرسه را به پایان نبرده با قد و قامت و شکل و شمایل غلط انداز جذب دستگاه سلطان بی تاج و تخت فرمانفرما شده بود. وقتی که از او پرسیدم که اینجا چه کار می کند، گفت:

- یک بی انضباطی کردم که آقا ناراحت شد. تلفن زد به شهربانی که بیایند و مرا برای گوشمالی میان بازداشتیها بیاورند. چون شنیدم که شما را از تبریز آورده اند، خواهش کردم که مرا پیش شما بفرستند. پیش خود گفتم: آره، ارواح عمه ات، تو گفتی و من هم باور کردم. ترا اربابت فرستاده اینجا تا آنهایی را که در تبریز نتوانسته اند نگهدارند و ناچار به تهران پاس داده اند، بیایی.

دو سه روزی که او پیش ما بود، بیشتر خود را لو داده و معلوم شد که یکی از عوامل آفاست که در دور و بر جمعیت های هواداران صلح، مبارزه با استعمار و جبهه ملی پلکیده و برای ارباب خود خبرهای دست اول تهیه می کند. همانطور که بی سر و صدا آمده بود، بی سرو صدا هم رفت. ظاهراً که چیزی از ما به او نمانده بود.

نفر دوم جوان شیک پوشی بود بنام جواد که بچه های سازمان جوانان حزب توده او را بعنوان یک «قرتی» می شناختند. در دروازه دولت سمساری لوازم الکترونیکی داشت. به احزاب و دسته هایی که برنامه میتینگ و تظاهرات داشتند، بلندگو و آمپلی فایر اجاره می داد. این بار نیز گویا به اتهام اجاره دادن همین وسایل بازداشت شده و تصادفاً به بند ما

تحويل داده شده بود. او همان شب اول ورود ما که بازداشتیها بند جشن و سروری راه انداخته بودند، دو سه تصنیف و آواز آذربایجانی - مخصوصاً غزل زیبای نظامی گنجوی بنام «سنسبز» - را خواند که شاید اعتمادی در ما نسبت به خودش ایجاد کند. او هم یکی دو روز آنجا بود. بعد یکدفعه آب شد و در زمین فرو رفت. بعدها معلوم شد که او با عوامل رکن 2 ارتش و فرمانداری نظامی و ساواک سروسری دارد. حتی بعدها نامش جزو لیستی در آمد که حزب توده آنها را بعنوان ایادی رژیم و دشمن حزب از بین می برد.

در بند 6 بازداشتگاه به دلیل گسترش دامنه تظاهرات عمومی و موضعی، افرادی که دستگیر می شدند، بعد از بررسی سوابق و نوع اتهام، اگر مجرم شناخته می شدند، به زندان قصر فرستاده می شدند؛ وگرنه به قید التزام و غیره آزاد می شدند. در جمع زندانیان یک نفر کارگر نانوائی بود بنام فرج. فرج که انسان ساده، بی آرایش و محروم از هر نوع آموزش و پرورش بود، ده پانزده سال کارش چونه زنی خمیر بوده است. او اعلامیه هائی را که شبها باید به دیوارها چسبانده می شد، معمولاً به دست عابران می داد. بالاخره بهمین اتهام نیز بازداشت و زندانی شده بود. هنگام آزاد شدن زندانیها، معمولاً سرودهائی خوانده شده و شعارهائی داده می شد. فرج هنگام خواندن سرود احساساتی می شد و شعارهائی می داد. چون فارسی نمی دانست، کلمات فارسی را که آموخته بود، کج و کوله و با لهجه ادا می کرد. یک بار که فردی از جمع ما آزاد می شد، نه مراسم تودיעی انجام شد و نه پشت سر آن سرودی خوانده شده و شعاری داده شد. یکدفعه دیدیم که صدای دورگه ی فرج در فضا طنین انداخت:

- به افتخار (افتخار) همین یک نفر رفوق (رفیق) مبارز ما، هم کؤینک (هم پیراهن) ما، هم ریختر (هم اطاق) ما، هم سرفه (هم سفره) ما ...
فردی بنام روبن که مسئول امور حزبی بازداشتگاه بود، به او چشم غره رفته و اشاره کرد که ساکت باشد. فرج که احساساتی شده و بشدت افروخته بود، گفت:

- من از امروز از تو اطاعت نمی کند. برو هر کس خواستی بگو. مگر آدم حق ندارد حرف دلش را بزند؟ من از این دولت اطاعت نکرد. از تو یک ارمنی اطاعت می کند؟ خیال کردی! ...

هنوز خشم فرج فروکش نکرده بود. من سعی می کردم او را از آن حالت در بیاورم که ماجرای دیگری رخ داد. آنموقع عده ای مانند شعبان بی مخ، طیب حاجی رضائی، عشقی طبقی، دئویشلی و دیگران که در توطئه 9 اسفند شرکت کرده و در بازداشت بسر می بردند، در بند دیگری از زندان بودند. در آن ساعت که مراسم تودیع انجام می گرفت، برای هواخوری به حیاط آمده بودند. من توجهم به آنها بود. با اشاره دئویشلی دو نفر از آنها پشت پنجره آمده و شروع کردند به فحش و فحاشی به شوروی و حزب توده و کلمات رکیکی را بر زبان آوردند. فرج که هنوز عصبانیتش کاملاً فروکش نکرده بود، یکی از آنها را - که بعداً معلوم شد از الواط چهار راه مختاری است و فرج هم که در همان محل در نانوائی کار می کرد، اور را می شناسد- با نام صدا زده و گفت:

- بیا کارت دارم. گوشت را بیار اینجا.

تا او نزدیکتر شد، در یک چشم بهم زدن با دو دست یقه بابا را گرفته آنچنان او را به میله ها فشرد، که چیزی نمانده بود طرف نعله بشود. از یک طرف دوستان او از طرف حیاط پاها و بازوانش را گرفته و می کشیدند و از این طرف هم بازداشتیها سعی داشتند یقه او را از دستهای قوی و

پینه بسته فرج آزاد کنند. ولی این تلاشها میسر نمی شد. در چند روزی که ما آنجا بودیم فرج با ماها و بخصوص با من یکی الفت پیدا کرده و از من مثل یک بره حرف شنوئی داشت. با دیدن این صحنه من داد زدم:

- فرج! ول کن یقه بابا را. مگه نمی بینی که داره خفه می شه؟
فرج یقه بابا را رها کرده، آمد و روی بسته رختخوابها نشست، سرش را توی دو دستش گرفت. بغض کرده بود و بشدت نفس نفس میزد. روبن به من نزدیک شد و گفت:

- چه کار کردی که این پلنگ وحشی را رام خودت کردی؟
- ببین روبن، یک بیت شعر فارسی می خوانم که امیدوارم معنی آنرا بتوانی بفهمی: به حسن خلق توان کرد صید اهل نظر - بدام و دانه نگیرند مرغ دانا را.

- اما اینکه مرغ دانا نیست.
- چرا هست، او چندین سال است که بعنوان یک ماده خام، یک روستائی ساده و بی آلایش جزو هواداران حزب در شورای متحده مرکزی فعال است. در این مدت شما تنها کاری که کردید، لج او را در آوردید. سر به سرش گذاشتید. تحقیرش کرده و دستش انداختید. او خودش به من گفت که شعارهایی را که می دهد، عمداً قاتی پاتی می کند. روبن سرش را پائین انداخته بود. وقتی حرف من تمام شد، رفت سر فرج را به سینه اش فشرد و رویش را بوسیده و ناز و نوازشش کرد و گفت:

- رفیق راست می گوید. ما نقش خلاق روی انسانها نداریم و آنها را بجای ابزار به کار می گیریم.
گفتم:

- خوشحالم که این را از تو می شنوم. ...

بعد از کودتای 28 مرداد شنیدم که حزب در دوران دو ساله حکومت مصدق که آزادی نسبی برقرار بود، می خواسته با انتقادهائی که تمام بدنه حزب را فرا گرفته بود، برخورد بکند. به همین منظور به مسئولین تا رده بخش ابلاغ می کنند که انتقادها را بعد از درجه بندی کردن، بفرستند. انتقادهای رسیده آنقدر زیاد بوده که ناچار می شوند آنها را در گونیها پر بکنند. چون خواندن آنهاهمه انتقاد و رده بندی کردن آنها مستلزم زمان و مکان بوده، از تشکیل جلسه مشترک رسیدگی به انتقادات منصرف می شوند.

مسئولین بازداشتگاه شهربانی که اصرار داشتند ما را در حیطه قدرت خود داشته باشند، این بار داوطلب شده، ما را تحویل بازداشتگاه دادگستری دادند. در اینجا می بایستی با وجود حکم قطعی مان، دو مرتبه پرونده هایمان در دادگاه جنائی مطرح شوند. این بازداشتگاه وضع متفاوتی داشت. افراد بازداشتی گروهی از کلاهبرداران، جاعلان و قاچاقچیان از هر قماشی بودند که سرگرمی عمده شان قمار و ورق بود. بعضی از اینها بعد از گرفتاری و زندانی شدن، بوسیله ایادی و منسوبانشان به کارهای خلاف خود در بیرون ادامه می دادند. آنجا چند افسر جوان شهربانی بودند که با ما خیلی مؤدب و محترمانه رفتار می کردند. من این تصور را داشتم که آنها وابسته به سازمان افسران حزب توده هستند. ولی بعداً کاشف به عمل آمد که هنوز در بیرون گود هستند و بسیار شایقند که عضو آن سازمان بشوند.

یک روز یکی از آنها که ما را جهت تعیین وکیل و پرونده خوانی از بازداشتگاه به دادگاه جنائی بدرقه می کرد، در پله های دادگستری به من نزدیک شد و گفت:

- من می خواهم مطلبی را با شما در میان بگذارم.

- بفرمائید.

- ما سه نفر افسر همدوره هستیم و همدیگر را خوب می شناسیم. پیش خود تصمیم گرفتیم که اگر موافق باشید، همه شما را از اینجا در ببریم. پیش خود تشخیص داده ایم که شما افراد مؤثری هستید و می توانید در بیرون بیشتر مفید باشید.

- شما این مطلب را که با من مطرح کردید، آنرا در هیچ جای دیگر مطرح نکنید. چون دود آن قبل از همه به چشم شما سه تا می رود. بعلاوه ما آنچنان که شما تصور می کنید، افراد مؤثری نیستیم و بعلاوه بیشتر ما با پای خودمان توی این معرکه آمده ایم. با این همه من خواست شما را منعکس خواهیم کرد تا «رفقای مؤثر» چه تصمیمی بگیرند.

یک هفته نگذشته بود که یکی از آنها بیخ گوش من پچ و پچ کرد و گفت که آنها را جهت مصاحبه و مذاکره خبر کرده اند. گفتم:

- خوب حالا بهتر شد. حالا زبان همدیگر را بهتر می فهمیم. ...

روزی که قرار بود پرونده ما در دادگاه جنائی مطرح شود، انبوهی از هواداران جمعیت صلح که در واقع بیشتر آنها افراد و وابستگان حزب بودند، در سرسرای کاخ دادگستری جمع شده و ضمن دادن شعار، آزادی بی قید و شرط ما را می خواستند. رئیس دادگاه آقای شریف با پیش بینی اوضاع جا خالی کرده و جانشین او دادگاه را اداره می کرد. با تشکیل دادگاه سئوالاتی از محکومان - که عملاً دوباره نه محکوم بلکه متهم بودند- بعمل آمد و دادگاه تصمیم گرفت که آنها را به قید کفیل و التزام عدم خروج از حوزه قضائی تهران، آزاد کند. زندانیها یکی یکی آزاد شدند. دکتر کاتبی و من روز 23 مرداد 1332 مرخص شدیم. در تهران ما را بسیار گرمایی داشتند و در خانه صلح به ما جا داده و امکاناتی فراهم ساختند.

من مسئول حزبی کمیته زندانیان صلح بودم و می بایست در اولین فرصت گزارشی در مورد افراد خودی و وضع عمومی زندانهائی که در آنها بسر برده بودیم، به بالا رد کنم. در این گزارش من به ضعیفتر شدن روحیه افراد اشاره کرده و علت آنرا عدم درک صحیح شرایط و ضعف هژمونی دستگاه رهبری و عدم اتخاذ سیاست صحیح و سالم در برابر مصدق و جبهه ملی برآورد کردم. اوضاع در تهران بحرانی بود و بوی کودتا را می شد براحتهی در هوا استشمام کرد. حزب بجای اینکه واقعاً و در پراتیک آمادگی عملی برای رویارویی با کودتا را فراهم آورد، تنها به دادن شعار دهن پر کن «ما کودتا را به ضد کودتا تبدیل خواهیم کرد» اکتفا می کرد. در آنروزها حزب در تحلیل های خود تلویحاً می نوشت که در این مرحله از انقلاب، رهبری بعهدۀ بورژوازی ملی- که حزب گویا به تازگی به «کشف» آن نائل آمده بود- می باشد. سیاست چپ روی سابق این بار بسوی راست روی منحرف می شد. نیروی چپ با وجود برخورداری از امکانات بالقوه و بالفعل، منتظر بود تا بورژوازی ملی انقلاب راه بیندازد تا او مثل عصیان سی تیر بپرد به وسط میدان و بگوید «حاجی، منمم شریک!...»

کودتای 28 مرداد

روزهای 25 تا 28 مرداد 1332 روزهای پرغوغائی در تهران بود. روز 25 مرداد نزدیکیهای ظهر فرار شاه اعلام گردید. نیروهای چپ و جبهه ملی همزمان اعلان برگزاری میتینگ کردند. منتها چون شعار تشکیل جبهه واحد ضد استعمار حزب توده جامعه عمل نپوشیده بود، میتینگها می بایست در ساعات متفاوت و در دو محل جداگانه برگزار می شدند. میتینگ نیروهای چپ می بایست ساعت 4 یا 5 بعد از ظهر با گرد آمدن نیروها در محلهای جداگانه و راه پیمائی بسوی بهارستان و از آنجا تا میدان توپخانه برگزار شود، میتینگ جبهه ملی کمی دیرتر و در میدان بهارستان انجام می شد. من با چند نفر از آشنایان با گروهی که در فاصله خیابان تخت جمشید و دروازه دولت گرد می آمدند، حرکت کردیم. گروههای شرق، جنوب و غرب هر کدام از مسیرهایی که به خیابان شاه آباد، بهارستان و بالاخره توپخانه منتهی می گشت، راه افتاده بودند. کثرت جمعیت آنچنان بود که حرکت به کندی انجام می شد. عده ای با سطل پر از رنگ و قلم مو شتابزده نام خیابانها را عوض کرده، روی زمین و دیوارهای اطراف، شعارهای ضد استعماری، آزادی طلبانه و ضد دیکتاتوری می نوشتند. در طول مسیر راه پیمائی نیز همان شعارها توسط مردم داده می شدند. انبوه جمعیت که بسوی میدان توپخانه سرازیر شده بود، بیکران بود. ناطقها در بالکن شهرداری یکی بعد از دیگری شعارها و مطالب تهییجی می گفتند تا نوبت به قدوه¹ که رسید و او بیت معروف:

اگر شه فتنه انگیزد، که خون مردمان ریزد

همه ملت بهم سازیم و بنیادش براندازیم

را خواند و هلهله جمعیت به اوج خود رسید. بهنگام متفرق شدن، قیافه مردم شادان و پیروزمند بود. بخصوص جوانها پای کوبان و سرود خوانان پیش می رفتند و برجیده شدن بساط سلطنت و دیکتاتوری را به همدیگر شاد باش گفته و صحبت از جمهوری و دموکراسی می کردند.

روز بیست و ششم مرداد ما زندانیان آزاد شده صلح و رهائی تبریز، مهمان احمد لنکرانی یکی از گردانندگان جمعیت‌های علنی چپ بودیم. کسانی که از راه می رسیدند صحبت از پائین آوردن مجسمه ها کرده و یکی با خود نسخه ای از روزنامه نیروی سوم را آورده بود که در آن مقاله ای بقلم خلیل ملکی تقریباً با این عنوان درج شده بود: «حالا که علت وجودی حزب توده یعنی شاه رفته، باید آن را نیز از پشت سر او روانه کرد.» البته حزب توده در این دو سه روز شیوه های آژیتاسیونی از راه پیمائی، پخش روزنامه بطور علنی و کارهای توضیحی از این قبیل را داشت ولی نیروی سوم خلیل ملکی و حزب زحمتکشان دکتر بقائی دست به کارهایی از نوع پائین آوردن مجسمه ها و تبلیغات دامنه دار زده و حتی حکم نخست وزیری زاهدی را در روزنامه های خود چاپ کرده بودند و اینکه مملکت در آستانه سقوط به دامن کمونیسم قرار دارد. ایادی کاشانی نیز بخصوص در قم به مراجع مختلف دولتی و مذهبی نامه می فرستادند و در آنها حتی شایعه انجام کودتای کمونیستی را رواج می دادند. در ادامه این وضع، بعد از ظهر روز بیست و هفتم مرداد از طرف دولت انجام هر گونه تظاهرات ممنوع گردید. از فروش علنی روزنامه ها، نوشتن و پخش شعار و راه پیمائی با خشونت جلوگیری می شد. عصر 27 مرداد بوی کودتا از هر طرف به مشام می رسید.

ما همان عصر 27 مرداد خانه صلح را ترک گفتیم و به یک مسافرخانه در خیابان سپه منتقل شدیم. اوضاع آشفته ای که در خیابانها حاکم بود، مرا

بر می انگيخت که مشاهدات و استنباطهای خود را به هر شکلی که هست به حزب برسانم. چون هنوز با ما تماس تشکیلاتی نگرفته بودند، بناچار لازم دیدم به دبیر جمعیت صلح محمود هرمز مراجعه کنم. هرمز آن سالها یکی از کلیدهای من در تماس با حزب بود. او با اینکه سمت دبیری جمعیت صلح را داشت و از افراد برجسته وکلای دادگستری در دفاع از زندانیان سیاسی بود، برخلاف خلیها از اظهار همبستگی با فلان ارگان تشکیلاتی پرهیز می کرد. در آنروز از آمدن من در آن ساعات حکومت نظامی دچار شگفتی شد و قبل از اینکه علت آمدن مرا جویا شود، پرسید:

- تو چطوری از هفتخوان گذشتی؟

- فکر کردم پذیرش احتمال خطر آنچه که فردا می خواهد اتفاق بیفتد، خیلی مهمتر از گیر افتادن من یکی به دست ایادی حکومت نظامی است. اوایل شب که من و دوستان به خانه صلح بر می گشتیم، بوی کودتا در فضا پیچیده بود.

شبهه ای از دیده ها و شنیده هایم را نقل کردم و افزودم:

- ضمناً در چهار راه استانبول دو افسر جوان شهربانی که به حزب سمپاتی داشتند (من قبلاً به آنها اشاره کرده ام) و مأمور انتظام در سینمایی واقع در چهار راه استانبول بودند، به محض دیدن من و سلام و احوال از من خواستند که در صورت ممکن دو دقیقه از وقتم را به آنها بدهم. بعد مرا به گوشه ای کشیده و پرسیدند که اوضاع را چطوری برآورد می کنم. منم در جوابشان گفتم که اوضاع را بحرانی می بینم و بوی کودتا به مشام می سد. شب آبستن است تا چه زاید سحر. یکی از افسران گفت که امروز در راهروهای شهربانی صحبت در گوشی از امکان واکنش در قبال حوادث چند روز اخیر می رفت و کلمه قیام هم گوشزد می

شد. چه خوب شد که حالا شما را دیدیم. نیمه شوخی و جدی به آنها گفتم که مثل اینکه شما هنوز من را از آن بالائیها می پنداری. در حالیکه من نه سر پیازم و نه ته پیاز. آنها با نیمخندی از من جدا شدند. از پشت سر شان گفتم از خبری که دادید، متشکرم.

هرمز به دقت گوش می داد و بعضی چیزها را یادداشت می کرد. بعد از پایان گفت و شنود او به یکی دو جا زنگ زد و چون جواب نشنید، از من خواست که منتظر او باشم و خودش در تاریکی شب گم شد. برگشتنش به طول انجامید و من داشتم دلوایس می شدم که نکند یکدفعه دست گزمه ها بیفتد، که با نفس تنگی وارد شد و گفت:

- دو بار چیزی نمانده بود که گیر بیفتم. هر دفعه آشنائی با کوچه پس کوچه ها به دادم رسیدند.

بعد ادامه داد:

- رفقا ظاهراً جلسه داشتند و چون من حضورم را به اطلاع آنان رسانده بودم یکی بیرون آمد و با نگرانی پرسید که چه عجب این وقت شب؟ من در جوابش گفتم که از رفقای تبریز به من مراجعه کرده و تشویش خود را از وقوع احتمالی کودتا خبر داده است. من چون موفق نشدم با تلفن تماس برقرار کنم و موضوع حساس بود، بناچار خودم آمدم. او گفت که رفقای تبریز تحت تلقین شایعات قرار گرفته اند. شما می بینید که ما بیدار و هشیار حوادث را زیر نظر داریم. شما خطر کرده اید و از تار عنکبوت حکومت نظامی جسته اید. سعی کنید موقع برگشتن پایتان به آن گیر نکنند.

ساعت از نصف شب گذشته بود و هرمز اصرار کرد که همانجا بخواهم. ولی من گفتم:

- می روم. دوستان نگران می مانند و خیال می کنند حادثه ای برایم روی داده است. از همان راهی که آمدم بر می گردم.

بدون پیشامدی خود را به مسافرخانه رساندم. همزنجیران هنوز نخوابیده بودند و انتظار برگشتن مرا داشتند. پرسیدند:

- چی شد؟

- رفقا گفتند که بیدار و هشیارند و حوادث را مد نظر دارند. ضمناً خواستند که رفقای تبریز تحت تأثیر شایعات قرار نگیرند.

- شما خودتان چه نظری دارید؟

- من قبلاً هم به شما گفته ام. حزب بعد از آنهمه کلنجارها و مخالفتها با چپ رویهائی که در رابطه با جبهه ملی داشته، حالا به راست روی افتاده و در وجود آن موجود خوشرنگی را کشف کرده و رهبری جنبش دموکراتیک و ضد استبدادی را به رهبری و هژمونی او محول داشته و خود را از این مسئولیت بری ساخته است. نمودهای این تغییر جهت در رخدادهای قبلی نمایان بوده و هیچ بعید به نظر نمی رسد که حزب در مقابل کودتائی که آثار و علائم آن مشهود است، نه تنها هیچگونه تدارک و آمادگی ایجاد نکرده، بلکه به افراد سفارش کرده که دست از تظاهرات بردارند و از دستور دولت پیروی کنند.

بحث طولانی شده و تا دمیدن بامداد ادامه یافت. صبح مسئول مسافرخانه آمد و گفت:

- با عرض معذرت چون در شهر شعارهای ناموزونی شنیده می شود و شما هم تازه از زندان آزاد شده اید، صلاح در این است که هر چه زودتر اینجا را ترک کنید. من اسامی شما را از سیاهه مسافران خارج می کنم.

روز 28 مرداد که دقایق آن خیلی کند و دردناک سپری می شد، اوباشان اجیر، پاسبانان و درجه داران ارتش که قبلاً با احتیاط عمل می کردند، با

مشاهده اینکه هیچ نیروی بازدارنده ای از جانب « رفقای بیدار و هشیاری که حوادث را زیر نظر دارند» وجود ندارد و جبهه ملی نیز از امکانات بالقوه و بالفعل استفاده نمی کند تا در مقابلشان خودی بنماید، هر آن جری تر و گستاختر می شدند. تنها گارد محافظ خانه مصدق با نیروی مهاجم می جنگید. مردم صدای منحوس سرتیپ یا سرلشکر زاهدی را می شنیدند که حکم نخست وزیری خود را هول هولکی می خواند و جاده را برای تشکیل کنسرسیوم هموار می کند.

توطئه های پی در پی دربار، هماهنگ با دسایس و کارشکنیهای انگلیس و آمریکا که در این مدت کمتر از دو سال صدارت دکتر مصدق کارگر نیفتاده بود، اینبار تحت نظارت مستقیم کرمیت روزولت تحقق می یافت. بدین ترتیب تمام مجاهدتها و فداکاریهای به کار رفته در ملی کردن نفت بی ثمر شده و راه برای تسلط حکومت استبدادی و تاراجگر هموار می شد، تا بار دیگر با خشونت بیشتر قلمها را شکسته، نفسها را بریده و سینه های فرزندان دلیر خلق را بدرد.

از جالبترین مناظری که در روز 28 مرداد در ردیف طرفداران شاه و دربار به چشم می خورد، تظاهر یا نمایشی از طرف زن معلوم الحالی بنام آژدان قیزی بود که سوار یک جیب ارتشی با سه نفر گروهبانی که از یمین و یسار و عقب مواظب او بودند، در حین دادن شعار دادن دامنش را باد بالا زده و محرمانتش برملا می شد. در دادگاه دکتر مصدق، نخست وزیر که از عصبانیت و ناراحتی لرزش خفیفی در دستها و اندام خود داشت، همین زن خطاب به او می گوید:

- پیر مرد چرا می لرزی؟ مواظب باش یکوقت نیفتی!

مصدق می گوید:

- خانم نگران مباش! منار جنبان اصفهان چهار صد سال است می جنبد ولی همچنان پا برجاست.

روی دیوارهای محله شهر نو (محله بد نام تهران- ویراستار) با خط کج و معوج این شعارها بچشم می خورد: «مرگ بر مصدق سگ ننه، زنده باد شاه، الهی قربانش برم...»

از جمعبندی گفته ها و شایعات در مورد اقدامات حزب توده، در عصر روز 27 مرداد و ساعات اولیه روز 28 مرداد و دیالوگهایی انجام گرفته چنین بر می آید که مصدق در پاسخ تلفنی که بمناسبت احتمال وقوع کودتا به او شده گفته که: "من خودم از عهده یک مشیت آژان شیره ای بر می آیم." ولی در صحبت تلفنی بعدی که راه افتادن اوباشان و ایادی رژیم عمق توطئه را نشان داده گفته که: "دیگر چیزی از من ساخته نیست. هر چه می خواهید بکنید."²

اگر این دیالوگها و یا شایعاتی از این ردیف درست باشد، آیا مصدق غیر از این هم می توانست چیزی بگوید؟ از یک سو وجود آن فضای عدم اعتماد که حزب توده با سیاست کج دار مریز خود ایجاد کرده بود و از طرف دیگر فعالیت ایادی کاشانی که با نوشتن نامه به مراجع مختلف شایعه رفتن مملکت به پرتگاه کمونیزم توسط مصدق را اشاعه می دادند، مصدق را بر سر دو راهی قرار داده بود. جواب "دیگر چیزی از من ساخته نیست"، گویاترین پاسخی بود به شعار دهن پر کن «ما کودتا را به ضد کودتا تبدیل خواهیم کرد».

در روزهای بحرانی کودتای 28 مرداد من تقریباً هر روز به هرمز سر می زدم، تا اگر کاری داشت که از من ساخته بود، انجام دهم. دست بر قضا و برخلاف تصور من علی اصغر حکمت³ که سالها وزیر فرهنگ و بعداً نیز جزو سرشناسان ادب و فرهنگ بود و مثل برخی از بازنشستگان به ابتکار

شخصی و یا به توصیه مراجع قدرت به جمعیت‌های علنی چپ و مخصوصاً جمعیت صلح چشمک می زد، پیش هرمز بود. هرمز مرا بعنوان علاقمند به فرهنگ و ادب و کتاب به او معرفی کرد. حکمت گفت:

- من قبلاً شما را در تبریز دیده ام.

گفتم:

- لابد در سالهای 1315 و یا 1314 شمسی را می فرمائید که آنوقت من یک محصل ساده بودم و شما منصب صدارت داشتید.

- نه جانم، آن دیدار مگر می تواند یاد من بماند. من در سال 1327 شمسی که با هیئتی جهت بازدید وضعیت اسفبار روستائیان به آذربایجان آمده بودم، در جلسه هیأت امنای کتابخانه، شما را دیدم. عجیب بود که من این ملاقات را فراموش کرده بودم و حافظه حکمت هم بسیار قوی بود.

حکمت با این توصیه که اگر اینجاها آمدند و یا خواستند شما را ببرند، من در جریان باشم و تدبیری بیندیشیم، از ما جدا شد. من احساس کردم که هرمز تو فکر است. از او پرسیدم:

- مشکلی پیش آمده؟

او اشاره ای به چمدانی که زیر میز بود، کرد و گفت:

- می دانید اینها کتابهایی هستند که من در این سفر اخیر از مسکو آورده ام و حیغم می آید که ماموران آنها را همین طوری ببرند. به یکی زنگ زده بودم که بیاید و آنها را جابجا کند، جلوی پای شما زنگ زد گفت که نمی تواند بیاید.

من تا موضوع را فهمیدم گفتم:

- شما جایی را که چمدان باید به آنجا برده شود، معلوم کنید. من آنرا می برم.

- نه، تو اولاً تازه از زندان در آمده ای و اگر با آن گیر بیفتی قوز بالای قوز می شود. بعلاوه تا ساعت منع عبور و مرور هم نیمساعت بیشتر نمانده است.

- ای بابا آنها توی کوچه نه ایستاده اند که مرا بگیرند. شما فقط جایی را که چمدان باید به آنجا برده شود، معلوم کنید، بقیه کارها با من.

- جای زیاد دوری نیست. خیابان شاهرضا، روبروی لاله زار نو، دفتر وکالت جهانگیر تفضلی.

او هنوز حرفش تمام نشده بود که من چمدان را از پله ها پایین می بردم. هنوز ساعت 8 نشده بود که به دفتر جهانگیر تفضلی رسیدم. ولی او رفته بود و دیگر هم برنمی گشت. بلافاصله برگشتم. به نزدیک خانه هرمز که رسیدم، یک کامیون ارتشی جلو در ایستاده بود و دوتا سرباز کشیک جلو در می دادند.

به ناچار راهم را کج کرده و از کوچه پس کوچه ها خودم را به منطقه پشت بیمارستان سینا رساندم. در آن نزدیکی ها خانه خواهر ناتنی عبدالله واعظ، فاطمه خانم واعظ قرار داشت. در گذشته دو یا سه بار برای دیدن واعظ به آنجا رفته بودم. خانم زحمتکش و مهربانی بود. پرستار بیمارستان بود. تصمیم داشتم اگر بپذیرد چمدان را آنجا به امانت بسپارم، تا بعداً فکری برای بیتوته خود بکنم. زنگ در را که زدم خودش در را گشود. تا مرا دید، مثل اینکه همه چیز حالیش شد، مجال نداد حرفی بزنم. چمدان را از دستم گرفت و گفت:

- چرا وا ایستاده اید؟ مگر صدای تیراندازی را نمی شنوید؟

- من مزاحم نمی شنوم. این امانت تا فردا اینجا باشد. فردا می آیم و می برم.

- مگر می گذارم که بروی. بیا تو. بارت سنگین بود. اندکی بیاسا.

وارد تنها اتاقی شدم که او در این خانه به اجاره داشت. ولی روی تخت خواب خانم جوانی بی حرکت دراز کشیده بود و چشمانش باند پیچ بود. چهره اش را نمی شد تشخیص داد ولی از عکسی که بالای سرش گذاشته بودند، او را شناختم. خواهر بزرگتر واعظ بود. فرشته ای که با جمال و کمالش تبریزیان را به تحسین وامی داشت و چشمان شهلاپش شعله زندگی می پاشید. از شرمساری یک قطره آب شدم و به زمین فرو رفتم. مثل اینکه متوجه تغییر حالم شد.

توضیحات:

- 1- محمد رضا قدوه عضو هیئت سیاسی کمیته مرکزی حزب توده که تحصیلات حوزوی داشته، عضو گروه 53 نفر و از بنیان گذاران این حزب محسوب می شد. قدوه که در اوایل انقلاب در گذشت، موقعی که خمینی هنوز در پاریس اقامت داشت، از سوی رهبری حزب ماموریت یافت که با او ملاقات و نظر این حزب را به او برساند.
- 2- دبیر اول حزب توده نورالدین کیانوری در مناسبت های مختلف از دو صحبت تلفنی که توسط همسرش خانم مریم فیروز- که نسبت فامیلی با دکتر مصدق داشت- با نخست وزیر انجام داده شد، سخن به میان می آورد. گویا مصدق در صحبت تلفنی اول گفته که همه چیز تحت کنترل است. ولی در صحبت تلفنی که بعد از ظهر انجام گرفته، گفته که دیگر کاری از دست او بر نمی آید. دکتر مصدق بهر دلیلی نمی خواست در مقابل کودتاچیان مقاومتی انجام گیرد. او حتی به اصرارهای اطرافیانش و بخصوص وزیر امور خارجه دکتر فاطمی برای فرا خواندن مردم به مقاومت واقعی نه نهاد.

3- علي اصغر حکمت متولد سال 1271 شمسی فارغ التحصیل دانشگاه سوربن پاریس، در دوره های مختلف در پستهای وزارت کشور، وزارت دادگستری، وزارت امور خارجه و وزارت فرهنگ، سمت وزیر و یا مشاور وزیر داشته و ضمناً به فعالیت های فرهنگی معینی نیز مشغول بوده است. در سال 1359 شمسی وفات کرده است.

کودتا را به ضد کودتا بدل خواهیم کرد!!

ابراهیم یونسی مسئول اسلحه خانه هنگ رزمی از صبح تا شب چشم براه بود که اعضاء حزب، سمپاتها و مردم خواهند آمد و برای رویارویی با کودتا اسلحه دریافت خواهند داشت.

بعد از استقرار کودتا و بازداشت دکتر مصدق، مرکزیت حزب توده برای جبران مافات اقداماتی انجام داد که عجیبترین آنها جمع آوری بطری برای تهیه کوکتل مولوتف و بالاتر از آن استفاده از افراد سازمان نظامی جهت آموزش افراد عادی بود که احیاناً در مقابله با کودتاچیان کارائی داشته باشند. اقدامات نسنجیده و عجولانه ای از این قبیل به قصد کاستن از فشار اعتراضات افراد حزبی بعمل می آمد و لکن همه آنها نوشدارو بعد از مرگ سهراب بودند.

برای حاکمیت کودتا، تشکیل کنسرسیوم و تعیین سهم نفت اهمیت درجه اول داشت. با این همه آنها یک دم نیز از پیگرد مخالفان و محکوم کردن آنها فارغ نبودند. هر چند هجوم اصلی موکول به بعد از ایجاد کنسرسیوم و تقسیم سهمیه ها شده بود. جالب اینجاست که این روش حاکمیت این خوشباوری را در بعضی ها به وجود آورده بود که گویا نظر «اغماض» در کار است. لکن هجوم همه جانبه به بدنه و ارگانهای حزب شروع شد. در عرض مدت غیر قابل پیش بینی که من دوباره بازداشت شدم، زندان موقت و بند سیاسی قصر مملو از افراد رهبری سازمان جوانان و نیز انبوهی از کادرهای بالای حزب و حتی افرادی از هر صنف روشنفکر و کارگر و دهقان بود. رهبریت حزب به وضع اسف باری در آمده بود. این رهبری یک روز می گفت تعهد ندهید و مقاومت کنید و روز دیگر

می گفتند تعهد بدهید و بیرون بیائید. در همین شرایط بود که گویا یکی از افراد کمیته ایالتی به کمیته مرکزی نوشته بود که «اگر یار شاطر نیستید، بار خاطر نباشید». ادامهٔ اعتراض به عدم اقدام حزب روزافزون بود و مرکزیت بعد از چندین ماه بروشور «دربارهٔ حادثهٔ 28 مرداد» را منتشر ساخت. این بروشور بیش از آنکه یک تحلیل دربارهٔ کودتای 28 مرداد باشد، دفاعیه ای بود که هیئت اجرائیه حزب سعی داشت در پشت آن ضعف و اوپورتونیزم خود را پنهان کند و بالنتیجه در آن به تلویح و تصریح از استالین نقل قول شده بود که در انقلاب ملی دموکراتیک، رهبری انقلاب بعهدۀ بورژوازی ملی است و این کار از پرولتاریا و زحمتکشان ساقط است؛ که در واقع خلط مبحث بود. چون استالین در همان زمان طی پیامی که به یک جنبش کارگران و زحمتکشان در کشورهای غربی فرستاده بود، تصریح می کرد که شیر پیر بورژوازی انگلیس و فرانسه پشیمش ریخته و هر حرکتی در آن کشورها رهبری و هژمونی احزاب خلقی را تأکید می کند.

این تشبثات تدبیر کار نبود. با لو رفتن محل چاپخانهٔ حزب و بالاتر از همه کشف شبکهٔ سازمان نظامی می شود گفت که قلب پویای حزب در حال از تپش افتادن بود. هنگ زرهی و قزل قلعه به مرکز شکنجه های وحشتناک مبدل می شد. به انتقادات و نارضایتی هائیکه در بیرون و درون حزب ابراز می شدند، جواب سر بالا داده می شد. این جوابها در صفحات مجلهٔ عبرت که نویسندگان آن اعضای حزب بودند، انتشار می یافت و این خود تف سر بالائی بود بر پیشانی حزب.

من نیز به مانند انبوه کسانی که به دلیل شناخته شدن از شهرستانها به تهران پناه آورده و در اینجا بطور قاچاقی، بی پناه و بی مأوا سرگردان بودند، روزهای سختی را سپری می کردم. در تلاش بودم که جائی لافل

برای بیتوته پیدا کنم. بالاخره آنرا در یکی از خانه هائیکه تازه در سلسبیل ساخت و ساز می شدند، پیدا کردم. البته اینجا را نمی شد اتاق به حساب آورد. یک انباری در اندازه های 3 در 2 بود که می بایست از آن برای جا دادن خرت و پرت استفاده کرد. ولی در آن شرایط برای من در حکم یک هتل درجه یک محسوب می شد. رختخوابم را به آنجا منتقل کردم و صاحب خانه نیز یک قطعه زیلو به ته آن انداخت.

ناچار به سراغ هرمز رفتم و او از شنیدن اینکه جایی را اجاره کرده ام، بسیار خوشحال شد. چون ساختمان هنوز برق نداشت، یک چراغ دیواری نفت سوز و چیزهای ضروری از نوع قوری، فنجان و غیره در اختیار من گذاشته و مبلغی هم از او بعنوان قرض گرفتم. هر طوری بود بقول دوستانیکه پیش من می آمد، «مسافرخانه فرزانه» را رو براه کردم.

از دوستان همزنجر بیش از همه نگران بولود قاراچورلو (سهند) بودم. او چونکه یکی از اقوام بسیار نزدیکش باغبان باغ مشیری بود، از همانروز کودتا در خانه محمد مشیری در شمیران زندگی می کرد. و علیرغم اینکه محمد مشیری و مادرش بسیار مهربان و مهمان نواز بودند، ولی از آنجائی که سهند نوعاً آدم محجوب و خجالتی بود، آنجا را ترک کرده و به من ملحق شده بود. احساس می کردم با وجود نبود امکانات حداقل، در انباری خانه سلسبیل خود را خیلی راحت و آزاد حس می کرد.

یک ماهی آنجا بودیم. شبها تعدادمان غالباً به سه، چهار و حتی پنج نفر هم می رسید. چون کسی را نمی شناختیم، با اهل محل الفتی نداشتیم. یکروز طرف غروب که به خانه می رفتم، صاحب بنگاه معاملاتی که در مسیر راهم بود، مرا بنام صدا کرد و بعد از سلام و علیک و احوالپرسی گرم گفت:

- خیلی عذر می‌خواهم. شما مدتی است که اینجا سکنی گرفته اید و ما شما را نشناخته ایم. آنجا مناسب شما نیست. یک اتاق برای شما در نظر گرفته ام و می‌خواهم که شما را به آنجا منتقل کنم. معلوم شد که یکی از دانشجویان آذربایجانی دانشکده حقوق به نام رضا که در محل شناخته شده و برای خودش کیا و بیائی هم دارد، در باره ما با دارندگان بنگاه معاملاتی صحبت کرده و به اصطلاح ما را «معرفی» کرده است.

اتاق جدید وسیع بود و علاوه بر تختخوابهای سفری، که بعداً با آمدن رضا سه تا شد، یک میز کوچک با صندلی و در قسمتی از آن یک پریموس با قابلمه، کتری و سه استکان وجود داشت. البته در اینجا نیز ما مهمانان ناخوانده ای داشتیم که غالباً از آذربایجان بودند و چون جایی برای بیتوته نداشتند به ناچار چند روزی پیش ما می‌ماندند و ما ناچار بودیم آنها را بپذیریم.

در این روزها و در این خانه بود که رابط حزبی سراغ ما آمد و از اینکه بمناسبت آشفتگی اوضاع تماس با ما عقب افتاده بود، عذر خواست. رابط چیزهایی در باره بحرانی که دامنگیر حزب شده بود، گفته و چند آدرس و پارول به من داد که با آنها تماس برقرار کنم. همچنین برای هفته بعد در مسیر خیابان قرار ملاقات گذاشتیم. من به رابط حزبی تأکید کردم که با چند نفر از همزنجیران جمعیت صلح تبریز که عضو حزب بودند، تماس برقرار کنند. آدرس و پارول آنها را هم دادم.

بعد از تلاش و این در و آن در زدن، کاری برای سهند پیدا شد. یکی از همزنجیران وابسته به جمعیت صلح که با ما در زندان بود و به عنوان کارگر فنی کار می‌کرد، برای به راه انداختن ماشینهای اسقاط و از کار افتاده

«تریکو تاز» دست به کار شده بود. او سهند را بعنوان ور دست پیش خود برده بود و سهند نیز آنجا خودی نشان داده و ماندگار شده بود.

من همچنان در سراغ کار بودم که یکروز در حوزه ای که شرکت می کردم، دکتر دارو سازی که با مردم ارتباط گسترده داشت، به من گفت که در یک دفتر اسناد رسمی به منشی احتیاج دارند و اگر مایل باشم تماس بگیریم و چند و چون قضیه را بپرسیم. دکتر خودش پرسیده و جواب آورد که یک منشی می خواهند که خوش خط باشد و دفتر نماینده ثبت را بنویسد.

بدون معطلی روز بعدش با همان دکتر به آنجا رفتیم. بعد از سلام و علیک و تعارفات، نمونه خطی از من گرفتند. پسندیدند و ترتیب کار را دادند. از همان فردایش روزی با 5 تومان مزد مشغول به کار شدم. البته من به کمی مزد ایراد گرفتم و دکتر نیز با من هم صدا شد. لیکن صاحب محضر که خود را آدم با کرامتی وانمود می کرد، گفت:

- شاید شما باور نداشته باشید، ولی در بسیاری از محضرها به منشی دستمزد نمی دهند. آنها از انعامی که مشتریها می دهند، سهم می برند.

پرسیدم:

- مگر مشتریها ملزم به دادن انعام هستند؟

- نه الزام و اجباری در کار نیست. این برای کسیکه زمین، خانه و ماشین می خرد و یا محلی را که اجاره می کند، خوش یمن است و به طیب خاطر می دهند. البته بمرور متوجه شدم که صاحب محضر علاوه بر اینکه هزینه ها را دولا پهنای حساب می کند، پورسانتی هم از این انعامها می رباید. روابط افرادی که در محضر بودند و همچنان این روابط با مراجعین و مشتریها بسیار جالب بود و بی اختیار مرا به یاد محضری که بالزاک در نوشته کم حجم خود بنام «سرهنگ شابر» توصیف کرده ، می انداخت.

محضر در اول خیابان امیر آباد بود و چون مالکان اراضی و بساز بفروشیهای آنجا زردشتی ها بودند، کلمه ارباب در فضای محضر بیشتر کارآیی داشت. اینها به ندرت به صاحب محضر مراجعه می کردند. ولی هر گاه با او روبرو می شدند، مراتب سلام، احترام و تکریم جای خود را داشت. آنها اکثراً به سند نویس یا نماینده ثبت که کارمندان با سابقه و کار کشته ای بودند، مراجعه می کردند. کار سند که تمام می شد برای تعیین حق الثبت، حق التحریر و کیا بیا به صاحب محضر مراجعه می شد. در حین پرداخت هزینه ها، انعام نیز به یکی از کارمندان با سابقه تأدیه می شد. او نیز بلافاصله آنرا توی کشوی میز جا می داد. چون کارمند با سابقه به همکاری بدگمان بود، اغلب در حضور انعام دهنده می پرسید: "ارباب چقدر انسانیت کرد؟" طرف هم می بایست راستش را می گفت. ولی تماشائی تر از همه، تقسیم انعامها در روزهای پنجشنبه بود. صاحب محضر که سهم زورکی خود را دریافت می کرد، داد و فریاد راه می انداخت که انعام بیش از این بود و شما قسمتی از آنرا کش رفته اید. آن دو هم آیه و قرآن را شاهد می آوردند که همین بوده که هست. صاحب محضر با همه گستاخی و پروئی که داشت، رفتارش با من مؤدبانه بود و باصطلاح حریم مرا نگاه می داشت. یکروز آخر وقت که کارمندان می رفتند او به من گفت:

- شما لطفاً چند دقیقه ای باشید، کارتان دارم.

بعد از آنکه همه رفتند، او آمد و پیش من نشست و گفت:

- می دانید آدمهای مشکوکی در دور و بر محضر دیده می شوند و از کاسبها راجع به شما سئوالاتی کرده اند. می دانید اینجا ما خودمان هم کارهائی داریم و نوعی ارتباط با زندان داریم. این وضعیت مرا ناچار کرد که مطلب را با شما در میان بگذارم تا تدبیری در این باره بیندیشم.

من گفتم:

- با اینکه اکنون به این کار از نظر گذران زندگی نیاز دارم، ولی آنرا رها می کنم تا کار شما لطمه ای نبیند و آنها که به این منظور اینجا را تحت نظر دارند، دماغشان به دیوار بخورد.

باز بیکاری و تلاش برای معاش بود و عقب افتادن کرایه اتاق که سخت پریشانم می کرد. در تهران دوستانی پیدا کرده بودم که از جمله آنها حمید برهان بود. حمید بچه تبریز و برادر زن محمد بی ریا بود. او در بازار حجره ای داشت و کارهای بازرگانی و داد و ستد می کرد. در حجره حمید میز دیگری هم بود که یک نفر هم سن و سال او بنام عسگر اولادی در آنجا مشغول کسب و کار بود. اینها هر دو عضو حزب و در بخش حزبی بازار بودند. عسگر اولادی یک برادر بزرگتر نیز داشت که او هم حجره اش همان حوالی بود که او را عسگر اولادی مسلمان می خواندند و وابسته به فدائیان اسلام بود. عسگر اولادی توده ای بسیار زیر و زرنگ بود و معمولاً مسئولیت حزبی بخش بازار به عهده او بود. یکروز ضمن صحبت از او پرسیدم:

- شما با این عقیده های متضاد چگونه با هم تا می کنید.

در جوابم گفت:

خیلی راحت. اگر من با مشکلی روبرو شوم او به امدادم می رسد و اگر او مشکلی پیدا کرد من به یاری او می شتابم.

اختفا و شروع دوران سرگردانی

با تمام گرفتاریها و فشار بیکاری، پروای جریان تبریز را داشتم و از فردیکه به هر دلیل به تهران می آمدند، اوضاع آنجا را جویا می شدم. البته آنجا مثل تهران لو نرفته بود ولی گروهی از خود تبریز یا دیگر شهرستانها در زندان بودند و عیب عمده کار در این بود که جریان دو دستگی که از دیر باز در تهران بین جناح کیانوری به عنوان مسئول تشکیلات کل و مسئول سازمان جوانان مهندس شرمینی که به شکل بیماری مزمن تمام بدنه حزب و سازمان را فرا گرفته بود، در تبریز هم منجر به جابجائی کادرهای حزبی با کادرهای وابسته به سازمان جوانان گشته بود. بر عکس تهران که باران ندامت نامه از در و دیوار می بارید، تعداد نادمین در تبریز و دیگر شهرهای آذربایجان از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی کرد.

دکتر کیانوری در دهن کجی به جناح دیگر که مقاله «درباره حادثه 28 مرداد» را منتشر کرده بود، نشریه تعلیماتی 46 را منتشر کرده بود که در آن می گفت: "ما باید در روز 28 مرداد به میدان می آمدیم."

با وجود این، آنچه در تهران می گذشت، در تبریز کم رنگ نشان داده می شد. از جمله کشف محل چاپخانه حزب و بالاتر از آن لو رفتن مدارک سازمان نظامی و آغاز نفوذ عوامل ساواک در ارگانهای حزب از طریق افراد نادم در تهران، انکار و یا کم اهمیت جلوه داده می شد و افرادی که نظر انتقادی داشتند کنار گذاشته می شدند و بجای آنها افراد مطیع و دست آموز تعیین می گردیدند.

چون هنوز خودم را عضو همام «هیئت مسئولین» می دانستم، مجموعه این نابسامانیها انگیزه ای شد که طی نامه ای این مسائل را به حزب

بنویسم. چرا که این را وظیفهٔ تشکیلاتی خود به حساب می آوردم. در این روزها بین اعضای حزب باوری پیدا شده بود که مرکزیت از وقوع کودتا قبلاً باخبر بوده است. چون سفیر کبیر شوروی با گذشت روزها و هفته ها بعد از کودتا رو نشان نمی داد و همچنین منتشر شدن نشریات و روزنامه ها و قرائنی از این قبیل این باور را بارور می کرد. اتفاقاً در مدتی که ما در شهربانی یا دادگستری در انتظار تجدید محاکمهٔ جریان تبریز بودیم، در آنجا با مراغه ای نامی آشنا شدیم. اینها سه یا چهار برادر بودند. ما با برادر کوچکتر که علی نام داشت آشنا شدیم. او بعد از آزادی از زندان ما را به خانه اش دعوت کرد. آنها با مادرشان زندگی می کردند و مادر که روس بود به تربیت بچه هایش خوب رسیده بود. آنها همگی در آداب و معاشرت مبانی اخلاق و رفتار نمونه بودند. رابطهٔ ما با این خانواده بعد از کودتا هم ادامه داشت و همدیگر را می دیدیم. برادر بزرگتر از علی به زبان انگلیسی مسلط و در عین حال رانندهٔ ماهر بود و بعنوان راننده و مترجم در ادارهٔ مستشاری فرمانبر یکی از آن افسران ردهٔ بالا بود. رفتار او که در طرف مقابل ایجاد احترام و اعتماد می کرد، باعث شده بود که مثل عضوی از خانوادهٔ این ژنرال شده و در نشستها و محافلی که داشتند، او را نیز راه می دادند.

در یکی از این محافل که آمریکاییها در می خوارگی افراط کرده بودند و ژنرال هم لول و شنگول بود، او می گوید:

- اگر اجازه دهید می خواهم مطلبی را بپرسم.

ژنرال می گوید:

- بپرس.

- او می پرسد:

- به نظر شما که در دانشگاه جنگ تدریس می کنید، و با توجه به نقشه تنظیم شده از طرف سرگرد وکیلی (او از افسران وابسته به سازمان نظامی حزب توده بود) - که شما در باره آن صحبت می کنید - آیا با یک نیروی مسلح مفروض می شد کودتای 28 مرداد را در نطفه خفه کرد؟ ژنرال می گوید:

- اگر دانستن آن برای تو مهم است، باید بگویم که تنظیم کننده این طرح نبوغ نظامی داشته و اجرای آن نقشه آمریکا و متحدانش را خنثی می کرد.

بعد دوست ما می پرسد:

- پس اگر حزب توده با امکانات بالفعل و بالقوه ای که داشت و رسماً اعلام می کرد که کودتا را به ضد کودتا تبدیل خواهد کرد، شما پروای پیشدستی حزب توده را نداشتید؟
- ژنرال می گوید:

- ما می دانستیم که حزب توده عکس العمل نشان نخواهد داد! هر چند این مسئله می توانست جنبه شانتاژ و بلوف هم داشته باشد، من صلاح دیدم آن را به حزب گزارش دهم. این گزارش آشوبی ایجاد کرد که اولاً شما به چه دلیل آن را از یانکی پرسیده اید و ثانیاً آیا آنرا به کس دیگری هم بازگو کرده اید و کلی بگو مگو، مناقشه و نکیر و منکر...

***

ائتلاف نیم بندی که میان جبهه ملی و ارگانهای حزب توده در رابطه با تظاهرات و احیاناً ارتباط با شعار آزاد کردن مصدق بعمل آمده بود، منجر به ایجاد تجمع هائی شد که طی آن جمعیت شعارهائی داده و سپس متفرق می شدند و این تجمع در محل و موقعیت دیگر نیز تکرار می شد

که بعضاً به رخدادهای جالبی منجر می شد که یک نمونه از آنها را نقل می کنم:

قرار بر این بود که در خیابان نادری تجمع مشترکی تشکیل شود که از هر طرف یکنفر شعار بدهد. چند لحظه به دادن شعار مانده بود که دیدم یکی از افراد بازاری با یکی از افراد حزبی سخت کلنجار می رود. او را یواشکی با اشاره صدا زدم و پرسیدم:

- موضوع چیه؟

گفت:

- این بابا می گوید که به من گفته اند شعار بدهم، ولی من می ترسم. شما یا هر کس دیگری بجای من شعار بدهد، عوضش هرچه دلش خواست می دهم. گفتم:

- بهش بگو این عیب است که تو می گویی می ترسم. نگاه کن به بین من هر طور شعار می دهم، تو هم بعد از من تکرار کن.

با وجود این در یکی از همین تجمع های مشترک در چهار راه عزیز خان بود که دوباره با آن بابا روبرو شدم. به شوخی گفتم:

- دیگه از شعار دادن ترس نداری؟

- حالا می بینی که ترسم ریخته.

بعد از آن شروع کرد به دادن شعار. تو نگو که اینجا لو رفته و پلیس آنجا در کمین است. در چهار راه عزیز خان شعبه بهداری ارتش مستقر است. سربازی که آنجا ایستاده بوده به پلیس می گوید کسی را که شعار می داده دیده است. پلیس هم به او می گوید که برود و طرف را بگیرد. من که مانند دیگران به راه ادامه می دادم یکدفعه دیدم دو دست یوغور مرا بغل کرد و ضربه های باتون، مشت و لگد از هر سو باریدن گرفت. مرا انداختند توی جیب و چند نفر پلیس و همان سرباز هم پریدند بالا و جیب راه افتاد.

موقعی که زیر ضربه های مشت زبان به اعتراض باز کردم، یکی از پلیسها با بوکس ضربه سختی به شقیقه ام نواخت که نوک آن به گوشه چشمم خورد و خون سرازیر شد. فکر می کردم که چشمم از کار افتاده است. پلیس دیگر خطاب به ضارب گفت: "بابا تو که بابا رو کور کردی." بعد برگشت و از سرباز پرسید:

- پسر تو خودت دیدی که این آدم شعار داد؟

سرباز در جواب گفت:

- نه من دیدم که او از یکی می پرسید که تو باز هم از شعار دادن می ترسی؟ او هم گفت: نه و شعار داد...

مرا به کلانتری 9 بردند. آنجا از کثرت بازداشتی ها غلغله بود. افسر کشیک تا مرا با آن هیکل خون آلود دید، پرسید:

- کی ترا به این روز انداخته؟

من با سر به آن کارآگاه ضارب اشاره کردم و گفتم:

- از او بپرسید.

او نگاهی از گوشه چشم به ضارب انداخت و با یک یادداشت مرا به همراه پاسبان به بیمارستان سینا فرستاد. آنجا یک اکیپ از دانشجویان پزشکی زیر نظر یک دکتر سرگرم شست و شو، پانسمان و بستری کردن آنهاییکه زیر ضربات باتون و مشت و لگد مصدوم و یا له و لورده شده بودند، بودند. یکی از دانشجویان که آذربایجانی بود و مرا می شناخت، به دکتر نزدیک شد و یواشکی چیزهایی به او گفت. دکتر تا متوجه وضع من شد پرسید:

- از شما بازجوئی شده؟

گفتم:

نه. تا مرا در این وضع دیدند، با مأمور به اینجا فرستادند.

در این بین یک افسر ارتشی پیدا شده و پیش آمد. نگاهی به من انداخته و بعد برگشت و به پاسبان گفت:

- تو برو ما خودمان او را تحویل فرمانداری نظامی می دهیم.
پاسبان سلام نظامی داده عقب گرد کرد و رفت. بعد افسر برگشت و به دکتر گفت:

- امروز من به چند کلانتری سر زدم. همه جا با خشونت برخورد کرده اند. گمانم دستور از بالا بوده...

مرا به اتاق عمل بردند. دکتر بعد از معاینه دقیق گفت:
- آثار کوفتگی در تمام اندام هست. ولی خطرناکترین آنها شکافی است که در پیشانی ایجاد شده است. چونکه تا حدقه چشم رسیده است. اگر اندکی پائینتر بود حالا می بایست شما از خیر یک چشم می گذشتید.
بعدش دکتر جای زخم پیشانی را تمیز کرده و پانسمان کرد. دو سه نوع پماد و قرص آرام بخش به من دادند و جالبتر از همه اینکه افسر فرماندار نظامی آمد و آهسته در گوشم گفت:

- به من گفتند که شما وضعیتی دارید که تحویلتان به نیروهای نظامی مصلحت نیست و می توانیم شما را از بیمارستان خارج کنیم.
بعد مرا به دو نفر دانشجو که یکی همان دانشجوی آذربایجانی بود، سپردند که هر جا دلم خواست ببرند. آنها مرا تا نزدیکیهای خانه رساندند و بر گشتند. با اینکه حالم مساعد نبود و بزحمت قدم بر می داشتم، همبستگی و عطوفت انسانی که در رهاندن من از مخمصه، وجود و روح مجروحم را انباشته بود، می خواست به صورت اشک جاری شود.
انگشتم را روی تکه زنگ گذاشتم و از حال رفته و افتادم...
آنچه را که بعد اتفاق می افتد روز بعدش از زبان آنها که با اضطراب منتظر من بودند، شنیدم. آنها از دیر برگشتن من نگران می شوند و مشغول

تمیز کردن خانه می شوند و در این بین یکی از آشنایان که شاهد بازداشت من بوده چون می دانست که من با چند نفر دیگر یکجا زندگی می کنیم، پرسیان پرسیان خانه را پیدا می کند و خبر بازداشت مرا می دهد. ساعتی بعد که من زنگ را به صدا در می آورم، یکی از آنها به خیال اینکه پلیس برای کاوش خانه آمده، پشت در می آید و چون سر و صدائی نمی شنود، در را باز می کند و با پیکر از هوش رفته من روبرو می شود. بقیه ساکنین خانه را صدا می زند. آنها نیز می آیند و مرا روی دست به اتاق منتقل می کنند. یکی به سراغ دکتر می رود و تا دکتر بیاید آن دو تکی دیگر لباسهای خونی مرا عوض می کنند و لکه های خون را پاک می کنند. شب از نصفه گذشته بود و او بمحض رسیدن با زدن آمپول و خوراندن شربت، از بیهوشی نجاتم می دهد. تا چشم گشودم هر سه نفر هم صدا گفتند:

- آخر شما که بازداشت شده بودید، چطوری از دست آنها رستید؟
من با صدائی لرزان گفتم:

- آنها که در بیمارستان بودند، فراریم دادند.
دکتر دستور اکید داد که یک ماه استراحت کنم. او گفت که هر هفته از من ویزیت خواهد کرد. دکتر سرپرست اکیب پزشکی در بیمارستان، ضمن معاینه جراحتهای گفته بود که کوفتگی بدن و زخم روی کاسه چشم سنگین است، ولی جای نگرانی ندارد. چون خوش گوشت هستی، زود ترمیم می یابد.

یواش یواش حالم جا می آمد و نخستین اندیشه ای که مشغولم می کرد، سفر به تبریز بود و فکر می کردم چنین سفری اعصابم را که در این یکسال دچار فشار توانفرسا گشته، کمی آرامش خواهد بخشید. این بود که خبر دادم من آماده رفتن به تبریز هستم. آنها موافقت قبلی را تأیید

کردند. و در پاسخ نامه ام توصیه کردند شما که به اوضاع آنجا وارد هستید، بهتر است خودتان بعنوان عضو همام به آذربایجان بروید و اوضاع را از نزدیک بررسی و ارزیابی کنید و خودتان هم اگر شرایط را مساعد دیدید، همانجا بمانید.

برای گرفتن بلیط به گاراژ مراجعه کردم و در این اندیشه بودم، که بجای اسم خودم بلیط را به اسم مستعار بگیرم که تصادفاً به یکی از چند راننده ای برخوردم که معمولاً ما را بدون دریافت کرایه و به صورت مهمان همراه می بردند. یکی از آنها که از جریان مصدوم شدن من باخبر بود و از اینکه سلامت و آزادم اظهار خوشحالی کرده و به بلیط فروش سپرد که مرا به عنوان میهمان برای هر صندلی که مناسب می دانم، علامت بگذارد.

وقتی به بستان آباد نزدیک می شدیم، راننده گفت:

- من اینجا لاستیک عوض خواهم کرد، اگر مایل باشی شما را جلو حمام¹ پیاده می کنم که آب تنی کنی. چون من تجربه دارم آب اینجا اعصاب را آرامش می دهد.

من پیاده شدم. حمام خلوت بود و در عرض نیمساعتی که توی آب بودم، احساس کردم تا حد زیادی آرامش یافته‌ام. قبل از رسیدن به دروازه شهر پیاده شدم و تا خانه مورد نظر پیاده رفتم.

فرصتی بود برای دیدار یار و دیار، عائله و دوستان و سنجیدن اوضاع و احوال. بدین ترتیب من پنهانی به تبریز رفتم و در جای امنی مستقر شدم.

***

مسئولان حزبی تبریز که قبلاً طالب برگشتن من به تبریز بودند، با رسیدن کپی نامه ای که نوشته بودم، نظرشان عوض شده بود و بررسی نامه را به فرصتی «مناسب» موکول کردند. قرار شد که رسیدگی به این دو دستگی درون تشکیلاتی را من از شهرستانها آغاز کنم. آنها برای شروع

کار شهر مراغه را توصیه کردند که اختلاف موجود می رفت موجب از هم گسیختگی کامل سازمانی بشود. من چون هدف اصلیم پی بردن به محتوای اختلاف بود، پذیرفتم. آنجا در خانه کرایه ای یکی از معلمان اهل تبریز که بمناسبت تعطیلات تابستان به سفر رفته بود، سکنی گرفتم. پس از مذاکره با سه تن از افراد، قرار شد که یک نشست پنج یا حداکثر هفت نفری از افرادی که همه همدیگر را می شناختند، برای مرزبندی نقطه نظرها تشکیل شود. جلسه تشکیل شد و من گزارشی از گردش کار را به تبریز فرستادم. بعد از مراغه می خواستم سری هم به میاندوآب بزنم که خبر آوردند یکی از شرکت کنندگان جلسه از طرف شهربانی بازداشت شده و من احتیاطاً بهتر است جایم را عوض کنم. در این رابطه به باغ محمد موسوی که قبلاً مخالف حزب توده بود و بعد از وقوع فجایع 21 آذر 1325 به فرقه گرویده و یکبار هم بازداشت شده بود، منتقل شدم. در آن باغ تحویل باغبانی که مردی مجرب و سرد و گرم چشیده روزگار بود، داده شدم. باغبان از فردای همانروز دستمالی را به سرم بست تا از درختهای تنومند گردو بالا بروم و با چوب دست بلندی که به دستم داده بود، گردوها را به تکانم. علاوه بر تکاندن گردو ها در خوشه چینی هم شرکت می کردم. یک روز خبر آوردند که خطر احتمالی برطرف شده و من می توانم به خانه بازگردم. با یک بلدچی پیاده راه افتادیم. سر کوچه که رسیدیم به بلدچی گفتم:

- حالا تو برگرد برو. من خودم راه خانه را بلدم. در جلو در خانه کلید را توی دستم چرخانده و هنوز در را باز نکرده بودم که یکدفعه دو نفر از کنج در آمدند. یکی از آنها با اسلحه لخت و دیگری با روشن کردن چراغ قوه به من ایست دادند. من یواشکی کلید را به داخل جیبم گذاشتم. آنکه چراغ قوه به دست داشت نور چراغ را به صورتم افکند و گفت:

- شما اهل مراغه هستید ؟
گفتم:
- نه مسافرم.
- آن دیگری گفت:
- ما مأمور شهربانی هستیم. اینجا آدم مشکوکی دیده شده است. شما ورقه شناسائی دارید؟
- نه.
- چیزی که اسم و رسم شما را معلوم کند چی؟
- ندارم.
- اصلاً شما می خواستید بروید لابد پیش دوستی، قوم خویشی.
- نه.
- پس حالا کجا می خواستید بروید؟
- می خواستم بروم «دندیل» (محلۀ بدنام مراغه).
مأمورها بهم نگریستند و گفتند:
- شما باید تا شهربانی با ما بیائید.
- چرا؟
- چون همه جوابهاتان سربالاست.
درشکه ای صدا زدند و مرا سوار آن کردند. یکی از آنها در طرف راست و آن دیگری که اسلحه داشت طرف چپ من نشست.
به شهربانی که رسیدیم همه ای در میان پاسبانهایکه آنجا ولو بودند، برخاست. آنها از دو کارآگاهی که مرا بازداشت کرده بودند، می پرسیدند که طرف کیه؟ چه کاره است؟ آنها هم بیخ گوشی می گفتند که شاید از افسران توده است. (در آن تاریخ سازمان افسران حزب توده کشف شده

بود و گروهی از عوامل اطلاعاتی در پی افسرانی بودند که متواری شده بودند)

چند دقیقه بعد مسئول کارآگاهی و مسئول آگاهی با منشی هایشان آنجا بودند و آن دو مأمور که مرا بازداشت کرده بودند، گزارش کار می نوشتند. بعد از آن بازرسی بدنی آغاز شد و اولین چیزی که جلب توجه کرد، کلید در خانه بود که پرسیدند:

- کلید مال کجاست؟

گفتم:

- مال خانه ای ست که در تهران در آن زندگی می کنم. راحت از آن گذشتند. آنچه بیش از همه جلب توجه آنها را می کرد، اسکناسهای 5 تومانی بودند که نو و نمره سریال داشتند. همچنین یک اسکناس دو تومانی مچاله که روی آن نوشته شده بود «گل باجی یا زینبا، یوزدولار پرگاریمی..» خواهرم زینب! به دادم برس که سامانم را بهم ریختند...» (بخشی از یک نوحه آذربایجانی- ویراستار)، برایشان خیلی مهم جلوه می کرد. منشی کارآگاهی گفت:

- رئیس، اگر اشتباه نکنم این علامت رمز و اسم شب است.

و به دنبال آن چشمهای ور قلمبیده اش را بمن دوخت. من دیدم اگر به این احمق جواب ندهم چه بسا اسکناس مچاله شده ممکن است کار دستم بدهد و بعلاوه تا آن لحظه یک کلمه هم حرف نزده بودم. لذا یکدفعه گفتم:

- با این عقلی که داری چند برادرید؟ رمز و اسم شب را روی اسکناس نمی نویسند، حفظ می کنند و در جایش بکار می برند.

یارو خیط شد و مسئول کارآگاهی کاغذ را از دستش قاپید و زیرش نوشت: چیز مشکوکی در بازرسی بدنی بدست نیامد. و اخذ تصمیم به فردا و آمدن رئیس و معاون او موکول شد.

اتاق سر نگهبان کشیک که تا یک دقیقه قبل غلغله بود، بتدریج خلوت شد. به غیر از سر نگهبان که پشت میز لکنته خود نشسته بود و یک پاسبان که جلو در اتاق کشیک می داد و من کسی در آنجا نبود. یکدفعه یک استوار درشت اندام در آستانه در نمایان شد و یگراست به طرف من آمد. استوار دستم را فشرده و بر شانه هایم بوسه زده و شروع کرد به قربان صدقه رفتن من. البته من قبلاً از رفقای زندانی وابسته به جمعیت صلح که به مراغه تبعید شده بودند، چیزهایی درباره این استوار شنیده بودم. لذا از حرکات او زیاد متعجب نشدم. بخصوص که او اسم آن زندانیان را بر زبان راند و جویای حال و احوال آنها شد. او بعد نزد سر نگهبان کشیک رفت و بیخ گوشش صحبت کردند. آخرین حرفهای نگهبان را شنیدم که می گفت: "آمدن شما نه به مصلحت خود شما و من و نه به صلاح ایشان است که فعلاً اینجاست. بقیه را خودت می دانی." استوار که ظاهراً اندکی هم سرخوش بود، تعظیمی کرد و رفت. یک ربعی نکشیده بود که یک نفر با یک بشقاب سر پوش دار و نفر بعدی با یکدست رختخواب تمیز وارد شدند و گفتند: "اینها را برای میهمان فرستاده اند." به اصرار سر نگهبان چند قاشق از چلوکباب را خوردم و پاسبان کشیک رختخواب را در گوشه ای انداخت و من هم با لباس روی آن دراز کشیدم. سر نگهبان گفت:

- من خسته ام می روم آن یکی اتاق تا یکی دو ساعتی استراحت کنم. شما اگر چیزی احتیاج داشتید به پاسبان کشیک بگوئید.

همین بهانه ای بود که من یواش یواش سر صحبت را با پاسبان کشیک باز کنم. در جواب سئوالهای من او گفت:

- مسئول کارآگاهی به رئیس زنگ زده و گزارش داده که مأموران ما یکی را گرفته اند که حتی حاضر نیست اسم خودش را هم بگوید. فکر می کنم که طرف سیاسی باشد. رئیس هم گفته که به او بی احترامی نکنند تا صبح هویتش را معلوم کنیم.

- رئیس کیه؟

- سرهنگ وزیری برادر سرلشکر ورهرام، معاونش هم سرگرد عیسی بیگلرست.

با خودم گفتم: پس گاومان زایید. چون با هردوی اینها مستقیم و غیر مستقیم ماجرا داشتم.

ماجرا با سرهنگ وزیری از این قرار بود که خانواده های زندانیان صلح علیه تبعید این زندانیان به زندانهای دیگر در برابر دادگستری تبریز اجتماع داشتند و وزیری با سمت فرماندهی کوماندوهای شهربانی دستور حمله داده بود و مادر من عصبانی شده و بی اختیار یک پشت گردنی محکم به او نواخته بود که کلاهش به داخل جوی آب افتاده بود.

اما ماجرای سرگرد جالبتر از این بود. چرا که برادر کوچک یا پسر سرگرد در کلاس تعلیماتی شرکت می کرد که بعضاً در خانه آنها تشکیل می شد و من نیز بعنوان گوینده (گوینده ها افرادی بودند که از طرف ارگانهای رهبری حزب توده برای تبلیغ و توجیه سیاست حزب در حوزه های آن شرکت می کردند- ویراستار) به آنجا می رفتم، سرگرد یکی دو بار مرا موقع رفتن و آمدن دیده و پرسیده بود این آقا کیه که اینجا رفت و آمد دارد. آنها هم گفته بودند که معلم ریاضی است که برای رفع مشکلات ما می آید. بعداً که اتفاقی مرا در تظاهرات دیده بود، بر می گردد به آنها می گوید: " آنکه

اینجا می آید، به پیش برد ریاضی تان کمک می کند، یا به شما درس سیاست می دهد؟"

با این سوابق، نخست سرگرد عیسی بیگلو آمد و مرا که دید، بی آنکه حرفی بزند از پله ها رفت به طبقه دوم. کمی بعد از او هم سرهنگ وزیری آمد و آن هم نگاهی به من افکند و رفت طبقه بالا. مدتی طول کشید تا آنها با همدیگر تبادل اطلاعات کردند و بعد یکی از آن کارآگاهان آمد پائین و گفت:

- رئیس می خواهد شما را به بیند. وقتی از پله ها بالا رفتم در اتاق مقابل اتاق رئیس کارآگاهی شلاق به دست منتظر ایستاده بود. کارآگاه گفت:

- تو از دیروز تا حالا یک کلمه حرف نزدی و حالا ما اسم و رسم تو را از رئیس می شنویم. حالا بشین مثل بچه آدم به سئوالات من جواب بده. و گرنه هرچه دیدی از چشم خودت دیدی. و بعد بدون معطلی شلاق دو زبانه در هوا پیچید. من تنها فرصت کردم با دستم چشم زخمی ام را بپوشانم. ولی زبانه های شلاق به روی دو دستم که حایل سر و چشمانم بود، نشست و پوست و گوشت روی هر دو دستم را قاپید. ضربه دوم بلافاصله لاله گوش چپم را لیسید. مره تلخ ضربه های شلاق را قبلاً از دهان همزنجیرانی که به مراغه تبعید شده بودند، شنیده بودم. بنابراین تا ضربه سوم را نوش جان کردم، چنان نعره ای کشیدم که همه آنها که در اتاقهای دیگر بودند، بیرون ریختند. یارو هم جا خورد. از آن سوی راهرو صدای وزیری برخاست:

- کی به تو دستور استفاده از شلاق را داده ؟

یارو که اسمش سلطانعلی بود، دادش در آمد که:

- من می دانم که تو از افسران فراری هستی و اگر می گذاشتند ازت اعتراف می گرفتم.

بعد از اتاق بیرون رفت. همپالگی او که حسین سوار صدایش می زدند، با یک استکان چائی آمد و گفت:

- چرا سرسختی می کنید؟ اینها دیر یا زود شما را می شناسند... هنوز حرفش تمام نشده بود که وزیری داد زد:

- بازداشتی را بیاورید اینجا.

وارد اتاق که شدم، عیسی بیگلو رفته بود و او تنها بود. از سر جایش بلند شده و بمن جا نشان داد و گفت:

- بفرمائید بنشینید.

سپس گفت:

- من خود شما را ندیده بودم. ولی در تظاهرات خانواده ها، از مادر شما چنان پس گردنی خورده ام که کلاهم افتاد به جوب. من می توانستم به عنوان اهانت به مأمور دولت در حین انجام وظیفه مادرتان را بازداشت کنم. ولی این کار را نکردم. می خواهم بگویم که شیطان آنقدرها که شما فکر می کنید سیاه نیست.

به سرهنگ وزیری گفتم:

- من چنین دیدی ندارم. ولی از لحظه ای که پرس و جو از من شروع شده، سلطانعلی اصرار دارد بگوید که من یکی از افسران متواری هستم. آخر سر اول صبح امروز آمده بود، تا باز هم این خواب خود را تعبیر بکند. من به او گفتم که هم ریستان و هم معاون ایشان مرا می شناسند. بعلاوه دو سه نفر از فرهنگیان را در اینجا دیدم که یکی از آنها اصلاً اهل تبریز است. فکر می کنم آنها را نیز اول صبحی به میل خود به اینجا نیاورده اند. او می توانست هویت مرا از آنها بپرسد.

سرهنك گفت:

- به هر تقدير جريان اين جوري پيش آمد و حالا ما در باره هويت شما مشكلي نداريم. براي سرگرد عيسي بيگلو كه شما را خوب مي شناسد، كار واجبي پيش آمده بود. او رفت. شما بايد بگوئيد با چه انگيزه اي اينجا آمده ايد؟ ما اينجا در ورودى شهر مأمور داريم. چگونه دور از ديد او وارد شهر شده ايد؟ چند روز در اينجا بوده ايد و شبها كجا مي مانديد؟ او كه اين موارد را بر مي شمرد، من قبل از اينكه به جواب سئوالات او بينديشم به حادثه ديگري مي انديشيدم: گويا يك وقتي در ارتش، ورهرام به افسر زير دستش - اگر در انجام وظيفه قصور مي كرد- با عصبانيت مي گفت: "من روي هر شانه ام سه قبه، هر کدام به گندگي كله تو دارم و تو دو ستاره به اندازه دگمه هاي شلوارم روي دوشهايت است." (در ارتش شاهنشاهي صاحب سه قبه سرهنگ و صاحب دو ستاره ستوان دو محسوب مي شدند- ويراستار) همين طور كه مي انديشيدم به خودم مي گفتم: چيزي را كه تو نه تافته اي، او بافته است.

به سرهنك گفتم:

- به قصد استفاده از آب و لجن دريا (منظور درياچه اروميه است- ويراستار) آمده بودم. ولي موسمش گذشته است. آب سرد بود. مي خواستم همان روز عصر برگردم ولي ماشين گيرم نيامد و ناچار جائي بايد بيتوته مي كردم كه گرفتار گزمه هاي شما شدم. ديشب هم مهمان اداره شما بودم.

سرهنك گفت:

- با وجود اين دكتر شهرباني را خبر كرده ام كه بيايد تو را آزمايش كند.

دقایقی بعد دکتر جوانی که ارمنی بود، آمد و مرا از سر تا پا آزمایش کرده و نوشت که او سالمتر از من است و زخم دستهایش را فرستادیم تا پانسمان کنند.

من کوتاه آمدم، چون چه بسا آن سه نفر معلم را می توانستند بازجویی کنند و امکان داشت که آنها هم ناخواسته مطالبی را به زبان بیاورند. سرهنگ گفت:

- من نمی خواهم تو را اینجا نگه دارم. با یک اطلاعیه تو را می فرستم تبریز. تو میدانی و آنها.

- هر چه دلتان می خواهد همان را بکنید.

گزارشی نوشتند و مرا همراه مسئول تأمینات به تبریز فرستادند. او هم مرا یکراست برد نزد رئیس اطلاعات سرهنگ وکیلی. وکیلی با دیدن من گفت:

- تو اینجا چه کار می کنی؟ تو حق خروج از تهران را نداری.

چون من دستهایم باند پیچی شده بود، گفت:

- دستهایت چه شده؟

اشاره کردم به رئیس تأمینات که از ایشان پرسید. او هم گفت:

- شما را که آوردند، هیچ رقم حرف نزدید. حتی اسمتان را هم نگفتید.

گفتم:

- وقتی شما در بازجویی می گفتید که من الا بلا از افسران متواری

هستم، اسم من به چه درد شما می خورد.

- سرهنگ وکیلی سرش را تکان داده و با نامه از اتاق بیرون رفت. موقع

برگشتن به رئیس تأمینات مراغه گفت:

- شما بفرمائید.

به من هم گفت که در راهرو منتظر باشم. بعد یکی از مأموران خودش را خواست و گفت ایشان التزام بدهد که تا 24 ساعت عازم تهران خواهد شد و گرنه او را تحت الحفظ به تهران اعزام می کنیم.

***

روز بعد به تهران برگشتم و گزارشی از دسته بندیهای تبریز و بی خبر نگاه داشتن افراد از آنچه که در ارگانهای حزبی می گذرد را رد کردم. در گزارش نوشتم که اگر به مدلول این نامه توجه نشود و بلاجواب بماند، هر خطری که سازمان موجود در تبریز و آذربایجان را تهدید کند، متوجه کسانی خواهد بود که نسبت به این امر بی تفاوت بوده و یا اصرار در ادامه وضع موجود دارند.

در کش و قوس مذاکره و تشکیل جلسات بودیم که یک روز خبر آمد مهندس ایرانشهر را گرفته اند و او در اولین بازجویی همه چیز را اعتراف کرده است.

در این فاصله من بطور پی گیر در سراغ کار بودم و به همه جا سر می زدم و یکی از این جاها یک شرکت تولیدی برق بود که تعدادی از بچه های آذربایجانی آنجا مشغول بودند و من برای دیدن آنها و شنیدن اخبار تازه ای که از تبریز داشتند، به آنجا می رفتم. آنها می دانستند که من درسراغ کار هستم و این بود که یکی از آنها گفت:

- اینها (منظورش شرکتهای تولید کننده برق بود) می خواهند اتحادیه ای تشکیل دهند که برای آنجا به کارمند نیاز دارند.

پرسیدم:

- کلید کار دست کیست؟

- همه کلیدها دست مرتضی خویی² است. اگر بخواهید وقت بگیرید، آقای کریمی (رئیس حسابداری شرکت) این کار را انجام خواهد داد.

- در این صورت بهتر است موضوع را قبلاً با خود آقای کریمی در میان بگذاریم.

آقای کریمی با شنیدن خواست من گفت:

- من با کمال میل همین الان هم این کار را می توانم انجام دهم. ولی از آشنائی که با خلق و خوی آقا مرتضی دارم، بهتر است این کار بوسیله شخص دیگری انجام بشود. من فکر می کنم بهتر است که دکتر حسینقلی کاتبی وکیل دادگستری که به شما هم خیلی نزدیک است، با آقا مرتضی تماس بگیرد.

من به دکتر کاتبی زنگ زدم. او گفت:

- این را بگذارید به عهده من و منتظر خبر من باشید.

دو روز بعد زنگ زد و گفت:

- فردا حوالی ظهر می روید به شرکت فیروز و می گوئید که من فلانی هستم.

من اندکی زودتر رفتم و پیش کریمی بودم که مرتضی خوبی در را باز کرد و گفت:

- آقای کریمی قرار بود کسی به نام فرزانه بیاید اینجا، هنوز نیامده؟

آقای کریمی مرا نشان داد. او نظری به من انداخت و گفت:

- مثل اینکه من شما را قبلاً دیده ام.

- بلی، من هم قبلاً شما را دیده ام. چونکه هر دو اهل یک آبادی هستیم و از قنات امام جمعه آب خورده ایم. بعد او مرا به اتاق خود برده و در عین حال که خیلی تند تند حرف می زد، مطالبی را گفت. من گفته هایش را جمع بندی کردم و گفتم:

- آنچه را مورد نظر تان هست، من می توانم انجام دهم.

فی الحال نامه ای را که از شهرداری بود از روی میز برداشت و گفت:

- لطفاً به این یک نامه جواب بنویسید. نامه محترمانه باشد ولی کوبنده.
من هم در عرض نیمساعت جوابی نوشتم محترمانه ولی محکم و کوبنده.
خوئی گفت:

- عالی است. از امضای نامه های شل و ول بیزارم.
بعد گفت:

- از فردا می آئید اینجا. اتاق جداگانه ای برایتان در نظر گرفته می شود.
راجع به حقوق و این چیزها هم به آقای کریمی دستور می دهم.
خانواده خوئیها در تبریز سرشناس بودند. آنها اولین کارخانه کبریت سازی
نیمه اتوماتیک را در تبریز تأسیس کرده بودند و بین اهالی محل به خیر
خواهی شناخته شده بودند. لیکن شهرت حاج زین العابدین خوئی و
پسرش در سالهای 1323-1324 شمسی گل کرده بود. پدر که به فکر
نمایدگی مجلس افتاده بود و با پیشه وری ائتلاف کرده بود، توطئه رد
اعتبار نامه³ پیشه وری³ دامن او را نیز گرفته بود و با اینکه وکیل اول تبریز
درآمده بود، اعتبار نامه او را هم مجلس رد کرده بود. اما مرتضی در جریان
تشکیل فرقه دموکرات در راه انداختن کارخانه های تبریز و اتحادیه ها با
محمد بی ریا همکاریها داشته و حتی شایع بود که عروسی او را مرتضی
راه انداخته است. بهر صورت بعد از عقب نشینی فرقه سرلشکر ضرابی
یقه او را می گیرد و طوری او را لخت می کند که فقط یک کت و شلوار تو
تنش می ماند. وبعد به او می گوید: "بزن به چاک و گرنه هرچه دیدی از
چشم خودت دیدی." مرتضی می گفت: "تا دروازه شهر رفتم و آنجا
منتظر ماندم تا هوا تاریک شد. بعد کنار جاده ایستاده و با دست به
ماشینهائی که رد می شدند، اشاره می کردم. ولی همه بی اعتنا رد
می شدند. بالاخره کامیونی ترمز کرد. به راننده گفتم: می خواهم بروم
تهران. راننده گفت: یک کاره ای بودی و حالا می خواهی در بری؟ ولی با

این موهای شانه زده و عینک و پک و پوز نمی توانم ترا همراه ببرم. در راه اقلأ ده جا ایست می دهند و کنترل می کنند. من کمک راننده ندارم. اگر یک کمی ظاهره را عوض بکنی، شاید بعنوان کمک راننده بتوانم ترا همراه خود ببرم."

مرتضی گفت که: "پذیرفتم. لباس کاری به من داد که اندازه ام نبود (مرتضی خوئی مثل اغلب خوئیها درشت هیکل بود) ولی هر طور بود، آنرا پوشیدم. در طول راه بغیر از چند دفعه پنچری لاستیک حادثه دیگری پیش نیامد. چرا، فراموش کردم بگویم که صندلی ماشین پاره بود و فنرهای لخت بیرون زده بودند. در یکی از نشست و برخاستنها یکی از آنها به شلوارم گیر کرد و آنرا پاره کرد. با همین حال وارد تهران شده و از فردای آن در کارخانه چرمسازی کوچکی در سه راه دلگشا که سهمی از آن به من تعلق داشت، مشغول به کار شدم. کارخانه مولد برق کوچکی داشت که فقط کارخانه را راه می انداخت. از تبریز سابقه کار تولید برق بوسیله موتور برای منازل را داشتم. اینجا و آن جا تجربه را به کار گرفتم و نخست به ده بیست خانه برق دادیم و بعد چون بنگاه برق تهران آنروز امکانات تولید برق برای مشترکین را نداشت، نخست همین کارخانه که بنام فیروز شناخته شده بود و بعد کارخانه بزرگتر را در حشمتیه دایر کردم."

من که در پائیز سال 1333 شمسی به آنجا رفتم، به تعداد این کارخانه ها در حومه تهران اضافه شده و حتی اتحادیه هم تشکیل داده بودند. اعضای اتحادیه نسبت به تعداد مشترکهای که داشتند، هر کدام پولی داده بودند که سر جمع آن از نیم میلیون تومان فزونتر بود. قرار براین بود که برای آن امروز و فردا در بانک حساب باز کنند تا این وجوه به آن واریز شود. پولها در تحویل من بود و من نیز آنها را به ناچار در کشو میز تحریرم

جاسازی کرده بودم، که یکدفعه با بازداشت پیش بینی نشده ای روبرو شدم.

توضیحات:

- 1- بستان آباد که در 48/50 کیلومتری تبریز واقع می باشد همانند منطقه سرعین دارای آب گرم معدنی است.
- 2- خوئی ها در کنار توکلی ها، برق لامع ها و شمس آذر ها سرمایه داران آذربایجانی محسوب می شدند.
- 3- در جریان انتخابات دوره چهاردهم مجلس شورای ملی سید جعفر پیشه وری و خوئی با رای بالائی از تبریز به نمایندگی مجلس انتخاب شدند. فراکسیون ارتجاعی و انگلیسی مجلس که اکثریت نمایندگان را تشکیل می داد، به بهانه های واهی اعتبارنامه پیشه وری را رد کرد. این نمایندگان برای دادن صورت شرعی به عمل ضد دمکراتیک شان اعتبارنامه خوئی را هم رد کردند. البته حمایت شوروی ها از نمایندگی خوئی نیز در رد اعتبارنامه او بی تاثیر نبود.

بازداشت سال 1333 شمسی و اعزام به تبریز

یکی از روزهای اواسط بهمن 1333 بود. ساعت 6 از محل کارم بیرون آمدم. می بایست به دو قرار حزبی سر می زدم و بعداً نامه ای را که برای خانواده نوشته بودم، پست می کردم. قرار اولم در خیابان سعدی شمالی دویست متر بالاتر از محل کارم بود. آنروزها به علت لو رفتن پشت سر هم خانه هائی که کادرهای حزبی در آنها سر می کردند، حزب به شدت احتیاج به محلهای امن جدیدی داشت و بهمین جهت به افراد شبکه و احياناً هواداران حزبی که کمتر در محل شناخته بودند، ابلاغ شده بود، در صورتیکه در خانه های مسکونی امکاناتی برای پذیرائی موقت یا دائم از شخص یا اشخاصی را دارند، اعلام کنند. از شبکه پائین دستی من یکی اعلام آمادگی کرده بود. محل کارش یک دفتر خانه اسناد رسمی یا بنگاه معاملاتی و چیزی از این قبیل در طبقه دوم بود. اسمش برایم آشنا بود ولی خودش را قبلاً ندیده بودم ولی فکر می کنم مرا می شناخت. تا چشمش به من افتاد با روحیه بسیار قوی از سر جای خود بلند شد و پیش آمد. دستم را گرفت و به اصرار در صندلی که خود نشسته بود، مرا نشاند. بعد از خوش و بش و مبادله پارول، توضیح داد که در خانه اش امکان پذیرائی از یک و حتی دو نفر را به مدت نامحدود دارد. از موقعیت منزل و وضع در و همسایه و اینکه در محل بعنوان یک فرد سیاسی شناخته است یا خیر و از این قبیل پرس و جو کردم. در شرایطی که خطر در دو قدمی بود، روحیه این آدم مرا سرشار می کرد. متأسفانه بعدها شنیدم این شخص که اهل میانه آذربایجان هم بود، در رابطه با اراضی عباس آباد و لغت و لیسهائی که در آنجا شده بود و این شخص از آنها خبر

داشت، یکدفعه سر به نیست می شود. تمام تلاش خانواده اش برای یافتن نشانی از او و یا قاتلانش بی نتیجه می ماند. بعد از بهمن 1357 در روزنامه ها خواندم که مادرش برای یافتن او به حکومت متوسل شده بود! قرار سر پائی بعدی در همان خیابان سعدی و سر چهار راه اکباتان بود. اینجا برخلاف قرار قبلی با آدم متزلزل و روحیه باخته ای روبرو شدم. وقتی با هم دست دادیم، دستش بطور محسوس می لرزید. ولی هر حال سعی داشت خود را عادی نشان دهد. پرسیدم:

- شما مثل اینکه حالتان زیاد خوب نیست.
گفت:

- نه خوبم. فقط یک کمی دلهره دارم. فکر می کنم تحت تعقیب هستم.
- اگر چنین فکر می کنی، نمی بایست سر قرار می آمدی.
- ترسیدم شما ناراحت بشین.
- آمدنت که بیشتر از نیامدنت موجب ناراحتی است. خوب چیزی همراه داری؟

- آره، دو سه تا آدرس دارم که باید با آنها تماس گرفته شود.
- آنها را رد کن بیاد. صلاح نیست پیش تو بمانند.
دو سه تکه کاغذ مچاله را تو دست من چپاند و گفت:
- شما با من کاری نداری؟
- چرا کار که دارم ولی فعلاً با این وضعی که داری نه. برو مواظب خودت باش.

او به سرعت راه افتاد و من نیز عازم پست شدم. با خود می اندیشیدم. شرایط در روحیه انسانها می تواند مؤثر باشد. جوانیکه دیروز قبل از کودتا از نظر روحیه عینهو نارنجکی بود که فقط می بایستی ضامنش را کشیده و پرتاب بکنی، حالا دارد از سایه اش هم رم می کند. و این یکی دو مورد

نبود. بسیاری از اعضای حزب حتی آنانکه در توصیف آنها عبارت «با ایمان» یعنی معتقد و مخلص به کار می رفت، در صراحت و صداقت حزب دچار تردید شده و به اصطلاح باور خود را با ناباوری مبادله کرده بودند. نامه را پست کردم و آمدم در خیابان شمالی پارک شهر منتظر اتوبوس ماندم. ایستگاه خلوت بود. یکی از پشت سرم پیش آمده و ایستاد. احساس کردم چیزی به پهلویم فشار می آورد. بازگشتم با قیافهٔ لندوک مردی مواجه شدم. طرف را قبلاً دیده بودم ولی کجا، یادم نبود. با صدائی گرفته گفت:

- بخواهی تکان بخوری، آتش می کنم.

- مگر نمی بینی که ایستاده ام، چه می خواهی؟

- می خواهم که همراه من تا اطلاعات شهربانی بیائی.

- مگر تو اطلاعاتی هستی؟

بجای جواب با یکدست اسلحه کمری و با دست دیگرش کاغذی را از جیب در آورده نشان داد و گفت:

- می توانید بخوانید.

گفتم:

- لازم نکرده.

راه افتادیم. من تمام حواسم به دو سه آدرسی بود که تو جیب پالتوم داشتم. کاغذها را میان انگشتانم می پیچاندم و خورد می کردم. یارو به خیال اینکه من دارم توی جیبم کارهایی انجام می دهم، بدجوری جا خورد و اسلحه اش را درآورد و گفت:

- اگر قصد بدی نداری، دستهایت را از جیبت درآر.

در حالیکه دستهایم را از جیب هایم بیرون می کشیدم به شدت به او توپیدم:

- مرد چرا هول شدی؟ بیا، اینهم از دستهام.

آهسته ریزه های کاغذ را از وسط انگشتهایم ول دادم. حواسش بقدری پریشان بود که متوجه نشد. هنگام عبور از عرض خیابان سپه بازویم را محکم چسبید و این وضع تا پله های شهربانی ادامه داشت. وقتی وارد کریدور شدیم، او نطقش باز شد و گفت:

- شما از طرف دادسرای لشکر تبریز تحت پیگرد هستید و من سراغ شما را در دفتر خانه میدان 24 اسفند داشتم، ولی وقتی حکم جلبت را به من دادند، به آن دفتر خانه مراجعه کردم، ولی آنجا نبود. می بینی که امروز گیرت آوردم و حالا قبل از اعزام به تبریز باید به فعالیتهائی که در مدت اقامت در تهران داشتی مقرر باشی.

پیش خودم گفتم: ارواح عمه ات بهمین خیال باش. مرا داخل اتاقی برد که چراغش روشن بود. مرا روی نیمکت نشانید و خودش به طرف یکی از دو نفری که ظاهراً مسئول آنجا بود، رفته و چیزهائی در گوشی به او گفت. این یکی که لهجه اصفهانی داشت، گفت:

- خیلی خوب تو وردار گزارشت را بنویس!

و به آن نفر دیگر اشاره کرد که مرا تفتیش بدنی کند. او هم در کنار همان میز که بابا گزارشش را می نوشت، جیبهای مرا گشت. بغیر از دو تا کلید، یک دستمال، یک خودنویس، کمر بند و البته مقداری پول نو که همان روز از صندوق شرکت بعنوان مساعده گرفته بودم، چیز دیگری گیرشان نیامد. ولی آنکه مرا بازداشت کرده بود تا پولها را دید، حواسش پریشان شد و از نوشتن گزارش بازماند. ظاهراً پیش خود می گفت: ای دل غافل، کاش پولها را می گرفتم و طرف را ولش می کردم. این در حد خود یک احساس بود. ولی وقتی بعد از یکسال و نیم که از زندان آزاد شدم، روزی پیش یک همشهری که در خیابان فردوسی ساعت فروشی داشت، رفته بودم، او

گفت که: " آن بابا که شما را بازداشت کرده بود، یک روز اینجا آمده بود و ضمن صحبت گفت که گویا من به او پول تکلیف کرده ام و او استنکاف کرده است." ساعت فروشی می گفت: " من از او پرسیدم که حتماً شما این فقره را در گزارشتان هم قید کردید؟ او جواب داد: خیر نخواستم. چون اتهامش سنگین بود و من نمی خواستم آنرا سنگینتر کنم!..."

بالاخره وقتی گزارش خود را نوشت، آنرا به مافوق خود، یعنی آن اصفهانی رد کرد. او نیز نگاهی به گزارش انداخت و اشاره کرد تا مرا به اتاق بغلی انداختند. در را که بستند، بگو مگوئی را با هم آغاز کردند. با اینکه در بسته بود ولی از فحواى کلماتیکه جسته گریخته می شنیدم، متوجه شدم که بگو مگو در باره تحویل به مقامات فرمانداری نظامی تهران و یا اعزام به تبریز دور می زند. مأمور بازداشت من حرفهایش نامفهوم بود، ولی صدای مافوق اصفهانی او را می شد شنید. او می گفت:

- شما مأمور بازداشت یک متهم که مورد پیگرد شهربانی و دادسرای نظامی تبریز است، بودید و این مأموریت را انجام داده اید. وظیفه شما انجام یافته است. بنابراین اصرار شما در تحویل متهم به مراجع فرماندار نظامی بیجا و بی مورد است. چون بازداشتگاه شهربانی دیر وقت بازداشتی نمی پذیرد، شما او را تحویل قرنطینه زیر آگاهی بدهید و فردا صبح ببرید و به بازداشتگاه شهربانی بسپارید تا ترتیب انتقالش به تبریز داده شود.

تا آنروز در باره زندان زیر آگاهی چیزهایی شنیده بودم ولی آنجا را از نزدیک ندیده بودم. بیغوله ای که حتی یک شب سر کردن در آن تحمل ناپذیر بود. اشباحی شبیه آدم زیر روشنائی کم سوی لامپهای چهل واتی می لولیدند. هوا دم کرده، چندش آور و گزنده بود. زیلوئی که کف زمین را پوشانده بود، از کثرت کثافت و آلودگی از سطح تیره اتاقها تشخیص داده

نمی شد. دماغ و آشفته در گوشه ای کز کردم. تصمیم داشتم همه شب را بیدار بمانم. آشفتگی نه به دلیل بازداشت بیموقع بلکه اساساً از این جهت بود که فکر می کردم پافشاری این مردک در تحویل به مقامات امنیتی یک وقت سر بگیرد. که در این صورت قطعاً منجر به بازدید محل مسکونی می شد و آنجا علاوه بر من دو نفر همشهری هم زندگی می کردند و احتمالاً مزاحمتی برای آنها بوجود می آمد. بعلاوه می بایست هر طور شده خبر بازداشت خودم را به محل کارم اطلاع دهم. با این افکارم کلنجر داشتم که در اتاق باز شد و یکی مستقیماً به طرف من آمد. سلام مؤدبانه ای کرد و افزود:

- استاد شما کجا، اینجا کجا؟

از صدا و قد و قامتش شناختمش. حسین آقا کمال بود. حسین آقا کمال از اعجوبه هائی بود که من قبلاً در جریان انتقال به تهران برای تجدید محاکمه در امر جمعیت صلح، در بازداشتگاه کاخ دادگستری دیده بودم. قیافه دانشجوینانه او بهیچوجه نشانگر فردی که در امر قاچاق و ده ها ماجرای دیگر باشد، نبود. می گفتند پرونده های بسیاری در دادگاه جنائی تهران دارد و بهمان سادگی که دستگیر شده و بزدان می آمد، بهمان راحتی نیز آزاد می شد. من گفتم:

- می دونی یواش یواش مثل اینکه دارم من هم مثل تو وقت و بی وقت مسافر این بیغوله ها می شوم.

- نه بابا، خدا بدور. حالا راستی چرا آوردنتان؟

- هیچی، در تبریز یکی از مسئولین را گرفته اند. او هم به همه چیز اقرار کرده. در این رابطه اسمی هم از من به میان آمده و دستور توقیف مرا صادر کرده اند.

- حالا چطوری بازداشتت کردند.

- در ایستگاه برخوردیم به یک کارآگاه که بعداً معلوم شد مدتها مرا زیر نظر داشته است. از حرفهائی که می پراند معلوم می شد که مدتها در تبریز بوده و رئیس شهربانی آذربایجان شرقی سرتیپ شوکت که قبل از کودتای 28 مرداد با من رویارویی و درگیری داشته، به او سفارش کرده که هر کجا مرا دید بلا تأمل بازداشت کند و تحویل مقامات امنیتی دهد. حالا در گزارشی که چند ساعت قبل نوشت و رد کرد، تأکید داشت که من اول در اختیار سازمان انتظامی تهران قرار گیرم و بعد از تخلیه اطلاعات به تبریز اعزام شوم. البته مافوقش با این نظر مخالفت کرد. ولی هیچ بعید نیست که او بامبول در آورده و دردسر ایجاد کند.

حسین دستم را گرفت و مرا به اتاقی برد که تا حدی تمیز بود. آهسته به گوش جوانی که میان جمع آنجا بود چیزهائی گفت که بعد از آن او برخاست و رفت. سپس حسین به من گفت:

- خوب بیا حالا بشین و بگو از دست من چه بر می آید.
نشستم و گفتم:

- آنچه که بسیار مهمه، باید به محل کار من خبر داده شود که من بازداشت شده ام و تأکید گردد که این خبر را زودتر به دوستان هم منزل من برسانند که آنها هم حواسشان جمع باشد.

- اینها شدنی است. اما مسئله این یارو چطور می شود که گفتید اصرار دارد شما را در اختیار انتظامات تهران قرار دهند.

- آن باشد تا وقتی او صبح جهت بردن و تحویل دادن من به بازداشتگاه شهربانی بیاید باهاش حرف می زنم.

جوانیکه رفته بود، برگشت و با خود مقداری خوراکی و یک چیزی شبیه کیسه خواب آورد و من به شوخی گفتم:

- مثل اینکه اینجا حکمت روان است.

حسین گفت:

- خوب ما هوای آنها را داریم و آنها هم با ما کنار می آیند. ما هر دو از یک قماشیم.

آن شب را هر طوری بود صبح کردم و ساعت 8 آن مردک آمد که مرا ببرد و تحویل بازداشتگاه شهربانی بدهد. تو راه به او گفتم:

- نمی دانم تو اصرارت از تحویل من به دادسرای نظامی چیه؟

او یکه ای خورد و ایستاده و گفت:

- اینرا دیگر کی به تو گفت.

- کسی به من نگفت. خودم از وجنات تو حس کردم. تو هر چه دلت می خواهد بکن، ولی روی عکس العمل من هم فکر کن.

ساکت ماند و نگاهش را به زمین دوخت.

تحویل من 5 دقیقه طول نکشید و تا بخود بجنبم در قرنطینه بودم. آنجا می بایست مثل همه تازه وارد ها می ماندم تا آخر وقت به بندها تقسیم می شدیم. بازداشتگاه انباشته از زندانیان توده ای بود. از کادرها و اعضای سازمان جوانان گرفته تا کادرهای سالخورده جمعیت‌های علنی وابسته به حزب و از افراد مختلف کادرها و اعضای بدنه حزب از بالا تا پایین. سیاسیهای تازه وارد جدا از زندانیهای عادی در یک طرف فلکه ایستاده بودند. آنها که قبلاً به بازداشتگاه آمده بودند تا چشمشان به یک تازه وارد آشنا می افتاد، می آمدند و از افسری که تازه وارد ها را بین بندها تقسیم می کرد خواهش میکردند تا زندانی را به بند خودشان ببرند و افسر هم مخالفتی نمی کرد. به این ترتیب یک جوان سبزه رو به سوی من آمد و گفت:

- من مهرداد بهارم. بچه های بند شش خواهش کردند که شما به بند ما بیائید.

افسر که تا آن لحظه متوجه من نشده بود، تا مرا دید برگشت و گفت:

- استاد باز هم شما!

و با اشاره چشم موافقت کرد. لحظه ای بعد من در بند شش - که قبلاً نیز آنجا بودم- خودم را در بین گروهی از کادرهای سازمان جوانان و افراد دیگری از هر رقم، از جمله کارگران کوره پزخانه ها و روستائیان ورامین یافتم. مهرداد بهار در معرفی من چیزهایی بر زبان آورد که برای من تعجب آور بود. چون اولین بار بود که من و او همدیگر را می دیدیم. یواشکی در گوشش گفتم:

- تو در باره من بیشتر از خودم می دانی، از کجا ؟
گفت:

- اینجا از بچه های آذربایجانی هستند که تصنیف های ترکی را خیلی خوب می خوانند و در باره شما جسته گریخته از آنها شنیده ام. تا بودن شما در اینجا را بدانند، خواهند آمد. تازگیها نسخه «حیدر بابای شهریار» را هم آورده اند. شاعر در این منظومه محشر کرده و ما را به یاد گرفتن زبان ترکی فرا می خواند. خواهش خواهیم کرد که شما آنرا برای ما خوانده و ترجمه کنید. می گویند شما به ترکی مسلطید.

- مسلط که نه، ولی می توانم بخوانم و در حد توان مفاهیم آنرا به فارسی برگردانم.

خواست حیدربابا خوانی، خواست آموزش زبان آذربایجانی را پیش آورد و با اینکه بودن من در زندان موقت شهربانی موقتی بود، با وجود این، مشتاقان آموزش زبان آذربایجانی هر روز بیشتر می شد و بحث در هارمونی موجود در اصوات این زبان چه برای آذربایجانی ها و چه برای غیر آذربایجانی ها بسیار جالب و دل انگیز بود و همه را به اعجاب و می داشت. آنجا در جمع دانشورانی که من می بایست شاگرد مکتب آنها

باشم، از فیض زبان مادری، فرزانه به قلم رفتم و حلقهٔ این عنوان بر گردنم آویخته ماند.

فقدان هر گونه منبع و مأخذ و سطح متفاوت سواد و تحصیل علاقمندان به یادگیری زبان آذربایجانی مرا در وضعیت سختی قرار می داد. شبها اصوات و کلمات را در ذهنم مرور می کردم. بعدها کارم یک کمی آسان تر شد، یکی از زندانیان موقع آزادی یک کتاب بوستان به من هدیه کرد. من خلاصهٔ درسهای را که آماده کرده بودم، با مداد در حاشیهٔ کتاب یادداشت می کردم. اگرچه با انتقال من از تهران به تبریز معلمی زبان آذربایجانی من نیز به پایان رسید، ولی وظیفه ای که به گردن گرفته بودم مرا که از مدتها پیش تصمیم به نوشتن دستور زبان آذربایجانی گرفته بودم، راسخ تر کرد.

روزی یکساعت زندانیان هر بند را برای هواخوری به محوطهٔ باز میان دو بند می آوردند. یکی از روزها به هر دلیل زندانیان دو بند را یکجا آورده بودند. هرمز هم در میان زندانیان آن بند بود. ما با هم دیدار کردیم. او از لو رفتن ارگانهای حزبی و ضعف روحیهٔ افراد ناراحت بود ولی عقیده داشت که کمیتهٔ مرکزی مقاومت خواهد کرد!...

در یکی از همین روزها مرا صدا کردند. دو ژاندارم مسلح و یک استوار مأمور بدرقه بودند. یکی از ژاندارمها دست بندی به دست داشت و نگاهش گاه به دستهای من و گاه به دستبند بود. افسر زندان با دیدن دستبند چیزهایی بگوش استوار گفت و او دستور داد دستبند را سر جایش بیاویزد و با صدای بلند گفت:

- من آدمم را می شناسم...

***

هوا داشت تاریک می شد که به تبریز رسیدیم. نیم ساعت بعد در اتاق افسر نگهبان بودیم. او نگاهی به نامه ای که استوار به همراه داشت، انداخت و گفت:

- این خوش غیرتها شما را دیگر چرا لو داده اند؟
لحظه ای بعد برگشت و گفت:

- رئیس اطلاعات می خواهد شما را به بیند و با اشاره دست طبقه دوم را به استوار نشان داد. موقعی که از پله ها بالا می رفتیم، من شش ماه قبل را به یاد می آوردم که تشکیلات تبریز هنوز لو نرفته بود و رئیس شهربانی با من خرده حساب نداشت. ولی حالا شبکه تبریز لو رفته و از من هم در آن به عنوان «عضو همام» نام برده شده و رئیس شهربانی سرتیپ شوکت کزا و کز است. (در دستنوشته اصلی احتمالاً برای توضیح مفهوم این اصطلاح ستاره ای گذاشته شده بود که ظاهراً زنده یاد فرزانه فرصت این کار را بدست نیاورده است- ویراستار) تا وارد اتاق سرهنگ وکیلی رئیس اطلاعات شدیم، او از پشت عینک نظری به من انداخت و گفت:

- شش ماه قبل عجب سر همه ما را شیره مالیدی و در رفتی. عضو قدیمی «همام» آذربایجان. تو اصلاً مبارز راه آزادی هستی و هیچ ارتباطی با سیاست و حزب نداری. همه چیز رو شده و حالا باید در دادرسی ارتش و در محکمه همه چیز را مقرر بشوی. دعا کن که ما پرونده را رد کرده ایم...

من مجال ادامه رجز خوانی ندادم و گفتم:

- مادام که شما پرونده را رد کرده اید، اجازه بدهید تا من جوابگوی دادسرای لشکر باشم. در این مدت که من با پلیس، زندان، دادرسی و محکمه سر و کار داشتم به این نتیجه رسیدم که اگر پلیس یقه یکی را

گیر بیاورد، دیگر ول کن معامله نیست و همواره در پی اوست و زاغ سیاه بابا را خوب می زند. ولی یک ارتشی اگر در موقعیتی قرار گیرد و درباره او از بد و خوب نظری بدهد، پایبند آن نیست. من با نظامی ها از سرلشکر مقبلی تا استوار همردیف بگو مگو داشته ام. ولی هیچکدام از آنها منتهی به دادن گزارش و اطلاعیه نشده اند. در صورتیکه تیمسار شوکت با آن یال و کوپال تا در تهران مرا تصادفی دیده یک گزارش بلند و بالا از من و اینکه من به جوانان و مردم عادی نافرمانی آموخته ام و آنها را علیه حکومت برانگیخته ام، نوشته و به رکن 2 ارتش رد کرده است.

- پس شما از هر چیز باخبر بوده اید. کی این خبر را به حزب داده است؟ لابد سازمان افسران که آنهم گور به گور شد.

- نه قربان. وقتی از من در باره نامه بازجوئی می کردند و من منکر نوشته های آن شدم و گفتم که دزد گردن کلفت یقه صاحب خانه را می گیرد، بازجو آن را به من نشان داد.

سرهنک وکیلی مثل کسی که نه حال گفتن و نه شنیدن را داشته باشد، زیر نامه نوشت: سر نگهبانی! مورد را امشب در شهربانی نگهدارید و فردا صبح به دادسرای لشکر تحویل دهید.

صبح مرا به دادسرای لشکر بردند و با سرهنک دیده بان که در اولین محاکمه ما دادستان و حالا در پرونده جدید بازپرس بود، روبرو شدیم. او به محض دیدن من گفت:

- دیدی بالاخره گذر پوست به دباغ خانه افتاد. من می گفتم که شما پشت دکوری که به نام نهضت صلح و مبارزه ایجاد کرده اید، دارید فرقه دموکرات را راه می اندازید. ولی شما می گفتید که اینها همه ادعاست. در دادگاه، مطبوعات و با آن رأیی که از دادگاه بدوی گرفتید (رأی بدوی دادگاه نظامی لشکر تبریز با اکثریت آرا به نفع زندانیان صلح بود) آبروئی

برای من نگذاشتید. حالا می خواهید بگویم پرونده را بیاورند تا خودتان بخوانید؟

گفتم:

- خوب لابد در برابر شکنجه، توهین و تهدید می توان هر نوع اعترافی را گرفت.

- اطمینان می دهم که هیچ نوع شکنجه، تحقیر و تهدیدی در کار نبود. بابا را آوردیم، نشست و از سیر تا پیاز و از بالا به پائین همه را نوشت. حتی در مورد شما نیز نوشت که به تبریز آمده اید تا در همام شرکت کنید. در مراغه دستگیر شده اید و چون دلیلی برای بازداشت شما نبود و آن موقع هنوز به شما ابلاغ نشده بود که بقیه زندان خودتان را - که به موجب حذف محاکم اختصاصی مصدق معوق مانده بود - باید سپری کنید، توانستید در بروید. حالا یکبار جستی ملخک، دوبار جستی ملخک، آخر تو دستی ملخک! اول بقیه زندان تان را می کشید تا بعداً درباره فعالیت بعدی تصمیم اتخاذ شود.

من می دانستم که برای یک اتهام فرد را دوبار محاکمه نمی توان کرد و این را هم می دانستم که از غلامعلی مرندیان دوبار حق و حساب گرفته اند. چون مرندیان سپرده بود که از این مقوله جایی صحبت نکنم، روانه زندان شدم. در فاصله چند ماهی که بعد از آزادی اول از زندان دوباره به زندان برگشته بودم، خیلی چیزها عوض شده بود. از جمله سرتیپ شوکت به تبریز برگشته بود. یک روز صبح مرا صدا زدند که حاضر باش برای اعزام به شهربانی. چون می دانستم که پرونده اعترافات ایرانشهر به دادرسی محول شده و محاکمه آن مختومه است، به این نتیجه رسیدم که چه بسا سرتیپ شوکت باز شاخش می خارد که مرا خواسته است. حدسم درست بود. وارد اتاق که شدم به غیر از سرتیپ شوکت که پشت

میزش لم داده بود، معاون او سرهنگ شاهمیر و رئیس کارآگاهی سرهنگ وکیلی پیش او سر پا ایستاده بودند. دو نفر مأمور سیویل که مرا از زندان بدرقه کرده بودند، در دو طرف در قرار گرفتند. شوکت تا چشمش به من افتاد با لحن کنایه آمیزی پرسید:

- خوب جمهوری دموکراتیک چی شد؟

بعد رو کرد به شاهمیر و وکیلی و گفت:

- آقایان سه روز حاکم روی زمین بودند. اینها می گویند: آمریکا، من می گویم: خدا. حالا گیریم آمریکا...

من رفتم تو حرفش و گفتم:

- حالا بالاخره آمریکا خداست، یا خدا آمریکاست؟

ابروهاش در هم کشیده و رو کرد به آن دو نفر و گفت:

- من عوضی می اندیشم. او شما را به ناروا لو داده و به قزل قلعه کشانده و حالا هم که به تبریز اعزام می شوید، معلوم نیست چه وضعی پیش خواهد آمد...

دوباره میان حرفش دویدم و گفتم:

- هر وضعی می خواهد پیش بیاید. هر کس زندگی را از دیدگاه خود ارزیابی می کند.

اوضاع زندان از شش ماه پیش به مراتب بدتر شده بود. کسانی را که بعداً با اعتراف مهندس ایرانشهر گرفته بودند، در محوطه جادگانه ای نگاهداشته بودند. آنها بسیار تلاش می کردند که با قدیمی ها یکجا باشند.

(ظاهراً در این قسمت از خاطرات یک در هم ریختگی وجود دارد که زنده یاد فرزانه فرصت تنظیم آنرا پیدا نکرده است. چرا که خاطرات مربوط به زندان قزل قلعه بعد از این بخش خواهد آمد- ویراستار)

***

بهمراه یک جوخه ژاندارم و یک استوار سوار کامیون ارتشی شدیم. کامیون راه افتاد و من تک و تنها در یکی از صندلیهای عقبی جا گرفتم و دلم می خواست ساعتی با خودم باشم، ولی آنکه ما را لو داده بود، تا دید که صندلی پهلویی خالی است، راست آمد و آنجا نشست. مثل اینکه مطلبی برای گفتن داشت و بی مقدمه شروع کرد و گفت:

- این سروژ را می بینی ختم روزگار است. آمده به من می گوید که حمید خیلی خوب کردی که اینها را اعتراف کردی. آنچه در باره اینها می دانی در تبریز بگو و خودت را خلاص کن.

به او گفتم:

- پیش ما هم که برای تودیع آمده بود، می گفت که پته این پسر که شماها را لو داده بیندازید روی آب. من هم به او گفتم که او خودبخود پته اش رو آب افتاده است. در تبریز اینجور تیپ ها را تحمل نمی کنند.

لب و لوچه اش آویزان شده و جایش را عوض کرد. شب به تبریز رسیدیم و مستقیماً تحویل زندان شدیم. از زندانیان عده ای آزاد شده و خود مهندس ایرانشهر را به تهران انتقال داده بودند. اعترافات مهندس ضمن اینکه در سرنوشت بسیاری از افراد تأثیر گذاشته بود، تأثیر عمیق تری را در ماجرای ابوالفضل رئوفی گذاشته بود. رئوفی اهل زنجان بود و در فرقه بطور فعال شرکت کرده بود. او بعداً به همراه کادرهای گروه اول به تبریز آمده بود ولی مثل آن یکیها نه در رفته بود و نه رنگ عوض کرده بود. قبل از بازداشت مهندس ایرانشهر به اتهام جابجا کردن اسلحه گرفتار و موضوع را جوری توجیه کرده بود که گویا قاچاقچی اسلحه است و از ایران مواد

غذائی می برد و بجای آن اسلحه می آورد. ظاهراً بازپرس پرونده که آدم خیرخواه و یا هدفمندی بوده مرتب تأکید داشته که هر طور هست قلی زاده (ظاهراً اسم مستعار رئوفی بوده است- ویراستار) را به ضمانت از زندان در آورند. ولی این موضوع پشت گوش انداخته می شد تا مهندس ایرانشهر بازداشت می شود و در اعترافات نام رئوفی هم به میان می آید و او را که پایش آسیب هم دیده بود دوباره زیر آخیه می کشند. رئوفی اسمش را در بازجویی عوضی گفته بود ولی کارآگاهی از مجرای اعترافات به هویت اصلی او پی می برد و دو مرتبه او را به بازجویی می آورند. رئیس کارآگاهی به او می گوید:

- شما به ما در همه موارد دروغ گفته اید. حتی در مورد اسمتان و خانواده تان.

او جواب می دهد:

- من چه انگیزه ای برای دروغ گفتن داشتم؟

رئیس آگاهی می گوید:

- حالا معلوم خواهد شد.

و در اتاق بغلی را باز می کند و زن رئوفی را که او را قبلاً با بچه یکساله اش آورده بودند، روبرو می کنند. در این رویارویی بچه تا پدرش را می بیند، بابا گفته و خودش را به بغل رئوفی می اندازد. رئوفی در نقل این ماجرا می گفت:

- رئیس کارآگاهی دیدن این صحنه را تحمل نکرد و نگاهش را به دیوار برگرداند.

البته بعد از این ماجرا رئوفی همکاریهای با شهربانی و دادرسی انجام داده بود.

من، ب. ق. سهند¹ و جامعه حیدر بابا

از طریق یکی از دوستان در اطراف سلسبیل یک اتاق پیدا کردیم. با اینکه ساکنان اصلی این خانه، من و سهند بودیم، بعضی وقتها تعداد کسانی که جایی برای ماندن نداشتند و به دنبال پناهگاهی به آنجا می آمدند، به پنج و ده می رسید. چون از تشکیلات بخاطر مشکلات موجود چشمداشت کمکی نداشتیم و ضمناً بیکار هم بودیم، زندگی به سختی می گذشت. یادم است که کرایه خانه ای که در آن زندگی می کردیم، ماهها عقب می افتاد. از خجالت جرأت روبرو شدن با صاحب خانه را نداشتیم. باز هم یادم هست ما دو تایی مدتها یک جفت کفش و یک بارانی داشتیم، یک شب دزد آمده و آنها را دزدیده بود و ما ویلان مانده بودیم.

ماهها بعد من در یک محضر و سهند در یک تعمیرگاه تعمیر ماشین بافندگی کار پیدا کردیم. شرایط کمی بهتر شده بود و می توانستیم از تبریز مادرها را دعوت کنیم. اوقاتی که من از کارهای سیاسی و اجتماعی فارغ می شدم، با مسائل مربوط به فولکلور و زبان مشغول می شدم. سهند هم خیلی به این کارها علاقه نشان می داد و به من کمک می کرد.

آنروزها که من مجبور به زندگی در تهران بودم و اجازه رفتن به تبریز و به آغوش خانواده را نداشتم، یک بار مرحوم حسینقلی کاتبی که او هم در تهران زندگی می کرد، برای انجام کاری به صورت پنهانی به تبریز رفته بود. من منتظر او بودم. بی شک او از تبریز با اخبار جدیدی برمی گشت و

عطر وطن را با خود می آورد. دکتر کاتبی که از سفر برگشت، در حالی که دستش را به جیبش می برد به من گفت:

- برای تو سوغاتی بسیار زیبایی آورده ام که خیلی تو را خوشحال خواهد کرد. او این را گفت و از جیبش یک سری ورقه دست نویسی شده را بیرون آورده و به طرف من دراز کرد. بعد از آنکه نوشته ها را به من داد گفت:

- من هیچ چیز دیگری نخواهم گفت. خودت بخوان و بین این شعر ها از کیست؟

چشمان من به شعرها خیره شدند: «حیدر بابایه سلام»:
حیدر بابا ایلدیریملار شاخاندا / سنلر، سولار شاقیلدا یوب آخاندا / قیزلار
اونا صف باغلاییب باخاندا / سلام اولسون شوکتوزه، ائلوزه / منیم ده بیر
آدیم گلسین دیلیزه.

حیدر بابا! به گاه رعد و برق/ هنگامی که سیل ها و نهرها روان می
شوند/ و دختران صف کشیده و به آن می نگرند/ بر ایل و تبارتان و شان و
شوکتان سلام/ بادا که در آن دم مرا نیز یاد کنید
بند اول را با اشتیاق فراوان خواندم. دوباره خواندم. بعد به خواندن ادامه
دادم... به بند سوم که رسیدم یک دفعه از دهنم در رفت:
- نکند که شعر از شهریار باشد.
دکتر گفت:

- می دانستم که خواهی فهمید. تو را خدا بین این مرد چه نوشته و چه
آفریده است؟

دست نوشته ها پیش من ماند. قرار شد من از روی آن یک نسخه
نوشته، اصلش را به دکتر برگردانم. نوشته را برداشته به سوی خانه ای

که در آن زندگی می کردم راه افتادم. در اتوبوس به شعر دوباره نظری انداختم.

مصراعها، سطرها، بندها یک به یک از جلو چشمم می گذشتند. خیلی از مصراعها را دوباره و دوباره می خواندم. عطر وطن را فرو میدادم. احساسات، هیجان و حسرت نهفته در جمله ها، قلبم را به لرزه می انداخت. خواه ناخواه چشمانم پر از اشک می شد. سعی در پنهان کردن اشک چشمانم از مسافرین اتوبوس داشتم. ولی ممکن نبود. یکی دو نفر دیدند و غمگین شدند. آخر آنروزها تعداد کسانی که در کوچه و بازار و حتی در اتوبوس محزون می شدند، کم نبود.

به خانه که رسیدم، سه‌ند در خانه بود. شروع به خواندن منظومه حیدر بابا کردم. او با حیرت فراوان یک بار به دهن من و یک بار هم به کاغذهای دستم نگاه می کرد. بعد هم کاغذها را ازدست من گرفته، به گوشه ای رفته و او هم احساساتی شد. لبانش می لرزید. قلب شاعر می لرزید. بدون اختیار من را در آغوش گرفت...

شب بیدار می مانیم. او حیدر بابا را می خواند و من می نویسم. الان بهانه ای برای سرزنش سه‌ند پیدا کرده ام:

- تو همین طور روزهایت را بیخودی می گذرانی. بین این کار با عظمت شهریار باید برای همه مان الگو شود.

- راست می گویی. از خودم خجالت می کشم. خواهم نوشت...

او می نویسد. در زندان دو منظومه بزرگ «آراز» و «خاطره» را روی کاغذ می آورد. می توان گفت که آفرینش اولین جلد «سازیمین سوزو» محصول تکانی است که حیدر بابا در سه‌ند بوجود آورد.

نسخه های دست نویس حیدر بابا با سرعت تمام پخش می شود ولی از چاپ اثر هیچ خبری نیست. این کار چند ماه بعد در تبریز صورت می گیرد و

به صورت غیر قابل منتظره ای از برکت نام شهریار، علی رغم شرایط سخت آنروزها، اثر چاپ شده و به بازار می آید. خط اولین چاپ حیدر بابا نه تاییی بلکه آنرا استاد مشهور خط تبریز میرزا طاهر خوشنویس با خط نستعلیق نوشته و از معارف مشهور آن زمان مهدی روشن ضمیر که معلم فرانسه ما هم بود، یک مقدمه ای بر آن نوشته است که لایق «شهریار» و «حیدر بابا» یش می باشد. اگر بوجود آمدن اثر را که در سایه طغیان احساسات شهریار در آن سالهای سیاه صورت گرفت، اولین معجزه بنامیم، چاپ آن بزبان آذربایجانی دومین معجزه² محسوب می شود.

درهمه جای تبریز و آذربایجان «حیدر بابا» ورد زبانهاست. در این مورد در سالهای 1333- 1336 شمسی در تبریز شاهد دو حادثه شدم که به عنوان شاهد زنده می خواهم آنها را اینجا ذکر بکنم:

اولی موقعی بود که در سال 1333 شمسی زندانی بودم و از تهران به تبریز فرستاده شده بودم. در زندان تبریز یک زندانی سیاسی بنام «محمد باقری» با خط زیبای شکسته و نستعلیق خود نسخه هایی از حیدر بابا را نوشته، اطراف صفحات را زینت داده (منظور زنده یاد فرزانه تذهیب صفحات است- ویراستار) به زندانی هایی که در زندان رفتار خوبی داشتند، یک نسخه هدیه می کرد. از قرار معلوم من هم یکی از اینها بوده ام که یک نسخه هم به من هدیه داد و من آن نسخه را هنوز هم دارم.

دومین حادثه دوباره در تبریز اتفاق افتاد. موقعی که از زندان آزاد شدم، یک زن بیسواد که برای دیدن من آمده بود، از حفظ شروع به خواندن حیدر بابا کرد و چند نفر هم با او هم صدا شدند.

فعلاً از تبریز بگذریم. در تهران هم مفتونهای حیدر بابا همدیگر را پیدا می کردند. یک سال نگذشته بود که در آنجا «جامعه حیدر بابا» تشکیل می شود. در این جامعه خیلی از خادمان معارف و ادبیات از جمله بانی

مدرسه کرو لال ها میرزا جبار باغچه بان (عسگر زاده) مولف خیلی از آثار تاریخی و بدیعی، نصرت الله فتحی (آتشباک- آتش بیگلی)، شاعر و ادیب محمد علی آذری، وکیل معروف عدلیه و نویسنده دکتر حسینقلی کاتبی، خادم اجتماعی دکتر سلام الله جاوید، نویسنده بزرگ گنجعلی صباحی و یکی هم من و سهند شرکت داشتیم. این تعداد رفته رفته بیشتر می شد و مدتی بعد علی تبریزی، مجید حسن زاده (ساوالان) و بعدها هم کسانی - که نامشان در کتابی که از طرف دکتر سلام الله جاوید تحت عنوان «دوستلار گۆروشو» نوشته شده، آمده است- به این جامعه پیوستند. چون در شرایط آنروز ترتیب دادن دیدارها و جلسه ها بسیار سخت بود، این کار با احتیاط و دقت فراوان انجام می گرفت. در جلسات شعرهای تازه خوانده می شد. روی نظیره هایی که در مورد حیدر بابا نوشته شده بود، تأکید می شد. و البته برای ایز گم کردن موسیقی هم نواخته می شد. نتیجه این اجلاس سالها بعد در اثری تحت عنوان «یادی از حیدر بابا» دیده شد. در این اثر شعرها و خاطره ها در مورد شهریار و حیدر بابا جمع آوری شده بود. بوجود آمدن آن اثر در شرایط آن روز حادثه بسیار مهمی بود. در این اثر نصرت الله فتحی بعد از یک مقدمه سی و هفت صفحه ای در مورد شهریار و نوشته های او و بخصوص در مورد بوجود آمدن اولین و دومین حیدر بابا، هر دو متن حیدر بابا را آورده است. در این اثر همچنین منظومه 90 بندی جوشغون (دکتر حسینقلی کاتبی) که با مراجعه به شهریار سروده شده، شعرهای باغچه بان، محمد علی آذری و شاعران دیگر نیز آمده است. در آخر کتاب نوشته ای هم از من تحت عنوان «خصوصیتهای بدیعی حیدر بابا» درج شده است. در آن زمانها چون من با امضای خودم نمی توانستم بنویسم، آنرا با امضای پنهانی (م.

ع. روشن) معرفی کرده بودم. این کتاب و بخصوص این مقاله آن روزها باعث بحث‌های زیادی شده بود.

یک روز از تبریز یک بسته به دست من رسید. بسته حاوی یادداشتهای فراوان و یک کپی از داستانهای دده قورقود بود. تا آنروز با سهند در مورد داستانهای دده قورقود خیلی صحبت کرده بودیم ولی سهند با متن این داستانها آشنا نبود. من دفتر را به سهند دادم. او شب تا صبح بیدار ماند و داستانها را از اول تا آخر خواند. از داستانها خیلی خوشش آمده بود. او از من خواست که داستانها را یک بار هم با هم بخوانیم. ما یک بار هم داستانها را با هم خواندیم. شاید آن روزها سهند تصمیم گرفته بود این داستانها را به حالت شعر در بیاورد. سهند تصمیم گرفته بود که اثر جاودانی خود «سازیمین سؤزو» را بیافریند.

زندگی من و سهند در یک منزل، با دستگیری مجدد من در سال 1333 شمسی به پایان رسید.

توضیحات:

1- بولوت قارا چورلو (ب. ق. سهند) متولد سال 1304 شمسی در کنار شعرانی چون محمد حسین شهریار و حبیب ساحر همانند ستاره ای در آسمان شعر و ادب آذربایجان می درخشد. چاپ کتاب «سازیمین سؤزو» در سال 1343 شمسی همانند انتشار پوئمای جاودانی «حیدر بابا» ی شهریار حادثه فرهنگی و سیاسی بزرگی برای آذربایجانها محسوب می شد. یک نسل از مبارزین ملی- دمکراتیک آذربایجان با این اشعار قدم به

میدان مبارزه گذارده و عده ای از آنها با ترنم اشعار شهریار و سپند در مقابل جوخه های اعدام رژیمهای پهلوی و اسلامی ایستادند. مجموعه ای از آثار این شاعر بزرگ تحت نام «دده مین کتابی» 2001 میلادی در کشور سوئد به چاپ رسیده است. کتاب مجموعه ای از آثار جاودانی شاعر بزرگ معاصر آذربایجان همانند بخش هایی از «سازیمین سؤزو»، «دده مین کتابی» و «قارداش آندی» را در بر می گیرد. مقدمه شعر گونه کتاب را هم‌رزم شاعر، زنده یاد فرزانه نوشته است. ب. ق. سپند در سال 1356 در تهران درگذشت.

زندادان قزل قلعه

بهار سال 1336 شمسی، بهار زودرس و شکوفایی بود. آیا این واقعاً چنین بود یا به نظر من که بعد از چند سال زندان، کشمکشها، آزردهای جسمی و روحی اکنون فارغ و رها بودم، چنین جلوه ای داشت. شادابی برگهای درختان و طراوت شکوفه ها به احساسم نشاط و آرامش می بخشید. در سراغ ساعتهای فراغت بودم که به آغوش طبیعت پناه برم؛ به زیباییهای خلقت خیره شوم و از تماشای گلها و ریاحین که تا به یاد دارم همیشه مفتون و دلدادۀ آنها بودم، لذت ببرم.

حوادث و رخدادهایی که بخصوص در این سالهای اخیر با آنها درگیر بودم، به نظرم پایان یافته می آمد و تصور اینکه ممکن است رخداد های پیش بینی نشده ای در راه باشد، بعید می نمود. روز پنجشنبه 19 اردیبهشت بود. عقربه های ساعت به 12 نزدیک می شد و همه آمادۀ رفتن بودند. چند نفری از همکاران، برای روز جمعه برنامه کوه پیمائی داشتند و به من نیز پیشنهاد کردند که همراهشان باشم. تشکر کردم و گفتم که تازگی اتاقی در خیابان شکوفه اجاره کرده ام و مادر هم چند روزی است از تبریز آمده تا آنجا را روبراه کند. (در این زمان زنده یاد فرزانه در شرکت برقی که متعلق به حاجی خوئی بود، کار می کرد- ویراستار)

در همین اثنا یک سرهنگ نیروی هوائی که بعداً کاشف به عمل آمد اسمش سرهنگ نقشینه و از عوامل رکن 2 ارتش است، از در وارد شد. در حالیکه نگاهش روی چهره ها می گشت، اسم مرا بر زبان راند. من گفتم:

- بفرمایید.

با لحن ناشیانه گفت:

- من آمدم پول برق را به پردازم. می گویند صندوق تعطیل شده است. گفتم:

- خوب، مادامی که تعطیل شده، کاری نمی شود کرد. وانگهی ... می خواستم بگویم که شما باید به رئیس صندوق مراجعه کنید که او از بازوی من گرفت و مرا با خودش بسوی در کشاند. وارد راهرو که شدیم، آنجا یک سر گروهبان ارتشی مسلح ایستاده بود. به پا گرد طبقه پایین که رسیدیم، دیدم که یکی دیگر هم آنجا است. مرا به یک جیب راهنمایی کردند. چشمانم را بستند و راه افتادند. تا من افکارم را جمع کنم و احتمالات این بازداشت پیش بینی نشده را بسنجم، جیب در خیابان سوم اسفند جلو دادستانی ارتش ایستاد. آنها مرا به درون ساختمان بردند و وارد اتاقی وسیع که در دو طرف آن دو میز گنده گذاشته بودند و پشت هر کدام از آنها یک سرهنگ نشسته بود، بردند. مرا در همان اتاق نشانند. یکی از سرهنگها مشغول دفتر و دستک خود بود ولی دومی با نگاه هیزش مرا برانداز می کرد و زیر لبی من و من کرد که:

- فقط تو یکی مونده بودی، که ترا هم آوردند. حرفهایش کنایه آمیز بود. حدس زدم که کسان دیگری را نیز آورده اند. در قفسه بندیهای اطراف اتاق انبوهی از کتب، نشریات و روزنامه های حزب توده چیده شده بود و می شد حدس زد که اینجا یک اتاق کارشناسی است. ساعت دوازده شد و سرهنگها عازم رفتن بودند که من از آنها پرسیدم:

- با من چه کار داشتید که اینجا آوردید؟

یکی از آنها گفت:

- تیمسار شما را خواسته اند.

چند دقیقه بعد همان سرهنگ آمد و مرا به اطاق روبرویی هدایت کرد. همان طور که حدس زده بودم، آنجا با قیافهٔ تکیده و عبوس سرلشکر آزموده روبرو شدم. او مرا ورنده کرد و گفت:

- بگیر بشین.

من نشستم و سرهنگ نقشینه مثل مجسمه در مدخل اطاق ایستاده بود. آزموده از پشت میز بلند شده و در چند قدمی رو در روی من ایستاد و گفت:

- آذربایجان را به آشوب کشیدی و آنوقت با اسم مستعار آمدی که اینجا را هم به آشوب بکشی؟ کور خوندی.

بعد یک برگ کاغذ پیشم گذاشت و گفت:

- تمام روابطت را باید بنویسی.

گفتم:

- من در تمام مدتی که در تهران بودم غیر از روابط خانوادگی و روابط کاری هیچ نوع رابطه نداشته ام.

و قلم را روی کاغذ هل دادم. جلوتر آمد و با نوک چکمه چند ضربه به ساق پایم نواخت. ضربه ها درد آور بودند. در یکی از لگد پرانی هایش بی اختیار پاشنهٔ کفشش را گرفتم. چیزی نمانده بود بر زمین بیافتد که سرهنگ نقشینه حایل شد. آزموده طرف میزش رفت، چیزهائی روی کاغذ نوشت و داد دست سرهنگ نقشینه و برگشت به من گفت:

- می برندت قزل قلعه آنجا عقلت سر جایش می آید. آن موقع می نویسی.

سرهنگ نقشینه مرا به محوطهٔ دژبان برد. آنجا ماشین زندان منتظر بود. مرا سوار کردند. علاوه بر من، سه یا چهار نفر دیگر را هم پیش از من سوار کرده بودند و مراقب بودند که ما همدیگر را نبینیم. وقتی به قزل

قلعه رسیدیم ما را یکی یکی پیاده کرده و باز هم هر کدام را رو بدیوار نشاندند. بعد از تفتیش بدنی و گرفتن پول و اشیاء غیر مجاز و نثار چند مشّت و لگد و پس گردنی ما را به داخل زندان برده و هر کدام را به یکی از انفرادیهای دست راستی قلعه چپاندند. من به سلول 13 افتاده بودم که بغل دستشوئی بود. رطوبت تا کمرکش دیوارهایش بالا آمده بود. در بیرون در باره این سلول و عباراتی که به وسیله زندانیان در دیوار های آن نوشته شده است، شنیده بودم، ولی چون سلول چراغ نداشت، هیچ چیز قابل رویت نبود. ناچار نگهبان را صدا زدم و گفتم:

- اینجا چراغ ندارد.

نگهبان گفت:

- حتماً سوخته است. می گم بیان عوض کنند.

چند دقیقه بعد یک گروهبان 3 آمد و گفت:

- ها، چیه؟

وحناتش نشان می داد که از شکنجه گرهاست. گفتم:

- اینجا چراغ ندارد.

- خیلی خوب پول داری بده، برم لامپ بخرم و بیارم عوض کنم.

- پول لامپ را من چرا باید بدهم؟

- بس کی باید بدهد؟ من باید از جیب خودم بدهم؟

نخواستم باهاش کلنجار برم. چون ممکن بود مرا به سلول دیگر یا اساساً محل دیگری منتقل کند. در آن صورت نمی توانستم نوشته هائیرا که بر روی دیوارهای سلول نقش بسته بود، ببینم. هنگام بازداشت همه پولی را که همراه داشتم از من گرفته و فقط بیست تومن آنرا به من داده بودند. همان را دادم و گفتم:

- بیا بگیر لامپ را بخر و بقیه آن را بیار.

لامپ را آورد ولی از بقیه پول خبری نشد. بعد از پرس و جو معلوم شد که لامپ را از انبار آورده و بیست تومن را به جیب زده است. این کار از طرف یک مأمور رده پائین در شرایطی بروز می کرد که مقامات امنیتی و مسئولین زندان قزل قلعه آنجا را لقب «ندامتگاه» داده بودند و به عنوان یک زندان نمونه آنرا در کوس و کرنا می دمیدند. وقتی اقامت ما آنجا طولانی شد، متوجه شدیم که چه رذالتها و دله دزدیهائی در آنجا اتفاق می افتد. بعنوان مثال از مواد اصلی جیره ای که بطور خشک به زندانیان داده می شد - یعنی گوشت، برنج و روغن - کش رفته، چلو خورشی از آنها پخته و آن را تقریباً به اجبار به زندانیهای که ملاقات نداشتند به بهای دلخواه می فروختند. این بی قانونی با خود سربها و اعمال ناهنجار استواری بنام جهانگیرزاده - که یکی از شکنجه گران بی چشم و روی سادیست، انسان آزار و خودنمایی که در آنجا حاکم بود- تکمیل می شد. همو بود که هر زندانی تازه وارد را به مشقت و ناسزا می گرفت و کاملاً مشخص بود که از این حرکات ضد انسانی لذت می برد.

من در چند روز اول بازداشت - که هنوز هویت کسانی را که با هم به قزل قلعه تحویل داده شده بودیم، کشف نکرده بودم- در حقیقت از علت بازداشتم بی خبر بودم. در این مدت بسیار اندیشناک و حتی دلواپس بودم. ولی بعد از گذشت چند روز که مرا برای بازجوئی نخواستند و بالاتر از آن فردی را که موجب این گرفتاری شده بود، برحسب تصادف دیدم، همه چیز برایم روشن شد. معلوم شد که این آدم بوده که مرا و آن یکی ها را به هچل انداخته است. البته او چه بسا در مدتی که در تهران بطور قاچاقی زندگی می کرده با اینان سر و کار داشته ولی با من که برای اولین و آخرین بار هفت سال پیش یکی دو بار و گذرا او را دیده بودم، چه ارتباطی داشته که منجر به لو دادن من شده است؟ بعد از مدتی که ما را

با هم به هواخوری به محوطه زندان آوردند، اولین سئوالی که از او کردم همین واقعیت بود. او گفت:

- مرا خود آزموده بازجوئی کرد و بعد از آنکه من همه چیز را زیر شلاق، مشت و لگد اعتراف کردم، آزموده گفت: "خوب اینها همه درست، ولی تو باید کسیرا که در حرکت آذربایجان دست اندر کار است، معرفی کنی تا آزادت کنیم بروی و دیگر از این غلطها نکنی."
به او گفتم:

- پس تو در برابر وعده آزادی خودت مرا هم به اینجا کشاندی؟ واقعاً شرم آور است...

در همان حال که با او حرف می زدم خیال تیزپر مرا به تبریز هفت سال پیش برگرداند. آنروزها «جمعیت هواداران صلح» در تبریز به فعالیت آغاز کرده بود و جنب و جوش عجیبی میان جوانان و حتی همه اقشار مردم راه افتاده بود. در آن روزها در محلات و سازمانها برای پیش برد کار صلح کمیته های مختلفی تشکیل می شد و من مسئولیت این کمیته ها را به عهده داشتم. یک روز همین آدم هم آنجا ظاهر شد. چند نفری آمدند و تذکر دادند که ایشان صلاحیت آمد و رفت به اینجا را ندارد و اجازه بدهید که ما به او گوشزد کنیم. من به آنها گفتم که شما کاری نداشته باشید، محول کنید به من. و به یکی از دانشجویان هم گفتم که شما به این آقا بگوئید که بعضی ها از دیده شدن ایشان در اینجا ناراحتند و بهتر است اینجا ها پیدایش نشود. تو نگو این دانشجو هم با او هم کاسه است و هوای همدیگر را دارند. او را می کشد کنار و می گوید فلانی گفت اینجاها پیدایت نشه.

رخدادها پشت سر هم رخ می دهند. من و بسیاری دیگر گرفتار می شویم. این آقائی که صلاحیت اشتراک در جمعیت علنی صلح را نداشت،

به سازمان مخفی فرقه راه می جوید و چه بسا به یاری همان رفیق هم کاسه اش از مسئولین کمیته سازمان مخفی فرقه دمکرات آذربایجان در شهر میانه می شود. آنجا هم در نتیجه لودگی و دهن لقی لو می رود و با استفاده از فرصت در رفته و عازم تهران می شود. وقتی به تهران می رسد به دکتر صارمی که عضو دیگر کمیته شهر میانه بوده، پیام می دهد که در تهران آواره مانده و ناگزیر به برادرزاده اش که در خیابان سوم اسفند مغازه لوازم برق دارد، روی آورده است. ولی خانه او جای امنی نیست و ممکن است هر آن به سراغش بیایند و توقیفش کنند. دکتر صارمی به دوست همدوره خود دکتر بهادری سفارش می کند که هوای او را داشته باشد. برای او خانه ای بگیرد و برایش از مغازه لباسفروشی که متعلق به برادر سرگرد عزیزی شهید است، لباس تهیه کند. وقتی همه این کارها انجام می شود، باز لودگی و سر به هوائی بابا گل می کند و به مغازه برادرزاده اش رفته و آنجا پشت سر بعضی از افسران حرفهای ناموسی روا و ناروا می زند. یک روز به یکی از همین افسران بر می خورد و او یقه اش را گرفته و تحویل دادستانی ارتش می دهد. من نیز مثل دیگران خبر گیر افتادن او را در روزنامه خوانده بودم ولی آنچه را که به فکرم خطور نمی کرد، آن بود که در اولین بازجویی به همه این جزئیات اعتراف بکند. وقتی آزموده به او پیشنهاد می کند اگر کسی را که فعلاً در مسائل آذربایجان موثر است، معرفی کند از کتک رها و آزاد می شود، خیلی راحت و بی دغدغه از من و یکی از بچه های تبریز که او را یکی دو بار با من دیده بود، نام می برد.

البته ماجرا با بازداشت این چهار نفر یعنی من، آن همشهری، آنکه لباس فروخته بود و خود حمید تمام نشد. چند روز بعد دکتر صارمی را که بعد از لو رفتن شاخه میانه به سرعت درخواست انتقال کرده و به کرمان منتقل

شده بود، با هواپیما آورده و تحویل دادند. دکتر بهادری را هم از تهران آوردند. بدین ترتیب اکیپ تکمیل شد. آن دوتای آخری را خیلی بیشتر اذیت کردند. چون حمید آنها را به مأموران شکنجه پولدار شناسانده بود و همین بود که مخصوصاً دکتر صارمی را همان جهانگیر زاده زیر مشتی و سیلی و لگد انداخت و فغانش را در آورد. ولی آنها که دو متهم اصلی پرونده بودند، چون یکی خواهر زاده آقای حشمت الدولة والاتباء وزیر دربار بود و دیگری پشتیبانش احمد بهادری - که اوهم ظاهراً با دربار روابطی داشت - نماینده مجلس بود، قبل از دیگران آزاد شدند. دکتر صارمی به تقاضا هانتیهائی که دیده و کتکی که خورده بود، هنگام خداحفاظی گفت:

- هر کاری از دستم بیاد انجام می دهم.

من به او گفتم:

- به دانی ات بگو اینجا به نام «ندامتگاه»، «جنایتگاهی» را به وجود آورده اند که از جهنم هم بدتر است.

او حتماً قضیه را بازگو کرده بود. چونکه سه چهار روز دیگر هر دو معاونین انگلیسی و آمریکائی ساواک با گروهی از بازجویان و بازرسان ریختند آنجا و قزل قلعه را از حیطة حاکمیت دادسرای نظامی و زندان دژبان درآورده و به ید قدرت ساواک سپردند. بعداً هم بلافاصله زندانیان هنگ زرهی را که اکثراً از رهبران سرشناس حزب و افرادی که اتهام قتل افراد مشکوک حزبی (سخن از حذف فیزیکی توده ای هائی است که مشکوک به همکاری با پلیس بوده و توسط گروهی به رهبری خسرو روزبه از بین برده شدند - ویراستار) را یدک می کشیدند، با کادر انتظامی آنجا که فرمانده شان سرگرد جناب و پرچمدارشان استوار ساقی بود، به قزل قلعه انتقال دادند. به این ترتیب مدت اقامت ما در قسمت انفرادی و عمومی زندان قزل قلعه چندین ماه طول کشید و در اوایل پائیز ما تحت الحفظ به تبریز اعزام شدیم

تا در اختیار دادسرای نظامی آنجا قرار گیریم. البته شاید بهتر می بود من چیزهائی درباره ساختار قزل قلعه می نوشتم. ولی این مطالب در منابع مختلفی آمده و بعلاوه به نظر می رسد که صحبت درباره اشخاص و افراد و روابط جالبتر باشد تا پرداختن به عرض و طول سلولهای انفرادی یا سکو بندی بندهای عمومی و صحن حیاط و شکنجه گاه که اصطلاحاً به آنجا حمام می گفتند. لذا بهتر است از برهه ای که در آنجا بودیم، سخن به میان آوریم. از یادواره های به یاد مانده از انسانها سخن گوئیم.

***

اولین چیزی که در بدو استقرار در انفرادی با آن روبرو شدیم مربوط به دو نفری است که آزادانه به همه جا سر می کشیدند و با همه سر به سر می گذاشتند. یکی موجود لومپن و رذلی بنام اختیار بود که در توطئه یک پرونده سازی علیه گروهی از اهالی آستارا دخالت مستقیم داشت. دومی آدم داش مسلک کرمانشاهی بود که در قاچاق اسلحه شرکت داشت. این دو نفر هر کدام خمیره ای متفاوت و متضادی داشتند که یکی زاینده نfert و آن دیگری فزاینده حرمت بود.

بعد از کودتای 28 مرداد که روابط ایران و شوروی در اوج بحران بود و هر دو حکومت از شانتاژ و تهمت علیه همدیگر فرو گزار نمی کردند، تمایلی در طرفین دعوا به وجود می آید که این بحران را تا حدی تسکین دهند. گویا صحبت از مسافرت احتمالی شاه به شوروی هم در میان بوده که آمریکاییها شتابزده تشکیل یک اداره ضد اطلاعات را توصیه می کنند. عملکرد اصلی این اداره می بایست بر هم زدن این تمایل باشد. این اداره برنامه هایی برای این منظور تهیه و بدست ایادیش به مرحله عمل در می آورد. یکی از این برنامه ها تشکیل یک شبکه از مردم آستارا در رابطه با ایجاد یک حکومت جمهوری متکی به شوروی بود. این امر منتهی به

بازداشت بالغ بر صد نفر شد. اینها یا از مردم عادی بودند و یا احیاناً کسانی بودند که در گذشته عضویت فرقهٔ دمکرات آذربایجان را داشته و یا هوادار آن بودند. آنها را به تهران انتقال دادند. آنها برای اعتراف به چیزهاییکه مد نظر ادارهٔ ضد اطلاعات بود، زیر شکنجه های وحشتناک قرار گرفتند. از جمله اتهامات آنها ارتباط با اتحاد جماهیر شوروی از طریق دستگاههای گیرنده و فرستنده¹ و دریافت مقادیر زیادی اسلحه و مهمات از آن کشور بود. اینها می بایست دولتی تشکیل می دادند که رئیس جمهور آن شخصی بنام بادکوبه ای بود و کسانی هم از اینان می بایست پست وزارت داشته باشند.

کسیکه برای آغاز این عملیات در نظر گرفته بودند همین اختیار بود. او که معمولاً کارهای پادوئی برای مأمورین دولتی که به آستارا می آمدند انجام می داد و در میان مردم هم به دلقکی و کار چاق کنی شناخته شده بود، عامل اجرای مقدمات این توطئه می گردد. او به تهران می آید و بعد از پرسه زدن در تهران به بنگاه معاملات ماشین بادکوبه ای مراجعه کرده و به او می گوید که: " آقای بادکوبه ای آمده ام. تهران خرجیم تمام شده است. به گاراژ بنویسید مرا بدون کرایه به آستارا ببرند." بادکوبه ای که در یکی از شرکتهای مسافربری سهمی داشته، می نویسد که او را مجانی به آستارا ببرند. در همین موقع هم بادکوبه ای برای انجام ضرورتی از مغازه بیرون می رود و اختیار از فرصت استفاده کرده، چند ورق از دفتر مارکدار بنگاه را می کند و در جیب خود قایم می کند. وقتی بادکوبه ای بر می گردد، او تشکر کرده بیرون می آید و اوراق سفید را در اختیار عوامل ضد اطلاعات می گذارد.

آوردن موارد اتهامی افراد بازداشت شده و تلاشهای خانواده های آنها خود تراژدی تکان دهنده ای است. لیکن من در اینجا به نقل گفته های بادکوبه

ای و هنر آموز نقاشی کاوه داداش زاده بسنده می کنم. بادکوبه ای می گفت: " مرا بعنوان رئیس جمهور این توطئه کاذب در نظر گرفته بودند و تمام تلاششان این بود که من این اتهام را بپذیرم." البته همینجا بعنوان حاشیه باید گفت که بادکوبه ای از لحاظ قد و قواره رسا و چهار شانه، چشمانی گِیرا و ابروانی پرپشت داشت و سکناتش چیزی از رئیس جمهور کم و کسر نداشت و بنا براین اعطای این عنوان به او زیاد هم بیجا نبود. او می گفت: " مرتب مرا به بازجوئی می بردند و انواع وسایل شکنجه را که تازه وارد کرده بودند، روی من آزمایش می کردند. از جمله آنها یکی هم تاس کلاه برقی بود که تا به سر آدم می گذاشتند و به برق می زدند آنچنان پوست سرم را می فشرد که تحمل آن را نمی آوردم." او در این ضمن سرش را نشان می داد که شکاف چرکی ای در آن ایجاد شده بود که با گذشت ماهها هنوز هم التیام نیافته بود. او ادامه می داد: "من بعضاً آنچنان مستأصل می شدم که می گفتم خیلی خوب هرچه بگوئید می نویسم و آنها چیزهائیرا که می خواستند، دیکته می کردند و من می نوشتم و امضاء می کردم. ولی وقتی به سلول بر می گشته دراز می کشیدم، با خود می گفتم آخر تو به چه حقی آن چیزها را نوشتی که در آنها از اشخاص و افراد اسم برده شده است. فردا تو برای آنها و عائله شان چه جوابی خواهی داد. روز دیگر که دوباره برای ادامه بازجوئی می بردند تا قلم را بدست می گرفتم روی نوشته های دیروز قلم می کشیدم و در زیر ورقه می نوشتم اینها همه دروغ و بهتان است و بزور تهدید و شکنجه نوشته شده است. دوباره دست بند قپانی و آویختن سرنگون از سقف تکرار می شد و فحش و ناسزا بر سر و رویم می بارید."

بادکوبه ای با اینهمه تحمل پذیری آدمی بسیار ساده و خوش باور بود. یکی از هم پرونده هایش داریوش ابراهیمی که وکیل دادگستری و جزو

دستگیر شدگان بود، روزی در بازگشت از بازجوئی به بادکوبه ای سفارش می فرستد که مرا در فشار قرار دادند که اقرار کنم من با بادکوبه ای قرار ملاقات داشتم و پارول ملاقات این بوده که من می بایست می گفتم "چای گروانکه ای چند است؟" و تو باید جواب می دادی «5 ریال». اگر از بادکوبه ای هم پرسیدند همینطوری بگه. بادکوبه ای این را هم نوعی نیرنگ می پندارد و وقتی از او سؤال می کنند که ابراهیمی پیش شما می آمد و می گفت «چای گروانکه ای چند است» تو چه جواب می دادی؟ او می گوید: "چه جوابی می خواستید می دادم؟ پسر مگر چای گروانکه ای 5 ریال پیدا می شه؟"

ماجرای هنر آموز نقاشی کاوه داداش زاده جالبتر است. او در تمام مدتی که این توطئه طرح ریزی می شد، در زندان بود. وقتی بگير ببند در آستارا شروع می شود، او با سلام و صلوات و سرود خوانی همزنجیران و تودیع با وی آزاد می شود و بی خبر از همه جا تصمیم می گیرد قبل از هر چیز در آستارا به دیدار خانواده و کسان خود برود. او می گفت: "وقتی از اتوبوس پیاده شدم، آستارا خیلی سوت و کور بود. خواستم اول به خانه برادر بزرگم سر بزنم. وقتی زنگ زدم زن داداش در را باز کرد و سراسیمه گفت: چرا آمدی؟ همه را گرفتند. پرسیدم چرا؟ گفت: چرایش را کسی نمی داند. زود از همان راهی که آمده ای برگرد و گرنه ترا اگر ببینند گرفتار می شوی."

کاوه بر می گردد ولی گرفتار می شود. او را به تهران بر می گردانند. زندانیان از او می پرسند:

- چرا دوباره برگشتی؟

او جواب می دهد:

- من برنگشتم. آنها برم گردانند.

کاوه در بازجویی عوامل اطلاعات چیزی گردن نمی گیرد. ناچار دو بازجو از ساواک عاریه می گیرند تا شاید آنها بتوانند او را وادار به اعتراف کنند. ساواکی ها کاوه را از پاهایش می آویزند و می گویند تا اعتراف نکنی بهمین حال خواهی ماند. کاوه می گوید: "چه چیزی را اعتراف کنم؟" می گویند: "همان چیزها را که اینها (بازجویان ضد اطلاعات) می خواهند." معلوم می شود که آنها موارد اتهام را از ساواکیها هم پنهان نگه داشته اند.

هیاهوی این توطئه در همه جا پیچیده و خانواده های زندانیان به تلاش و تقلا می افتند. سرانجام پرونده به دادسرای ارتش محول می شود و خود آزموده پرونده را بررسی کرده و مسئولان ضد اطلاعات را می خواهد و می گوید: "من درگرفتن اعتراف ختم روزگارم، ولی این نوع پرونده سازی از عهده ام بر نمی آید. شما در این پرونده برای هفده فقره دستگاه گیرنده و فرستنده اعتراف گرفته اید!!..."

ما که در قزل قلعه بودیم، گروهی از متهمان آستارا هنوز هم آنجا بودند. این اختیار رذل در بین آنها بود و ککش هم نمی گزید. اگر از جانب زندانبانان مأموریت خبر چینی به او محول می شد با جان و دل انجام می داد. نقطه مقابل او داشی کرمانشاهی بود که چهره متفاوتی داشت. او را به اتهام قاچاق اسلحه گرفته بودند و سرگرد صیادیان رئیس وقت زندان به اقتضای همشهری گری او را در قزل قلعه نگاهداشته بود. داشی به همه جا سر می کشید و با همه خوش و بش می کرد و در باره مجموع زندانیان سیاسی و تک تک آنها دیدگاه خود را داشت. با آنها که ضعف نشان داده و دیگران را لو داده بودند، میانه خوبی نداشت و از خشونت و کارهای افراطی و آزار دهنده جهانگیر زاده خوشش نمی آمد. از روزی که ساقی جایگزین جهانگیرزاده شد، با او خوب تا می کرد. چونکه هر دو

داشی وار بودند. روزی داشی کرمانشاهی بر می گردد و به ساقی می گوید:

- ساقی، می دونی مطلب چیه ؟ اینها (زندانیهای سیاسی) مرا به کمون خودشان راه می دهند و سر سفره خودشان می نشانند. آنچه که می خورم گوارای وجودم نمی شه. من نه ملاقاتی دارم و نه پول و پله ای در بساطم است که سهمی ولو ناچیز به کمون آنها بدم. اگر می شد من ملاقاتی با طیب حاج رضایی داشته باشم، از او پول و پله ای می ستاندم.

ساقی بر می گردد و به او می گوید:

- اینکه کاری ندارد. یک روز آماده شو می برمت پیش طیب. روزی را معین می کنند و ساقی داشی را همراه خود به میدان تره بار تهران می برد. طیب تا داشی را می بیند می گوید:

- داشی بابا تو کجائی؟ ما تمام زندانها را زیر و رو کردیم. کسی سراغ تو را ندارد.

داشی می گوید:

- ای بابا من که تو این هلفدونیا نیستم. من جایی هستم که باشندگان آنجا هفتصد هشتصد سال درس خوانده اند.

طیب می گوید:

- داشی مگه عمر آدمی چقدره که بتونه اینهمه سال درس بخونه؟

- سر جمع سالهائیکه آنها درس خوندند از این هم بالا می زنه.

طیب، داشی و ساقی را می برد کافه. کله هایشان گرم می شود و یکوقت می بینند هوا داره تاریک می شه. از طیب خداحافظی می کنند و ساقی به داشی می گه:

- داشی تو برو زندان و بگو که ساقی کار داشت و رفت.

دو نفر گروهیان زیر فرمان ساقی به شدت دلوایس بودند که نکند داشی ساقی را قال بگذارد و در برود که داشی از دروازه قزل قلعه سلانه سلانه وارد می شود. همگی پیش می دوند. می پرسند:

- داشی پس ساقی کو؟

- ساقی کار داشت و رفت. به من گفت خودم تنهائی بیایم.

فردایش که ساقی می آید آن دو نفر گروهیان می پرسند:

- ساقی این چه کاری بود که کردی؟

ساقی گفته بود:

- شما اول بروید آدم شناسی بخوانید. بعداً...

از اعضای کمیته مرکزی که از هنگ زرهی به قزل قلعه منتقل شدند، تنها سه نفر یعنی دکتر یزدی، دکتر بهرامی و مهندس علوی و از افرادی که متهم به قتل افراد مشکوک حزبی بودند چهار نفر یعنی سروان عباسی، سروژ استپانیان، آرسن برخورداریان و احمد رضوانی بجای مانده بودند. بقیه اعضای کمیته مرکزی و حتی کمیته ایالتی تهران یا قبلاً از ایران خارج شده و یا بعد از بازداشت بدون محاکمه آزاد شده و حتی افرادی از آنها در نوشتن کتابهایی مثل «سیر کمونیسم در ایران» به همکاری با ساواک متهم بودند. علاوه بر اینها افرادی نیز بودند که تا حد کمیته ایالتی ارتقا یافته و گرفتار شده بودند. عده ای افراد متفرقه نیز در ترکیب این جمع بودند که گروه آستارانیها در این میان اکثریت داشتند.

وقتی افراد انتقالی از هنگ زرهی را آوردند، سه نفر عضو کمیته مرکزی را به عمومی فرستادند ولی چهار نفر متهم مشکوک به قتل افراد را به انفرادی هدایت کردند. آنها و مخصوصاً از جمع چهار نفر سروان عباسی نسبت به این رویه معترض بود و بگو مگویش موجب دخالت سرگرد صیادیان رئیس زندان شد. عباسی پشت در انفرادی که من در آنجا بودم،

به شدت گله می کرد که: "جناب سرگرد بعد از چهار سال باز انفرادی؟ صداقت من مثل اینکه برای مقامات امنیتی محرز نشده است." با وجود این او را هم مثل سه نفر دیگر به انفرادی انداختند، اما مثل اینکه صداقت او و سروژ استپانیان برای مقامات حاکمیت محرز شده بود که این دو تا را بخشیدند و آرسن برخورداریان و احمد رضوانی را به جوخه اعدام سپردند. با اینکه این چهار نفر نسبت به رهبری حزب عاصی و موضع پرخاشگران داشتند، لکن نحوه این عصیان و پرخاشگری دو نفر آزادی باز یافتگان با اعدام شدگان متفاوت و تا حدی متضاد بود. این تفاوت و تضاد را در برخوردی که هر کدام از آنها با مقامات امنیتی داشتند، می شد به عیان شاهد بود.

آنروزها مرسوم گشته بود که زندانیان سیاسی مقیم «ندامتگاه» وادار به نوشتن نامه دسته جمعی می شدند و در آن ضمن نثار فحش و بدو بیراه به حزب توده از مقامات عالی‌تر تجلیل می کردند. ظاهراً روز 28 مرداد نزدیک بود و می بایست این اصل اجرا می شد. سرگرد صیادیان رئیس ندامتگاه در مرخصی بود و استوار جهانگیرزاده که خود را نماینده بلافاصله او می دانست، خود رأساً به این کار دست می یازد و نامه ای تهیه می کند و به امضای زندانیان می رساند. این نامه را به مهندس علوی می دهند که امضا کند، ولی او از امضای نامه خودداری می کند. جهانگیرزاده وقتی خودداری مهندس علوی را می بیند، آرسن را صدا می زند و نامه را می دهد دست او که برود و امضا را از او بستاند. لاکن آرسن از این کار استنکاف می کند و می گوید: "من این کار را نمی کنم. من یک زندانی هستم و او هم یک زندانی است و من حق ندارم او را به این کار وادارم." وقتی کار به اینجا می کشد، سروژ هم همانجا بوده است. او نامه را از جهانگیرزاده می گیرد، راست می رود پیش علوی و می گوید:

- این را امضا کن.
 علوی جواب میدهد:
 - قبلاً آوردند و من گفتم که امضا نمی کنم.
 سروژ خشم آگین می گوید:
 - تو بیخود می کنی.
 و شترق می خواباند بیخ گوش پیرمرد و می گوید:
 - ما تا کی باید ادا و اطوار شما را تحمل کنیم؟...
 در قزل قلعه شایع بود که احمد رضوانی را خواهر سروژ که به منظور شناسائی او سوار ماشین مأموران ساواک در شهر می گشته لو داده است.
 رضوانی علیه سروژ هیچ واکنشی نشان نمی داد ولی سروژ به پرو پای او می پیچید و می کوشید او را در برابر دیگران بی ارزش نشان دهد.
 آرسن خمیره متفاوتی داشت. نظیر فولاد محکم بود. مدت‌ها راننده کمیته مرکزی بود. بعد از 28 مرداد 32 گرفتارمی شود و بعد از تحمل شکنجه و شلاق به جنوب تبعید می شود. بعد از لو رفتن شبکه های حزبی او را دوباره به تهران بر می گردانند و او منتظر سرنوشت خود بود. بعد از امتناع او از گرفتن امضاء از مهندس علوی، او را یکی دو روز به انفرادی فرستادند و بعد که به عمومی برگشت علوی خواست تشکری بکند، ولی او مجال نداد و با تأثر عمیق گفت: "ای کاش آنروزها که من شما ها را به این طرف آن طرف می بردم، ماشین را به تیر چراغ می زدم و خودم و شماها را از بین می بردم، تا شاهد این روزها نباشیم." من شاهد زنده این صحنه مکالمه بودم.
 در آن برهه ما در زندان قزل قلعه از بازداشتیهای حزب توده ایران اعم از آنانکه اظهار ندامت کرده و وفاداری خود را نسبت به رژیم اعلام کرده ولی

هنوز آزاد نشده بودند و یا آنانکه هنوز این کار را انجام نداده بودند و در تلاش رهائی خود بوده و تنها به آزادیشان می اندیشیدند، رفتار گوناگونی را شاهد بودیم. چه بسا بعضی از آنها روابطی با عوامل ساواک داشتند و مظاهر آن را در روزیکه انتظامات زندان را از عوامل دادستانی ارتش و دژبان گرفته و به مأمورین ساواک دادند، برای العین دیدیم. ما شاهد آن بودم که چگونه هر بلبلی با گلی نجوا داشت!!.

یکی از رخدادهای استثنائی که در ایام اقامت ما در قزل قلعه پیش آمد، انتقال خسرو روزبه از بیمارستان به آنجا بود. روزبه در سر قرار لو رفته و وقتی احساس کرده بود که در محاصره است، به مقاومت مسلحانه دست زده بود. ولی پلیس خودش را قاتی جمعیتی کرده بود که به سر و صدا بیرون آمده بودند و از همانجا تیراندازی کرده بود. روزبه بخاطر اینکه احتمال خوردن تیر به مردم عادی وجود داشت، تیراندازی را قطع کرده بود. در عین حال او از آنچنان خونسردی برخوردار بود که نام کسی را که همراه پلیس بوده و خسرو را به آنها نشان داده بوده نوشته و به گوشه و کنار محل در گیری انداخته بود.

این خبر که به گوش جهانگیر زاده رسید، یک علم شنگه ای راه انداخت که آن سرش ناپیدا بود. او خود این استنباط را کرده و یا یکی به او گفته بود که روزبه را به قزل قلعه می آورند. سینه سپر کرده و با اون صدای نخراشیده اش امر و نهی می کرد. البته تا آنجا که به یاد دارم روزبه را که در تیراندازی سخت زخمی شده بود به قزل قلعه آوردند ولی این کار در دوره نظامت ساقی انجام شد. او را که قادر به حرکت نبود، بطور انفرادی بستری کرده بودند. و چون ملاقاتی نداشت هرگاه زندانیان عمومی می خواستند میوه یا نوشیدنی برایش بفرستند، دکتر یزدی این کار را انجام

می داد و ساقی هم مخالفتی نشان نمی داد. بعد از اعزام ما به تبریز روزبه را با همان وضع محاکمه و اعدام می کنند.

جریان دیگری که در مدت اقامت در قزل قلعه شاهد آن بودیم، ماجرای سروان سهیل از محکومان سازمان افسران حزب توده بود. این آدم بعد از محکومیت و انتقال به زندان قصر در میان افسران محکوم دست به کار زشت خبرچینی زده بود و در این کار تا آنجا پیش رفته بود که افسران او را از میان خود رانده بودند. عوامل امنیتی نیز او را به قزل قلعه منتقل کرده بودند. آزادانه در آنجا می پلکید و هر وقت یک زندانی جدید می آمد، او همان شب اول مثل نکیر و منکر به سراغ او می رفت و پیشنهاد می کرد که تازه وارد به آنچه که بوده، صادقانه اعتراف کند تا سهیل بتواند وسایل رهایی او را فراهم سازد. البته اتفاق می افتاد که بعضی افراد ساده، گول چرب زبانی او را می خوردند و آنچه می دانستند با او در میان می گذاشتند.

جالب اینجا بود که وقتی ما به قزل قلعه گسیل شدیم، آنکه ما را لو داده بود بلافاصله با سهیل رو هم ریخت و کار را به آنجا رساند که سهیل به سروژ گفته بود: "از وقتی این پسره اینجا پیدایش شده، کار و بار ما را کساد کرده است."

و اما در مورد خود سروژ نمی توان این را ناگفته گذاشت و گذشت. روزی که ما به تبریز اعزام می شدیم و الزاماً با تک تک زندانیان تودیع می کردیم، سروژ برگشت به من گفت:

- فلانی تا به تبریز رسیدید پته این پسره را بیندار روی آب.
- یعنی چه کار کنم؟
- خوب بگو از او بپرسند تو را کی به حزب معرفی کرده و کی به تو مسئولیت داده است؟

به سروژ گفتم:

- تو شاید از این کارها بکنی ولی در مورد من عوضی می اندیشی...

توضیحات:

1- دوستم محمد آزادگر به نقل از پدرش ابراهیم آزادگر که یکی از هم پرونده های گروه ایوب کلانتری و جواد فروغی بود و پس از کودتای 28 مرداد 1332 سازمان مخفی فرقه دمکرات آذربایجان را بوجود آورده و در سال 1338 دستگیر شده بودند-می گوید که در ساواک تبریز و قزل قلعه اعضای این گروه را که بیش از 110 نفر بودند و کردهایی که از کردستان بازداشت شده بودند، بشدت شکنجه کرده بودند تا به جاسوسی و تماس با اتحاد شوروی اعتراف بکنند. یکی از اعضای گروه که کارگر بیسواد و ساده ای بود، بالاخره از شکنجه ها طاقتش طاق شده و قبول می کند که از طریق بی سیم با اتحاد شوروی در تماس بوده است. بازجو از او می پرسد که این بی سیم به چه بزرگی است و در کجا قرار دارد. کارگر مزبور که در عمرش بی سیمی ندیده است و به خیالش دستگاهی که از طریق آن بتوان با اتحاد شوروی تماس گرفت باید حتماً خیلی بزرگ بوده باشد، می گوید به بزرگی دیزل جنگی (ماشین باری بزرگ آن سالها) است و آنرا در خانه من کار گذاشته ایم. بازجوها وقتی برای آوردن بی سیم کذائی به خانه او می روند، می بینند که کارگر نگون بخت همراه با مادر پیرش در یک اتاق محقر کرایه ای زندگی می کند که در آن حتی یک تاکسی بار هم جا نمی شود! یکی از کردها نیز زیر شکنجه اعتراف کرده بود در شوروی آموزش جاسوسی دیده و با زیر دریایی از طریق دریاچه اورومیه وارد ایران شده است!

باز هم در بارهٔ ب. ق. سهند

همکاری من با سهند بعد از آزادی از زندان در سالهای 1341 - 1342 شمسی دوباره شروع شد. در این سالها علاقهٔ پنهانی به زبان و ادبیات آذربایجان دوباره زنده شده و خودش را نشان می داد. در بیداری مجدد این علایق شرایط سیاسی - اجتماعی موجود در جامعه تأثیر بسزایی داشت. بعد از کودتای 28 مرداد تشیثات خائنانه ای که توسط امپریالیزم آمریکا و ایادی داخلی آن صورت گرفته بود، نتوانسته بود تضادهای حاکم بر جامعه ایران را از بین ببرد. در این سالها جامعه ایران دوران مشخصی از تضادها را می گذراند. امپریالیزم آمریکا در مقابل این تضادها تصمیم داشت در ایران انقلاب سفید را بیاندازد. زمانی که رژیم کودتا لباس انقلاب سفید را پوشیده بود، حتی اگر موقتی هم که باشد برای حرکتهای خلقی و دموکراتیک زمینه فراهم شده بود. ازدیاد علاقهٔ پنهانی به زبان و ادبیات آذربایجانی هم می تواند به همین علت باشد. در هر حال این حرکت با رواج یک سری اشعار و نوشته ها و بوجود آمدن محافل کوچک در تبریز و تهران خود را نشان می داد.

من و سهند در این محافل بطور جدی اشتراک داشتیم. سهند بصورت جدی مشغول شده بود که داستانهای دده قورقود را به شکل شعر درآورد. او بعضی وقتها نوشته هایش را در محفل می خواند و معمولاً از طرف شرکت کننده ها تحسین می شد. با گذشت زمان، شعر سهند رنگینتر و متبلورتر می شد. در آن زمانها هنوز قانون مطبوعات آریامهری وضع نشده بود. امکان چاپ کتابهای آذربایجانی بطور پنهانی در بعضی از چاپخانه ها بود. در این فرصت بعضی از کتابهایی که از طرف شرکت

کنندگان در این محافل تهیه شده بودند، به چاپ رسیدند. اولین جلد کتاب «سازیمین سۆزو»ی سه‌ند هم به چاپ رسید. چون این کتابها از طرف ناشر مشخصی چاپ نمی شدند، هزینه چاپ آنها به عهده نویسنده و یا محفل بود.

بعد از سال 1343 شمسی با وجود فشارهای سیاسی و اختناق روزافزون و زیاد شدن مشکلات شخصی شاعر، او (سه‌ند) به ابتکارهای ادبی - بدیعی خود همچنان ادامه داد. او روزها مشغول کسب معاش و شب‌ها مشغول کارهای ادبی و نوشتن شعر بود. چون در این سالها سه‌ند همه و یا تقریباً همه شعرهایش را برای من می خواند، لذا من شاهد این کار او بودم. او در این سالها علاوه بر به چاپ رساندن جلد دوم «داستانهای دده قورقود» جلد سوم این داستانها را تمام کرده و به این ترتیب موفق می شود که داستانهای دده قورقود را به طور کلی به شکل نظم در آورد. او به جلد اول عنوان «سازیمین سۆزو» به جلد دوم عنوان «دده مین کتابی» و به جلد سوم و چهارم نیز عنوان «قارداش آندی» را می دهد.

کتاب مبانی دستور زبان آذربایجانی

علاقه و رابطه من با زبان مادریمان مثل خیلی های دیگر از سالهای 1325 - 1324 شمسی شروع می شود. از آن تاریخ به بعد من یکی از کسانی بودم که به زبان مادری، ادبیات و مسایل زبان شناسی آن فکر کرده و توجه و علاقه داشته ام. در سالهای مذکور توجه مرا بیش از همه مسایل فولکلوریک آذربایجان جلب می کرد. به همین خاطر نیز در همان سالها یک سری نوشته هایی از من درباره فولکلور آذربایجان در روزنامه ها و نشریاتی که آن سالها منتشر می شدند، درج شده است. این کار را من پس از به خون کشیده شدن آن جنبش (حکومت ملی آذربایجان) علی رغم دشواریهای موجود ادامه دادم و درباره گنجینه غنی فولکلور آذربایجان عمیقتر و به شکل علمی پژوهش کردم. این امر مرا به شناختن و شناساندن خصوصیات لهجه ها و شیوه های رایج در مناطق مختلف سرزمین مادریمان سوق داد. برای راهیابی درست و علمی، وجود دستور زبان علمی و تحلیلی زبان آذربایجان لازم بود. زیرا برای آموزش و تطبیق لهجه ها و شیوه های هر زبان، دستور علمی آن زبان، ابزار اساسی و نخستین است. خصوصیات فونتیک، مورفولوژیک و لکسیک هر لهجه و شیوه، تنها در مقایسه با قوانین عمومی زبان و اسلوبهای ادبی می تواند روشن شود.

البته در آن سالها از خیلی وقت پیش دستور زبان علمی تحلیلی زبان ترکی آذربایجانی در آذربایجان شمالی تدوین شده بود و در تمام مدارس از کلاس اول ابتدایی تا مدارس عالی و دانشگاهها تدریس می شد. اما در این خصوص در اینطرف (آذربایجان جنوبی) هیچ گام مثمر ثمری برداشته

نشده بود و دسترسی به آثاری هم که در آنطرف نوشته شده بود، ناممکن بود.

در نظر داشتیم دستور زبانی تدوین کنم و این می بایست هم قاعده و مشخصات زبان آذربایجانی را برای علاقمندان یادگیری این زبان بشناساند و هم به آنهایی که به لهجه شناسی زبان آذربایجان علاقمند بودند، یاری کند. با استفاده از تمام امکانات دم دست، جلد اول دستور زبان (اصوات و کلمات) در سال 1342 شمسی نوشته و آماده شد. من آنرا نخستین بار برای اعضا محفل «جامعه حیدر بابا» خواندم که خیلی مورد استقبال قرار گرفت. اعضای محفل منتظر چاپ و پخش آن شدند.

به هر تقدیر کتاب چاپ شد. برای اینکه روی کتاب نام ناشری قید شود، پشت جلد نام انتشارات شمس¹ که یک سال پیش هم کتاب بایاتیلار را چاپ کرده بود، گذاشته شد. تیراژ کتاب دو هزار نسخه بود. مقداری در تبریز و مقداری در تهران بفروش رفت. یکسال طول نکشید که کتاب نایاب شد. اما تنها پس از چهارده سال به چاپ دوم نایل شدیم.

این کتاب در جو سنگین آنروز، یعنی در شرایطی که زبان مادری مان از هر طرف زیر فشار، تهمت و تقدیر بود، برای اولین بار با جسارت و بطور مستدل و به روشنی نشان داد که زبان ترکی آذربایجانی زبانی قانونمند و با ضابطه است. این خواه و ناخواه در تقابل و پلمیک با مخالفین و تحریف کنندگان بود و احتمال اینکه از طرف این جماعت زیر ضرب برود، بیشتر بود. لیکن نگرش علمی منطقی اثر و طرح درست و مستند مسایل آن را از افتراء های مفتریان محفوظ داشت. البته این یک جانب قضیه بود. طرف دیگر مسئله این بود که آنها (دشمنان زبان آذربایجانی) مصلحت دیدند انتشار کتاب را با توطئه سکوت برگزار کنند. یکی از بچه های تبریز به من

گفت: " وقتی کتاب منتشر شد و به تبریز رسید، من چند نسخه از آن را برداشتم و به دانشکده ادبیات تبریز رفته و به منوچهر مرتضوی، ادیب طوسی و دیگران و یکی را نیز به عبدالعلی کارنگ دادم و خواهش کردم که در باره آن نظر بدهند. می دانستم که در باره کتاب بحث مفصلی کرده اند اما هیچکدام نظر رسمی و کتبی ندارند. روزی کارنگ را دیدم و نظرش را نسبت به کتاب پرسیدم. او گفت: می دانی کتاب با اسلوب درستی نوشته شده است اما الگوی آن از دستور زبان روسی برداشته شده است. دیگر اینکه این دستور زبان ترکی آنطرف (منظور آذربایجان شمالی است- ویراستار) است. گفتم: خوب است همینها را بنویسید. گفت: یعنی می گویی بنویسم و آنهایی را که خوابیده اند بیدار کرده و کتاب را به سر زبانها بیندازیم؟"

کتاب اما علی رغم میل اینگونه همشهری های ما که اصل و نسبشان را انکار می کردند بر سر زبانها افتاد. خبر ارج گذاری کتاب، نخستین بار توسط مظاهری که در دسر چاپ کتاب را تقبل کرده بود، به من داده شد.

یک روز که سرم خیلی شلوغ بود، به محل کارم زنگ زد و گفت:

- اینجا دو سه نفر هستند که می خواهند با تو ملاقات کنند.

گفتم:

- از آن پر چانه ها نباشند.

- نه جانم تو هم وقت برای شوخی پیدا کردی. آدم های فهمیده ای

هستند. کتاب تو را خوانده اند و پرسان پرسان آمده اند اینجا.

- آخر سر من خیلی شلوغ است. می توانی گوشی را بدهی من با آنها

صحبت کنم؟

یک لحظه بعد کسی با کلمات شمرده شروع به صحبت کرد:

- قربان سلام من دکتر «یزدگردی» (یا یزدجردی) کتاب شما را دیدم. دستتان درد نکند. کار سترگی کرده اید. برای ما شیوه نوشتن دستور زبان را یاد داده اید. پیش من دو تا از دوستانم هم هستند که همه با هم تبریک عرض می کنیم و امیدواریم که بعدها بتوانیم دیدار داشته باشیم. وقت تان را زیاد نمی گیرم.

حرفهای این آدم نا آشنا مرا منقلب کرد. پیش خودم فکر کردم که پس زحمتی که کشیده ام به هدر نرفته است. با صدای لرزان از آنها تشکر کردم.

به دنبال این حادثه نامه صمد بهرنگی از تبریز رسید. صمد آن وقتها یکی از کسانی بود که به طور جدی به زبان مادری مان فکر می کرد. این را هم آن موقع و هم بعدها وقتی تحقیقات او را درباره زبان دیدم، فهمیدم. صمد به ندرت نامه می نوشت. اما یک نامه برازنده نوشته بود. می نوشت: "کتاب را به رغبت و به کرات می خوانم. ای کاش این کار را شما پیشترها می کردید. آنوقت دیگر نه من و نه دیگران خودمان را اینقدر به زحمت نمی انداختیم که برای این زبان دستور زبان بنویسیم." این نامه صمد پیش من بود. بعدها یکی از دلالتان مطبوعات (که آن موقع ها کفر احمد شاملو و اسماعیل خویی را درآورده بودند) بنام تهیه رپرتاژ آن را از من به امانت گرفت اما دیگر برنگرداند.

باز روزی در محل کارم کمی مانده به اتمام ساعت کار، مرحوم یحیی میرزا آرین پور مولف از صبا تا نیما با چند شاخه گل به دیدن من آمد. آنوقت ها من و آرین پور یکجا کار می کردیم. او وقتی شاخه های گل را به من می داد، پرسیدم:

- خیر باشد استاد!

گفت:

- آمده ام دستت را بیوسم. مرد! کاری کرده ای کارستان. حسابی خدمتشان رسیده ای ! همچو کارهایی می کنی و به من هم نمی گویی؟

از همه اینها جالبتر حادثه ای بود که در محفل حیدر بابا روی داد. من چند نسخه از کتاب را برای اهداء به اعضاء محفل با خودم برده بودم. پس از آنکه آنها را امضا کردم و به هر کدام یک نسخه دادم، ریش سفید محفل مرحوم میرزا جبارخان باغچه بان بلند شد و هر چه پول در جیبهایش بود، روی میز ریخت و از دیگران هم خواست که چنین کنند. من نیز مثل بقیه دست به جیب کردم که او دست مرا گرفت و گفت "تو نه!" بعد پولها را نشان داد و گفت: "خواهش می کنم این پولها را هر چه هست برای کمک به هزینه کتاب بردار." او فهمیده بود که من از بابت هزینه کتاب مقروضم. تشکر کردم و دست مرد را بوسیدم. اما قبول نکردم. نمی توانستم قبول کنم.

سال 1347 یا 1346 شمسی ترک شناس معروف آلمانی دکتر گرهارد دورفر² با دو آسیستان اش برای بررسی زبان ترک های خلج و قشقائی به ایران آمده بودند. او پرسان پرسان آمد و مرا پیدا کرد. کتاب را ستایش کرد و خبر از ترجمه آلمانی و تدریس آن داد. دکتر دورفر درباره جلد دوم کتاب پرسید و وقتی شنید که چاپ آن ناممکن است، بسیار حیرت زده شد. اما موقع برگشت به آلمان وقتی شاهد ضبط دوربین عکاسی و ضبط صوت اش توسط مأمورین ساواک شد، آنگاه تازه فهمید که واژه ناممکن به چه معناست.

دکتر غلامحسین ساعدی در سفرهایی که آن سالها به اروپا داشت، شاهد مطرح شدن کتاب در آنجا بوده و در این باره با من صحبت کرده بود. این حرفها را یک بار دیگر در نشریه کتاب جمعه چنین بیان کرده بود: "این

شهامت را محمد علی فرزانه به حد کمال داشت. مردی در ظاهر خاموش و در باطن آتش فشان، که با ظرافت کامل این راه را می کوبید و پیش می رفت. کتاب او در باره «دستور زبان آذربایجان» در تمام محافل مثلاً علمی و ادبی کشور، با سکوت کامل روبرو شد. انگار نه انگار... من در دانشگاه شهر کلن شاهد بودم که این اثر به عنوان یک حادثه بسیار معتبر در زبان شناسی معاصر به حساب آمده بود.

من از سالها پیش هم معروفیت این کتاب کوچک را در باکو شنیده بودم. با وجود این از همان دیدارهای اول علاقه ای که به این کتاب کوچک ابراز شد، مرا به هیجان آورد. خیلی ساده می توانم بگویم که گر چه کتاب به زبان فارسی نوشته شده بود، ولی در آنجا بیش از تبریز و تهران شناخته شده و مورد توجه بود. من وقتی به باکو رفتم، چند جلد از همین کتاب را به قصد اهداء به کتابخانه های عمومی آنجا با خود برده بودم. اما حتی یک نسخه اش نیز به کتابخانه ها نرسید. زیرا بجا دانستم که چاپ جدید کتاب را به زبان شناسان و محققین دستور زبان که به چاپ جدید کتاب علاقه داشتند، هدیه کنم.

در جلسه سئوال و جواب در آکادمی علوم، پروفیسور واقف اصلانف معرفی مرا با این کتاب شروع کرد و گفت که او بیست سال پیش در باره این کتاب مقاله نوشته و آنرا ارج گذاری کرده است. در مصاحبه تلویزیونی نیز باز اولین سئوال درباره همین کتاب بود و لحظاتی چند چاپ جدید کتاب را در صحنه تلویزیون به تماشا گذاشتند.

همه اینها بجای خود، آشنایی من با همکار محترم مدیر مسئول مجله وارلیق دکتر جواد هیئت نیز به واسطه همین کتاب بوده است. وی همین که این کتاب را در کتابفروشی دیده خریده و پس از خواندن آن سراغ مرا گرفته و پیدا کرده بود. وی در همان نخستین دیدارمان بمن گفت که کتاب

را به موقع خوانده و بنظرش برای اولین بار کتابی درست و علمی به زبان فارسی در بارهٔ زبانمان خوانده است. بعداً این آشنایی شالودهٔ دوستی و همکاری دیر پا گردید.

البته تا فراموش نکرده ام باید یادآوری کنم که در همان اوایل توزیع کتاب، دکتر براهنی نیز در مجلهٔ فردوسی در نوشتهٔ کوتاهی کتاب را معرفی کرده و مندرجات و اسلوب نوشتاری آن را تحسین کرده بود.

جلد دوم کتاب سال 1345 شمسی برای چاپ حاضر بود. آن را قبل از همه پیش مظاهری بردم. اما او قدغن بودن اکید چاپ کتاب در بارهٔ زبان ترکی را متذکر شد و گفت: "چون در این کتاب مثالها و عبارتهای ترکی زیادی بکار رفته، چاپ آن می تواند دردسر ایجاد کند. و خواهش کرد که چاپ کتاب را به یک فرصت مناسب نگه دارم."

دست نوشتهٔ کتاب با یک سری یادداشتهای متفرقه در حوادث بعدی از بین رفت. من این جلد دوم اخیر را در سال 1357 شمسی پس از چاپ دوم جلد اول آماده کرده ام که آنهم برای نخستین بار در شماره های مختلف مجلهٔ وارلیق منتشر شده است.

توضیحات:

1- کتابفروشی و انتشارات شمس تبریز به مدیریت مجید آقا ایروانی حق بزرگی به گردن زبان و ادبیات آذربایجانی دارد. مجید آقا که خود رهرو این راه پر خطر بود، با بزرگمنشی و قبول خطر، آثاری از این نوع را بدون چشمداشت مادی به چاپ رسانده و در این راه متحمل صدمات مادی و معنوی زیادی شده و چند صباحی نیز گذارش به زندان رژیم پهلوی افتاد. جا دارد که در این جا از این مرد بزرگ قدردانی شود.

2- محقق و تورکولوگ شهیر پروفیسور دکتر گرهارد دوفر استاد دانشگاه گوتینگن آلمان فدرال بود که در سال 1968 میلادی تحقیقات مفصلی را در باره شیوه ترکی خلجی انجام داد.

صمد بهرنگی و بهروز دهقانی

چاپ و انتشار کتابهایم به صمد و بهروز دلگرمی فراوان داد و باعث شد که آنها در کاری که می کردند بیشتر روحیه بگیرند. صمد با یک نامه پر محبت انتشار کتاب دستور زبان را یک حادثه بزرگ قلمداد کرده و خاطر نشان ساخت که از آن بسیار بهره مند شده و بهروز نیز برای چاپ جلد دوم بایاتیها رغبت زیاد نشان داده و شروع به کشیدن تصویر برای آن کرد.

وقتی در سال 1347 شمسی به تبریز رفتم، دیداری با صمد و دوستانش داشتم. بهروز در آن سال بخاطر شرکت در یک سمینار که نمی دانم راجع به ادبیات بود و یا کتاب بچه ها به اسپانیا رفته بود. وقتی که ما می خواستیم از هم جدا شویم، صمد مرا به کناری برد و گفت:

- من نوشته هایم در مورد فولکلور را هر چه دارم به شما خواهم داد. این را بهروز هم می داند. شما از آنها هر طور که صلاح می دانید، حتی بدون اینکه از ما هم نامی ببرید، می توانید استفاده کنید. اگر هم به دردتان نخورد، بیاندازید به گوشه ای. حالا اگر می خواهید من آنها را الان به شما بدهم یا اگر خواستید آنها را به تهران بفرستم. گفتم:

- بهتر است آنها را به تهران بفرستید.

بعد از مدت کوتاهی بسته ای را که صمد فرستاده بود، در یک موقعیت بسیار خطرناکی دریافت کردم. بدون اینکه به آنها دست بزنم آنها را با دست نوشته های خودم به یک نفر به امانت سپردم. آن بسته امانتی بخاطر علتی که نمی خواهم در اینجا ذکر کنم، بعد از 25 سال به دستم رسید. ولی چه خوب که بالاخره به دستم رسید. رسیدن فولکلور

های جمع آوری شده توسط صمد و بهروز بیشتر از رسیدن دست نوشته های خودم مرا خوشحال کرد. اولین زنگ را به دوست عزیزم دکتر حمید محمدزاده زدم و نظر او را در مورد به ترکی نوشته شدن اصل نوشته ها پرسیدم. بعداً در مسافرتی که به باکو داشتم، زیراکس نوشته ها را به انستیتوی ادبیات و فولکلور شناسی نظامی در آکادمی علمی باکو تقدیم کردم. آرزو میکنم و می دانم که این خواست صمد و بهروز هم بوده است که این داستانها با همین املاء و اسلوبی که نوشته شده و تا آنجاییکه ممکن است بدون دست بردن در آنها چاپ شود.

خاطره مهم و فراموش نشدنی دیگری که از صمد دارم این است که من از اینجا و آنجا شنیده بودم که او مشغول نوشتن یک کتاب درسی جدید است. این کتاب بر اساس کلمه های مشترکی نوشته شده بود که هم در زبان ترکی آذری و هم در زبان فارسی مورد استفاده قرار می گیرند. او فکر می کرد که استفاده کردن از این روش باعث می شود که بچه ها در کلاس اول ابتدایی هم الفبا، یعنی صداها، حرفها و در ضمن کلمه ها را که چون در هر دو زبان، مشترک استفاده می شوند، راحتتر بفهمند و یاد بگیرند. او با این هدف یک سری کلمات مشترک را پیدا می کند و با اساس قرار دادن آنها شروع به نوشتن کتاب می کند. در این سالها جلال آل احمد با همکاری دکتر ساعدی به تبریز آمده و به مسائل آذربایجان علاقه نشان می داد. او بعد از خبردار شدن از این کار صمد، تلاش در نشر این کتاب داشت.

صمد خودش در این مورد به من چیزی نگفته بود و من هم از او چیزی سوال نکرده بودم. یک روز او پیش من آمد بعد از سلام و احوالپرسی با هیجان زیاد گفت:

- اگر جای دنجی پیدا کنیم مسئله مهمی هست که باید با شما در این مورد صحبت کنم.

این جای دنج را پیدا کردیم و روبروی هم نشستیم. او از پاکتی که در دستش بود، دفتری را بیرون آورد و گفت:

- این کتاب درسی است که من برای بچه هایمان نوشته ام. من وقتی به تهران آمدم قبل از هر کس می خواستم آن را به شما نشان دهم ولی خدا دکتر (مظفر و ساعدی) و آل احمد را انصاف دهد، من را چنان گیج کردند که یک دفعه دیدم که در کانون (منظور کانون پرورش فکری کودکان است که ظاهراً کتاب صمد را می بایستی به چاپ برساند- ویراستار هستم و قرارداد را جلویم گذاشته اند. خیلی بد گیر افتاده بودم. فعلاً خودم را نجات داده ام ولی آنها دنبال من هستند. من هم نمی توانم بیشتر از یکی دو روز در تهران بمانم. از شما خواهش می کنم که نگاهی به این کتاب بیندازید و نظراتان را واضح به من بگویید. راستش من خودم از این کتابی که نوشته ام، می ترسم.

من به او قول دادم کتابی را که نوشته، همان شب بخوانم و نظرم را به طور روشن به او بگویم. بعد از او پرسیدم که این دست نوشته کتاب را چگونه از دست آنها در آورده؟ با خنده گفت:

- توضیحش طولانی است. نمی خواهم سرتان را درد بیاورم. اولش چیزی نگفتند. ولی همینکه حرف قرارداد پیش آمد، گفتند که باید روی کتاب از شاهنشاه، شهبانو، ولیعهد و دودمان جلیل سلطنت اسم ببری. باید بعضی چیزها برداشته شوند. بعضی چیزها اضافه شوند و بعضی ها عوض شوند. منم به آنها گفتم که اگر می خواهید کتاب را همینطور که هست چاپ بکنید. اگر هم نمی خواهید بدهید به خودم. آنها هم گفتند این کار ممکن نیست چونکه صدای کتاب تا بالاها رفته رسیده است. کتاب

باید بررسی شود. امکان اینکه آن را به تو بدهیم وجود ندارد. وقتی اینطور شد، من به بهانه کنترل دوباره کتاب آن را گرفته و فرصتی پیش آمد و آن را پنهان کردم. الان می دانم که دنبال من می گردند.

وقتی روز بعد من صمد را دیدم، کتاب را با دقت بررسی کرده و نظراتم را آماده کرده بودم. برای همین به او گفتم:

- صمد، همینطور که این کتاب تو را ترسانده، من را هم ترسانده است. نمی دانم تو را کجای آن ترسانده، ولی چیزی که من را ترسانده این مطالب هستند: اولاً تو در این کتاب خواسته ای که مشکلات بچه های ترک زبان را که موقع یادگرفتن الفبا و زبان با آن رو به رو می شوند، آسان کنی. در این راستا این یک کار مدنی و فرهنگی است. لکن مسئله آنجاست که نوشتن کتاب بر اساس کلمات مشترک، اگر در مدرسه ها درس به زبان ترکی آذری تدریس می شد، می شد آن را کاری کرد. چونکه این کتاب با کلمات مشترک باعث یادگیری هر دو زبان می شد. ولی چون الان یادگیری زبان آذری ممنوع است، این نوع کتابها بجای با سواد کردن بچه ها، آنها را به طرف فارسیزه کردن سوق می دهد. اینکه کتاب تو را توی خوانچه گذاشته و می گردانند، بجز پیش بردن سیاست فارسیزه کردن ترکهای آذری مقصد دیگری هم در پیش دارد.

ثانیاً این کتاب که تو آنرا با خیر خواهی آماده کرده ای، از جهت قاعده و قانونهای زبانشناسی یک سری نارسایی هایی دارد. خوب می دانیم که وقتی کلمه ها از یک زبان به زبان دیگر وارد می شوند و یا به حالت مشترک استفاده می شوند، در موارد زیادی موقع تلفظ کردن آنها تغییراتی پیش می آید و ...

صمد در حالیکه نگاهش را به زمین دوخته بود و با دقت گوش می کرد، همینکه سخنانم تمام شد، دستم را محکم فشار داد. او با نگاههایش از

اینکه به خاطر این کار یک شب تمام مرا از خواب باز داشته است، عذرخواهی کرده سپس مرا بغل کرده و با صدایی گرفته و غمگین گفت: " آخه درد ما یکی دو تا که نیست. اگر دستم به دستت می‌رسید، الان با این ناکسها رو به رو نبودم. من به تبریز بر می‌گردم. خوب می‌دانم که این ناکسها من را راحت نمی‌گذارند. ولی هر چه می‌خواهد بشود، بگذار بشود. کتاب را از چنگالشان در آورده‌ام. آن را یکبار دیگر فقط در خواب می‌توانند ببینند."

ما به امید اینکه در روزهای نزدیک با صمد و دوستانش در تبریز همدیگر را خواهیم دید، از هم جدا شدیم. ولی این دیدار به شکل یک آرزو ماند. آنهایی که به دنبال کتاب بودند، همانطوری که صمد هم می‌دانست، تا روز آخری که او زنده بود، دنبال آن را ول نکردند.

بهمن 1357

روزهای تاریخی و پر خروش پائیز و زمستان 1357 شمسی بود. پایه های رژیم ستم شاهی زیر ضربات خردکننده امواج همگام و فراگیر قیام و انقلاب که دامن کشان تا دور افتاده ترین نقاط کشور گسترده می شد، در حال فرو ریختن بود. این امواج مرا نیز به مانند فردی که سالیان زیادی از عمر خود را در راه تحقق آزادی، صلح، عدالت و رفع ستم و تجاوز به حدود و حقوق محرومان و سوته دلان در رویارویی و کشمکش با رژیم فاسد و دست نشانده سپری کرده بود، تا آنجا که یارای اندیشه گری و ارزیابی داشتم، با خود می برد. خوب یادم هست همان روز 21 بهمن یا یک روز قبل یا بعد از آن بود که مردم در خیابان نیروی هوایی به کارخانه تسلیحات که سلاحهای سبک می ساخت، ریخته بودند و هر کس آن تو می رفت با یک دستگاه اسلحه بیرون می آمد. من تماشاگر این صحنه بودم که یکی از دانشجویان با یک تفنگ خودکار از آنجا بیرون آمد. تا چشمش به من افتاد برگشت و گفت:

- استاد شما نمی خواهید اسلحه بردارید؟ اجازه بدید برم و یکی هم برای شما بیاورم.

گفتم:

- تشکر می کنم من اسلحه ام را به همراه دارم.

و قلمی را که در جیب بغل داشتم نشان داده و گفتم:

- شما سلاحی را که گیر آورده اید، سفت نگه دارید.

با تبسم پر معنایی تشکر کرد و رفت.

من با اینکه از سال 1333 شمسی هر نوع رابطه خود را از بقایای حزب توده گسسته و عمده اوقاتم را از یک طرف صرف مطالعه و بررسی زبان و ادب و فرهنگ آذربایجان می کردم، ولی از طرف دیگر به مسائل و جریاناتی که در آذربایجان رخ می داد، حساس بودم و می کوشیدم تا نسل بعد از ما شیوه هائیرا که در فعالیتهای محفلی و مطبوعاتی خود به کار می گیرند، تا حد امکان سنجیده و آگاهانه پیش ببرند.

البته ارتباط من با محفل حیدر بابا که از سال 1333 شمسی به پامردی عده ای از علاقمندان به زبان و فرهنگ و ادب آذربایجان تشکیل شده بود، همچنان پی گیر بود و در آستانه اوج امواج انقلاب گسترش فوق العاده ای یافت. بطوریکه در روز عزیمت محمد رضا پهلوی در جلسه همگانی آن نزدیک به هزار نفر البته با دیدگاههای مختلف شرکت داشتند. در همین جلسات نام محفل به «انجمن آذربایجان» تغییر یافت که اگر فرصتی باشد به کشمکشها و صف بندیهای که در آنجا پیش آمد و منجر به تعطیل انجمن گردید، اشاره خواهم داشت.

در همین روزها که بمناسبت واژگونی دیکتاتوری، خواب رفته ها بیدار شده بودند، حزب توده هم به عناوین گوناگونی عرض اندام می کرد. و چون هنوز از کادرهای رهبری آن کسی به ایران برگشته بود، ارگانها و افرادی این داعیه را بعهدہ داشتند. به آذین با سوابق خود از موثرترین آنها بود و به قصد تشکیل محفلی از خوشنامان تلاش می کرد. در مورد آذربایجان به «غلامعلی مرنديان» مراجعه کرده و او هم اسم مرا به میان آورده بود و برای ایجاد ارتباط، تماس با محمود هرمز را توصیه و تأکید کرده بود.

در یکی از همین روزها خود محمود هرمز به سراغ من آمد. او می گفت برای پیدا کردن من به این در و آن در زده است.

در این یادواره ها من قبلاً از محمود هرمز به مناسبت های مختلف نام برده ام. آخرین دیدار ما در زمستان سال 1333 شمسی در بازداشتگاه شهربانی روی داده بود. در آن موقع که سازمانهای حزب توده از هم پاشیده و اظهار ندامتها و تنفرنامه ها روزنامه ها را پر می کرد، او بر این باور بود که کمیته مرکزی از آرمان حزب دفاع خواهد کرد و آب رفته را به جوی بر خواهد گرداند.

او به محض اینکه نشست و حال و احوالی از هم پرسیدیم، گفت:

- تو هنوز در نظریه خودت پا بر جا هستی؟

اشاره او به نظریه ای بود که در سال 1333 شمسی اظهار داشته بودم و بر اساس آن معتقد بودم که ناشایستگی و عدم استقلال رأی دستگاه رهبری حزب، تمام شایستگیهای نسلی را که به حزب پیوسته بودند، به کج راهه کشانده و بر باد فنا داد. هرمز گفت:

- عجیب است که آنان در عین حال که به کمیته مرکزی و صلاحیت آن باور دارند، شما را به همکاری دعوت می کنند و از من خواسته اند که این مطلب را با شما در میان بگذارم.

پرسیدم:

- در این گروه کی ها هستند؟

- خودت می آیی و می بینی.

- منظورم این نیست که هویت و نام و نشان آنها را بدهی. می خواهم موضع آنها را بدانم.

- این را هم بهتر است از زبان خودشان بشنوی. من فقط روی آشنایی که با شما و آنها دارم می خواهم که فیما بین رابطه برقرار کنم.

روزی را معلوم کردند و من همراه غلامعلی مرندیان به خانهٔ هرمز رفتیم. به آذین بود با چند نفر روشنفکر دیگر، که من بنام و یا حضوری آنها را می شناختم. به آذین تا مرا دید، دچار نوعی شگفتی شد. چون او مرا دو سه سال قبل از آن که یکسالی در انتشارات نیل بودم و او نیز به خاطر یکی دو تا از ترجمه هایش که در همین انتشاراتی چاپ می شد، به آنجا رفت و آمد داشت، دیده بود. منتها شگفتی او از این بود که هیچگونه شناخت سیاسی از من نداشت و به گفته خودش تصور نمی کرد که من هم ممکن است در این قبیل کارها دست اندر کار باشم. بهر حال بعد از آنکه ایشان شناخت جدیدی را از من پیدا کردند، رفتند روی مطلب که شرایط برای تجدید فعالیت حزب فراهم است و این تکلیف است که ما به عنوان اعضای با سابقهٔ حزب کار را از جایی شروع کنیم. سپس خواست که به عنوان نخستین قدم، افراد هر کدام شرح حال فشرده ای از خود بگویند. چند نفری که آنجا بودند، ساکت بهمدیگر می نگریستند و مثل اینکه هر کس می خواست دیگری آغاز به سخن کند. من اجازه خواستم و گفتم:

- فکر نمی کنم اینجا گفتن شرح حال در اولویت باشد. چون حضور دوستان در این جمع متکی به شناخت قبلی از جانب شماست و همین شناخت بطور نسبی می تواند مجوزی برای طرح موضوع باشد. منتها آنچه واقعاً در اولویت است، مراجعت رهبران متواری است که شایع است بر می گردند و امور حزب را دوباره قبضه می کنند.

سپس ادامه داده و گفتم:

- در صورت برگشتن شان ایراد اصلی من به قبضه کردن کار توسط آنهاست. اکثریت آنها از موقع تاسیس حزب در دستگاه رهبری بودند و فکر می کنم هر کدام از شماها خیلی بهتر از من می دانید که چه سرنوشتی را نصیب مردم، حزب و خودشان ساختند.

همه بهمدیگر نگاه کردند و من منتظر بودم که شاید هرمز در مقام جواب بیاید. ولی او هم ساکت بود. لاجرم خود به آذین گفتم:

- ولی حالا که جای این حرفها نیست. ما که نمی توانیم به آنها بگوئیم بیایند یا نیایند. مسلماً آنها خودشان هم نمی توانند بگویند ما می آئیم یا نمی آئیم.

من جوابی به او ندادم. ولی خوب من نظرم این بوده که این خودش تا امروز عامل عمده شکست حزب بوده و منبعد نیز همچنان خواهد بود. در طول فعالیت حزب، کسان بیشماری این سئوال برایشان مطرح بوده است که آیا مرز این وابستگی تا کجاست؟ زیرا همواره به آنها گفته اند که احزاب طرفدار زحمتکشانشان با هم برادرند و رابطه بین آنها هم یک رابطه برادری است. رابطه برادر بزرگتر با برادر کوچکتر. در حالیکه رابطه و رفتار حزب کمونیست و رهبریت مسکو با احزاب دیگر ماهیت و مشخصات رابطه و رفتار یک فرمانروا و فرمانبردار را داشت و همچنان دارد.

یکی از حاضران که من او را قبلاً ندیده بودم، پرسید:

- شما با این دیدگاهی که دارید، چگونه توانستید اینهمه سال در صفوف حزب باشید و از آسیب مصون بمانید؟

گفتم:

- تصادفاً من از اواخر سال 1335 شمسی که از زندان آزاد شدم، حزب را رها کردم. چون نفوذ سازمان امنیت به ارگانهای حزب و روا داشتن افرادی که از زندان آزاد می شدند به همکاری، نمایان بود. در این سالها نگرانی جریان آذربایجان را داشتم که افرادی در پی خبری بودند و هنوز حزب را پا بر جا می پنداشتند. از آن به بعد رابطه ام با افرادی که اعتماد داشتم رابطه هشیاری دهنده بود و این روش را هرگز حتی تا امروز ترک نگفتم.

به خواننده هایم

خواننده های عزیزم! شما تمام جزئیات زندگی من را تا دوازده سالگی ام خوانده اید. وقتی که خاطراتم را توضیح می دادم از شما هیچ نقصم، اشتباهم و عیبم را پنهان نکردم. اگر بتوانم بقیه خاطراتم را بنویسم، باز هم همین کار را خواهم کرد. از خواندن حوادثی که برای من اتفاق افتاده است، متوجه می شوید که دوران کودکی من زیر یک سری تحقیرات له شده است. البته نه تنها دوران کودکی ام بلکه دوران جوانی ام هم همین طور سپری شده است. حقیقتی را می خواهم بیان کنم که همه به آن واقف هستند: احساس حقارت یا شخص را از بین میبرد و یا نیرویی به انسان می بخشد که در برابر مرگ هم می تواند بایستد. من سالها هست که خودم را با احساس حقارت به امتحان کشیده ام.

زود زود از من می پرسند: چطور می توانی این همه چیز بنویسی؟ می گویند که هنرمندان پری الهام دارند. این پری ها حامل هنر به روح آنها هستند. وقتی صحبت از پری الهام می شود، به یاد پری دریایی می افتم که پایین بدنش ماهی و بالا تنه اش از یک دختر تشکیل شده است. پری الهام هم باید اینگونه باشد. یعنی نصف بدنش یک دختر با موهای زیبا و نصف دیگرش یک پرنده. وقتی این پری بر روی شانه هنرمند می نشیند، یواشکی به گوش او چیزهایی می گوید. می شود گفت که به او الگو می دهد.

برای من پری الهام وجود ندارد. الهام دهنده من جن الهام، جادوی الهام و دیو الهام هستند. اینها نصف بدنشان پرنده و نصف دیگرشان دختر نیست. اگر هم باشد یک دهم آن انسان و قسمتی هم که در زمین می ماند،

جانور است. اینها نه بر روی شانه من، بلکه سوار پشتم شده و قد من را خم کرده، عرق تمام وجودم را گرفته و خسته ام می کنند... جادو و جن الهام من هم یک دانه نیست. یک عالمه هستند. اگر دو تا از آنها از پشتم پایین بیاید سه تای دیگر سوارم می شوند.

موقعی که پریها زیبایی خیره کننده ای دارند، جادو ها و جنها بقدری زشت هستند که حتی نمی توانند جفتی برای خودشان پیدا بکنند. پری ها نوازشگرند ولی جنها می زنند، نیشگون و گاز می گیرند. پریهای الهام وقتی بر روی شانه انسان می نشینند، به گوشش زمزمه می کنند و روحش را نوازش می دهند. در حالیکه این جادو ها و جانوران الهام که بر دوشم نشسته اند، به من دستور می دهند. زور می گویند و آزارم می دهند.

بنویس! بنویس! یک دم درنگ نکن! بنویس. چرا ایستاده ای؟ مگر تو حق خوابیدن را هم داری؟ بیدار شو! بنشین! بلند شو! تو حق مریض شدن را هم نداری. زود بلند شو و بنویس!

جن ها، جادوها و جانوران الهام من، آنهایی هستند که کرایه می خواهند. پول می خواهند. کسانی هستند که به آنها مقروضم. همین حواج و احتیاجاتم هستند که هیچ وقت تمام نمی شوند...

ما اگر ننویسم، چکار می توانیم بکنیم؟

در روی زمین آیا چیزی هست که به اندازه کفشی که کفش سوراخ و پاره شده، بتواند یک هنرمند را به کار کردن وادارد؟

اگر قدرت داشتم به اعلامیه حقوق بشر یک ماده دیگر اضافه می کردم: مریض شدن حق طبیعی و اجتماعی هر انسانی است. هر کسی حق مریض شدن دارد.

به کسانی غبطه می خورم که موقع مریض شدن دراز می کشند. می خوابند و استراحت می کنند. من که سنم از نیم قرن نیز گذشته است، حتی برای یک بار هم حق مریض شدن نداشته ام.

حق برای تهیه کننده کتاب محفوظ است

متن نطق استاد محمد علی فرزانه در جلسه کنگره مؤسسان جنبش

فدرال دمکرات آذربایجان

از اینکه زحمت کشیده و تشریف آورده و در اینجا حاضر هستید تشکر می کنم. و اجازه بدهید که از طرف خلقم هم از شما تشکر کنم.

این رفت و آمدها که حالا اینجا آمده رسیده ، بعد از چند جلسه و بعد از یک سری فعالیتها این را نشان می دهد که راه ما باز شده است و باید ادامه پیدا کند. و چون ضرورت تاریخی این را ایجاب می کند این باید ادامه پیدا کند . یعنی من فکر میکنم دوستان و عزیزان ما همه شان پیش خود این فکر را کرده اند که در مورد آذربایجان مسئولیتهایی دارند و این مسئولیت هم با شرکت خود آنها شروع می شود و بعد هم دیگر همفکرانشان را که تعدادشان هم زیاد هست و در چهار گوشه جهان دور از آذربایجان زندگی میکنند می توانند، خواهند توانست و خواهیم توانست به یکجا بیاوریم به هم وصل کنیم که خود این یک تشکیلات کامل خواهد شد.

تمام حرفهای تشکیلات در متن پلاتفورم گنجانده شده. و من فکر می کنم این مبالغه نباشد وقتی بگوییم که پلاتفورم و تحلیلهایی که افراد حاضر در این جلسه و یا از طرف جمع داده شده کاملترین پلاتفورمهاست.

این گفته من به این معنی نیست که پلاتفورم بدون نقص است نه هر چه بیشتر روی اینها کار شود، و با تجربه بیشتر این خودش را بهتر نشان خواهد داد. ولی به هر حال آن سعی و کوششی که در آغاز کار لازم است

موقع تنظیم و تهیه بکار گرفته شده و رویش بسیار کار شده است. و حالا من و شما با اعتماد کامل می توانیم این پلاتفورم را به هر آذربایجانی متفکر که به هستی میلی خودش، به هویت ملی خودش اعتقاد دارد بدهیم. و می گوئیم که در دنیای امروز این تشکیلات است که می تواند در حل مشکلاتی که ما در جنبشمان داریم کمک کند.

تا حالا موفق بوده اید و من آرزو می کنم که این موفقیت ادامه پیدا خواهد کرد. به مرحله ای رسیده ایم که قطعاً باید مسئولانی را انتخاب کنیم و برای آن هم این کنگره تشکیل شده و باور داریم که این در کنگره هم خوب پیش خواهد رفت. سالمترین انسانها را که به کار مسلط هستند انتخاب خواهیم کرد و البته صحبتی داریم و فکر می کنم که اهمیت این را می دانید که رهبریت باید دسته جمعی باشد. در مبارزه سیاسی، اجتماعی و در مبارزه ملی رهبریت دسته جمعی است.

یعنی دوش به دوش هم، دست به دست بدهیم اما در عین حال هم هر کس مسئولیت خودش را بداند و وظیفه ای را که به عهده او گذاشته شده به موقع انجام دهد.

ولی علت این که ما وارد این مسئله می شویم این است که این یک ضرورت تاریخی است. همه مان خوب می دانیم که شکل گیری این تشکیلات یک ضرورت تاریخی است. و این قدمی که برداشته شده باعث خواهد شد که آن حرفهایی را که پشت سرمان می زنند، آن شخصیت بازیها، و آن کلک بازیها از میان برود می دانید که اول شروع به حمله کردند که "کار اینها فقط در حد این پلاتفورم (موقت) خواهد بود" ولی این، با پلاتفورم تمام نشد و ادامه پیدا کرد.

الان نظرها متفاوت است، الان یواش یواش می آیند ببینند که واقعاً اینها چکار خواهند کرد. خیلی ها می خواهند ببینند ما چکار خواهیم کرد. برای همین باید خط حرکتان خیلی محکم و با اعتقاد و ایمان باشد.

نمی خواهم زیاد روی این مسئله تکیه کنم. عرض می کنم که کسانی بودند که قبل از ما این راه را رفته اند. مخصوصاً برای آزادی و رهایی خلق ما در دنیای فکر و اندیشه خیلی ها حتی جان خود را هم فدا کرده اند. از خیلی قدیمها از "بابک" از شاعرها یمان گرفته تا زمانهای اخیر ما همیشه در این راه مبارزه کرده ایم . اجازه بدهید جلسه مان را با یک دقیقه سکوت برای قهرمانانمان که همیشه الهام دهنده ما بوده اند آغاز کنیم.

اوستاد محمد علی فرزانه نین آذربایجان فئدئرال دئموکرات

حرکاتی نین قوروجولار قورولتایینداکی نوطقی نین متنی

زحمت چکیب گلماغیزدان، حاضر اولماغیزدان تشکور ائلیرم. و ایجازه وئرین کی خلقیمیزین طرفیندن ده تشکور ائدیم.

بوگلمکله کی ایندییه قدر بورایا گلیب چاتدیریب، نچه جلسه لردن سونرا ، بیر سئری چالیشمالاردان سونرا بونو گؤستیر کی بیزیم یولوموز باشلامیشدیر، ایدامه تاپمالیدیر. بو یول اونا گؤره ایدامه تاپمالیدیر کی ضرورته تاریخی بونو ایجاب ائدیر. یعنی من فیکر ائدیرم دوستلاریمیزدان ، عزیزلریمیزدن، هامیسی اؤز یانلاریندا بو فیکری ائلیبلر کی هر حالده آذربایجان باره سینده مسئولیتلری وار و بو مسئولیت ده بونلارین اؤزلرینین شیرکتی ایله باشلار و سونرا او بیرسی هم فیکرلری کی چوخدی ، ساییلاری آز دئیل دونیانین هر یئرینده آذربایجاندا قیرا خدا اونلار دا ائلییه بیلیرلر و ائلییه بیلر جکله و ائلییه بیلر جکیز اونلاری گتیراخ ، توقوشدوراخ و یاپیشدیراخ بورا و بو اؤزؤ موکمل بیر تشکیلات اولسون.

تشکیلات تماماً سؤزلرینی پلاتفورملاردا دئییب و من فیکر ائلیرم بو موبالیغه اولماسین پلاتفورمی کی یا او تحلیللری کی بو ایجلاسدا اولانلارین طرفیندن یا ایجماعاً طرفیندن وئرلیب و پلاتفورملارین ان موکملیدیر.

بونو دیننده او معنا دا دئیل کی دیبیرم بی نفص دیر، خئیر بونلارین اوستونده ایشلندیکجه تجروبه اولدوقجا اؤزونو گسترچک. اما در هر حال او

سعی کی اولده باشلاماق اوچون لازیمدير بونلار تهیه و تنظیم ائلمک ده چوخ ایش آپاریب و ایندی من اؤزوم و سیز تک تکیز چوخ گونله بونلاری پلاتفورملاری وئره بیلیریک هر دوشونجه لی آذربایجانلی یا ، هر بیر میللی وارلیغینا ، میللی کیملیگینه اینانان آذربایجانلی یا و دییریک کی بو تشکیلاتدیر کی ائلییه بيله جک بیزیم حرکتیمیزده بیزیم چتینلیکلریمیزده بیزیم بوگونکو دونیادا مسئله لریمیزین حل اولماسیندا یاردیمجی اولسون. بوراجان موفق گنجیتیمیسز و من آرزی ائلیرم کی بو ائله ایدامه تاپاجاق . بیر مرحله یه یئتیشمیشیک کی به هر حال قطعی مسئلولاریمیز لازیم دیر سئچیلسین و اونا گؤره ده بو قورولتای تشکیل اولوب و اینانیرام کی بو قورولتای دا چوخ یاخجی حرکت تاپاجاق. اوسالیمترین آداملار و ایشه موسلطترین آداملاری سئچجیک و البته بیر سؤزوم وار و فیکر ائلیرم کی اهمیتی بیلیرسز کی رهبریت گرک دسته جمعی اولار. سیاسی موباریزه ده، ایجتیماعی موباریزه ده، میللی موباریزه ده رهبریت دسته جمعی اولور.

یعنی بیز بیریریمیزه چیین وئرك، قوللاریمیزی بیریرینه وئرك اما در عین حال هر کس ارز مسئولیتی نی داشییه. او وظیفه ای کی بوینونا قویولور اونو وقتینده انجام وئره.

بونا گلینجه ده نییه وارید اولوروق بو ضرورت تاریخی دیر بونون تشکیلی هامیمیز یاخجی بیلیریک کی بو بیر ضرورت تاریخیدیر و بوقدم کی گؤتورولوب او دئدی قودولار ، او شخصیت بازلیقلار، او کلک بازلیقلاردا به هر حال ییغیشاجاقلار. بیلیرسز کی اول حمله یه گنجدیلر کی ائله بونلار بو پلاتفورملا قالاخاقلار اما گؤروسوز کی پلاتفورملا قورتارمادی و ایدامه تاپدی.

ایندی نظرلر موختلیفدیر، نظرلر یاواش یاواش گلیر گؤرسونلر واقعاً بونلار
نئینییه جکلر ایندی چوخلاری ایستیرلر گؤره لر بیز نئینییه جیک. و بونا
خاطیرده اولسا گرک خط حرکتیمیز چوخ محکم و اینانجلا و ایناملا اولسون.
چوخ ایستمیرم مسئله نین اوستونده دایانام عرض ائلیرم کی بو یولو
بیزدن قاباخ گئدنلر اولوب و مخصوصاً بیزیم خلقیمیزین قورتولوشونا ،
آزادلیغینا فیکیر دوشونجه دونیاسینا چوخلار حتی جانی نی فدا ائلیبیلر .
چوخ قدیمدن "بابکدن" توتسون شاعیرلریمیزدن توتسون گلسین تا سون
زمانلارا قدر همیشه بیز بو یولدا مباریزه وئرمیشیک و ایجازه وئرن جلسه
میزی بیر دقیقه سوکوتان بو قهرمانلارین آدینا بونلارین همیشه بیزه
ایلهام وئردیگینه سوکوت ائدک.

استاد فرزانه به همراه همسرش خانم اختر بدوستانی و دو فرزندش ندا و
نیما

دکتر جواد هیئت در مراسم هشتادمین سالروز تولد استاد فرزانه در
سوئد، گوتنبرگ

آقای اسدی، اختر خانم، صدیقه عدالتی، استاد فرزانه در پارلمان
استکهلم

کتابنامه

- اوستاد فرزانه نین مقاله لری، آذربایجان مدنیت اوجاغی، تبریز 1384 شمسی
- گذشته چراغ راه آینده است، پژوهش گروهی: جامی، تهران 1362 شمسی
- مجله وارلیق، آنا دیلیمیز و ملی وارلیغیمیز اوغروندا خاطره لر، محمد علی فرزانه، سال پنجم شماره 7 و 8 مهر و آبان 1362 شمسی
- مجله وارلیق، سهندین ایل دؤنومو، محمد علی فرزانه، سال سوم شماره 1، فروردین 1360 شمسی
- مجله وارلیق، آذربایجاندا ملی ستم حقینده، م. ع. یاشار، شماره 1، اردیبهشت 1358 شمسی
- مجله وارلیق، حیدر بابائین ایزی ایله، م. ع. فرزانه، شماره 3- 86 سال چهاردهم، پائیز 1371 شمسی
- مجله وارلیق، پهلوی رژیمینده جنوبی آذربایجاندا شفاهی خلق ادبیاتی نین توپلانماسی، آراشدیر یلماسی و نشری تاریخیندن، م.ع.فرزانه، سال پانزدهم، شماره 4-91، زمستان 1372 شمسی
- مجله وارلیق، صمد بهرنگی و آذربایجان فولکلورو، محمد علی فرزانه، سال بیستم شماره 1- 108 بهار 1377 شمسی
- مجله وارلیق، گفتگو با محمد علی فرزانه، شماره 4- 87، زمستان 1371 شمسی

هفته نامه مهدي آزادي، آدينه، اوستاد م. ع. فرزانه ايله اوز- اوزه، ناصر
داوران، سال 48، شماره مسلسل 2214 اسفند 1376 شمسي
نشریه احرار، صمد بهرنگي و آذربايجان فولکلورو، محمد علي فرزانه،
شهریور 1382 شمسي
نشریه شمس تبريز، صمد بهرنگي و يئني الغيا ماجراسي، سال
چهارم، شهریور 1380 شمسي